SANSKRIT SAHITYA PRISHAD
VOL II 1929 G. K. U.

Reg. No. C. 1073.

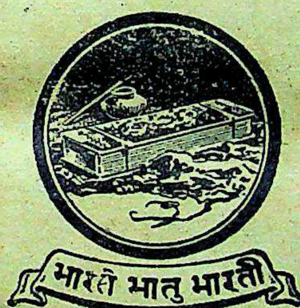

१८५० शकीये पौषे ... १९श वर्ष ९म-संख्या

January, 1929.] ... [Vol.XI, No. 9.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहन-भट्टाचार्य्यः, एम्. ए.

...त-साहित्य-परिषत्,
...जार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7 s.

কেশরাশিকে কুঞ্চিত ও কোমল করিবার জন্যই

কেশ-রঞ্জন তৈল—

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে; কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য—প্রতিশিশি একটাকা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নের" ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৴০ আনা।

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কখানি নিত্য ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवि: ।
भावालोकैर्मन:पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

January, 1929,	१८५० शकीये पौषे ११श-वर्षस्य ९म-संख्या	Vol. XI. No. 9

क्षमैकविंशति:

[निबन्धक:—श्रीसुरेन्द्रनाथशास्त्री]

गो गो·गोप·गजेन्द्रपालनकरं शान्तञ्च पद्मासने
तिष्ठन्तं वरदं शुभाशुभकरं वृन्दावनेशं विभुम् ।
वामांगे कमलं च शङ्खमनिशं चक्रं गदां दक्षिणे
धृत्वा सञ्चलने रतं शशिमुखं नन्दस्य सूनुं भजे ॥१॥

वन्देऽहं कमलापतिं सुरपतिं वन्दे जगत्कारणं
वन्दे कौस्तुभभूषणं नरहरिं वन्दे च वंशीधरम् ।
वन्दे सुन्दरकुन्दकान्तिवदनं वन्दे मुकुन्दं प्रभुं
वन्दे भक्तगणाभयं सकरुणं वन्दे मुरारिं शुभम् ॥२॥

आदौ कर्मवशादघं कलितवान् स्थित्वा हि मातुर्मम
कुक्षौ जाठरवह्निपीड़िततनुर्ज्ञानेन हीनस्तथा ।
यद्यद्वा विषमं मया विषयितं वक्तुं कथं शक्यते
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥३॥

बाल्ये दुःखमये वपुर्मलयुतं स्तन्यस्य पाने मति-
र्नो शक्तिः करणेश्च कार्यजननी कीटास्तुदन्ति स्म माम् ।
नानारोग-गरातुरो भयवशो देवं न क्षणं भजे
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥४॥
प्रौढोऽहं विषयाहिभिश्च सततं दष्टो विवेको गतः
पुत्रस्त्रोधनजातसौख्यनिरतो विद्यामदान्धो युवा ।
निश्चिन्तं हृदयं सदा कलुषितं गर्वाधिरूढं परं
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥५॥
वार्द्धक्ये शिथिलेन्द्रियो गलमतिर्दैवादितापैर्युतो
ग्रस्तो रोगकुलैर्महाभयकरैस्तृष्णाकुलं सन्ततम् ।
मिथ्या मोहवशं गतोऽहमनिशं भ्राम्यामि भक्तिं विना
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥६॥
स्मार्तं कर्म न शक्यतेऽतिगहनं कर्त्तुं सविघ्नं सदा
श्रौतेऽस्मन्नतिशून्यतासुकठिने सारे च पुण्ये शुभे ।
नष्टा धीश्च विवेकिता न मननं नैकाग्रतास्ति क्वचित्
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥७॥
स्नात्वोषःसमये च मज्जनविधौ गाङ्गं जलं नाहृतम्
पूजार्थञ्च कदापि ते स्तुतरुतो नात्तं प्रसूनं शिवम् ।
नानीताः कमलस्रजो विकसिता गन्धाक्षतादीनि वा
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ।८॥
दुग्धैराज्ययुतैः सितासुमिलितैर्मूर्तिर्न च स्नापिता
नो लिप्तं वत चन्दनं सुरभितं नीराजनं नार्पितम् ।
नैवेद्यं न समर्पितं सुललितं धूपो न दीपस्तथा
क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥९॥
ईश ! त्वं सगुणश्च सङ्गरहितो ध्वस्तान्धकारो हरि-
र्नासाग्रे च निधाय निश्चलदृशौ दृष्टो मया नो स्थिरम् ।

नोन्मत्तेन हृदा स्मृतं कलिमलध्वंसि त्वदङ्घ्रिद्वयं
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥१०॥
ध्यात्वा त्वां प्रचुरं धनं मणिमयं दत्तं द्विजेभ्यो नहि
 होतव्यं बहुसंख्यकं न च हुतं मन्त्रैः कृशानोर्मुखे ।
कालिन्दीतटगेन नाम न मया "नारायणेति" स्मृतं
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥११॥
स्थित्वा गाङ्गतटे न वा प्रणवतो रुद्धो मरुत्कुम्भकोऽ-
 प्यक्षुब्धे हृदये शुभे सुगहने ज्योतिःस्वरूपे परे ।
त्वन्मूर्त्तिर्न कदाचनापि सुभगा दृष्टा च रम्या शिवा
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥१२॥
हे स्वामिन् ! मम जिह्वया सुरपते ! कीर्त्तिर्न गीता तव
 चित्तेनाच्युत सेवितो न न हरे ! पूजा कराभ्यां कृता ।
नेत्राभ्यां न च वीक्षितस्त्व मुदितं पश्चाच्च ! राधाप्रिय !
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥१३॥
पादाभ्यां गतवानहं न भगवंस्त्वन्मन्दिरे सुन्दरे
 शीर्षं नैव च नामितं चरणयोस्ते कृष्ण ! नारायण !
नो घ्राता तव पादपद्मतुलसी घ्राणेन वृन्दापते !
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥१४॥
नो नारायणतत्त्वमव्ययमहो श्रीरङ्गनाथ ! स्मृतम्
 नो जप्तः सुरनिम्नगातटतले श्रीकृष्णमन्त्रः शिवः ।
नो पीतो हरिनामनामसुरसः पापं कृतं मोहतः
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥१५॥
हे स्वामिन् पतितोऽस्म्यहं सुगहने मोहान्धकारे हरे
 हा त्यक्त्वा सकलं सुकर्मसुभगं भक्तिं विहाय प्रभो ।
मग्नोऽहं भवसागरे सुरपतिं त्वां न स्मराम्यच्युत !
 क्षन्तव्यं स्खलितं प्रभो मम विभो विष्णो मुरारे हरे ॥१६॥

वयो नाशं याति प्रतिदिनमहो हा तरुणता
निवर्त्तन्ते भूयः सकृदपगता नैव दिवसाः ।
विभूतिः सर्वापि प्रकृतितरला वीचिसदृशी
ततो रत्तेदानीं शरणद ! च मां संश्रयगतम् ॥१७॥

कान्त्युल्लास-लसत्तनौ नरहरौ श्रीश्रीधरे माधवे
नानारत्नविभूषिते भृगुपदस्याङ्कं हृदा बिभ्रते ।
गोविन्दे सुषमाकरे मधुरिपौ त्रैलोक्यसारे विभौ
मोक्षार्थं कुरु चित्तवृत्तिममलामन्यैस्तु किं कर्मभिः ॥१८॥

किं कोर्त्यावाप्तया वा धनतुरगगजे राज्यलाभेन वा किम्
किं वा देहेन गेहामितसुतयुवतीमित्रसौख्येन किं वा ।
ज्ञात्वैतद्भङ्गुरं रे सपदि हर मनो दूरतो भोगयोगा-
दाचार्यस्याप्तवाचा भज भज भज भो राधिकेशं नृसिंहम् ॥१९॥

दोषं सर्वं क्षमस्व श्रवणनयनजं कायजं कर्मजं वा
पादैर्हस्तैः कृतं वा द्रविणमदभवं वाङ्मयं सौख्यजं वा ।
ज्ञाताज्ञातं मनोजं विविधकरणजं स्वामितासम्भवं वा
कारुण्याब्धे ! हितैच्छो ! जय जय जय भोः श्रीमुरारे सुरेन्द्र ॥२०॥

आवर्त्ते ललनामये तनुभवग्राहाकुले भीषणे
तृष्णारूपजले मनोजपवनोद्भूतासु मोहोर्मिषु ।
संसाराम्बुनिधौ हरेऽतिगहने नो मज्जितेभ्यः प्रभो
पादाब्जे तव देहि भक्तितरणीं पापक्षयं वैभवम् ॥२१॥

"क्षमैकविंशत्याभवा" स्तुतिर्या
"सुरेन्द्रनाथेन" कृता मुरारेः ।
समर्पिता सा पदपङ्कजेषु
भद्रं जनानां सततं करोतु ॥२२॥

शाकुन्तले उत्तररामचरिते च

स्त्रीशिक्षाया निदर्शनम्

[निबन्धकः—श्रीअमरेन्द्रनाथमजुमदारः]

भो भो महाभागाः! अद्य संक्षेपेण तत्रभवतोः प्रथितयशसोः कविवृन्दारकयोर्भवभूतिकालिदासयो रूपकद्वयमाश्रित्य तत्कालस्य स्त्रीशिक्षाविषयोऽस्माभिरालोच्यते। ईदृशेषु जटिलविषयेषु कुण्ठिता खलु प्राचीनानां गुरूणां कुशाग्रीयापि शेमुषी, का कथास्मद्विधानां क्षुद्रबुद्धीनाम्। विषयगौरवेण मूकीभूता अपि वयमनया कारुण्यवत्या विदग्धपरिषदा चापलाय प्रणोदिताः, अतो जानन्तोऽपि शक्तिलाघवमात्मनो यत्किञ्चिद् वक्तुं यतामहे।

वर्षाणि बहून्यतीतानि संस्कृतसाहित्ये तयोः कविपुङ्गवयोर्भवभूतिकालिदासयोरभ्युदयस्य भूतवतः। अधुना तयोराविर्भावकालनिर्णयचेष्टितैरस्माभिरनुमानं पूर्व्वोत्तरसाहचर्य्याच्च ऋते न दृश्यते उपायान्तरम्। अस्मिन् देशे भारतवर्षे श्रुतिस्मृतिदर्शनकाव्यनाटकाख्यानाख्यायिकानां प्राचुर्य्यं परिलक्ष्यते, परं नितरां वर्त्तते इतिहासस्याभावः। इतिहासं प्रति प्राचीनानां विबुधानाम् एतावत औदासीन्यस्य कारणमस्माभिर्न ज्ञायते। भवतु तावत, यत् सत्यं तदेवाविनश्वरम्। ते हि नो दिवसा गताः। उपरतः प्रागेव कालिदासः, ततो नश्वरं देहं विहाय परलोकमियाय भवभूतिः, किन्त्वद्युनापि विराजते तयोरसामान्यं पाण्डित्यं, तयोः सुमहती विमला च कीर्त्तिर्नाद्यापि न जीवति। अतोऽज्ञातेऽपि कविकुञ्जरयोः परिचये वयं तत्कालस्य रहस्यं प्रभूतं जानीमस्तयोः काव्येभ्यः। ताभ्यां वर्णितानि चरित्राणि पर्य्यालोच्य वयं तत्कालस्य परिचयं प्राप्नुमः।

अभिज्ञानशकुन्तलस्य प्रथमेऽङ्केऽस्माभिर्दृश्यते यत् सखीभ्यां प्रियंवदानसूयाभ्यां सह शकुन्तला सलिलपूरितकलसं कटितटे संस्थाप्य तरुलतानिचयेषु सिञ्चति जलधाराम्। अस्मिन्नवसरेऽकस्मात्तासां समीपमुपगतो राजा दुष्मन्तः। यद्यपि तासां न काऽपि तं राजानवजगामेति सत्यं, तथापि सर्व्वैदेवमयमतिथिं सन्निधौ सम्प्राप्य सर्व्वास्ता विलम्बमसहमानाः पाद्यार्घ्यासनादिकमानेतुं यत्नवत्यो बभूवुः। झटित्येवानसूययोटजं प्रेषिता हि शकुन्तलार्घ्यानयनाय, साऽप्यनसूया स्वकक्षस्थितं कलसं भूमौ निधायोवाच—"इदं पादोदकं भविष्यति।" रूपमुग्धस्तासां दुष्मन्तो रमणीयं वचनामृतमिदमास्वाद्य सविनयमुवाच—"भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम्।" एवं वदतो राज्ञो दुष्मन्तस्य ताः सर्व्वा यथानियममतिथिसत्कारं विधाय सहागन्तुकेन वाक्यालापं कर्त्तुं परितस्तमुपविविशुः।

दुष्मन्तस्य मधुरगम्भीराकृतिमालोक्य सुमधुरञ्च वचनविन्यासमाकर्ण्य शकुन्तलाया हृदि सञ्जात आश्रमविरोधी भावः। प्रियंवदानसूये च विस्मयान्विते बभूवतुः। कौतूहलाक्रान्तानसूया च राजानं पप्रच्छ—"आर्य्यस्य मधुरालापजनितो विश्रम्भो मां मन्त्रयते। कतम आर्य्येण राजर्षिवंशोऽलङ्क्रियते? कतमो वा विरहपर्य्युत्सुकजनः कृतो देशः? किं निमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्रमस्यात्मा पदमुपनीतः?" अहो नैपुण्यमस्य प्रश्नस्य! कीदृशी सुललितेयं भाषा! भाषामिमामविच्छेद्यभावेन विनयोऽधिवसति। न तु स्वभावगतोऽयं विनयः, नैव चानुकारी कस्यापि व्यवहारस्य। ध्रुवमेव शिक्षामार्ज्जितमनसोऽभिव्यक्तिरियम्।

ततस्तृतीयेऽङ्के वयं स्वामिविरहेण म्रियमाणामिव शकुन्तलां पश्यामः। प्रियंवदा स्वामिनमुद्दिश्य तां पत्रलिखनायोपादिशत्। अनसूयाऽपि प्रियंवदाया वचनं समर्थयामास। ततः सत्वरमेव शकुन्तला शुकोदरस्निग्धं नलिनीपत्रं नखैर्निचितवर्णमकरोत्—

"तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ! निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥" अतः परं पञ्चमाङ्कस्यादावेवास्माभिः परिलक्ष्यते यत् राज्ञः सङ्गीतशालाभ्यन्तरे प्रणयपिपासू राज्ञी हंसपदिका राजानं तिरस्कर्तुं सुमधुरस्वरसंयोगेन इदं गीतवती :—

"अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम्।
कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर ! विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥"

अत्रापि विद्यावत्तायाः पूर्णः परिचयः। न केवलं सुविदुषी राज्ञी, सङ्गीतानुशीलनमपि तया क्रियते। सङ्गीतरचनायास्तस्या नैपुण्यमीदृशमासीत् यद्विदूषकोऽस्यार्थं नावजगाम। राजाऽपि मुग्धः सन्नुवाच—"अहो रागपरिवाहिनी गीतिः।"

ततश्च सप्तमेऽङ्के, दोषभारेणावनतमस्तको दुःसहवेदनपूरितहृदयो वाष्पविन्दुभिराविलितेक्षणो व्याकुलतयापगतबुद्धिर्यदा राजा शकुन्तलायाः पुरतो नतजानुरभवत्तदा साध्वी शकुन्तला ससम्भ्रमं स्वामिनो बाहुयुगलं धृत्वोवाच—"उत्तिष्ठतु, उत्तिष्ठत्वार्य्यपुत्रः! नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुरा कृतं तेषु दिवसेषु परिणामसुखमासीत्। येन सानुक्रोशोऽप्यार्य्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः।"

कीदृशी कोमलता परिदृश्यतेऽस्मिन्ननुनये ! स्वेच्छया स्वामिनः सर्वापराधमात्मनः कर्म्मफलस्योपरि संस्थाप्य लीलया शकुन्तला दारुणां विरहव्यथामपि विसस्मार।

उत्तररामचरितेऽपि स्त्रीशिक्षायाः प्रमाणानि सन्ति बहूनि। नाटकस्यास्य प्रथमेऽङ्के परिदृश्यतेऽस्माभिः यत्, मुनिमष्टावक्रं प्रणम्य यदा रामचन्द्र उवाच—

"स्नेहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा।"

पतिगतप्राणा सीता चासीत्तदा स्वामिनं निकषा। अहो कीदृशीयं

मर्म्मघातिनी वाक्! अस्मादपि वचनात् किमस्ति नृशंसतरं वाक्यम्? किन्त्वहो वैचित्र्यम्! ईदृशमपि वाग्वज्रमाकर्ण्य स्मिताननां सीतादेव्युवाच—"अत एव राघवकुलधुरन्धर आर्य्यपुत्रः।" अचिन्तनीयमाशातीतञ्च वचनमिदं श्रुत्वा को न विस्मयाभिभूतो भवति? नूनमेव वागियम् एकपदे तस्याः सुशिक्षाम् अलौकिकसामान्यचरित्रञ्चोद्घाटयति।

द्वितीयाङ्कस्यादावेव वासन्ती देवी हृताध्वगवेशां तापसीं काञ्चित् पृच्छति—"कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि?" अहो किमियं नम्रतामयी भाषा! तापसीयमस्माकमात्रेयी। अध्ययनप्रत्यूहमनुभूयं वाल्मीकिसकाशात् साऽगस्त्याश्रमपदं गच्छन्ती। प्रोवाच—

"अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति।
तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्य्यटामि॥"

तद्वचनादेवेदं सुस्पष्टं यत् सा वेदान्तशास्त्रानुशीलनार्थं गच्छत्यगस्त्याश्रमम्। सैवात्रेय्यस्मानशिक्षयत्:—

"वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जड़े
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा।
भवति च पुनर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद् यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः॥"

यदा श्रीरामचन्द्रः सीताया निर्वासनाज्ञाञ्चकार, तदा वयमेवमचिन्तयाम यदासीत्तस्य राज्ञो हृदयं पाषाणकठोरम्, अन्यथा कथमिदं सौनिककर्म्म कर्त्तुं स समर्थो बभूव? परमेतामस्माकं भ्रान्तिमूलां चिन्तामपनेतुमाविर्भूता देवी वासन्ती। आत्रेयीमुखात् सुवर्णसीतावार्त्तामाकर्ण्य साऽऽत्मनो भ्रान्तिमवगन्तुमशक्नोद् अशकच्चास्माकं भ्रान्तिमपनेतुम्। सैव जगाद:—

"वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति॥"

दुर्बोधं नरमात्रचरित्रम्। का कथा महात्मनाम्। विशालमरण्य-

मिव हृदयं तेषां रहस्यमयम्। भित्त्वा तु रहस्यजालं कस्तस्माद् गुप्तवस्तुनः सन्धानं कर्त्तुमर्हति ?

ततश्छायाङ्के महाकविः श्रीरामचन्द्रं निनाय तां पञ्चवटीम्। तत्रैवारण्ये सीतया सह सुखेन श्रीरामश्चतुर्दशवर्षाण्युवास। तत् काननमेत्य तामेव वृक्षराजिं तमेव नदीनिचयं तमेव च पतत्रिपुञ्जं विलोक्य व्यतीतसुखदिनञ्च स्मृत्वा रामचन्द्रस्तस्य व्याकुलं चित्तं संयमयितुं न शशाक, वारं वारं विमुच्याश्रूणि बालकवदुच्चैः स रुरोद। महावीरस्य रामचन्द्रस्य तादृशीं विह्वलतां वीक्ष्य वयं विस्मयान्विता भवामः। अत्र विदुषी तमसाऽस्माकं विस्मयमपसारयितुमुवाच— "ननु लाभो हि रुदितम्" इति। क्रन्दनाद्विना नास्ति रामचन्द्रस्योपायान्तरम्। रोदनफलेनैव स सीताशून्ये जगत्यद्यापि प्राणान् बिभर्त्ति इति। तस्या इयं वाणी—

"पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्य्यते॥" इति

अपरञ्च, अस्मिन्नङ्के सुविचित्रव्यतिकराणामपूर्वं समावेशं विलोक्य तमसा यत् कथयामास तस्मात् तस्या वेदान्तशास्त्रज्ञानं सम्यक् प्रकाशं लब्धवदिति प्रतिभाति। साऽकथयत् :—

"एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-
द्भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान्।
आवर्त्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारा-
नम्भो यथा सलिलमेव तु तत् समग्रम्॥"

परिशेषतो जगद्वन्दिताया अरुन्धत्याश्चरित्रं यथासीदुदारमुन्नतञ्च, तथैवासीत्तस्या भाषा पाण्डित्यपूर्णा शास्त्रज्ञानमण्डिता च। चतुर्थेऽङ्के सैव वक्ष्यमाणस्य प्रचारकर्त्री—"गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः" इति। सप्तमाङ्के तु सीताचरित्रे सन्दिग्धान् अयोध्यावासिनः सा गम्भीरेण नैपुण्यपूर्णेन च वचसोपालभमाना यदुवाच

तच्छ्रुत्वाऽस्माकमपि शिरांसि सम्भ्रमात् भक्त्या च लुण्ठितानि भवन्ति तेषु पुण्यचरितारुन्धतीचरणसरोजेषु ।

प्रबन्धेऽस्मिन्नस्माभिः केवलं कतिपयान्यत्यावश्यकानि स्थानानि उल्लिखितानि । कविशेखरयोरनयोर्नाटकद्वयस्य यत् किमपि स्थानं पठित्वा वयं जानीमस्तस्मिन् समये स्त्रियः शिक्षया ज्ञानेन चासन् कथङ्कारं विभूषिताः । आसीत्तासां व्यवहारो मार्जितो वचनममृत-मयम्, चरित्रं महत्, निर्म्मलं रमणीयञ्चेति । अलमतिविस्तरेण ।

संस्कृत-वर्णलेख-विमर्शः ।*

[निबन्धकः—श्रीवसन्तकुमार-विद्यारत्नः]

इह खलु भारते वर्णलेखः कदा सम्प्रवर्त्तित इत्यत्र विबुधानामशेष-विधा जल्पनाश्च कल्पनाश्च परिलक्ष्यन्ते । परन्तु कश्चिदपि ध्रुवसिद्धान्त-मुपगतो न वेत्यत्र सन्देहो विद्यते । वेदपुराणादिशास्त्राणामालोच-नेन ज्ञायते यद् युगचतुष्टयपरम्परया वर्णलेखो विद्यमान इति । आदिग्रन्थ ऋग्वेदे प्राप्यते खल्वस्तित्वं वर्णलेखस्य । रामायणे भारते च वर्णलेखस्यास्तित्वं प्रमाणीकृतम् । ऋग्वेदे दशममण्डले एक-सप्ततितम-सूक्ते वर्णलेखविषयक-प्रमाणानि वर्त्तन्ते । दशममण्डलस्थस्य तस्यैव सूक्तस्य चतुर्थी ऋग् अध उद्ध्रियते । तस्माद्धि वर्णलेखस्यास्ति-त्वोपलब्धिः स्यात् ।

"उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचमुत त्व शृण्वन् न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्र जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥"

अस्य भावार्थः ;—केचित् पश्यन्तोऽपि पदस्य भावार्थं नोपलभन्ते, केचिच्च शृण्वन्तोऽपि न शृण्वन्ति । यथा प्रेमपरिपूर्णा सुन्दरपरिच्छद-

---

* संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकाधिवेशने पठितोऽयं निबन्धः ।

धारिणी भार्या स्वपतिसन्निधौ निजाङ्गं प्रकटयति, तथा वाग्देवी कस्मैचिदप्यात्मानं प्रदर्शयति। एतेनावगम्यते तदा वर्णलेखस्य विद्यमानता। येषां वर्णज्ञानं नास्ति, त एव पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति। आकारविहीनानां दर्शनं न सम्भवति, अत एव वर्णलेखो विद्यमान आसीदिति गम्यते। एतद्दगन्तर्गत-दृश्-धातुप्रयोगो वर्णलेखस्य प्रकृष्टास्तित्वपरिचायकः। ज्ञायते नूनमेव सप्ततितमसूक्तस्यान्यान्यांशपाठेन वर्णलेखस्तावद् वैदिकयुगेऽपि आसीदिति। सूक्तस्यास्य कतिपयानाम् ऋचां सरलार्थोऽधो निविश्यते।

हे बृहस्पते! प्राग् बालकाः केवलं वस्तूनां नामोच्चारणसमर्था भवन्ति, तदेव तेषां भाषाशिक्षायाः प्रथमं सोपानम्। वाग्देवी करुणापारवश्येन तेषां हृदयस्थमल्पीयांसमप्युत्कृष्टमाहितज्ञानभारं क्रमशः प्रकाशतां नयति। १

यथा चालनी-सहायेन सक्तवः परिष्क्रियन्ते तथा बुद्धिमन्तो बुद्धिप्रभावेण परिस्कृतां भाषां प्रस्तुवन्ति। तेषां वचनविन्यासे लक्ष्मीः सुतरां विभाति। २

यज्ञो बुद्धिमतां भाषापथप्रदर्शकः। ऋषीणामन्तःकरणाधिष्ठिता भाषा ह्युत्तरकाले बुद्धिमन्तमुपतिष्ठते। अर्व्वाचीनैः सैव भाषा सम्बर्द्धिता भवति। छन्दांसि च अनया भाषया स्तुवन्ति। ३

अस्य सूक्तस्य सप्तम्यामृचि वर्णलेखस्यास्तित्वं पुनश्च स्फुटं व्यक्तमास्ते। यथा येषां चक्षुषी स्तः, कर्णौ च स्तः, अर्थात् ज्ञानिनो ये, ते मनोभावप्रकटनविषये नान्यसाधारणक्षमताशालिनः।

इतरत्रापि ऋग्वेदस्य मुद्राप्रचलनप्रसङ्गाद् वर्णलेखस्यास्तित्वपरिचयः प्राप्यते। अस्मद्देशे वर्णलेखस्य प्रचलनमासीदिति ब्राह्मणग्रन्थात् भूयिष्ठपरिचयम् प्राप्नुमो वयम्। कौषीतकीब्राह्मण एवमुल्लेखो वर्त्तते। यथा आर्य्या भाषाशिक्षार्थमुत्तरप्रदेशे गच्छन्ति स्म। एतेन का तावदुपलब्धिर्जायते? यदि भाषा न लिपिबद्धा

ऽभवत्, तदा कथं तस्याः शिक्षा समभवत् (?)। कौषितकीब्राह्मणा-दुद्ध्रियते च तदंशः।

"पथ्यास्वस्तिरुदीचीं दिशं प्राजानाद्, वाग् वै पथ्यास्वस्तिस्तस्माद् उदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते। उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुम्। यो वा तत आगच्छन्ति तस्य शुश्रूषन्त इति स्माह। एषा हि वाचो दिक् प्रज्ञाता।"

अस्यार्थः—पथ्यास्वस्तिरुदीचीं दिशं जानाति स्म। वाणी हि पथ्यास्वस्तिरियम्। अस्मात्कारणाद् उदीच्यां दिशि वाक् प्रज्ञाततरा इति जना वदन्ति। एवं प्रवादोऽस्ति यस्तत्र प्रत्यागच्छति लोका-स्तस्योपदेशं श्रोतुमभिलषन्ति। अतः सुष्ठु ज्ञायते कौषीतक्या, यत् तदानीं वर्णलेखो नूनं परिपुष्टसौष्ठवसम्पन्न आसीत्। विश्वास-कारणञ्च नातिदूरवर्त्ति। यतो वेदेषु तादृक्पुरातनेष्वपि व्याकरणाशुद्धिर्न लक्ष्यते। ब्राह्मणभागेष्वक्षरपदप्रभृतिव्याकरण-प्रयुक्तसंज्ञानामुल्लेखो दृश्यते। वेदसंहितानां विभिन्नशाखास्थ-स्वर-ग्रामोच्चारणपद्धति-ज्ञापकसूत्रसमूहा विभिन्नलोकै रचिताः सन्तः प्रातिशाख्यमिति नाम्नाऽभिहिता अभूवन्। शतपथब्राह्मण एक-द्वि-बहुवचनानि, तथा छान्दग्योपनिषदि स्वरोष्मस्पर्शप्रभृति-वर्णविभा-जकसंज्ञा वर्त्तमानाः सन्ति।

वेदव्याख्यार्थम् प्रातिशाख्यम् प्रणीतम्। तत्र प्रातिशाख्ये व्याकरण-सम्बन्धीनि समस्तलक्षणानि वर्त्तन्ते। प्रातिशाख्ये संज्ञा-सन्धिकारक-तद्धितसमासप्रभृतयो विद्यन्ते, किन्तु ते तु केवलं वैदिकपदसाधनो-पयोगिनः। तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य प्रथमसूत्रमिदं यथा—"अथ वर्ण-समाम्नायः"। एतेन खलु ज्ञायते वैदिकयुगेऽपि वर्णलेखस्य विद्य-मानता (?)।

"उदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते" अनेनावगम्यते यत् तदानी-न्तनकाले तत्रत्या लोकाः प्रातिशाख्ये प्रभूतं पाण्डित्यमलभन्त।

अतो लोका भाषाशिक्षार्थम् उदीच्यां दिशि गच्छन्ति स्म, यथाधुना लोकाः शिक्षार्थं वाराणसीं नवद्वीपं वा गच्छन्ति। सामवेदान्तर्गत-गोपथब्राह्मणे वर्णानां लक्षणानि लिखितानि सन्ति। तागड्योपनिषदि वर्णस्वरमात्राप्रभृतीनां नामानि दृश्यन्ते। तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षा-वल्लीप्रकरणे 'वर्णस्वरमात्राबलं सामसन्ताना' इत्यादीनामुल्लेखो विद्यते। तैत्तिरीयसंहितार्थर्व्व-संहितादिषु ज्योतिषशास्त्रोक्तानाम् अष्टा-विंशतिनक्षत्राणां नामानि दृश्यन्ते। अयं हि वर्णलेखस्य वर्त्तमानतायाः प्रमाणान्तरम्। यत्र ज्योतिषशास्त्रस्यैतादृशोत्कर्षोऽभवत् तत्र वर्ण-लेखो नासीदिति उन्मत्तप्रलापवदसारो वादः श्रूयते।

स्मृति-संहिताशास्त्रेषु लेखविषयकवर्णनं वर्त्तते। यथा याज्ञवल्क्यः,

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्॥
प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना।
समा-मास-तदर्द्धाहर्नामजात्यादिचिह्नितम्॥
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्व्वावेदकसन्निधौ।
ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्॥

२अ० ५—७म श्लोकाः।

अस्यार्थः—स्मृत्याचारविरुद्धपद्धत्यनुसारेण शत्रुभिरुपपीड़ितः सन् यदा व्यवहारदर्शकस्य सन्निधौ पीड़नविवरणमावेदयति, तदा तद्धि व्यवहारविषयो भवेत्। अर्थिना यथावेदितं तत् प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम्। तस्मिन् लेख्ये वत्सरमासपक्षतिथिवारादयो वादिप्रति-वादिनां नामजातिप्रभृतयश्च उल्लिखिता भवेयुः। भावार्थस्य श्रवणान्ते प्रतिवादी यत् वदेत् तद् सर्व्वं वादिनः समक्षे लेख्यम्। ततो वादी सद्य आत्मपक्षीयप्रमाणं लेखयेत्। अन्यच्च,—

दद्याद्भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत्।
आगामि-भद्र-नृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः॥

पट्टे वा ताम्रपट्टे वा स्व-मुद्रोपरिचिह्नितम् ।
अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः ॥
प्रतिग्रहपरिमाणं दानाच्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ॥

१म अ० ३१८—३२० श्लोकाः ।

अस्यार्थः—राजा भाविभद्रभूपानां परिज्ञानाय लेख्यं कारयित्वा भूमिं निबन्धं वा दद्यात् ।

राजा कार्पासादिपट्टे वा ताम्रफलके वा निजवंशस्य पित्रादित्रयस्य स्वस्य प्रतिग्रहीतुर्नामानि तथा प्रतिग्रहस्य च परिमाणं ग्रामक्षेत्रादि-प्रदत्तभूमीनां चतुःसीमापरिमाणनिर्देशञ्च लेखयेत् । उक्तपत्रे स्वीय-हस्ताक्षरञ्च सम्पादयेत् । वत्सरमासप्रभृतिकालस्योल्लेखनञ्च कुर्य्यात् । तदनन्तरं स्वीयमुद्राङ्कणेन शासनं दृढ़ं विदध्यात् ।

मनुसंहितायामष्टमाध्याये व्यवहारदर्शननियमसाक्षिविवरण-प्रसङ्गेषु लेख्यादेरुल्लेखोऽस्ति । उक्ताध्यायस्य सप्तचत्वारिंशत्तमैकपञ्चा-शत्तमद्विपञ्चाशत्तमश्लोका उद्ध्रियन्ते ।

अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णाद्विभावितम् ॥
अर्थेऽपव्ययमानन्तु करणेन विभावितम् ।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः ॥
अपह्नवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत् ॥

उद्धृतश्लोकेषु लिपिर्लेख्यं लिखितमितिशब्दानां प्रयोगो नास्ति । परन्तु कुल्लूकभट्टस्य टीकायां लिपीति शब्दस्यावगमो भवति । अष्ट-षष्ट्यधिकशततमश्लोके "लेखित" इति शब्दस्य व्यवहारो दृश्यते । श्लोको यथा—

"बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद् यच्चापि लेखितम् ।"

इत्यादिः। विष्णुसंहितायां सप्तमाध्याये लेख्यं पत्रम् इति विषयक-त्रयोदशसूत्राणि सन्ति। त्रिविधं लेख्यं तदानीं प्रचलितमासीत्। तेषु सूत्रेषु लेख्यं कीदृशं स्यादिति निर्द्धारितम्। कात्यायन नारद-प्रभृतयो लेख्य साचिप्रभृतिविषयमधिकृत्य ज्ञातव्यविषयमुल्लिखित-वन्तः। रामायणे सीताया विश्वासोत्पादनार्थं हनूमता राम-नामाङ्कितं स्वर्णाङ्गुरीयकं सीतायै प्रदर्शितमित्युल्लिखितमस्ति। रामायणरचनाकाले वर्णलेखः प्रचलित आसीदित्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहः। सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशत्तमसर्गे तदङ्गुरीयकप्रदर्शनविषयक-वर्णनास्ति, सा ह्यधः समुद्ध्रियते।

भूय एव महातेजा हनूमान् पवनात्मजः।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीतां प्रत्ययकारणात्॥
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः।
रामनामाङ्कितञ्चेदं पश्य देव्यङ्गुरीयकम्॥

महाभारते शान्तिपर्व्वणि न केवलं ब्राह्मराख्य-वर्णमालाप्रसङ्गो वर्त्तते, परन्त्वनया ब्राह्मरा भाषया वेदपुराणादिशास्त्राणि लिखि-तानीत्येवमुल्लेखः प्राप्यते। वेदविक्रयिणो वेदनिन्दका वेदलेखकाश्च निरयगामिनो भवन्तीति महाभारतोक्तमनुशासनं दृश्यते। पद्म-पुराणान्तर्गत-पातालखण्डे त्रिषष्टितमाध्याये देवलिपिप्रसङ्गो वर्त्तते। तत्र श्रीरामस्य प्रश्नोत्तरप्रसङ्गेन शम्भुना प्रोक्तमिदम्।

पुराणजीवी पूजार्हः स्वशाखाध्ययनः शुचिः।
मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रोत्रियोऽनृतदूषकः॥
देवेषु च समस्तेषु समदृष्टिः शिवे रतः।
शतरुद्रीयजापी च साग्निकश्चातिवाचकः॥
यजुर्व्वेदी विशेषेण पूजयेत् पुस्तकं सुधीः।
श्रीतालपत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम्॥

वर्णलेखास्तित्वमनेन श्लोकेनावगम्यते। देवलिपिः कीदृशी तद्वि-षये शम्भोरुक्तिरियम्—

बन्ध्याद्यन्तिप्रासपट्टयुगलात् प्रणवाक्षरम्।
प्रागूर्द्ध्वं रेखयोः प्रान्ते प्रणवस्याग्रयोजिका॥ इत्यादि।

निष्करूप्यप्रभृतयो मुद्रावाचकशब्दाः पाणिनिव्याकरणे दृश्यन्ते। अमी शब्दाः प्राचीनवर्णलेखानां विद्यमानताया बलवत्तरं प्रमाणम्। पाणिनिव्याकरणस्य प्रारम्भे यानि माहेश्वरसूत्राणि वर्त्तन्ते, तानि तु वर्णलेखानां श्रेणीविभागरूपेणावभासन्ते। तत्र लिपिकरशब्दस्योल्लेखन्तस्य साधनप्रणालीञ्च दृष्ट्वा पाणिनेः पूर्व्वकालेऽपि वर्णलेखो विद्यमान आसीदिति ज्ञायते। पाणिनेः पूर्वसूरयः यास्क-पारस्कर-शाकटायन-व्यासप्रभृतयो ग्रन्थप्रणेतार आसन् इति पाणिनिसूत्रे स्फुटमाख्यातम्। वेदेषु सुबृहत्यः संख्याः परिदृश्यन्ते। यदि ता न लिपिबद्धा आसन्, तदा कथं तासां बोधः समजायत। मूढ़ाः स्वीयबोधशक्त्यनुसारेण संख्यां वाचा प्रकाशयन्ति। मूढ़ा बृहत्तरसंख्यां मनसि निर्द्धारयितुं न शक्नुवन्ति, वाचा प्रकाशनन्तु दूर आस्ताम्। वैदिकयुगे कृषि-पोतवाणिज्यप्रभृतिजीविकोपायानाम् प्रभूतोन्नतिरभवत्। यदि वणिजः कर्म्मणां सौकर्य्यार्थं वर्णलेखं न समाश्रयेयुः तदा कथं ते लाभालाभनिर्द्धारणादौ समर्थाः स्युः। आयुर्व्वेदः खल्वथर्व्ववेदस्योपाङ्गं ब्रह्ममुखविनिर्गतमिति श्रूयते। यत्र जन्ममरणसम्पर्कौ विद्यते, तत्र किं शरीररक्षार्थमोषधिविशेषाणां योगविशेषेष्वोषधानां प्रयोगस्थलानि च नोदाहृतानि? यदि कैरपि एवमुच्यते यत् 'ते तु श्रुतौ तस्थुः' तदा अहं ब्रवीमि एवं काव्ये सम्भवति, न तु जन्ममरणप्रक्ते शरीरविज्ञाने। यत्र सार्द्धत्रिकोटिनाड्यो विद्यमानाः। स्वयम्भुवा सहस्राध्यायविभक्त-लक्षश्लोकसम्पन्नमायुर्वेदशास्त्रं सृष्टं; किमेवं सम्भवति यत् तदानीन्तनचिकित्सका लिखनं विना अकूलपारावारकल्पं शास्त्रमायत्तीकर्त्तुं शेकुः? अतो दृढ़सिद्धान्तोऽयं मम यद् वैदिकयुगेऽपि वर्णलेखो न केवलं श्रुतौ परन्तु लेखक्रियोपयोगिभूर्जत्वगादिष्वपि स्थानमलभतेति शम्।

वकदूतम् *

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—महामहोपाध्यायः ७अजितनाथन्यायरत्नः]

तामुत्तीर्य्य प्रियतमसखाधिष्ठिता धीरसेव्या
वृन्दारण्यप्रतिनिधि बहिर्गच्छनाम्नी पुरी या।
एकां रात्रिं क्षपयतु भवान् तत्र पुर्य्यां खगेन्द्र !
वर्त्मश्रान्तिं व्यपनय तरुं कञ्चनाश्रित्य कामम् ॥८

यत्रानेके विबुधगुरवो मङ्गलेनावसन्तः
काव्यालापैः सुरपतिसभामीर्षया नाटयन्ति।
तस्मादेकां सुरनरगणैर्माननीयामपीमां
मन्दाक्रान्तामवगणयतु क्रौञ्चवंशावतंस ! ॥१०,

यत्र ग्रामे कविकुलगुरुः कालिदासो द्वितीयः
कृष्णानन्दः सुविदितसरस्वत्युपाधिः पुरासीत्।
गङ्गातीरे चरमवयसि प्राप्तवासः प्रभूतान्
नानाग्रन्थानरचयदिह श्रीशचन्द्रानुमत्या ॥११

अस्मिन् ग्रामे नृपगुरुकुले रामभद्रस्य पौत्रो
भूःविख्यातो रघुमणिरभूत् सर्वशास्त्रार्थदर्शी।
भूरिग्रन्थानिह हि विविधान् सम्प्रणीय प्रभूतान्
कीर्त्तिस्तम्भानिव जगति यः स्थापयामास धीरः ॥१२

अस्तं यास्यन् श्रियमिह निजामत्रयेन्दौ समर्प्य
लक्ष्मीकान्तो रविरिव महान् पण्डितोऽस्तं जगाम।
उद्यन्नत्रात्रयविधुरयं वैरिवक्त्राम्बुजाना-
मन्तेवासिप्रमुखकमलानाञ्च मुद्रां तनोति ॥१३

---

* महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तशितिकण्ठवाचस्पतिमहोदयसकाशात् प्राप्तम्।

वृन्दारण्यप्रतिनिधि-वहिर्गच्छसंज्ञे वनेऽस्मिन्
एको मार्व विलसति मधुस्रर्कपञ्चाननाख्यः ।
रोगैर्जीवन्मृत इव गुरोरन्ववाये विपन्नः
पक्षाघातादचरणतया केवलं क्लिश्यतीह ॥१४

भद्रा नन्दा नियमितजरा पुण्यपूर्णा पुरीयं
रिक्ता पापैः कविगुरुबुधैरिन्द्रलक्ष्मीं हरन्ती ।
पुण्यामस्यां समुदयतिथिर्योगपद्येन योगात्
तस्मादस्यां द्विज किमतिथि ! स्थानमेतन्न जाने ॥१५

तत्रातिथ्यं द्विजगणस्तदुष्प्राप्यमन्नादिजात-
मात्मीयत्वान्नरपतिपुरं यास्यतो नास्त्यलभ्यम् ।
नानाभक्ष्यं कति च शफरी-शुक्ति-शम्बूकमिष्टं
भुङ्क्ष्वाशेषं द्विजकुलमणे ! किन्तु पत्रावशिष्टम् ॥१६

योग-रहस्यम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—साधनसमरप्रणेता]

स तु दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढ़-भूमिः ॥१४॥

अभ्यासपराकाष्ठां दर्शयति स इति । सः अभ्यासः, तु शब्दोऽनायाससिद्धतां निषेधति । दीर्घकालः, उक्तञ्च "बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत," इति, नैरन्तर्य्यं व्यवधानराहित्यम्, उक्तञ्च "तस्मात् सर्वेसु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य चेति ।" सत्कारः श्रद्धादरातिशयः,

तैः सहायभूतैरित्यर्थः। आसेवित इति, आ सम्यक् सेवितोऽनुशीलितोऽभ्यास इति भावः। दृढ़भूमिर्दृढ़ाऽविचलिता संशयविपर्य्ययादिभावनारहिता भूमिः स्थितिरित्यर्थो भवतीति शेषः। व्युत्थानरहितां वा सप्तमीं ज्ञानभूमिकां तुर्य्यगामभिप्रेत्यैव दृढ़भूमिरित्युक्तम् ॥ १४ ॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

अभ्यासं निरूप्य तस्मादाविर्भूतमपरं निरोधोपायं वैराग्यमुपदिशति दृष्टेति। दृष्टा ऐहिकाः कामिनीकाञ्चनादयस्तथानुश्रविकाः पारत्रिकाः स्वर्गादयो विषया भोग्यास्तेषु वितृष्णस्यासक्तिरहितस्याभ्यासनिपुणस्याधिकृतो वशीकार इति यथार्थ-संज्ञा नाम वैराग्यमाविर्भवतीति शेषः। विगतो रागो यस्य सः विरागः, द्वेषश्चात्र रागपदार्थः तस्यापि रागरूपत्वादिति, तस्य भावो वैराग्यम्।

इदमत्र ज्ञातव्यं;—योगविमुखाः प्राकृता दृष्टादृष्टभोग्यविषयेषु विजातीयभेदबुद्धिसम्पन्नाः सुतरामिष्टानिष्टविषयेषु रागद्वेषसमाकुलाः प्रवर्त्तन्ते। अपरे तु योगाभिमुखाः श्रद्दधाना जना ऐहिकामुष्मिकेषु भोग्यजातेषु द्रष्टुरात्मन एव सारूप्यं ज्ञात्वा स्वगतभेदेषु दृश्येषु न सज्जन्ते। स्वरूपस्थितिप्रयत्नरूपाभ्यास एव तेषां दृश्योदासीनतां जनयति। ततश्चेष्टानिष्टप्रत्ययाभावान्न भोग्येष्वनुरागो न वा द्वेषः। एवञ्च विषयलोलुपं चित्तं वश्यभावमापन्नं रागद्वेषविहीनं भवतीति वशीकारसंज्ञा वैराग्यमुच्यते। उक्तञ्च,—"रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्। आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छती"ति ॥ १५ ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

अभ्यासवद् वैराग्यपराकाष्ठामपि दर्शयति तदिति। तद् वैराग्यं परं श्रेष्ठं परवैराग्याख्यं भवति, कथमित्यच्यते पुरुषख्यातेः पुरुषस्य

प्रत्यगात्मनः ख्यातिः प्रकाशात्, तत्-कथमित्याह गुणवैतृष्ण्यं गुणेषु वक्ष्यमाणेषु सत्त्वादिषु वैतृष्ण्यं वितृष्णाभावः सम्यगनासक्तिरित्यर्थः। गुणवैतृष्ण्यरूपं परवैराग्यमिति। उक्तञ्च "रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते॥" इति। इदमत्र ज्ञातव्यम् अहङ्कारपरिहार एव वैराग्य-पराकाष्ठा केवलेन पुरुषदर्शनेनाविर्भवति सा, नान्यतः॥ १६॥

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः॥१७॥

दर्शितो निरोधोपायोऽधुनाऽरुणोदयमिव योगपूर्वरूपं विवृणोति वितर्केति। दृश्यं द्रष्टुरेव सारूप्यमित्यनुभववतामभ्यासवैराग्यसम्पन्नानामाविर्भवति सम्प्रज्ञातो नाम योगपूर्वरूपम्। स च वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगतः सोपानचतुष्टयरूपस्तथापि योग इत्याख्यायते, योगैकान्तसन्निहितत्वात्। तत्र हि दृश्यमिदमसावहं द्रष्टेदं च दर्शनमिति द्रष्टुरेव त्रिधानुभासं विशेषेण तर्क्यत इति वितर्कस्तथा तत् त्रयम् एक एव द्रष्टेति तत्र विचरणं विचारो नाम। एवञ्च देहेन्द्रियादिषु ह्लादमयोऽनुभवः समुपजायते, स आनन्दः। ततः क्रमेणास्मीत्येकात्मिका प्रतीतिमात्रेऽवस्थितिरायाति सास्मिता; एतच्चतुष्टयरूपमनुगम्यते अवबुध्यत इति रूपानुगमस्तस्मादनुगमाद् योगोऽयं सम्प्रज्ञात इति। सविशेषानुभवरूपं सम्प्रज्ञातं विद्यत इति सम्प्रज्ञातः॥ १७॥

ग्रहविलसितम् *

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रमोहनसांख्यतीर्थः]

अनुकम्पितोऽस्मि परिषत्सम्पादकैरागामिनि दिवसे भाविनि परिषदधिवेशने निर्दिष्टपूर्वैः प्रबन्धकर्तृभिर्ग्रहवैगुण्यादनुपस्थास्यद्भिरवतारितः प्रबन्धभारो भवतैव वोढ़व्य इति सद्यःसन्देशेन। विष्टिकर्म्मणि नियुक्तस्य राजर्षेर्भरतस्येव शिविकया रहूगणवहनं, कर्म्मक्षयमोहमानस्य ममापीदमादेशप्रतिपालनं नाम। अभूच्च तदा मन्मनसि यत् किमिदं ग्रहवैगुण्यं तत्रभवन्तं निर्दिष्टपूर्वं प्रबन्धकर्त्तारमपरिजहदेव मामपि भाग्यहीनमग्रहीत्, कथमन्यथा चिराभिलषिताद्विषयात्तत्रभवन्तं वियोज्य मामप्यसंस्तुतभयावहे प्रबन्धप्रवाहे प्रपातयदात्मनो ग्रहाभिधानमन्वर्थीकरोति। अत्र किमेक एव ग्रहः प्रभुर्भिन्नो वा, यदि तावदेक एव, तदा कथमेकं विरुद्धफलप्रदातृत्वमेकदैव तस्य सम्भवेदिति नावधारयितुमर्हामि। अथ भिन्नश्चेदपि कथमेकदैवोभयोरेकविध एव विपत्पातः। एकविपन्निबन्धनैवापरविपदिति सम्बन्धोऽपि तयोरेकः सम्भाव्यमान इव प्रतिभाति हेतुवादपरेषु। स च सम्बन्ध एकस्यैव कर्त्तृत्वमाश्रित्य यथा प्रत्यवतिष्ठेत, न तथा भिन्नकर्त्तृत्व इत्यपि न निर्हेतुकं कौतुकमिव प्रतिभाति। अस्य च ग्रहाभिधानस्य जीवस्य किमस्माद्दृशामिव जन्मन्यदृष्टं कारणम्, आहोस्वित्कारणान्तरमस्ति। अदृष्टकारणत्वेऽपि जन्मनः परं किं तस्यापि ग्रहान्तरभीतिः शक्यसम्भवा न वा? तथात्वे त्वनन्तग्रहकल्पनाप्रसक्तिः, अन्यथात्वे च कथं तस्य सुखदुःखादिप्राप्तिः सम्भवति? सुखदुःखादीनां ग्रहपराधीनोत्पत्तिकत्वात्। आ-कीटादाकैटभवैरि सर्वमेव जगद् ग्रहगृहीतं सत् पक्षाघातग्रस्तमिव न स्वयं परिवर्त्तितुमपि शक्नोति, का कथा स्वाभिलषितसम्पादनाय पटुतरकरण इव स्वल्पमपि चेष्टितुम्।

* संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकाधिवेशने पठितोऽयं निबन्धः।

अनेन च कवलितास्ते ते महान्तो नलो वा श्रीवत्सो वा युधिष्ठिरो वा कामवस्थामन्वभवन्निति सर्वजनविदितमिदं वस्तु, न वयं पुनरेतेषामुल्लेखेन पिष्टं पेषयामः। सोऽयमतिप्रतापशाली ग्रहो निःसहाय एव सर्वं जगदुच्छेत्तुमर्हतीति किं वक्तव्यं यदि पुनरुपसर्गेण कृतसाहाय्यकः स्यात्। 'एकेनोत्पाटिता लङ्का किमु यत्र चतुष्टयम्।' उपसर्गसहायेन चायं बहुरूपतामासाद्य एकैकरूपेण चैकैकं कर्म निष्पादयन् मानवसमाजे उपग्रहनाम्ना व्यवह्रियते। तथाहि—व्युपसर्गयोगभयङ्करोऽयं परस्परराज्यलिप्सोर्नृपयोर्वा पैतृधनविभागार्थं भ्रात्रोर्वा आमिषलोभादामिषाशिनोः पक्षिणोरन्तरा वा रणरूपेण समुत्तिष्ठन् एकतरव्यक्ते रक्तदर्शमेव विरमतीति प्रायो दृष्टचरं सर्वेषाम्। तत्रापि चित्रमेतदेव यत्, मानवेषु अस्य प्रभावो यथा अप्रतिहतप्रसरो न तथा पश्वादीतरप्राणिष्विति कार्य्यदर्शनाद् वयमनुमिनुमः। तथाहि योऽप्ययं वि-उपसर्गयोगेन विग्रहरूपो ग्रहः, स च नरेष्वाजन्मान्तिकं वैरं साधयन्नपि क्षणमात्रेणैव निर्वाणं लभते पश्वादिष्विति नापरोक्षमस्मिमतां विदुषाम्। श्रुतञ्चास्माभिः कस्यचिदनेकदर्शिनो मुखात्,—यत् पटुतरकरणेष्वेव नरेषु ग्रहः प्रायेण प्रवर्त्तते नापटुकरणानाम्। तत्र तेषामिदमेव निदर्शनं यत् प्रतिशतं नराणामनेक एव ग्रहवैगुण्यात् काणत्व-खञ्जत्वादिकमनुभवन्ति, किन्तु प्रतिशतं पशूनां नैकोऽपि कदापि काणः खञ्जो वा परिलक्ष्यते। अत्र ग्रहसंस्थानविज्ञानपटवो विद्वांस एव कारणान्तराणि सारासारवन्ति मरीमृग्यन्तामिति योग्यतमेयं पृष्ठप्रदर्शिता मादृशानाम् अल्पविदुषाम्। उपसर्गान्तरमहिम्ना च नि-ग्रहरूपोऽयं मानवानां यादृशीं दुर्गतिमनर्गलमादधाति, सा तु साम्प्रतमेव लोचनगोचरीभूता पारिषदानाम् अयोग्यतमे मयि प्रबन्धृत्वभारमारोपयतामद्यतने मासिकाधिवेशने। कोयमिदानीं निग्रहो भवतां विगुणग्रहाणां, यदेकतो मशकदंशः, द्वितीयतः स्थाणुरिव निश्चलावस्थानं, तृतीयश्च अमूल्यानां समयानामनर्थक-व्ययः;

फलमुन्मत्तप्रलापश्रवणमात्रम्। सर्वथा कुरुत नमो ग्रहाय तस्मै सोपसर्गाय यदनुग्रहान्नैतादृशीमवस्थां पुनर्लभेध्वमिति।

निग्रहरूपग्रहस्य न केवलं चेतनवत्सु प्राणिषु परमचेतनेषु शास्त्रादिष्वपि दृश्यतेऽखण्डितमाधिपत्यम्। अचेतनेषु कागद-हस्तपत्राद्यात्मकेषु ग्रन्थादिषु निग्रहरूप-ग्रहस्यास्य किं कीटदंशः फलम्, आहोस्विद् अध्ययनाध्यापनविरह इति त एव जानन्ति निरवशेषं, ये ह्यत्र कृतपरिश्रमा अपि न सम्यगधियन्ति, ये वा प्राचीनजीर्णपुस्तकाध्ययनावसरे कीटदष्टत्वादक्षरपरिचयविधुरा विपद्यन्ते। निग्रहस्थानानि च न्यायशास्त्रोक्तानि निर्दिष्टसंख्यकान्यपि लौकिकासंख्यनिग्रहस्थानानीव वादिनं प्रतिपक्षं वा दुर्दशामापादयन्तीति विदितं वादिप्रतिवादिभ्याम्। तानि तु लौकिकानीव लोकानामरुन्तुदानि भवन्ति नवेति वादे लोके च निग्रहभाज एव विभावयन्तु नितराम्। यदि च लौकिकनिग्रह एव भूयसा भयापादकः स्यात्तदा मानवेष्वेव ग्रहाणां विशेषप्रसृतेति पूर्वोक्त-मन्मतानुविधानं धिनोति मद्विधानां मानसानि। पर्य्युपसर्गयोगी चायं ग्रहः परितः परिभ्रमन्नपि संसारमूर्द्धनि, यद्यपि विरक्तानां परिग्रहाय न कल्पते, तथापि संसारिणां परिग्रहरूपेण परमापन्निदानमिति सभयमभिधातुमर्हामः। विपत्परोऽयं परिग्रहः संसारिसमाजे परमोपादेयतया परिगृह्यमाणोऽपि मुमुक्षुसमवाये पुनर्हेयतयैवोपादीयत इति—'परिग्रहो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन'। —इत्यादिस्मृतिबलादनुभूयते। कथञ्चिदेतत्कवलितस्यापि कृच्छ्रेण पुनः स्वरूपावस्थितस्य कालान्तरे नितरामनुशोचनाप्रकारोऽपि स्मर्य्यते —"स मे समाधिर्जलवासमित्र-मत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः। परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः॥" इति।

दर्शनादौ व्यापकरूपेणोपलभ्यमानोऽप्ययं ग्रहो व्यवहारविधौ पुनर्भार्य्यायामिव पर्य्यवस्यतीति लौकिकी प्रसिद्धिः। जगति चैतत्प्रतियोगि ग्रहान्तरं नास्तीति सर्वदा तद्ग्रसाभ्यस्ता एव प्रस्तुवन्ति

समाये। विकुर्वंश्च ग्रहान्तरं सपादग्रहं प्रणामेन, ताम्रादि-धातुद्रव्य-ग्रहणेन सभक्तिकं पूजोपासनादिना च प्रसीदति ; तथाप्यप्रसीदंश्च सोरस्तारमभिशप्स्यति मानवैः, किन्त्वभिशप्तमप्यप्रसीददपि न दुरदृष्टान्तरं जनयति। अयन्तु (परि)ग्रहो विकुर्वाणः शिरःकुट्टनैरपि न प्रसीदति। आस्तां ताम्रादिधारणं स्वर्णप्रदानेनापि न प्रकृतिमापद्यते, पादग्रहणाद्युपासनया पुनरुपहासं सम्भावयन्नधिकतरं कुप्यति। अभिशप्तश्चेदास्तां प्रसादः, परं दुरदृष्टान्तरजननेऽपि न कृपणायते सुतराम्। एवंविधेनापि ग्रहेणानेन परिग्रहरूपेण कदाचिद् भाग्यवशादारूढप्रसादेनोपादीयमानो मानवः कृतार्थम्मन्यो भवति, तत्प्रसादार्थं प्राणात्ययमपि नाधिकं सम्भावयति, न वाकार्य्यमपि किञ्चिदिह जगति कर्त्तुमपरज्यते नाम। तस्य च ग्रहस्य उपोपसर्गे भूयानाग्रहः परिदृश्यते। तथाहि—उपोपसर्गयोगिनं पतिमिव बहुमन्यत इति बहुदर्शिनः समामनन्ति। रागस्तु कदाचिदनुपलक्ष्यमाणोऽपि उपरागः सर्वदैव वदनमण्डलमलङ्करोति। अनभिमतपतिना सहवासमनभिलषन्ती उपवासमनुजानातीति च परिग्रहो व्याख्यातः। अभ्युपसर्गयोगेनायं दस्युरूपो (अभिग्रहपदेन दस्युः प्रतीयते) निर्जने वनप्रदेशे जनसम्मर्दबहुले राजपथे, नौयानेन जलपथे वा पथिकस्कन्धारूढस्तं कपर्दकमात्रसम्बलशून्यं विदधानः परां प्रीतिमाविष्करोति। त एव जगति निपुणतया प्रख्यायन्ते, ये तद्ग्रहगोचरतां सकृदपि नोपगता इति गतमभिग्रहेण। प्रग्रहरूपश्चायं सारथि-करस्थो घोटकनियन्त्रणे शक्तोऽपि सम्प्रति गौण्या वृत्त्या वेत्रादिरूपेण छात्रानपि न परिजहाति शिक्षकहस्तगतः। असीमा चास्य शक्तिरुत्पथगामिनो घोटकादारभ्योन्मार्गगामिनो जनानपि तथा पीड़यन्ति, यथा न ते मनसापि पुनस्तांस्तान् पथः प्रतिगच्छेयुरिति। अवग्रहरूपेणायं वृष्टिप्रतिबन्धेन कर्षकाणां यथापकरोति न तथा चैत्राणामिति “मानवेष्वेव तस्याधिक्येनाधिकार” इति पूर्वोक्तमतानुप्रवेश एव परिलक्ष्यते।

यद्यपि वृष्टिप्रतिबन्धेन क्षेत्राणामेव मुख्यतोऽपकारो भवति, तथाप्यचेतनत्वेन तेषां सुखदुःखाद्यभावात् सुखदुःखशालिनस्तत्कर्षका एव फलभाज इति व्यवह्रियन्ते। स चायमवग्रहोऽनावृष्टिरूपः षण्मीतीनामन्यतमः प्रजानां दुःखनिदानमिति शास्त्रकृतः समामनन्ति। तास्व—'अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड़ेता ईतयः स्मृताः'॥ इति। आग्रहरूपिणायं जनान् लोकसमाजे उपहासास्पदत्वं नयतीति सर्वप्रत्यक्षमिदम्। अस्य च ग्रहिलतेति नामान्तरं कल्पयितुं शक्यते। एतद्ग्रहप्रभावेण भूताविष्टा इव मानवाः कार्य्यमकार्य्यं वा न गणयन्ति, केवलमभिलषितं प्राप्तुमेव प्राणैः पणैर्यतमाना दृश्यन्ते। प्रतिग्रहरूपश्चायं ग्रहो निरवद्याद् गृहीतदेहश्चेत् कथञ्चिद् विसोढ़प्रतापोऽपि जातिवर्णप्रतिपत्तिहीनं सार्वभौमिकत्वमापन्नः पुनरनर्गलमेव दुर्गतिद्वारं विदधातीति नास्ति सन्देहलेशोऽपि। अद्यत्वे पुनस्तथाविध एव स प्रायशः परिलक्ष्यत इति नैतस्याश्रयभ्रंशः कथमपि भवति। केचन चातिमानुषं व्यवसायमवलम्बमानास्तस्मात् प्रतिग्रहग्रहाद् विराममभीप्सवो वाराणसीं समाश्रयन्ते। तत्र चेदं सम्भाव्यते, यत्तस्याः पृथिवीबहिर्भावादिवास्य प्रतापो नातिरूढ़तां गच्छतीति प्रतिग्रहोऽपि स्वल्पेन वचसा प्रतिगृह्यते।

संग्रहग्रस्तश्च जनो नोदरपूरमभ्यवहरति, नाञ्जलिपूरमुदकं पिबति, न वा जङ्घापूरं वसनं वस्ते। बहुलधनोऽपि न परिजनान् परिपुष्णाति स्वच्छन्दानुरूपम्। केवलं कथं संग्रहो भवेदिति ग्रहगृहीत इव धनानि विचेतुं नात्मपातमपि गणयति। एतच्च नीतिविरुद्धं, तथाहि— "कर्त्तव्यः सञ्चयो नित्यं कर्त्तव्यो नातिसञ्चयः"। इति हि नीतिविदां समयः।

अत्र यद्यपि बहुतरमेव लिखितव्यमस्ति, तथापि समयाभावाद्वा नैपुण्याभावाद्वा लेखशक्तिविरहाद्वा अद्य एतावदेवास्तु, परिशेषे च

उपसर्गयोगमन्त्रेणापि ग्रहस्यास्य दौर्जन्यं किञ्चिदावेद्य प्रबन्धमुपसंहरामः ।—

ग्रहोऽयम् आकारप्रभावात् दैर्घ्यमापन्नो ग्राहरूपेण जले वसन् सुयोगमासाद्यागच्छमानानभिगृह्णाति, समनन्तरञ्च कांश्चित् छिन्नचरणान् कांश्चिच्छिन्नबाहून् जहाति, येन जीवन्नपि स संसारकर्मणि पुनर्न प्रभवेत् । कांश्चिद्वा चिराय संसाराद्वियुज्य शमनसदनातिथीन् विदधाति ।

श्रूयते कदाचित् कृतयुग एवंविध एव कश्चिद् ग्रहो ग्राहरूपी जलाशयमेकमधिवसन् यदृच्छया भ्रमन्तं गजपतिमेकं तरसा समग्रहीत् । गजपतिश्च तेन सह चिरं युद्धाऽपि निःशेषबलवीर्य्यः प्राज्यबलवीर्य्येण तेन जलमध्यमाकृष्यमाणः शरणान्तरं नोपलेभे । ततश्चानुपहतपूर्वजन्मस्मृतिना तेन जातिस्मरेण करेणुपतिना संस्तुतो भगवान् गरुड़ारोहणेन प्रादुर्भूतश्चक्रेण ग्राहमुखं विपाट्य करीन्द्रममूमुचदिति । तदत्रैव मधुरया भगवत्कथया समाप्तिमुपेयान्मदीयो दुरुक्तिबन्धः प्रबन्ध इति ।

कन्याकुमारीश्वरीस्तोत्रम्

[निबन्धकः—बि. ए. बि. एल्—पि. कॆ.—नारायणपिक्कः]

अन्यानपेक्षाच्चयदीप्तिवीचिर्धन्यात्मचैतन्यघनस्वरूपा ।
कन्याकुमारीनिलया ममाघ-वन्यां दहत्वद्रिवरेण्यकन्या ॥१॥
अम्बानुकम्पामृतसम्पदार्द्रे ! लम्बालके ! सागरतीरवासे ! ।
त्वं बालकं मां भवबन्धसिन्धु-जम्बालमग्नं कृपयोद्धरार्ये ! ॥२॥
हिमालयाङ्कादहिमालयालङ्कृतस्य वामाङ्कमुपेतुकामा ।
समाललम्बे भवती स्ववासं किमालये मालयवातरम्ये ॥३॥

सहोदरं शक्रभयेण वार्धेर्गुहोदरे हन्त तिरोहितं ते ।
अन्विष्य पूर्वापरदक्षिणाब्धिसम्मेलनस्थानमगा नगात् किम् ॥४॥
सीतावितानाकलितप्रदेश-केदारतुल्येऽत्र तरङ्गितेऽब्धौ ।
सन्तप्तलोकार्तिनिवारणार्थं किं वा जगत्प्राणकृषिं करोषि ॥५॥
अशीतकाश्लेषसमृद्धमर्दंकृशीकृताङ्गाभरणोरगेन्द्रान् ।
किमीहसे पूरयितुं समूढ-समीरणाहारमहारसेन ॥६॥
त्वत्-स्पर्शधन्यानिलनृत्तनुत्ता पत्रावलिस्तालमहीरुहाणाम् ।
शब्दायते भक्तियुता यतः सा संसेव्यते लेखनवीजनाद्यैः ॥७॥
त्वदन्तिकप्राप्तिरसप्रणुन्नाः शिलाः किल स्थावरताविषण्णाः ।
चिरात् स्वयं चूर्णितगात्रपिण्डाश्चकासतीषत्सिकतास्वरूपाः ॥८॥
भुजङ्गहारोऽपजहार कान्तां तरङ्गिणीवंशमणीं मदीयाम् ।
इति प्रतिस्पन्दितमूर्तिरुच्चैः सजागरो रोदिति सागरः किम् ॥९॥
त्वय्येव रत्नाकर-रत्नगर्भा-सीमाविवादेष्वधिकारशक्तिः ।
मित्रं पितुस्ते ननु रत्नसानुः स्त्रीपुंससम्मिश्रवपुः पतिश्च ॥१०॥
त्वदास्यवाटीद्युतिपुञ्जधाटीं विलोक्य चन्द्रः शिवमौलिसंस्थः ।
त्रपाभरक्लिष्टतया कृशित्वा क्रमादजन्येककलावशेषः ॥११॥
मिमृक्षतीन्दुः स्वकलङ्कमब्धौ निमज्जनेन क्षयवृद्धिरुग्णः ।
चिकीर्षतीहाम्बुधिबिम्बितां ते मुखप्रभां नूनमथौषधीशः ॥१२॥
विलोचनं तेऽनृजुपक्ष्मलक्ष्मीविलीढमीडे श्रुतिमूलनीडम् ।
कनीनिका लुभ्यति यत्र मन्दं सनीलिमाभाखनिरुन्मयूखा ॥१३॥
त्वल्लोचनं शाश्वतिकानुकम्पाकल्लोलितं सर्ववशङ्क्रियाढ्यम् ।
उल्लोचवत् पक्ष्मभिरात्मबोधं क्षुल्लोपलोलस्य विकासयेन्मे ॥१४॥
ललाटशोभाच्छतटाकपारे कचार्चिरुन्मग्नमिव भ्रुवौ ते ।
प्रजाग्रतो ये भवदक्षिदीप-प्रभाशिखाकज्जलमञ्जुरेखे ॥१५॥
नासामुपासे तिलकं यदीयच्छायां मुषित्वा तिलतां च गत्वा ।
सूनेषु लोभं प्रकटीकरोति स्थाने तिलः पेषणदण्डनार्हः ॥१६॥

लालित्यशालास्यलकालिपालीकेलीगृहालिन्द इवालिकं ते ।
नालीकबाणारिविलोभनाभा-धूलीमयी कापि रसप्रतोली ॥१९॥
लेढि त्वदङ्घ्रिं निबिडासितश्रीप्रौढिप्रवाहस्तव केशपाशः ।
सस्फूर्जथुर्गर्जतु वारिवाहः पास्पर्धु वा तस्य जयः कथं स्यात् ॥१८॥
क्व विद्रुमः कैसलयो विलासः क्व बिम्बसम्बन्धि विडम्बनं वा ।
तवाधरोष्ठन्मसृणारुणश्रीः क्व वा सुधास्वादरसस्वसा सा ॥१८॥
आस्यप्रसादोत्सवमन्दहासं वात्सल्यसारं तव मास्म हासीः ।
भास्वद्विलासेऽपि यदीयभासा ज्योत्स्नास्नवस्नानसुखं नृणां स्यात् ॥२०॥
सम्बुध्यते भामिनि कन्धरां ते सम्बद्धरेखात्रयशाम्बरीं यः ।
अम्बुध्यधोभागमुपेत्य गूढं कम्बुः कुटुम्बं स बरीभरीति ॥२१॥
गिरीश्वरात् तावकजन्मलाभमुरः प्ररूढोन्नमनं व्यनक्ति ।
रिरंसते यत्र सदा शयित्वा हरः स लेभे गिरिशाभिधानम् ॥२४॥
कुचाचलाभ्यन्तरनिर्गता या तवोदरे राजति रोमराजिः ।
सिरास्रवन्मेचकचूचुकश्रीभरीपरीवाह इवेच्यते सा ॥२३॥
यदि स्मरारेर्नवसङ्गमेषु पराङ्मुखी त्वं त्रपया शयीथाः ।
नितम्बबिम्बप्रथिमैकशय्याश्रयस्फुरत्स्वादुरसं निरुन्ध्यात् ॥२४॥
श्रोणीतटस्तम्भनिभौ त्वदूरू तूणीरचारू जितकल्पदारू ॥
ध्यायन् ययो रूपमजस्रमीशः स्थाणुत्वमापेति जनप्रवादः ॥२५॥
पदाब्जमारक्तनखप्रसर्पच्छविच्छटाविच्छुरितं त्वदीयम् ।
सरोरुहोन्मीलनशक्तिरश्मेर्विवस्वतः कान्तिविकासहेतुः ॥२६॥
अनित्यबन्धेन भवन्ति येन नृणामयस्कान्तसमाः कुमार्यः ।
अवैमि तद् यौवनमेव देहं त्वदीयमाकृष्टसमस्तलोकम् ॥२७॥
स्तुमस्तमःस्तोमहरे ! महस्ते समस्तवस्तुप्रसरप्रभस्ते ।
नमस्तु ते सन्ततमस्तु रूपं समस्तकः कस्तव न स्तवीति ॥२८॥

———

वात्स्यायन-कामसूत्रीयम्

सन्ति किलाद्य तथा केचन विद्याचना: समभवंश्च केचिदन्ये प्राचीने काले, येषां कामसूत्रमित्यभिधानमपि महान्तमान्तरोद्वेगं समुत्पादयति समुदपादयच्चारात्। ते हि प्रत्यक्ष-माक्षिकवृत्तय: परिहाय कामसूत्रसंहितानि प्रशस्तवस्तूनि व्यस्तेन चेतसा समनुशीलयन्त: सुरहस्यकामतत्त्वविनिवेदकान्येवाधिकरणानि कामसूत्रमिदं विचार्थ्यमनार्थ्यभावजुष्टानामेवेति निर्विशङ्कं कलङ्कितां वाचमुदसृजन्नुत्सृजन्ति चेदानीम्। परमापाततो निरुक्तग्रन्थनिबद्धान्यत्युपकारकाणि विषयशतान्यनालोचयन्तोऽपि यदि वयमस्य ग्रन्थस्य निबन्धारमभिवीक्षेमहि, तदापि नास्य विषया: कलङ्कसारा: सम्भवेयुरित्येव प्रतिभायात्।

किञ्च,—प्रथमत एव मङ्गलाचरणं प्रस्तुवता ग्रन्थकारेण 'धर्मार्थकामेभ्यो नम' इति वाक्प्रतीकं निबध्नता धर्मस्यैवात्र मुख्यत्वमभ्यपादि। न च धर्मार्थकामरूप-पुरुषार्थत्रयमात्रं मङ्गलाचरणप्रस्तावे प्रस्तुवता परमपुरुषार्थभूतस्यापवर्गस्य सकलतत्त्वविद्विचारानुगृहीतस्य परिहाणं कृतमिति नोपादेयमिदमिति वाच्यं, कामसूत्रस्यास्य सकाम-गृहपतिजनोपकरणत्वाद् वैराग्यमूलस्य मोक्षस्य परमपुरुषार्थभूतस्यापि विशेषतस्तत्रानिर्देशात्, न ह्यनुल्लिखितमेवाननुमतं तान्त्रिकाणामिति शक्यं निर्वक्तुं, तथात्वे बहुत्रैव बहूनां विषयाणामनङ्गीकारप्रसङ्गात्। अथवा प्रथमत: प्राधान्येनात्र मोक्षो नोल्लिखित:, परं 'स्थाविरे धर्मं मोक्षञ्च' इत्यनेन सोऽपि नो परिहृत:, किन्त्विह गृहस्थदशायामस्य न मुख्यत्वमित्येवाकूतमायाति। तदत्र धर्मानुगमादर्थस्तदनुगमाच्च काम: सेव्य इति हि गृहपतिवृत्तं समासत: समाशंसितं भवति।

ते चामी धर्मार्थकामास्त्रिवर्गसंज्ञया व्यपदिश्यन्ते। त्रयाणाममीषां सेवनञ्च परस्परमानुकूल्येन परस्परमनुपघातेन च विधेय-

मिति ग्रन्थकारेण स्वयमेव प्रतिपादितं द्वितीयाध्याये त्रिवर्गप्रतिपत्तिप्रकरणं प्रकुर्वता,—तदुक्तं, 'शतायुर्वै पुरुषो विभज्य कालमन्योन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातकं त्रिवर्गं सेवेत'। इति। द्वितीयाध्यायावसानेऽपि संग्रहश्लोकेन स एव भगवान् वात्स्यायनः शास्ति, यथा,—'त्रिवर्गसाधकं यत् स्याद् द्वयोरेकस्य वा पुनः। कार्य्यं तदपि कुर्वीत न त्वेकार्थं द्विबाधकम्'। इति। तदेवमनेन परस्परानुपघातकत्रिवर्गसमाराधनमेव शिष्टं भवति। ततो धर्मोपस्कृतत्रिवर्गसेवानुशासनं कामसूत्रमनुपादेयमिति को वा कृतधीः समादध्यात्। भवतु यथा तथा वा, स्वानुशिष्टानां विषयाणामुपादेयतैव सम्पादयत्युपादेयतां शास्त्राणामिति विशेषतो विषयोत्कर्षमेवास्य प्रतिपिपादयिषामः।

तत्रादौ गृहस्थजनैरास्थेयं नागरकवृत्तमेवाधिक्रियते,—यदिदं प्राकाश्येन प्रतिपादितं भगवता वात्स्यायनमुनिना कामसूत्रीये चतुर्थाध्याये। तत्रादौ तावत् कदा नागरकवृत्तं योग्यमित्याकाङ्क्षा गृहीतपदा भवतीति तन्निवर्त्तनाय समुपादिशद् भगवान् वात्स्यायनः,— 'गृहीतविद्यः प्रतिग्रह-जय-क्रय-निर्वेशाधिगतैरर्थैरन्वयागतैरुभयैर्वा गार्हस्थ्यमधिगम्य नागरकवृत्तं वर्त्तेत'। इति। चत्वारः किल वर्णा भवन्ति, तेषां प्रत्येकमेवास्ति गार्हस्थ्यं, प्रत्येकञ्च पृथक्प्रकारा विद्याः स्वस्ववर्त्तनानुकूलाः। तत्र ब्राह्मणाः सुव्यवस्थितेन ब्रह्मचर्य्येण वेदादिविद्याः प्राधान्येन च प्रतिग्रहादिकान् जीवनोपायान् विन्देयुः, क्षत्रिया गृहीतब्रह्मचर्य्याः प्राधान्येन धनुर्वेदविद्यां शास्त्रजीवित्वात् पर-पराजयादिकांश्च जीवनोपायान्, वैश्यास्तथाभूता एव गृहीतवेदविद्याः प्राधान्येन क्रयविक्रयादिवाणिज्यं जीवनोपायं, शूद्राश्च कारुकुशीलवादयो निर्वेशापराभिधानैः कर्मवेतनैर्जीवनोपायं कल्पयेयुः। न हि विद्यामृते प्रतिग्रहादयस्तानृते नार्था नार्थानृते गार्हस्थ्यमिति पूर्वं पूर्वमर्थवदास्ते। गार्हस्थ्यं पत्नीयोगप्रधानमपहाय नैव नागरक-

वृत्तमिति तथाभूता गृहस्था यदैव गार्हस्थ्यमभ्युपेयुस्तदैव नागरकवृत्तं चरेयुर्यथाभिलाषम्।

ते चामी गृहस्था नागरकवृत्तमनुवर्त्तमाना नैव यत्र तत्रावतिष्ठेरन्, वृत्तिञ्च विन्देरन्, परं यत्र नागरकवृत्तं सुष्ठु पालयन्तस्ते स्वां वृत्तिमभिनिर्वर्त्तयितुमलं भवेयुस्तत्रैवावतिष्ठमाना इति तथाभूतस्थाननिर्णयोऽपि दत्तः कामसूत्रकारेण यथा, 'नगरे पत्तने खर्वटे महति वा सज्जनाश्रये स्थान' मित्यनेनोपोद्घातेन। 'नगरं' नाम अष्टाशतग्रामीमध्ये तद्व्यवहारस्थानम्, 'पत्तनं' राजधानीपदम्, 'खर्वटं' द्विशतग्रामीमध्ये तद्व्यवहारस्थानम्, तदपेक्षया 'महत्' स्थानञ्च चतुःशतग्रामीमध्ये 'द्रोणमुखं' नाम स्थानम्। तेषां यत्किञ्चिदेकं स्थानमात्मनिवासाय नागराः परिकल्पयेयुः। तत्रापि नाधमस्थानं निवासायोपकल्प्येत यत्राधमानां संसर्गेण सुतरामपकर्षमुपयात्यन्तःकरणं कामकलया, परं 'संसर्गजा दोषगुणा भवन्ती'ति नीतिसमादेशमनुरुन्धानेव मतिर्यत्र भूयसां सतां संसङ्गमनुभवन्ती प्रकर्षसीमामुपलभेत तत्रैव स्थेयमास्थया सुव्यवस्थिताया वृत्तेरानुकूल्यमभिरक्षितुकामेनेति। तदेव प्रतिपिपादयिषता मुनिना समुपगृहीतं 'सज्जनाश्रये' इति विशेषणपदं नगरादीनाम्।

तथाहि नगरादिषु नानाविधजनसमागमवत्सु विवेकिना तदेव स्थानमवस्थानाय परिग्राह्यं, यत्र सज्जनाः सुचरिता निवसन्तो मोदन्ते, तेषाञ्च समागमसौभाग्यमनुभवन्तस्ते दर्शं दर्शमुत्कर्षशतं स्वमन्तःकरणमतिनिर्मलेन भावेन विशेषतो वासयितुमलं सम्पद्येरन्। अस्ति च सज्जनसमागमस्यैकं फलं सुप्रशस्तं यत्, लज्जया वा भीत्या वा सज्जनानां परिपश्यताम् नालमन्ये निष्पादयितुमपकृष्टानि कृत्यानि, परं गोष्ठीनियमपालनमतिकर्त्तव्यं मन्यमाना अनिच्छन्तोऽपि प्रवर्त्तन्ते प्रशस्तान्येव कृत्यवस्तूनि स्वेनाङ्गीकर्तुमतोऽपि सज्जनाश्रयस्थानसमाश्रयणमतिमात्रमर्थवदिति हृदयं विचक्षणानाम्।

सन्ति नाम बहुलानि स्थानानि, येषु नावस्थितिः स्वल्पानामपि सज्जनानां, सुमहानागमः परमर्थानां लिप्सितानां, तत्र वृत्तिमात्रापेक्षया नोपयुज्यते तिष्ठासेति मतं मुनीनाम्। नाप्यास्ते किल परमार्थभावमर्थ एव, परन्त्वस्ति मानुषाणां स्वस्तिकामानां स एकस्त्रियोगादिविलक्षणो, यो धर्म इति व्यपदेशमर्हति। 'आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्। धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥' इति नीतिशास्त्रशासनं वीक्षमाणानामेकस्य धर्मस्यैव पश्वादितो विशेषाधायकत्वं मानुषेष्विति हि प्रतिभायात्।

स चायं धर्मो मनःशुद्धिमपेक्षमाणः सज्जनसमागमं स्वानुकूलमपेक्षत एवेत्यत्र किं वा बहु वक्तव्यम्। अद्यत्वे पुनरर्थमेव परमार्थभूतं मन्यमाना धर्मविचारे दृढमुदासीना एव परिदृश्यन्ते परःकोटयः शरीरिणः समाजेषु। ते हि यत्र यत्र वासोपकल्पनया स्वाभीप्सितसम्पदागमस्तत्र तत्रैव स्वजातिधर्मविघटकजनसमाजेष्वपि रममाणाः सम्प्रति सम्पदं सुसम्पादयितुमीहमानाः पर्य्यालोक्यन्ते। परमापाततः सम्पतितेन सबलमैहिकसुखमात्रसारेण द्रविणेन विक्रियमाणमतयः स्वल्पमपि विचारमात्महितस्य नारचयन्तीति प्रत्यक्षमिदं सूक्ष्मविषयपर्य्यवेक्षिणामस्माकम्। तत्र यादृच्छिकीं प्रवृत्तिं स्वच्छभूतया बुद्ध्या विनिरुध्य यथा यथा शुद्धं पन्थानमनुवर्त्तमाना गृहपतयो बहुमानमैहिकञ्च पारत्रिकञ्च विन्देरन्, यथा यथा च सांसारिकसुखसिषाधयिषामर्थवतीं विधातुमलमुपजायेरन्, तथा तथैव लोकानुशासनं विधित्सन्तो गृहपतिधर्मोपदेशका देशनामशेषकल्याणकरीमुपनिबद्धवन्तो वात्स्यायनप्रभृतयः कथमिव नास्माकमर्चनीयवाचः सम्भवन्त्विति विचार्य्यमेव तत्त्वपर्य्यालोचकानां कृतधियाम्।

'स्थानं प्रधानं न बलं प्रधानम्' इति सूक्तं खलु कस्यापि। स्थानप्रभावेण सतामप्यसतो वृत्तिरुन्मिषति, सतो चासताम्। तदेवमादौ नागरकवृत्तमनुवर्त्तमानैरपेक्षणीयं तथा स्थानं स्वस्तिनिधानम्, यत्र

निवसतां गार्हस्थ्यप्रधानोपकरणमर्थस्य सकलकल्याणविनिवेदको धर्मस्येत्युभावेव नो परिचीयेताम्।

यदपि 'यात्रावशाद्'ेति शरीरस्थित्युपयोगिस्थानसमाश्रयणोपदेशकं सूत्रं, तदपि नैव शरीरस्थितिमात्रानुकूले स्थाने निवासमभिप्रैति, परं स्वस्वधर्मानपेतकृत्यसाहायकमुपेयुषः स्थानस्यैव परिग्रहम्, इतरथा धर्मप्रतिकूलवर्त्तिनः संसारिणः सांसारिकजनानभिमतविषयशतसमुपस्थानेन शरीरस्थितेरेव विघटनप्रसङ्गात्। तथाहि अधर्माद् दुःखमुपजायत इति शास्त्रादेशः, अधर्मश्चायमान्तःकरणिकदोषमूल इत्यन्तःकरणदोषनिर्वर्त्तकस्थानपरिग्रहे ग्रहदूषितस्येवान्तःकरणदोषसञ्चयादधर्मसमन्वये दुःखस्य कोटकैरप्यनीप्सितस्य समुत्पाद इति नैव तिरोहितं शास्त्ररहस्यवासितचेतसां विपश्चिताम्। तद् यात्रावशादपि समाश्रयणीयं पदं तादृशमेव, यत्र नोपतिष्ठते मानसमकल्याणं परिहेयमैकान्ततः संसारधर्ममाराधयताम्।

"शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधन"मिति सूक्तं खलु कस्यापि। वर्णधर्मिणामाश्रमधर्मिणां पुण्यपापलक्षणादृष्टापरपर्य्यायं धर्मं सञ्चिचीषतां वा शरीरमत्रातिमात्रमनुकूलमित्यत्र को वा बालिशोऽपि दृढं संशयीत। विश्वेषामेव हि शरीरवतां विना शरीरमशक्यं कृत्यवस्तु सम्प्रवर्त्तयितुम्। तदिदं शरीरमथवदेव समेषां जीवानामभिमतानि कृत्यशतानि प्रथयतामानन्दसन्दोहमनुच्छन्दयितुम्। तच्च सुतरामनुकूलमरचितं कथमुपयुज्यतां संसाधने धर्माणामतो यथा कथमपि रक्ष्यमिदं शरीरं वर्षातपादिविविधोत्पातजनितरुजादोषेभ्यः प्रतिनियतम्। इतरथा रथादिरिवास्वस्थसंस्थानः कायो नायमुपयुज्येत चेतःप्रसादनादिसाधनेषु सुविधानेषु। ततस्तथा वर्त्तितव्यमव्याजं नव्यानव्यैर्यथा कथामात्रसारं शरीरं नाभिसम्पद्येत। तदेवं लिप्सितफलानुकूल्येन विधित्सितायां शरीरस्थितौ, चिकीर्षिते वर्षातपादिविनिवर्त्तनेन स्वास्तिके स्वास्थ्ये, सम्पिपादयिषिते दोष-

लेशमप्यस्पृशता सन्तं पन्थानमनुवर्त्तमानेनावरोधजनेन सांसारिकशान्तिसन्ताने, वितितांसिते च विविधमहोत्सवव्यापारपारमितया समन्ततः सकलस्पृहणीये महनीये विमलयशःप्रताने भवनमत्युपयुक्तं भविनामित्यत्र किं वा बहु वक्तव्यम् ? अत एव निरुक्तपूर्वे नगरादौ स्थितिपदे संसारयात्रानुगुणं वासमभीप्सता संसाधनीयं स्पृहणीयगुणं तथाभूतं भवनं किमपि, यत्र समीपे प्रस्रवन्तो स्वच्छसलिलधाराशीकरकैः पवनप्रवहणमारोहन्तो हन्ति शरीरे सन्तं सन्तापं, दवयत्यपि सवनकर्म्मण्युपयुज्यमाना नितरां पाञ्चभौतिककलेवरकल्याणं विरुन्धानं वाह्यमलानां सन्तानं, पीयमाना चेयं सुशीतला विगतमला शरीरपालनमनुकूलयन्ती सन्तनोति सांसारिकशान्तिसारं नागरकधर्म्मं शर्म्मसम्भोगाय समुपेयुषाम्। अनुकूला चेयं सलिलकेलिमपि नागरकवृत्तमनुवर्त्तयन्ती निदाघदिवसात्यये सत्यपि वा सम्पाद्ये निदानान्तरसमुत्पादित-खेदाद्यपनोदप्रमोदे द्वन्द्वभावमनुभवतां नागरकमहत्तमानामिति। न ह्यनासन्नाः सरित्सरोवरास्तथा समुपकर्त्तुमलं, यथा किल निरुक्तेन मार्गेण समासन्नाः, ततः समासन्नोदकमेव कल्पनीयं भवनमवनं शारीरमपेक्षमाणैः क्षेमविचारेणेति सारवद्वस्तुराद्धान्तः।

सलिलं नाम महदेवोपकुरुते शरीरस्य, यदा कश्चित् कलेवरावयवः प्रतिहन्यते वस्त्वन्तरेण, लब्धकठोरप्रतिघातश्च विभाव्यते समुद्गिरन्निव रुधिरसङ्घातं, तदैव तत्र विनियुज्यमाना सलिलपट्टिका न चिरं शमयत्युद्धतां वेदनां, प्रतिषेधति सेयं समुद्गीर्य्यमाणमिव शोणितस्तोमं, साम्यञ्च सुसम्पादयति प्रहते तस्मिन्नङ्गभागे। विहितविचारप्रपञ्चाः किल प्राञ्चस्तत एव न किं किङ्करा इव वरुणमस्तुवन्नस्तमितदोषैः स्तुतिवादशतैरपामधिष्ठातारं नानाविधेभ्यो दोषेभ्यः सलिलविनियोगेन शरीर परित्रातारम्। कारङ्कारममी वरुणहुताशनादिदेवोपासनं सनातनं पन्थानमनुपालयन्तः सन्ततमेव चतुरस्त्रिकां समाश्रितवन्तः श्रियमित्यत्र संख्यातीता एव श्रुतिस्मृतयः साक्षिभूताः

विशृयन्ते। ततः सूक्तमिदं सूत्रकारस्य, यत् 'तत्र भवनमासन्नोदक'-मिति।

यस्याञ्च दिशि सलिलमासन्नं तस्यामेव दिशि वृक्षवाटिकाप्रतिगतमपि तदुन्नाय्यम्। समीरणस्य च मन्दं मन्दं सञ्चरतः शैत्येन सौगन्ध्येन च गुणेन प्रतिजुष्टस्य संसङ्गः सम्प्रीणयति बहिरात्मानमन्तरात्मानञ्च शरीरिणां विश्वेषाम्, एकस्यैव समीरणस्य तथाभूतगुणद्वयसमागमस्तदैव सूपपन्नः स्याद्, यदि सलिलसम्बन्धिनीमेव दिशमधितिष्ठन्ती वृक्षवाटिका भवनमलङ्कुर्य्यात्। एक एव चासौ गुणद्वयसमुपचरितः समुपकरोति तथा शरीराणां यथा नैकगुणमात्रसमुपचरितोऽयम्। तत् 'वृक्षवाटिकाव'दित्यपि समीचीनं वचनम्। किञ्च भवनोद्याने ये किल समुत्पद्यन्ते पादपा लता वा, ते स्वपरिपोषाय समपेक्षन्ते यथाकालं सलिलसंक्रमं स्वेषु, स च तोयसन्निधानतः सुकरो न तोयव्यवधानेन, तत एव यस्यां दिशि तोयपरिस्थितिस्तत्रैव समुत्पाद्यमुद्यानम्, एवं कृते सुकरमुद्यानपालैः पादप-लतादिषु समुत्पन्नेषु स्वच्छन्दं सलिलसेचनेन परिपालनञ्च परिपोषणञ्चामीषाम्। यदृच्छासमुपजातसञ्चारः समीरणोऽपि समुत्प्लवमानः सलिलतरङ्गेषु समाहृत्य तदीयशीकरसङ्घातं सम्पोषयितुमलं सम्पद्यते वृक्षवाटिकां भवनशोभादिसाधनभूताम्।

केलिपराः किल नागराः केलिकलासु रममाणास्तत्तदेव पदं वा वस्तु वा स्वस्तिकामाः कामयन्ते, यत्र यत्र सौकर्य्यं वरीवर्त्ति केलिकलानाम्। अत एव सलिलकेलिकौशलं वा प्रमोदोद्यानविहारं वा प्रमोदाय प्रत्यहमत्याग्रहेण कामयमानानामुपयुज्यते नागराणामागारसन्निहितः सरोवरो वृक्षवाटिका चेति निरपवादो राद्धान्तवादः। नागरिकाः करेण समुपादाय करण्डिकां लतानुपातं पादपानुपातञ्च सञ्चिन्वन्ति लतान्तसम्भारं, सुसञ्चितेन चानेन स्रजं सृजन्तः स्वयं वा समामुञ्चन्ति विमण्डयन्ति वा तया विविधप्रसूनसुभगया सौभाग्यवत्या

युवत्याः प्रणयिण्याः कवरीबन्धम्। यथाकालञ्च समर्चयन्तः स्रक्-मभीष्टदेवं समाहृतैः प्रसूनोपहारैः सुसज्जितैश्च पत्रपल्लवादिपूजोपकरण-सम्भारैरलमनुकूलयितुमात्ममनोरथान् संख्यातीतान्।

वृक्षवाटिका हि नाम क्षमा पञ्चैव ज्ञानेन्द्रियाणि सन्तर्पयितुं नागराणाम्। तथाहि तत्र समुत्पन्नाः समासन्नश्यामलपत्रा नमेरवो रमयन्ति नेत्राणि श्रेणिशो विराजमानाः सविधे रसवेदिनां बहुल-बहुमानाः। प्रतिपादपं प्रतिलतञ्च प्रसूनरसपाटच्चराणां भ्रमराणां सुमधुराणि सङ्गीतानि माधवीं परिस्थितिं परितः प्रचारयताञ्च पञ्चम-स्वरैः सहकारमञ्जरीजड़ीकृतकण्ठानां कलकण्ठवैतालिकानां समी-षाञ्चापरेषामतिमात्रसन्तोषणाः कलस्वनाः सन्तर्पयन्ति सौभाग्य-दर्पमात्मनः परितः संसर्पयन्तः श्रवणेन्द्रियं निस्तन्द्रसञ्चाराः। सौरभ-सम्भाराश्च प्रसूनानां सम्भृतमकरन्दविन्दूनां दूरादपि समीरणपथमनु-वर्त्तमानानां सन्निधानतः परागाणां रागयोगादिव जनयन्ति घ्राणे-न्द्रियपरितृप्तिमविलुप्तसाराः। पादपा लताश्च ललितललितां परि-णत-फलसमृद्धिमादधानाः काले काले समुत्पादयन्ति तृप्तिं रासनिकीं सुमधुरफलरसनिर्वपणेन नानाविधमूलस्वादप्रदानतो निरवद्यभोजन-निर्वर्त्तनाच्च भावनिकानाम्। कुसुमसम्पदश्च सुकोमलाः शयनाय कल्प-मानाः सम्पादयन्ति परितोषं त्वाचं व्यजनवातसदृक्षश्च दक्षः समीरणः काननान्तसञ्चारो प्रपञ्चयत्याराद‍ेनम्। एवमेव भावनिकानां पञ्चे-न्द्रियसन्तोषणसमर्थो वृक्षवाटिकाया इत्यत्र को वा वालिशोऽपि परं विप्रतिपद्येत।

सरोवरादेरपि तदासन्नस्य पञ्चेन्द्रियपरितोषणं प्रतिष्ठेति नैतदपि दुरुपपादम्। तथाहि सनिर्मले तदासन्ने सलिले मृदुलानिलप्रति-लब्धजन्मानो रिङ्गन्तस्तरङ्गाः सलीलसञ्चारैः सारस-कारण्डव-दात्यूहादि-जलचरपतङ्गसङ्गता व्याकोशकोकनद-कह्लार-शैवाल धवलोत्पलपलाश-शवला नेत्रयोः, सारसादि-निनादमधुरिमा श्रोत्रयोः, विकचकमलादि-

जलज-प्रसूनसौरभाणि घ्राणस्य, मधुर नीरमाधुर्य्यं तथा मृणालादिसमास्वादनस्वरसो रसनायाः, सुशीतलसलिलशीकरवाही च समीरणस्त्वचः, परमं परितोषमावर्जयन्तीति। तदेवं वृक्षवाटिका च तदासन्नमुदकञ्च सम्भावयतो भावनिकं भव्यमिति सूपपादितं भवति। अत एव हि समुपादिशद् भगवान् वात्स्यायनो 'भवनमासन्नोदकं वृक्षवाटिकावच्चे'ति।

भवने कक्षाविनियोगोऽपि विमृश्य क्रियमाणो हिताय च सौष्ठवाय च परिकल्पेत, विमर्शमन्तरेण व्यपास्तनियमं क्रियमाणस्त्वन्यथैवेति तत्राप्याह 'विभक्तकर्म्मकक्ष'मिति। तथाहि भवनं नाम द्वेधा भवितुमर्हति ;—गृहमयमविभक्तकर्म्मकक्षं, तथा विच्छिन्नान्तरं विभक्तकर्म्मकक्षमिति। गृहाणाम् आन्तरालिकाविच्छेदे महदसौकर्य्यं भवति कार्य्यमनुतिष्ठतां गृहवताम्। कथम्? भवने खलु प्रवर्त्तन्ते नानाविधानि कृत्यानि प्रत्यहं गृहपतीनां सूक्ष्मतमविचारसव्यपेक्षाणि, तानि च तदैव निष्प्रत्यूहमर्थवन्ति, यदि विचारान्तरेण नान्तरा प्रतिहन्येरन्। अतः कृते भवने विभक्तकर्म्मकक्षे यथा दाक्ष्येण शक्यसम्पादः कर्म्मविचारः समीचीनेन पथा सूक्ष्मो, न तथा कथमपि कृतेऽविभक्तकर्म्मकक्षे।

बहुभिरेकत्र न वस्तव्यम्। बहूनामेकत्र कक्षायामवस्थानं नाम न हितायेति शारीरतत्त्ववेदिनो वैज्ञानिका अपि समामनन्ति। अतः कर्म्मकक्षाणामविभागे यथा परस्परं कर्म्मणामुपघातस्तथा शरीरस्वस्तिप्रत्यूहोऽपीति सुविचिन्तितः पन्थाः। तत् कर्म्मोपघातविनिवृत्तये शारीरस्वस्तिसम्पत्तये च भवनमुपयुक्तं विभक्तकर्म्मकक्षं, न त्वन्यादृशमपीति।

किञ्च भोजनगृहं शयनगृहं मलोत्सर्गगृहं कर्म्मविचारगृहं स्नानगृहं परिच्छदगृहञ्चेत्येतानि नानैव कर्म्मभेदेन गृहाणि सम्भवेयुः। तत्र यद्येकमेव गृहं सकलकृत्यनिर्वाहाय परिकल्प्येत, तस्य च बृहत्तया स्थानोपरोधादिदोषोऽपि नैव पदं कुर्य्यात्, तथापि कोलाहलादिकृतः कर्म्मविचारोपघातः स्वास्थ्यहानिश्चेत्युभयोरतिक्रमो दुष्कर एव

समापद्येत। अन्यदप्यस्ति किल भवनस्य विभक्तकर्म्मकक्षतामधिकृत्यानुसन्धेयं, यद्धि नागरकवृत्तमनुवर्त्तमानानामपि सामाजिकपरिस्थित्यङ्गीकारेण नोपेक्षणीयं भवति। तच्चेदं, नागरकाः खलु यथाकालं भोजनशयनादिकमिव नियमेन नानाविधं कलानुशीलनं क्रीड़ापाटवादिकं कामसूत्रवृत्ताभ्यासमप्यधिकुर्वीरन्, तदिदं सर्वमशक्यानुष्ठानं सन्निधाने श्रद्धेयानां गुरूणाम्, तस्य सर्वस्य गुरुनयच्छाद्यैव नागरकैरनुष्ठेयत्वेन कर्म्मकक्षा विभजनीयाः, येन गृहान्तरमधितिष्ठन्तः श्रद्धेया गुरवः शक्या अन्तर्धापयितुम्, शक्यश्च तेभ्यः कर्म्मप्रच्छादनमायासमन्तरेण समुपपादयितुम्।

अन्यच्च नागरकवृत्तमनुवर्त्तमानैरपि शारीरमान्तरं परिजनोपस्पर्शि च भद्रं बहुमन्यमानैः सुविधेयत्वेन दैवतपरिपूजनादीनां चैमिकविधीनां पृथगेव कल्पनीयं देवगृहम्। असति नाम विधिभेदेन गृहभेदे देवादीनां पावित्र्यपरित्रासः प्रसज्येत। व्याक्षेपविनिर्मोकेण विधातव्ये च सम्यग् देवाराधने विषयान्तरसम्पतनसम्पादितः प्रत्यूहः प्रतिहन्त्येव क्षेमप्रतिलम्भम् इति युक्तमिव भवनं 'विभक्तकर्म्मकक्षम्'।

तच्च पुनरनुकूलं द्विवासगृहमेव। यत् किल भवनं सूक्तं नागरकाणां, तत्र वासगृहद्वयम्, एकं वाह्यमपरमाभ्यन्तरञ्चेति। वाह्ये वासगृहे तौर्य्यत्रिकादिव्यापाराश्च वाह्यसुहृदां नर्म्मपरिहासाश्च क्रीड़ानुशीलनव्यायामाभ्यासप्रभृतीनि वाह्यकृत्यान्तराणि च प्रवर्त्तेरन्। आभ्यन्तरे पुनः प्रियासंलापादयो रहस्यव्यापारा इति वासगृहद्वयमेव समीचीनमास्ते। टीकाकृतस्तु 'द्विधा वासगृहमिति शयनार्थेन रत्यर्थेन च युक्तम्' इत्युक्तवन्तः, वयन्तु 'विभक्तकर्म्मकक्ष'मित्यनेनैव तस्यार्थस्य गतार्थतया न तमर्थं बहुमन्यामहे। द्विवासगृहमित्यत्र द्विशब्दस्य उपलक्षणतया अनेकानि वासगृहाणि कल्पनीयानीति तदर्थः प्रतीयते। आभ्यन्तरं वासगृहं खलु निकेतनमन्तः स्त्रीणाम् इति। अनेन प्रागवरोधनियमोऽपि व्याख्यातः। तदिदं सूत्रं सकलार्थसंग्रा-

हकं व्यतानि भगवता वात्स्यायनेन,—'तत्र भवनमासन्नोदकं वृक्षवाटिकावद्विभक्तकर्म्मकक्षं द्विवासगृहं कारयेद्' इति। तदयं विधिः सादरमादेयो निधिरिव नितरामप्रतिनिधिः सुधीनागरकाणामिति।

[सावशेषम्]

"परिषच्छात्रसमिति"-नियमावली

१। अस्याः समितेः परिषदङ्गतया "परिषच्छात्रसमिति"रित्येव नाम स्यात्।

२। परिषद्विद्यालयस्य सर्वे विद्यार्थिनो नियमेनास्याः समितेः सभ्यपदं गृह्णीयुः।

३। विभिन्नविद्यालयाध्यापकैः स्वीय-विद्यार्थितया विज्ञापिताश्छात्रा अपि अस्याः समितेः सभ्यपदमर्हेयुः।

४। अस्याः समितेः सभ्यपदग्रहणे किमपि शुल्कं नापेक्ष्येत।

५। अस्याः समितेरधिवेशने निबन्धा व्याख्यानानि पारस्परिकसंवादाश्च संस्कृतां वाचमेवोपजीवेयुः।

६। एतस्याः सम्बन्धिनो निबन्धादयः सर्वे एव विशेषतो विद्यार्थिनाम् उपकारम् अनुरुध्येरन्।

सन्देशाः

अभिनन्दनम्—विदितमिदं श्रीमतां पाठकमहाभागानां यथा माननीयाः श्रीमन्तः परिषत्सम्पादका अमरेश्वरठाकुर-एम्. ए. वेदान्तशास्त्रिणस्तथा श्रीयुक्त-गङ्गाचरणकर-एम्-ए महोदयाः श्रीयुक्त-

सुशीलकुमारमैत्र-एम्-ए महोदयाश्च 'पि एच् डि' इत्युपाधिं लब्धवन्त इति। वर्त्तमाने मासे परिषदि बहवः सुपण्डिताः सङ्गत्य तदभिनन्दनं कृतवन्तः, तत्र माननीया बहवः सुव्याख्यातारः समभिनन्दनीयानाममीषां गुणप्रतानमधिकृत्य संस्कृतमयं बङ्गभाषामयञ्च व्याख्यानं कृतवन्तः, तेषु श्रीमदनन्तकुमारशास्त्रि-श्रीमदादित्यनाथमुखोपाध्याय-महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थ-महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-भागवतकुमारशास्त्रि-श्रीयुक्त-चूणीलाल वसु श्रीयुक्त यतीन्द्रनाथवसुप्रभृतीनां नामानि सगौरवमुद्घोषणीयान्येव। अभिनन्दनीयेषु च सुशीलकुमारमैत्रमहोदयः सुतरां शारीरामयेन कृतविघ्नो नोपस्थितः। द्वौ चापरौ समुपस्थितौ कृतस्य चाभिनन्दनस्य सप्रश्रयमुत्तरं दत्तवन्तौ। तस्य च साङ्गतासम्पादनाय कृतः परिषच्छात्रसमित्या 'उन्मत्तराघव'नामकस्य भास्करकविकृतस्य प्रेक्षणकस्य तथा श्रीकालीपदतर्काचार्य्यकृतस्य स्यमन्तकोद्धारव्यायोगस्य प्रयत्नयोगेन सुप्रयोगः। येन न केवलमभिनन्दनीयास्ते परमन्येऽपि सामाजिकाः परां प्रीतिमुपलब्धवन्तः। इति शम्।

पुस्तकप्राप्तिः— विदाङ्कुर्वन्तु श्रीमन्तः पाठकमहाभागाः! यत् सामन्तसारग्रामात् परिषदा बहवो हस्तलिखितग्रन्था गभीरार्थपूर्णाः सुदुर्लभाः परिप्राप्ताः। येषामौदार्य्येण साहायकेन च ते समधिगतास्तेषु संख्यातीताः साधुवादाः परिषदा वितीर्य्यन्ते। एवं किल शास्त्राणि परिरक्षितानि स्युः, अन्यथा कथमप्रतिरोधः शास्त्रविलोपस्येति। सन्ति किल तथा बहवो जना ये स्वभवने स्थितानां प्राचीनानां हस्तलिखितग्रन्थानां प्रत्यहं परिक्षयमयत्नकृतमुपेक्षन्ते, ते सनिर्बन्धमस्माभिरनुरुध्यन्ते यथा, परिरक्ष्यन्ताममी ग्रन्था भारतगौरवहेतवः संस्कृतसाहित्यपरिषद्ग्रन्थागारे तेषां समर्पणेनेति।

———

इदं स्थानम्

वि ज्ञा प ना र्थं व र्त्त ते

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः

		मूल्यम्			
२।	कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥/०)	सदस्यानाम्	।०)
३।	मञ्जरीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४।	मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचितः, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	,,	२)	,,	२॥०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	३।०	,,	,,
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	।०)	,,	।/०
८।	कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः		/०)	,,	/०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, भाषा-भाषाटिप्पणसमेता		॥०)	,,	।/०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	,,	१।०)	,,	१)
१२	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥०)	,,	।/०)

		मूल्यम्	
		साधारणानाम्	सदस्यानाम्
४। नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	„	१।०)	„ १)
५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	„ १॥)
६। यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य कृतम्, विष्णो रथयात्रादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्		।)	„ ।०
७। ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२॥०	„ २)
८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः		१।०	„ १)

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।
२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।
३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समन्वया—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।
२। उद्वाहतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्।

देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा बङ्गाक्षरमुद्रितनामानि बङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.
Printed at
Siddheswar Press,
39, Sukea Street, Calcutta.

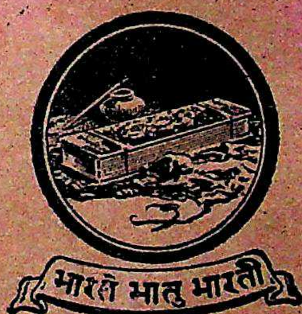
Reg. No. C. 1073.

१८५० शकीये चैत्रे — ११श-वर्षस्य १२श-संख्या

April, 1929.] — [Vol. XI, No. 12.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम

सम्पादकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहन-भट्टाचार्य्यः, एम्. ए.

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7 s.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

April, 1929.	१८५० शकीये चैत्रे ११श-वर्षस्य १२श-संख्या	Vol. XI. No. 12

वसन्तः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीदशरथशास्त्री विद्याविनोदसिद्धान्तवागीशः]

किमियमम्बुजास्याधरः(१) शुभः किमिह लोक्यते बिम्बिकाफलम् ।
न हि सुबन्धुकं सम्प्रफुल्लितं लसति दीप्तिमच्छोणविन्दुवत् ॥३३॥

पिककलस्वरोद्गानसादरा मधुपवल्लभ(२)प्रेङ्खमध्यगाः ।
सललितेङ्गिता भूषणक्वणा अलिगतागतैर्दोलयन्ति हि ॥३[illegible]॥

धृतसुमस्रजो लोलविग्रहा ललितदोलनाः सच्चलद्दृशः ।
अयनगा अपि प्रेक्ष्य मानसे सरणिविस्मृतिन्धारयन्ति च ॥३५॥

सुमितकिंशुकारण्यदर्शनात् पृथुनितम्बिनी स्वाङ्गलोचना (३) ।
पतिनखाङ्कनान्ताद्दृशोमिव सुपरिवृत्य चालोकते मुहुः ॥३६॥

---

(१) कमलाननाधरोष्ठः । (२) आम्रपादपप्रेङ्खमध्यगताः ।

(३) स्वाङ्गे कटिपश्चाद्भागे लोचने नयने यस्याः निहितकटिपश्चाद्भागनयने-त्यर्थः ।

यदि न शोकवान् पुष्पगते न किं मधुचलाघ्रिणी सीधुसेचनम् ।
विदधती मुखात्पङ्कजाङ्घ्रिणा प्रतिदिनं हठात्ताड़यत्यलम् (४) ॥३७॥
भ्रमरगुञ्जितं कोकिलारुतं कुसुममण्डितं वल्लरीयुतम् ।
मृदुदलाश्रितं कामिनीगतं (५) प्रवरशिञ्जितं शोभते वनम् ॥३८॥
सुमितकानने प्रेयसीयुता मधुरगुञ्जितैर्गाढरागतः ।
मधुगवेषणालोलमानसा मधुकरा मधौ सम्भ्रमन्ति हि ॥३९॥
किमुपरागतः शोकतोऽथवा किमिन(६)तापतस्तीव्रपानतः ।
भ्रमति चिन्तनात् पुष्पलिट्स्वहि रतवियोगतो धूसरच्छविः ॥४०॥
स्फुटितमञ्जरीभारशोभिते सुरभिपादपे(७) कानने स्थितः ।
कुह-कुह्रुतव्याजतः पिकः पथिकमानसं भेदयत्यलम् ॥४१॥
पिकरुतोन्मदा लोललोचनाः प्रवरमण्डनाः कामकामनाः ।
मधुरगीतिका वारिजाननाः परिचलन्त्यतः(८) पुष्पवासनाः(९) ॥४२॥
बकुलगन्धतो मत्तमानसा क्षिपति कन्दुकं पुष्पवाञ्छया ।
चयनसादरा शिञ्जितैर्गतैर्व्रजति फुल्लिताम्भोरुहानना ॥४३॥
सुमितमाधवीं याति कामिनी मधुपवृन्दकम्प्रेक्ष्य वेगतः ।
द्रवति चालिनी(१०)र्वो धवा(११) इमे वदति सङ्गता एतयाऽत्र(१२) धिक् ॥४४॥
कुन्दसन्निधौ चारुहासिनी रदनशोभया मा हसाधम !।
मृदुशयो (१३) न मे तेऽन्तिकं गतो हससि किं पुनर्वक्ति तं मुदा ॥४५॥

---

(४) अशोकमिति शेषः। दोहदोयमशोकस्य।
(५) कामिनीनां गतानि भ्रमणानि यस्मिन्।
(६) सूर्यतापात्।
(७) आम्रवृक्षाः सन्त्यस्मिन्।
(८) परिभ्राम्यन्ति।
(९) पुष्पाभिलाषिण्यः।
(१०) भ्रमरीः।
(११) युष्माकम् पतयः।
(१२) माधव्या वासन्तीलतया।
(१३) मृदुकरः।

तरुणि(१४) मालिके(१५) यूथिके जपे(१६) तुलसि सारदे(१७) फुल्लितानना: ।
सुरभिणा समं सङ्गता वने ननु न वेद्यहं मेति बोधत:(१८) ॥४६॥
अयि न हि त्रपा मानसे तव शितिगलोज्झिता(१९) तुच्छहासिनि ?
खरदला(२०)ऽधरा(२१)ऽसत्यवादिनी(२२) किमिति शोभसे भृङ्ग-सङ्गतः ॥४७॥
शृणुत चम्पकाशोकचित्रक(२३)तिलकनीपका(२४) ! देववल्लभ(२५) ।
सहचरी(२६)ड्रका(२७) मा प्रफुल्लत पररतास्मि नो नो स्मशामि वः॥४८
हसितपेशले(२८) रक्तपल्लवे(२९) मधुवरे(३०) सदा भृङ्गवल्लभे(३१) ।
रतरता(३२) स्थिता मोदमोदिता किमपि सल्लभे शर्मनिर्भरम् ॥४९॥

(वृद्धवसन्तः)

लुलितलम्बितैः सूक्ष्मवृन्तकैर्लघुशलाटुकैः श्यामताङ्गतैः ।
दलविशेषकैश्चूतपादपैः स्थविरकान्तिभृद्धोवसन्तकः ॥५०॥

---

(१४) सेवन्ति । (१५) नेपालि ।
(१६) गुड़हर इति प्रसिद्धे ।
(१७) स्थलकमलिनि । सम्बुद्धान्ताः पुष्पजातयः ।
(१८) भ्वादिर्बोधति रूपमेतत् । (१९) शम्भु परित्यक्ता ।
(२०) कठोरपत्रा । (२१) नीचा ।
(२२) मिथ्याभाषिणी । (२३) मुचुकुन्दः ।
(२४) कदम्बः । (२५) पुन्नागः ।
(२६) कुरण्डकः । (२७) जपा ।
(२८) पुष्पितेन हसनेन वा चारौ ।
(२९) शोणदले वा अनुरागयुक्तशरणयोर्विलास उत्सवो वा यस्मै तले-त्यर्थः । रक्तोऽनुरक्तो नील्यादीति मेदिनी । लयः कालभिदि च्छिदि । विलास इति हैमः ।
(३०) वसन्तदूत आम्रे चीरभद्रके वा । मधु चौद्रे जले चौरे इति विश्वः ।
(३१) भ्रमरप्रिये तत्सम-दयिते वा । (३२) मन्दरता ।

शिथिलवाशितैर्भ्रमानसैः शुकपिकादिभो रुचगुञ्जितैः ।
अलिकदम्बकैः चोणकान्तिमाञ्जयति हृद्यवच्छ्रीवसन्तकः ॥५१॥
अनुदिनेद्धभो भानुमानयं करनिपाततः खेदयञ्जनान् ।
विहृतिमन्दतां बोधयन् परां सुरभिहृद्यतां ख्यापयत्यलम् ॥५२॥
पथिकमानवैः स्वेदविन्दुभिर्ल्लंपितविग्रहैः प्राज्ञ एव च ।
चलितुमुत्सुकैर्न्नाप्यते परा सुरभिवृद्धता काश्यपीतले ॥५३॥
जरठसम्पदं श्रीवसन्तकं नवसुयौवनाः प्रेक्ष्य चाकुलाः ।
विहृतिवासनात्यागमानसा मृदुतया गृहं नो त्यजन्ति हि ॥५४॥
प्रफुल्लितः पेशलपल्लवाधरो हरिद्दलाच्छादितकाण्डविग्रहः ।
द्विरेफगुञ्जारवसुन्दरस्वरो ददातु सौख्यं सुरभिर्धरातले ॥५५॥

——

अभिभाषणम्

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—महामहोपाध्यायः श्रीभागवतकुमारशास्त्री]

वेदान्तिनोऽत्र चिदचिद्रूपस्य द्वैतस्य परस्परविलक्षणस्य कथञ्चिदपि संयोगादिसम्बन्धासम्भवात् प्राक्तनं तत्त्वं निखिलमेवाधिष्ठानभूते परमात्मनि समनुप्रावीविशन् । जीवात्मनश्चापि तथैव ते विदधुः । एवं प्रक्रियया वेदान्तमते सर्वात्मकं निर्विशेषचिद्रूपं ब्रह्मैकं तत्त्वमिति ख्याप्यते । ज्ञातृज्ञेयमूलकोपाधिप्रक्रियाभेदादखिलजीवजड़भेदव्यवहारसिद्धिः । उपाधिः पुनस्तस्यैव ब्रह्मणो मायामात्रम् । माया तं परमात्मानमेव समाश्रित्य जीवस्याविद्यापरम्पराकारणीभूता सर्वत्र वरीवर्त्ति, परं ब्रह्म तु मायातीतं स्वप्रकाशे प्रतिष्ठितं विराजते । अस्त्येवं संसारव्यवहारो जीवानां मायावशात् । तन्मूलकञ्च सर्वं कर्मतन्त्रम् । लोकतन्त्रे तस्योपाधिसमावृतस्य ब्रह्मचैतन्यस्य परिज्ञानार्थं ज्ञेयज्ञातृभावग्रस्ताया बुद्धेर्विशदीकरणमावश्यकम् । तत्रैव

च सृष्टिमर्य्यादाविधिबोधकं वैदिकं कर्मतत्त्वमधिकृतं साधनतया सत्त्वसमुद्दीपने। ततश्च वेदान्तरीत्या सर्वं वैधं कर्म सर्वव्यापि-मनुष्यत्वान्तराले ब्रह्मैकत्वं समुद्बोधयत् तादृशकर्मकर्त्तॄणां ब्रह्ममयत्वं विस्फारयति। किञ्च वेदान्तिमते प्राकृतजड़ांशस्य मायामयत्व-प्रतिपादनात् सर्वत्रैकब्रह्मभावस्फुरणे नैवान्तरायबाहुल्यम्। एवं खलु वेदान्तिनः कर्मतत्त्वगत्या सर्वगतं मनुष्यत्वं देवत्वे पर्य्यवसाययामासुः। परमत्रौपनिषदानां व्याख्यातॄणां नये मायायाः सर्वथा मिथ्यात्व-प्रतिपादनाज्जीवजड़योर्मायोपाधिग्रस्तयोरलीकत्वप्रतिभासनाद् रिक्त-प्रायं जातमिदं सर्वगतदेवत्वम्। सर्वत्र ब्रह्मभाव उपदिश्यते, सर्वं तु विहन्यत इति स्वत एवासिद्धं जातमिदं तत्त्वं लोकदृष्ट्या। प्रागप्युप-निषद्भागे तत्त्वमिदं पुनः पुनर्विमर्शितमपि, निर्विशेषाणां कर्म-न्यासिनामुपादेयमपि लोकयात्रायां नैवोपयोगीति न लोके सुप्रतिष्ठां गतम्। बहुधा विभक्तानां योगानां सांख्यानाञ्च नयेषु जड़स्य वैचित्र्य-बोधिकाभिर्जड़शक्तिमात्रस्य निखिलकार्य्यकारितां निरूपयन्तीभिः प्रेक्षावन्मोहकरीभिर्जल्पनाभिर्मुग्धप्रायाणां भारतानां तत्त्वबुद्धिसमु-द्दिधीर्षया शास्त्र-योनेर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तचैतन्यस्याद्वयस्य सर्वात्मकस्य समुपदेशेन भगवता व्यासेन शास्त्रमूलं पुनरुज्जीवितमेवेति निःसं-शयम्। तथापि तु शास्त्रीयधर्मज्ञाने तत्प्रसादात् पुनरुद्बुद्धा भारताः शास्त्रस्य सत्यात्मकत्वमेव सुप्रतिष्ठितं भवत्वित्यपेक्षाञ्चक्रिरे। अहो सांख्यानुसारिभिस्तावत् कर्मतत्त्वस्य परममङ्गलनिदानत्वमपाकृत-मधुना वेदान्तानुसारिभिः पुनस्तस्य पारमार्थिकदृष्ट्या तुच्छत्वमेव प्रतिपादितम्। तर्हि किं विधिबोधितकर्मणामपि नैवास्ति जगति विशिष्टोपयोगिता? आत्मप्रीतौ विश्वप्रीतौ नैवास्ति केषाञ्चित् कर्मणां पर्य्याप्तता? कथं तर्हि नराः कर्मसु स्वतः प्रवर्त्तेरन्? ज्ञानवादिनां सांख्य-पातञ्जल-वेदान्तिनां तत्त्वविश्लेषणविधाभिरेवं संशयकोटिमारूढ़े भारतसमाजे भारतवर्षे मधुरमधुरो भक्तिवादः प्रादुर्बभूव। कथं

निःसाराणामपि कर्मणां धर्मकृतेऽनुशासनं युज्यते ? नैव युक्तञ्चेत् कथं मया भारतव्यपदेशेन तादृशधर्मकीर्त्तनं कृतम् ? अपि नाम यद् यद् योगव्याख्यानप्रसङ्गेन ब्रह्मसूत्रसमुद्धारणेन च परमार्थतत्त्वमुद्घोषितं, तत्तत् क्षेमाय भवति ज्ञानमार्गिणाम् ? मन्ये सात्त्वत तन्त्रमिव भगवद्भक्तियुतकर्मणां नैष्कर्म्यभावप्रापकं श्रेयः। इति नातिप्रतुष्टचित्तस्य भगवतो व्यासस्य परमेश्वरप्रणिधानरतस्य सम्यक् प्रणिहितेऽमले भक्तियुक्ते मनसि भक्तितत्त्वोज्जीवकं पूर्णतमं सत्यं प्राविरासीत्। ततश्च भगवता लोकेऽस्मिन् प्रचारितं तत्तत्त्वमिति पौराणिकानां वार्त्ता। पुराणेषु विशेषतः श्रीमद्भागवते महापुराणे समुद्घोषितं तत्तत्त्वमिह किञ्चित् परिज्ञाप्यते।

निखिलानां वाह्यानामान्तराणाञ्च भावानां चरमे ज्ञाने प्रतिष्ठानात् सर्वं खल्विदं ज्ञानात्मकमेवास्तु। चरमं तु तज्ज्ञानं नेति नेतीतिरीत्या यत् सत् प्रतिपाद्यते तेन सहैवैकभूतम्। अत एव चिन्मयेन तत्त्वेनाद्वय-ज्ञानरूपेण जगदिदं वाह्यान्तरं बृंहितमिति सुवचम्। तदात्मकत्वात्तेनैव सर्वं नियन्त्रितमित्यपि सुबोधम्। स च नियन्ता जगतो निदानभूतशक्त्यात्मकः पूर्णतेजोमय इति हिरण्यगर्भाद्याख्यया हैरण्यगर्भैरुपास्यते, परमात्मेति च कीर्त्यते। औपनिषदैर्वेदान्तिभिः पुनर्ब्रह्मेति शब्द्यते स्वरूपपरिचयाख्यया। एकस्य तत्त्वस्यैवं दृष्टिभेदाद् द्वैविध्यं यथातथं समीचीनञ्च। किन्तु लोकदृष्ट्या नैकतरस्यापि भावस्यानुगुण्यं प्रतीयते। विरज्यमानाः संसारकर्मभ्य आपातसमुद्वेजकेभ्यो हिरण्यगर्भाद्युपासनया वा ब्रह्मसमाधिना वा कृतकृत्यतां लभन्ताम्। संसारतन्त्रेषु पुनः स्वभावबलादेव कर्मसु जीवाः प्रवर्त्तेरन्। वेदमूलकस्य कर्मतन्त्रस्य दोषानाविष्कुर्वद्भिरन्यत् किमपि लोकमङ्गलं लोकोपयोगि च कर्मतन्त्रमुद्घोषणीयम्। किञ्च यस्मिन्नेव चरमप्रतिष्ठाने ज्ञानमद्वयं प्रतिष्ठितं, तत्रैव क्रियामात्राभिव्यञ्जितं सदपि विराजितम्। ज्ञानं यथा हृदये सन्धारणीयं, तत्त्वतस्तथा

कर्म्मापि भावनीयम्। कर्म्मणो नोदना नैवापाकर्त्तुं शक्यते। मनुष्य-कर्म्म समीचीनज्ञानचोदितं भवत्वित्येतावन्मात्रं कर्म्मण्यधिकृतम्। कर्म्म-विषये किं नाम तत् समीचीनं ज्ञानम्? भवेच्चेत् प्रचरत्सु वेद-भागेषु महाजनैरभ्युपगतेषु सर्व्वोपयोगित्वेन त्रैकाल्योपयोगित्वेन च विचिकित्सा, तदा शिष्टोपयोगि सर्व्वेषामप्यधिकारास्पदीभूतं परम-सत्यमूलकं सर्व्वमङ्गलाश्रयकर्म्मप्रवर्त्तकं सज्ज्ञानं स्वमनीषया विचार्य्य-ताम्। नैतच्च दुष्करम्। प्रतिपुरुषं हृदि ज्ञानचैतन्यं सुप्रतिष्ठम्। विश्लिष्यतां तावत् किमात्मकमिदम्।

यो यश्चेतति, स स एव चेतनोऽस्मीति चैतन्यभावेन साङ्गं स्वास्तित्व-भावमप्यवधारयति। तथैवानुपदं तदस्तित्वमभिनन्दति साधु जीव्यते मयेति। एवं यथाकथञ्चिदात्मास्तित्वप्रतीतौ स्वाभिनन्दितृत्वभावस्य स्वचेतितृत्वभावस्य च समुल्लासः। स्वाभिनन्दने चापि स्वास्तित्व-प्रतीतिः स्वचेतितृत्वस्यापि समुन्मेषः। इत्थमन्योन्यमिथुनीभूतं सत्ता-ज्ञानानन्दरूपं स्वसंविदा प्रमाणीकृतम्। एकमेव चेतनतत्त्वं तत-स्त्रिधा प्रकाशमानं सच्चिदानन्दमयम्। जगन्मूलेऽपि तत्त्रैविध्यस्यानु प्रवेशाज्जगतश्चेतयिता पुरुषः सत्तामय्या ज्ञानमय्याऽनन्दमय्या च त्रिरूपया शक्त्या श्लिष्ट इति स्वतःसिद्धम्। तदेव शक्तित्रयं सन्धिनी संवित् तथा ह्लादिनीति स्वरूपपरिचयक्रमेण व्यपदेशभाक्। प्रति-पुरुषमप्येतत् कार्य्यकृत्। यया भवति भावयति, यया जानाति ज्ञापयति, यया नन्दति नन्दयति तदेव त्रयं पुरुषं धारयति, धारणाच्च धर्म्म इति। एवं सति यद् यल्लोकानां भवाय ज्ञानायानन्दाय च तत्तदेव पुरुषस्य मूलप्रणोदनामूलकमिति स्थितम्। कथमहं वृत्तिं लभेय, कथं वा जगद्वृत्तिं लभेत, कथं ज्ञानमर्जयेयं, कथं वा जगत् ज्ञानमर्जयेत्, कथं प्रीतिमाप्नुयां, कथं वा जगत् प्रीतिमाप्नुयात्, एव-मेवं प्रणोदना पुरुषस्य स्वभावसिद्धा।

ननु सर्व्वज्ञानमयस्य सर्व्वसत्तामयस्य सर्व्वानन्दमयस्य च जीव-

हृदये नियतमधिष्ठाने, जीवस्य च तत्त्वतस्तद्रूपत्वे, कथं तस्य वृत्ति-संकोचो ज्ञानसंकोच आनन्दसंकोचश्च ? यदि संकोचो न स्यात् प्रणोदनापि न स्यात्। संकोचोऽयं कथमुपानीत: ? समीचीन: खल्वयं प्रश्न:। समाधानन्तु सच्चिदानन्दस्य परमात्मनो जीवस्य च तत्त्व-विमर्शनेनैव सेत्स्यति।

परमात्मैव जीवकलया प्रविष्टो जीव इति सत्यम्। तथा च पुरुषास्तस्यैव नित्यांशरूपा इति च सिद्धम्। अत एवोक्तं स्वयमेव पुरुषोत्तमेन 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूत: सनातन' इति। तथापि तु सच्चिदानन्दभावस्य चरितार्थतालाभायैव—सन्धिन्या: संविदो ह्लादि-न्याश्च कार्य्यकारितालाभायैव—परमात्मना परमेश्वरेण जीवकर्म प्रवर्त्तितम्। इदं तस्य सच्चिदानन्दस्वभावसिद्धं स्वविनोदमात्रं लीला-रूपमिति सुस्पष्टमेव। सैव लीला मायेति व्यपदिश्यते। सृष्टि-कारणमयत्वाद् विड़म्बनप्रायत्वाच्च मायैवेति। स्वयमेव स्वत एव सिद्धं साध्यकोटिमारोप्य साधयितुं प्रवर्त्तत इत्यत्र विड़म्बनवीजम्। सर्व्वज्ञस्यात्मनो ज्ञानमिह व्याहतप्रायं पुनश्च साध्यम्। सत्ता पदे पदे नष्टप्राया, पुन: पुनश्चोज्जीवनीया। प्रीति: क्षणे क्षणे खण्डितेव पुनरेव सन्धेया। त्रितयमेवं सदैव चेन्न व्याहन्येत, जीवजगतश्चेष्टित-मपि न स्यात्। चेष्टाव्यतिरेकेण च सच्चिदानन्दे स्वत:सिद्धानां तत्त-च्छक्तीनां शक्तिस्वरूपत्वमपि लुप्येत। अत एव जीवा मायावशं गता:। मायाप्रवृत्तिं विना कथं नाम ते स्वस्थितिचेष्टाभि: स्वज्ञान-चेष्टाभि: स्वानन्दचेष्टाभिश्च कर्मसु यतेरन् ? विना कर्म संसारचक्र-मपि नावर्त्तेत।

भवतु नाम जीवस्य मायावशात् संसारचक्रप्रवृत्ति:। किन्तु मायाप्रेरणासु यातनाश्च प्रत्यक्षीभूता:। कथं स्वस्वरूपाणां जीवानां दु:खसंवेदनायैव परमानन्दमयेन कर्मचक्रं प्रवर्त्तितम् ? एवञ्च तस्य परात्मन: परोक्षत: स्वानन्दनाश एव प्रसज्येत। मा मैवम्। दु:खं

दुःखमिति वृथा जल्पनमात्रम्। सुखस्य प्रणोदनायां सुखमेव साध्यं न दुःखम्। यादृशी भावना सिद्धिरपि तादृशीति सर्वसम्मतम्। दुःखमिति प्रतीयमानं रङ्गदुःखवन्न वास्तवं दुःखम्। रङ्गे व्यापृताः शैलूषाः सीतादिभूमिकाः समादाय सीतादिवद् वनवासादौ क्रन्दनादिना यद्दुःखमित्युपस्थापयन्ति, तदभिनयसौकर्य्यायैव। अन्तस्तु ते तदानीं तदानीं रङ्गक्रीड़ानन्दाप्लुताः। प्रकृतिरेवेयं रङ्गस्य यदात्मगोपनमिति। मायारङ्गे तथैव जीवानां सर्व्वज्ञतावरणं नित्यस्थिरताऽवरणं सदानन्दताऽवरणञ्च। एवं छन्नप्राये सच्चिदानन्दे ज्ञानाय जीवनाय सुखाय च प्रवर्त्तनम्।

अपरञ्च, यत्किञ्चित् स्वयं सिद्धं तत्र नैवानन्दयोगः। साध्यसाधनादेवानन्दस्फूर्त्तिः सर्वेषां प्रतीतिगोचरीभूता। परमेश्वरस्य लीलामयस्य भगवतो विनोदरङ्गप्रविष्टानां पुरुषाणां सत्ताज्ञानसुखमतोऽपि सदैव साध्यं भवति। यदा तत्तत् साधितप्रायमुपजायेत, तदा कर्मात्मनि निर्वृतिरप्युपतिष्ठेत।

आ संसारात् तर्हि नष्टानां सत्ताज्ञानसुखानां प्रतिसन्धानाभावात् कथं जीवानां सम्यग् निर्वृतिरिह साध्येत ? मन्ये सा नैव साध्येत,—कर्मप्रवाहस्य विरतेरभावात्। नहि नहि; कर्मप्रवाहे संप्लवमानस्यापि जीवस्य तन्निर्वृतिर्नैव दुष्करा। रङ्गपुरुषो यदा रङ्गभावेनैवाभिभूतस्तन्मयश्च, तदैव तस्य दुःखितापत्तिः। अन्तर्दृष्ट्या स तदानीमपि नैव दुःखी, किन्तु रङ्गकृतार्थताबोधात् प्रीतिमानेव लक्ष्यते। साध्वभिनीयते मयेति कस्य वा नटस्य न प्रीतिकरम्? पुरुषाणामप्येवं प्रतिसन्धाने संसारदुःखमपि न दुःखायते, प्रत्युताभिनयसार्थक्यस्फूर्त्तेः सुखायत एव।

केनोपायेन तावदीदृशं प्रतिबोधनं कर्मासक्तानां जीवानां सम्भवेत् ? निजस्वरूपशक्तिस्फुरणादित्यत्र नैव सन्देहगन्धः। परमेश्वरस्यांशभूतोऽहम्, अमुना रङ्गाध्यक्षेण यद् यत् किमपि किमपि कर्त्तुं प्रणो-

दितोऽहं तत्तदेव मम करणीयमिति तस्य किंकरोऽहम्। तच्च तच्च ममाभ्युदयाय भवेत्, सर्वस्य जगतश्चाभ्युदयाय भवेत्। स चाभ्युदयः सर्व्वेषां भूतानां जीवितव्य-विकाशे विद्यासमृद्धौ प्रीतिपरिपूर्त्तौ नितरामेवालम्। अयमेवोपायो भक्तिवादिभिरभ्युपेतः। अंशभागहं परात्मनो भगवतस्तस्य लीलारङ्गभागपीति भावनैव भक्तिर्भजतेर्धात्वर्थसंग्रहात्। यद् यद् जीवकर्म तादृशप्रेरणानुनोदितं तत्तदेव भक्तिसाधनम्। तत्तत्साधनभावनसाध्या याऽऽत्मनः पूर्णतास्फूर्त्तिः, सैव प्रेमप्रीतिप्रभृतिशब्दवाच्या। परमात्मेव कर्मणो लीलाभावनायां भगवानिति शब्द्यते भागवतैः। लीला च भगशब्दार्थ इति भागवतीयं व्याख्यानम्।

एवं स्थिते ये खलु वेदादिबोधितसदाचारपद्धतिषु सर्वथाभ्युदयकरीं स्वप्रीत्यनुरूपां कर्मनोदनां निरूप्य तत्र तत्रैव यतन्ते, तेऽपि भागवतानां सम्मता एव। प्रायेण भागवता अपि कर्ममार्गे तास्ताः पद्धतीरनुसरन्ति। या यास्तु पद्धतयः प्रीतिसाधनायां भागवतानां कथं कथञ्चिन्नानुकूला इव तास्तास्तैर्नैवोपादीयन्ते। कुत्र कुत्रापि च प्रतिसंस्कारविशेषास्तैरभ्युपेताः। भागवतानामाचारेषु सम्प्रदायभेदेनैवं रीतिबहुत्वं एव परिलक्ष्यते। यद् यत्रैव साक्षाद्देशकालाधिकारादिमानेन 'शिवाय लोकस्य भवाय भूतये' तत्तत्रैव भागवतैस्तत्तद्दिशा धर्मत्वेनाङ्गीकृतम्। आचारसार्थक्यं तावद्भगवतैव निर्दिष्टम्,—'एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह जन्मसु। प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवं समाचरे'दिति। अत एव ये पुनः 'प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामाः,—मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठा' स्तेऽपि भागवतैर्विगीता एव।

लोकाभ्युदयसाधनानां कर्मणां स्वभावत एव प्रीतिहेतूनां धर्मत्वाङ्गीकारे, शिष्टपरम्पराक्रमेण प्रवर्त्तिते वैदिकाचारे क्वचित् क्वचित् कालधर्माद्यनुरोधात् सन्देहे जाते, को नाम भागवतैः कालाद्यधिकारानुगत्या धर्मस्थापकत्वेनाङ्गीकृतः? कैश्चिद्वादिभिः किञ्चिदभ्युदय-

करमिति विचारितमपि नान्ये प्रतिवादिनस्तत्तादृशमित्यनुमन्यन्ते। एवं बहुधा खलु विप्रतिपत्तिः प्रायेण सम्भवति। कस्तर्ह्युपायस्तत्र काले काले धर्मपरीक्षायां धर्मप्रतिष्ठायाञ्च ?

अस्यैव समाधाने भागवतधर्मस्य किमपि रुचिरं वैशिष्ट्यमुपलभामहे। धर्मसंशये जाते, धर्मविप्लवे प्रवर्त्तमाने, भगवान् स्वयमेवोद्धर्त्ता। शुद्धसत्त्वमयो हि भगवान्। निरवच्छिन्नशुद्धसत्त्वे सर्वकालोपयोगी, सर्व्वाधिकारोपयोगी, सनातनो वेदधर्म्मः सदैव स्फुरति। तत्रैव तस्य सर्व्वज्ञतावीजम्। सर्व्वास्ववस्थासु सृष्टिमर्य्यादाधारणाच्च तत्रैव तस्य सर्व्वशक्तिमत्तावीजम्। किञ्च जगति सर्व्वत्रैव सत्त्वं देहविशिष्टपुरुषरूपम्। शुद्धसत्त्वस्य तस्य भगवतः शुद्धसत्त्वमयविग्रहसम्भावनाप्यभ्युपगन्तव्यैव। संसारचित्रेऽस्मिन् जीवदेहेष्वनन्तं वैचित्र्यम्। शुद्धसत्त्वे तस्मिन् शुद्धसत्त्वमयविग्रहस्याप्यनन्तं वैचित्र्यं स्वत एव सिध्यति। यत्र यत्र तत्सत्त्वं तत्र तत्रैव तस्य तथाधिष्ठानम्। जगति सर्वसत्त्वान्तराले तत् सत्त्वम्। सर्वत्रैव ततो नितरां भगवद्विग्रहस्यानन्तरूपस्य स्वतःप्रकाशरूपं स्वमहिम्नि प्रतिष्ठितं परिस्फुरणं वेदितव्यम्। किन्तु लीलाशक्त्यैव सच्चिदानन्दस्य स्वरूपप्रच्छादन्या मायामय्या तिरोहितप्रायमिदं जीवदृष्ट्या। तथापि सत्त्वं खलु स्वभावत एव प्रतिष्ठापकम्। सत्त्वशक्तिमाश्रित्यैव नियतं परिवर्त्तमानेऽपि संसारे नैव किञ्चिज्जातु स्वरूपत आत्यन्तिकतया नश्यति। वैज्ञानिकैरपि वस्तुनस्तिरोभावाविर्भावौ निरूप्य वस्तुशक्तेर्नियतवृत्तिता समर्थ्यते। अनया दिशा जगतः स्थितौ यदा यदैव विप्लवो घटेत, तदा तदैव परमात्मनः श्रीभगवतः स्वरूपविशेषस्य कालाद्युपयोगितानुरोधात् सत्त्वशक्त्यैव मायावरणं विभिद्य बहिःस्फुरणं सम्पद्येत। तदेव स्फुरणमवतार इति संज्ञायते। विप्लवानामानन्त्यादवताराणामप्यानन्त्यम्। अत एवोक्तं पारमर्षसंहितायाम् 'अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजा' इति। अवतारविशेषैश्च जगतः स्थितिसाधनाय धर्मरक्षायै

यद् यत् समुपदिष्टं, शुद्धसत्त्वाश्रयात् तत्तद् एव धर्म्म इति भागवतानामुपादेयम्। तत्तद्वाक्येषु कालाद्युपयोगिसनातनवेदधर्म्मविशेषाणामेवान्तर्भाव इति पूर्ववर्णितयुक्तिरीत्यैव ज्ञातव्यम्। अवतारा एव युगधर्म्मस्थापका इति भागवतानां सिद्धान्तः। कलौ नष्टधर्म्मसेतूनां सम्यक् सन्दर्शनाय भगवतैव श्रीनारायणर्षिरूपिणा प्रवर्त्तितं श्रीभागवतं शास्त्रमिति भागवता मन्यन्ते। श्रीभागवतपर्य्यालोचनया स्वसंवित्संवादेन तदनुमतमेव भक्तिरसरसिकानां विचारकवर्य्याणाम्।

एवंविधे भगवति भक्तिभावे समुन्मीलिते पुरुषस्य दुराग्रहः स्वत एव तिरोभवति। जीवे जीवे भगवदंशभावनादार्ढ्येन सोदररूपेणैव पूज्यतादिबुद्धिरुपचीयते। सर्व्वत्र भगवतो नियन्तृतया सर्व्वाध्यक्षरूपेण च स्थितिः स्फुटतरमुपलक्ष्यते। ततश्च तदनुनोदनया जगतामाभ्युदयिकेषु कर्म्मसु स्वत एव प्रणोदना सिध्यति। किमन्यदाशास्यं शिष्टानाम्?

भागवतप्रधानेषु पुराणेषु सुप्रतिष्ठितोऽप्ययं धर्म्मः कालवशाद्भारते विक्षोभितप्रायो विचिकित्सास्पदतामुपागमत्। कैश्चिद् यज्ञादिकर्म्मणामुच्छेदमाशङ्क्य, कैश्चिच्चावतारवादाश्रयणे यस्य कस्याप्यवतारत्वाङ्गीकारेण महानर्थप्रसङ्गभिया, बहुश आक्षिप्तं भागवतं मतम्। विचलितप्राये चैवं भक्तिमूलककर्म्मतन्त्रे ज्ञानप्रधानानां सांख्यादितन्त्राणामेवोपादेयत्वमङ्गीकृतं बहुभिराचार्य्यवर्य्यैर्विशेषतस्तु लोकयात्राविक्षिप्तचित्तैर्निर्विण्णैः कर्मन्यासिभिः। एवं गते श्रीभगवान् शङ्कराचार्य्यः प्रादुर्भूय जगन्मिथ्यात्वमङ्गीकुर्व्वन् ब्रह्मसूत्रगतवेदान्तमतं बहुधा युक्तिविचक्षणतया व्याख्याय प्रसङ्गतस्तत्पाञ्चरात्रिकं भक्तिवादं विगीतवान्। ज्ञानस्यैव केवलस्य तत्त्वत्वे तदध्यारोपितस्य मायामयस्य जगतो मिथ्यात्मकत्वमेव सर्वथा प्रतिपादनीयम्। जीवस्यापि मायोपाधिग्रस्तत्वात् तस्य कर्म्मतन्त्रमपि मायानुयन्त्रितमेव। विज्ञानविलसितस्यास्य निखिलस्यावधिभूते ब्रह्मणि समाधिरेव श्रेयान् धर्म्मः। अवधिपरि-

ज्ञानाय चित्ते दुर्विलसिते रजस्तमोभ्यामुपहतस्य सत्त्वस्य विशुद्धये केवलं कर्म्मतत्त्वोपयोगिता। तच्च तत्त्वं मन्त्रब्राह्मणादिबोधितमेव, नान्यत्। एवं गते कालक्रमेण वैष्णवाचार्य्या भागवतमतव्याख्यान-कुशलाः प्रादुर्भूय भक्तिवादस्य पुनरुज्जीवनं विदधिरे।

पञ्चरात्रागमोपदिष्टस्य भागवतमतस्य प्रचारात् परमासन् खलु तन्मतव्याख्यातॄणां चत्वारो मुख्याः सम्प्रदायाः। ते खलु परमगुरु-नामग्रहणरीत्या श्री-रुद्र-ब्रह्म-चतुःसन-नामभिरभिहिताः। भगवान् श्रीरामानुजाचार्य्यः श्रीसम्प्रदायमङ्गीकृत्य चिन्मयरूपस्यापि भगवतो लीलावशाद् द्विधा विशेषोपगमाच्चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेति निरणैषीत्। भागवतदिशा च जीवानां भगवत्कैङ्कर्य्यं भगवतश्च वात्सल्यैकरसत्वं तथा मङ्गलनिदानत्वं तेन प्रतिपादितम्। श्रीमध्वाचार्य्यचरणास्तु ब्रह्मसम्प्रदायमङ्गीकृत्य परमेश्वरस्य शक्तिविलसितस्य जीवस्य जड़स्य च शक्तिपरिणामभेदात् परस्परं नित्यभेदं प्रतिपादितवन्तः। एवं सति कैङ्कर्य्याभिमाने सर्व्वनाशकरी तदेकताबुद्धिर्नैव प्रसज्येतेति तस्याशयः। श्रीविष्णुस्वामिपादैः पुनः रुद्रसम्प्रदायमङ्गीकृत्य श्रीशङ्कराचार्य्यव-ज्जगतो मायाकार्य्यत्वं जीवस्य च तन्माया-वश्यत्वं प्रतिष्ठापितम्। उक्तञ्च तैः 'स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्द्दित' इति। किञ्च परमेश्वरस्य माययैव जीवः स्वाविद्याबलाद्विपर्य्यस्ते जगति द्वैतबुद्धा-वभिनिवेशवान् पारक्यबुद्धिमूलक-भयशोकैरभिभूयते। यथोक्तं तेन—

> स्वादृगुत्थविपर्य्यास-भवभेदज-भीशुचो।
>
> यन्मायया जुषन्नास्ते तमिमं नृहरिं नुमः॥

तथापि तन्मते मायापि ब्रह्मैव, जीवोऽपि ब्रह्मैव, सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म, शुद्धसत्त्वभावस्य सर्व्वव्यापित्वात् सर्व्वाधिष्ठानत्वात्। एवं तेन जगतो मिथ्यात्वं सत्यत्वञ्च दृष्टिभेदाद्विभाजितम्। ततश्च जीवानां जग-न्मिथ्यात्वभावनावशात् परमेश्वरैकशरणत्वं सुगमम्। जगत्सत्यत्वभाव-नया च जगन्मङ्गलकर्म्मनियोगश्च भगवत्कैङ्कर्य्यात् तस्य सिध्यत्येव।

श्रीवल्लभाचार्य्यपादास्तन्मतानुप्रवेशिनोऽपि रूढ़ारूढ़चिच्छक्तिवशा-च्छीलाधिकृतानां जीवजड़ानां शुद्धसत्त्वापेक्षया सत्यत्वमेव पारमार्थिक-मिति सप्रमाणीकृतवन्तः। श्रीमन्निम्बार्कचरणाः सनकादिसम्प्रदाय-मङ्गीकृत्य चिदचिद्विशेषाणां निमित्तभूते ब्रह्मणि तत्तद्विशेषातिक्रान्तं निर्विशेषं सत्त्वं शुद्धविग्रहमयं प्रतिपाद्य भेदाभेदवादस्य समाधानं चक्रुः। अतः परं माध्वमते स्थितैरपि श्रीकृष्णचैतन्यचरणैः शक्ति-शक्तिमतोर्भेदाभेदभावनयाऽचिन्त्यभेदाभेदमाश्रित्य व्याख्यातं भागवतं मतम्।

एवं सम्प्रदायभेदेऽपि वैष्णवाचार्य्यैर्जगत्तत्त्वस्य कर्मस्वभावस्या-किञ्चित्करत्वं निरस्तम्। कर्मक्षेत्रेऽस्मिन् कर्मसु प्रवृत्तैर्मानवैर्न कदा-चिद्भगवतः सर्वक्षेत्रेषु नित्यजागरूकत्वं विस्मरणीयमिति तेषां विधि-निषेधाधिकारे कर्मतन्त्रे मुख्यः समुपदेशः। यदेव भगवतः सर्व-व्यापित्वभावनानुगुणं तदेव विहितमन्यन्निषिद्धम्। उक्तं हि वैष्णवानां सर्वेषामुपजीव्ये पञ्चरात्रागमे—

'स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातुचित्।
सर्वे विधिनिषेधाः स्युरेतयोरेव किङ्कराः' ॥ इति शम्।

———

छत्रतत्त्वम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—कविराज-श्रीवसन्तकुमारविद्यारत्नः]

अथ पञ्चोनहस्तं तु महिषीयुवराजयोः।
सेनापति-सुराध्यक्ष-सांवत्सरपुरोहितैः ॥८
पञ्चहस्तस्तु कर्त्तव्यश्छत्रदण्डो भृगूत्तम।
चतुर्हस्तस्तु कर्त्तव्यो मया ये तु न कीर्त्तिताः ॥९

व्यासो दण्डार्धमानेन सदा छत्रस्य शस्यते।
छत्रं विभूषयेद्राज्ञां त्वर्धचन्द्रदिवाकरैः ॥१०

राजेन्द्रनीलैः स्फटिकैश्च राम वैदूर्य्यमुक्ताफलसत्प्रवालैः।
विभूषितं रश्मियुतं प्रशस्तं सदातपत्रं तु महीपतीनाम् ॥११

भोजराजीये युक्तिकल्पतरौ छत्रं द्विविधमुक्तम्। यथा—

विशेषश्चाथ सामान्यं छत्रस्य द्विविधा भिदा।
राज्ञश्छत्रं विशेषाख्यं सामान्यमन्यदुच्यते ॥

तयोः सामान्यविशेषयोर्मध्ये छत्रं पुनर्द्विधा विभक्तम्। यथा—

सदण्डश्चाथ निर्दण्डं तज्ज्ञेयं द्विविधं पुनः।
सदण्डं तत्र विज्ञेयं सारणाकुञ्चनात्मकम् ॥

सदण्डं—दण्डेन सह वर्त्तमानम्, निर्दण्डं—दण्डहीनम्। सदण्डं छत्रं यथाभीष्टं प्रसार्य्य आकुञ्च्य च व्यवह्रियते, आधुनिकच्छत्रवत्। निर्दण्डं छत्रम् आकुञ्चनप्रसारणवर्जितम् शिल्पनैपुण्यविहीनम्। अत्र छत्रविषयेऽपि युगधर्मोऽतिरिच्यते। यतो युगप्रभावादचेतनस्यापि छत्रस्याङ्गानि ह्रस्वानि अभूवन्।

दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डो युगक्रमात्।

अर्थात् सत्ययुगे दण्डो दशहस्तप्रमाणः, त्रेतायां अष्टहस्तप्रमाणः, द्वापरे षड्हस्तप्रमाणः, कलौ च चतुर्हस्तप्रमाणोऽभवत्। युगक्रमात्। छत्रस्याङ्गानि यथा—

दण्डः कन्दः शलाकाश्च रज्जुर्वस्त्रञ्च कीलकम्।
षड्भिरेतैः ससन्दिष्टैश्छत्रमित्यभिधीयते ॥

अत्र दण्ड-कन्द-शलाका-रज्जु-वस्त्र-कीलकानां छत्रनिर्माणे सम्भूयकारित्वं ज्ञेयम्। छत्रस्य षडङ्गानि यथा—

१ दण्डः—दिगष्टषट्चतुर्हस्तदीर्घो दण्डः।

२ कन्दः—षड्वाणवेद-नयन-वितस्त्या कन्द उच्यते। वाणः—५

वेद:—४ नयनम्—२ वितस्तिः विस्तृत-सकनिष्ठाङ्गुष्ठः। द्वादशाङ्गुलः इत्यमरः।

३ शलाकाः—'शतान्यशीतिः षष्टिश्च चत्वारिंशद् युगक्रमात्।', सत्ययुगे—१००, त्रेतायां—८०, द्वापरे—६०, कलौ—४० शलाका—आयामः—'शलाकाः षट्पञ्चवेदत्रिहस्तैः सम्मिता क्रमात्'।

४ रज्जुः—नवभिस्तन्तुभिः सूत्रं सूत्रैस्तु नवभिर्गुणः। गुणैस्तु नवभिः पाशो रश्मिस्तैर्नवभिर्भवेत्। 'नवाष्टसप्तषट्संख्यै रश्मिभी रज्जवः क्रमात्।' ९ तन्तुभिः—१ सूत्रम्, ९ सूत्रैः—१ गुणः, ९ गुणैः—१ पाशः, ९ पाशैः—१ रश्मिः।

५ कीलकः—भानुदिग्ग्रहवसुभिरङ्गुलीभिस्तु कीलकः।
षण्णां यन्मानमुदितं तद्राज्ञामिव भूतये॥

भानुः—१२, दिक्—१०, ग्रहः—९, वसुः—८।

६ वस्त्रम्—'वस्त्रं शलाकाद्विगुणम् आयामेन प्रतिष्ठितम्।'

अथोत्सवविशेषे राज्ञा व्यवह्रियमाणानां विशिष्टच्छत्राणां नामानि निर्माणपद्धतिश्च। यथा—राज्ञः प्रसादं नाम छत्रम्।—

विशुद्धकाष्ठस्य तु दण्डकन्दौ तथा शलाका अपि शुद्धवंशजाः।
रज्जुश्च रक्ता वसनञ्च रक्तं छत्रं प्रसादं नृपतेर्वदन्ति॥

युवराजस्य प्रतापं नाम छत्रम्,—

नीलो दण्डश्च वस्त्रञ्च शिरः कुम्भस्तु कानकः।
सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम्॥

राज्ञः काष्ठनिर्मितं छत्रम्।

चान्दनौ दण्डकन्दौ चेत् सुशुक्ले रज्जुवाससी।
छत्रं मनोहरं राज्ञां स्वर्णकुम्भोपशोभितम्॥

कनकदण्डं नाम सर्व्वार्थसाधकं छत्रम्—

कानकौ दण्डकन्दौ तु शलाकाऽपि च कानका।

शुक्लानि रज्जुवासांसि स्वर्णकुम्भस्तथोपरि ॥
इदं कनकदण्डाख्यं छत्रं सर्व्वार्थसाधकम् ॥

विवाहकाले अभिषेककाले च व्यवहार्य्यं नवदण्डाख्यं नाम छत्रम् ।

दण्डकन्दशलाकाश्च शुद्ध-स्वर्णेन निर्मिताः ।
कीलकं स्वर्णघटितमशुक्लंरज्जुवाससी ।
कुम्भादिरथ हंसादिश्चामरादिर्य्यथाक्रमम् ॥
कुम्भादावथ हंसादौ नवरत्नानि रचयेत् ।
द्वात्रिंशन्मौक्तिकी माला द्वात्रिंशत्तत्र दापयेत् ॥
सर्व्वोपरि ब्रह्मजातिं विशुद्धं हीरकं न्यसेत् ।
दण्डान्ते कुरुविन्दांश्च पद्मरागांश्च विन्यसेत् ॥
स्वामिहस्तैकमानेन चामरः सित इष्यते ।
इत्ययं नवदण्डाख्यं छत्रं राज्ञो महीभुजाम् ॥
अभिषेके विवाहे च ग्रहाणां प्रीतिवर्द्धनः ।
पताका नवदण्डाग्रे राज्ञोऽष्टाङ्गुलिसम्मिताः ॥

अथ कुम्भादिः,—

कलशो दर्पणश्चन्द्रः पद्मकोषो यथाक्रमम् ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातीनां नवदण्डके ॥
हंसश्चाषः शुकः केकी व्याघ्रः सिंही गजो हयः ।
आदित्यादि-दशाजानामिति स्युर्नवदण्डगाः ॥
चामरश्चाषपत्राणि चित्रवस्त्राणि च क्रमात् ।
जाङ्गलादि महीन्द्राणां भवन्ति नवदण्डके ॥
शुक्लरक्तपीतनीलं वस्त्रमण्डपसंस्थितम् ।
शुक्लवर्णवस्त्रं सर्व्वेषामुपरि प्रणिधीयते ॥
शुक्ला रक्ता पीत-नीलाः पताकाश्चापि रज्जवः ।
चामराणां वर्णभेद एवमेव प्रकाशितः ॥
नानावर्णस्तु सर्व्वेषां सर्व्वत्रैवोपयुज्यते ।

अर्कवद्धाभिधो विप्रश्चटवद्धस्तु क्षत्रियः।
तपवद्धस्तु वैश्यः स्याद् यशोवद्धस्तु शूद्रकः।
अन्यानि यानि छत्त्राणि विविधाकृतिमन्ति च।
तानि चित्तप्रमोदार्थं कार्य्याणि चित्रयन्त्विदम् ॥
नवदण्डोऽभिषिक्ते च वारे कनकदण्डयोः।
मनोहरं प्रयाणेषु छत्त्रं भोजस्य सम्मतम्।
मनोहरं श्रीकनकदण्डञ्च नवदण्डकम्।
छत्त्रञ्च त्रिविधं ज्ञेयं त्रिविधानां महीभुजाम् ॥
मण्डलेशश्च राजा च चक्रवर्त्ती च यो नृपः।
आनूपो जाङ्गलो देशः साधारणगतिस्त्रिधा ॥
देशत्रयाधीश्वराणां छत्त्रत्रयमिदं क्रमात् ॥

दण्डनियमस्तु अन्यत्र।

चम्पकः पनसः शालः श्रीफलश्चन्दनस्तथा।
वकुलश्चाथ निम्बश्च वज्रवारणमित्यपि ॥

वज्रवारणम्—वज्रवारका बहवः सन्ति, यथा वृक्षेषु—स्नुही नारीकेलः तुलसी च। एतान् गृहोपरि आर्य्याः प्राची रचितवन्तः। लोहे—अयस्कान्तचुम्बकौ त्रिशूलाकारौ। एवं मन्त्रेषु,—

मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेरपि कीर्त्तनात्।
विद्युदग्निभयं न स्यात् स्थापिते च गृहोदरे।
प्रचण्डपवनाघाते निर्घोषे स्तनितेऽपि च।
त्रिः पठेत् जैमिनिन्तत्र प्राङ्मुखो वा ह्युदङ्मुखः ॥
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलहः क्रतुपुलस्त्यौ षड़ेते वज्रवारकाः ॥
रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृकोदरम्।
ये स्मरन्ति विरूपाक्षं न तेषां विद्युतो भयम् ॥

इति योगविज्ञानशास्त्रे।

आदित्यादिदशाजानां दण्डकाष्ठाष्टकं विदुः ।
चान्दनञ्छत्रदण्डस्तु सर्व्वेषामेव युज्यते ॥
विशुद्ध-कोणधारं हि तद्वज्रं वज्रधारणम् ॥

इति सदण्डलक्षणम् ।

अथ निर्दण्डलक्षणम्,—

निर्दण्डं दण्डरहितं समाकुञ्चनवर्जितम् ।
मणीनामथ वस्त्राणां निर्णयन्तु सदण्डवत् ॥
मुख्यं जघन्यं द्विविधं तत्र मुख्यमिहायतम् ।
जघन्यं वलयाकारं तयोर्मानं यथा लघु ॥
दीर्घस्य मानं निर्दिष्टं भानुदिङ्नवमुष्टिभिः ।
वलयस्य हि निर्दिष्टं तावतीभिर्वितस्तिभिः ।
इति प्रोक्तो विशेषस्य विशेषो भोजभूभुजाम् ।
इत्थं विचार्य्य यो राजा राजतन्त्रं समाचरेत् ।
स चिरं पाति वसुधां धनसम्पत्ति-ऋद्धिमान् ॥
अज्ञानादथवा मोहाद् योऽन्यथा छत्रमाचरेत् ।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति भयं रोगं कुलक्षयम् ॥
विधानशून्यं छत्रन्तु मस्तकोपरि भूपतिः ।
यो धत्ते तस्य दुर्बुद्धेर्लक्ष्मीकुलबलक्षयः ॥

इति विशेषच्छत्रोद्देशः ।

कुञ्चनाद्दण्डछत्रस्य छत्रं सामान्यमुच्यते ।
निर्दण्डञ्च सदण्डञ्च छत्रन्तु द्विविधं विदुः ॥
आयामपरिणाहाभ्यां नवमुष्टिमितं हि तत् ।
इदं हि सर्वतोभद्रं सर्वेषामुपयुज्यते ॥
एकैकमुष्टिवृद्ध्या तु यावद्विंशतिमुष्टिकम् ।
मेषादिलग्नजातानां नृणां छत्रमिदं क्रमात् ॥

अथ सदण्डम्,—

आयामपरिणाहेन हस्तद्वयमिदं हि यत्।
स चतुर्हस्त-दण्डाढ्यो दण्ड-छत्त्रीति गद्यते॥
सर्वेषां सुखसम्पत्त्यै सर्वत्रैवोपयुज्यते।
एकैकवृद्धया मुष्टिस्तु छात्त्रदण्डे वितस्तयः॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातीनां क्रमतो विदुः॥

क्रमनियमस्तु तथैव।

शलाका-वस्त्र-दण्डादि-वर्णः पूर्ववदिष्यते।

भोजोऽपि,—

लघुता दीर्घता चैव दण्ड-सूत्रौ गुणग्रहः।
इत्थं विचार्य्य यः कुर्य्यात् मानवश्छत्त्रमात्मनः॥
स लक्ष्मीं विजयं कीर्त्तिं प्रतापञ्चाभिविन्दति॥
यो मोहादथवा दम्भात् कुरुते छत्त्रमन्यथा।
स विषीदति भोजस्य वाक्यमेतदसंशयम्॥

इति भोजराजीये युक्तिकल्पतरौ।

प्रबन्धेनैतेन प्राचीनकालेऽपि अस्मद्देशे छत्त्रव्यवहाररीतिरासीत्रवेति नास्ति सन्देहावसरः। किन्तु बहवः अज्ञानवशात् बहवश्च स्वशास्त्रपरिपन्थिनः पाश्चात्त्यशिक्षाक्रमादत्र प्रत्ययं न दधते, परन्तु देशान्तरादानीता सेयं छत्त्रव्यवहाररीतिरित्यामनन्ति। आशास्महे प्रबन्धोऽयं भ्रममपाकृत्य तेषां विश्वासनिदानं स्यात्। इति शम्।

———

शिवाजिचरितम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकालिदासविद्याविनोदः]

सुन्दरैः काशकासारैश्चामरच्छत्रशोभिता ।
जयाय शरदायाता राजलक्ष्मीरिवापरा ॥१

तां वीक्ष्य शरदं राजा शिवाजिः सर्वतोमुखान् ।
सैन्यानामन्वया मास सेनापतिपुरःसरान् ॥२

भोः भोः सैन्याश्च सेनान्यः समवेत समाहिताः ।
पत्रपुष्पफलोपेतां शरदं पश्यतादृताः ॥३

हिन्दूनां भारतीयानां शारदार्चा-महोत्सवः ।
अद्यप्रभृति सर्वत्र विजयां दशमीमभि ॥४

धर्मघ्नरावणबधाद्रामचन्द्रजयप्रदः ।
दुर्गोत्सवः प्रतिगृहे पूर्वस्मृतिविधायकः ॥५

वयमप्यद्यतः सर्वे प्रतापगड़माश्रिताः ।
भवानीमर्चयिष्यामो भव्यदां भयनाशिनीम् ॥६

विजापुरपतेः सेनापतिरत्यन्तदुर्मदः ।
आफ्‌जाल्‌खा हिन्दुविद्वेषी धर्मनाशव्रते स्थितः ॥७

अभियास्यन् समामेव पथि देवगृहान् बहून् ।
आबालवृद्धवनिता हिन्दुजातीश्च सर्वशः ॥८

विनाश्य निर्ममो गाश्च तुलजा-पुरमाश्रयन् ।
भवानीमन्दिरध्वंसाद् इस्‌लामोपासनागृहम् ॥९

तत्र निर्माय बहुधा हिन्दुजातीर्निपीड़यन् ।
'प्रतापगड़'दुर्गेऽस्मिन् समायातः ससैनिकः ॥१०

सन्नद्धाः सायुधाः सर्वे यूयं तिष्ठत निर्भयाः ।
विधातृप्रेरितो नूनं पशुरेष भविष्यति ॥११
सन्धिपूजाक्षणे शत्रु-बलिदानं महाफलम् ।
समाधिमधिगच्छामि देवीं ध्यायन्ननन्यधीः ॥१२
सम्मुखेनाह यद्देवी तत्सर्वमनुपूर्वशः ।
लिखल्लेकः कर्मचारी पश्चान्मां वाचयिष्यति ॥१३
इत्यादिश्य समाधानं शिवाजिः कृतवान् यतः ।
भवानी तन्मुखेनैवमुवाच परमेश्वरी ॥१४
मा भैस्त्वमभयं प्राप्तः सदा तिष्ठामि ते हृदि ।
अद्यप्रभृति ते वत्स ! हिन्दुसाम्राज्यमुन्नतम् ॥१५
वर्णाश्रमाचाररक्षाकरमेतद् भविष्यति ।
द्वात्रिंशद्-दन्तसंयुक्तः पशुरेष समाहृतः ॥१६
एनं जहि महाराज ! जयस्ते भविता ध्रुवः ।
आफ्जाल्खा प्रेरितो दूतस्तत्क्षणात् समुपस्थितः ॥१७
उपढौकनपत्राभ्यां निगूढ़-मन्त्रणो द्विजः ।
कृष्णाजिपन्थः सेनानीर्विप्रो गुणगणान्वितः ॥१८
स्वीय-सेनापते राज्ञां पत्रञ्चैकमुपाहरत् ।
पिता ते वत्स ! साहाजिरतिप्रियसुहृन्मम ॥१९
शिवाजे ! तस्य पुत्रस्त्वं पुत्रकल्पो मम ध्रुवम् ।
तवाभ्युदयकामोऽहं सन्धिवार्त्तामुपानयन् ॥२०
विजापुरपतेः स्थानात् प्रतापगड़मागतः ।
वत्स त्वमेहि शिविरे मम निर्भयमेव ते ॥२१
अकारण-प्राणिवधात् सन्धिः सर्वसुखावहः ।
शिवाजिरिति विज्ञाय दूतं पप्रच्छ पूजितम् ॥२२
त्वमेव ब्रूहि मे विप्र ! सत्यमेतच्छलं न वा ।
ब्राह्मणानाञ्च धर्मस्य देवार्च्चानां गवां तथा ॥२३

रक्षणाय धृतं शस्त्रं न ममान्यत् प्रयोजनम् ।
इत्युक्तो ब्राह्मणस्तुष्टम्फलमित्यब्रवीन्मृदु ॥ २४
ततः सशस्त्रेण मया गन्तव्यमिति निश्चितम् ।
कर्त्तव्यं सुविचार्य्यैवं शिवाजिरकुतोभयः ॥ २५
जिऊ-महाला-शम्भाजि-कावजि-नामकावुभौ ।
वीरौ सहायौ कृत्यैव आफ्जाल्खा शिविरं ययौ ॥ २६
आफ्जाल्खा दानवक्रूरः पत्रेण परिसान्त्वयन् ।
निमन्त्रयन् स्वशिविरे हन्तुमैच्छच्छलेन तम् ॥ २७
शिवाजिरपि मायावी निभृतास्त्रो निरस्त्रवत् ।
लौहवर्मावृततनुराफ्जाल्खा-सविधं-गतः ॥ २८
प्रथमालिङ्गने ह्रस्वकायमावध्य मस्तके ।
आफ्जाल्खास्ताड़यन् पार्श्वे शिवाजिमुददीपयत् ॥ २९
शिवाजिराहतस्तेन यमदंष्ट्रेण तत्क्षणात् ।
हृदि विध्यन् जघानैनं आफ्जाल्खां दस्युरूपिणम् ॥ ३०
हते तस्मिन् महावीरे तत्सैन्या योद्धुमागताः ।
शिवाजिसैन्यैर्निहताः सर्वे यमपुरं गताः ॥ ३१

प्रथमविजयतुष्टा हृष्टपुष्टाः स-भृत्या
नृपसविधमुपेताः सैनिका मन्त्रिणश्च ।
सकल-जगदशेषश्रेयसे जागरूकां
वयमिह समवेताः पूजयामो भवानीम् ॥ ३२

इति चतुर्थः सर्गः ।

———

हर्षचरितम्

(पूर्व्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य्यः (परिषच्छात्रः)]

अधुना गद्यसाहित्यसम्राजा धीमता वाणभट्टेन कति पुस्तकानि तावद्विरचितानि, तदेवालोचयितुमिच्छामि। नृपायते खलु तस्य कादम्बरी अद्यापि निखिलसंस्कृतगद्यबन्धेषु। हर्षचरितं नाम या चाख्यायिका तेन निर्म्मिता, सापि न निन्दनीया। समसामयिको नूनमासीत् मयूरो वाणभट्टस्य, एवमपि श्रूयते, स किलासीत् श्वशुरो वाणस्येति। वाणमयूरयोः समसामयिकत्वद्योतकौ श्लोकौ अधो विलिख्येते।

"अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गदिवाकरः।
श्रीहर्षस्याभवत् सभ्यः समो वाणमयूरयोः॥
सचित्रवर्णविच्छित्ति-हारिणोरवनीपतिः।
श्रीहर्ष इव सङ्घट्टं चक्रे वाणमयूरयोः॥

स च मयूरः सूर्य्यशतकं विलिख्य कुष्ठरोगान्मुक्तो जातस्तेनोपजातेर्ष्येण वाणेनापि महिषासुररक्तवीजशुम्भनिशुम्भादिविघातनीं साधकाभीष्टदां नित्यानन्दस्वरूपाम् इष्टां चण्डिकाम् उद्दिश्य कृतं 'चण्डिकाशतकम्' इति नाम्ना मनोज्ञमेकं स्तोत्रम्। कालिदासेऽपि वाणस्यासीत् महती भक्तिः—

"निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुर सान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते॥"

इति तद्वचनमेव तत्परिचायकम्। अतो मन्ये कविना वाणभट्टेन 'पार्व्वतीपरिणयं' नाम रूपकं कालिदासकृतकुमारसम्भवविषयं समा-

श्लेव प्रणीतं भवेत्। त्रिविक्रमभट्टपादकृत-नलचम्पू-व्याख्यातृभ्यां चन्द्रपाल-गुणविनयाग्निभ्यामपरस्य कस्यापि मकुटताड़ितकाभिधेयस्य वाणनाटकस्योल्लेखः कृतः, यत्र प्रवर्त्ततेऽयं श्लोकः—

"आशाः प्रोषितदिग्गजा इव गुहाः प्रध्वस्तसिंहा इव
द्रोण्यः कृत्तमहाद्रुमा इव भुवः प्रोत्खातशैला इव।
बिभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलत्रैलोक्यकष्टां दशां
जाताः क्षीणमहारथाः कुरुपतेर्देवस्य शून्याः सभाः॥

नाटकस्यास्यापरः कोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्न लभ्यते। गद्यकादम्बरीं विहाय वाणः पद्यकादम्बरीमपि काञ्चित् लिलेखेत्यत्र क्षेमेन्द्रवचनमेव प्रमाणायोपकल्पते। क्षेमेन्द्रस्तु पद्यकादम्बर्य्या यं श्लोकम् उद्धृतवान् स एवात्र सभ्यानां सविधे समुच्चार्य्यते।

"हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि
प्रालेयशीकरमुचस्तुहिनांशुभासः।
यस्येन्धनानि सरसानि च चन्दनानि
निर्व्वाणमेष्यति कथं स मनोभवाग्निः॥"

केषाञ्चिद् विदुषां मते रत्नावली नाटिका वाणविरचिता। परं तन्न युक्तिसहमिति मया भीतभीतेन सभ्यानां सविधे विज्ञाप्यते। रत्नावली-नागानन्द-प्रियदर्शिकाख्यानि रूपकाणि श्रीहर्षसम्पादितानि। एतेषां रूपकत्रयाणां प्रस्तावनाप्रकारोऽपि सम एव। तथापि किमर्थं तैः केवलं रत्नावल्याः प्रणेतृत्वं वाणभट्टे व्यवस्थापितमिति विनिश्चेतुं नास्मयलम्। काश्मीरकविकण्ठाभरणेन कण्ठाभरणादिपुस्तकप्रणेत्रा क्षेमेन्द्रेण स्वकीयेषु ग्रन्थेषु रत्नावलीस्थिताः कतिपयाः श्लोका उदाहरणदानावसरे प्रदत्तास्तेषां कर्त्तृत्वं च श्रीहर्षस्येति तारमुद्घोषितञ्च। अधस्ते संकीर्त्यन्ते—

विश्रान्तविग्रहकथो रतिमान् जनस्य
चित्ते वसन् प्रियवसन्तक एव साक्षात्।

पर्य्युत्सुको निजमहोत्सवदर्शनाय
वत्सेश्वरः कुसुमचाप इवाभ्युपैति ॥ (प्रथमाङ्के)

कण्ठे कृत्वावशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलाचलचरणरणत्किङ्किणीचक्रवालः ।
दत्तातङ्कोऽङ्गनानामनुसृतसरणिः सम्भ्रमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं प्लवङ्गः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरायाः ॥

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्य्यन्ताश्रयिभिर्जनस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥ (द्वितीयाङ्के)

एष ब्रह्मा सरोजे रजनिकरकलाशेखरः शङ्करोऽयं
दोर्भिर्दैत्यान्तकोऽसौ सधनुरसिगदाचक्रचिह्नैश्चतुर्भिः ।
एषोऽप्यैरावतस्थस्त्रिदशपतिरमी देवदेवास्तथान्ये
नृत्यन्ति व्योम्नि चैताश्चलचरणरणन्नूपुरा दिव्यनार्य्यः ॥

अतो नूनं रत्नावलीकर्त्ता श्रीहर्ष एव, न वाणभट्टः ।

काव्यन्तु त्रिविधं गद्यं पद्यं मिश्रञ्चेति । तच्चोक्तं दण्डिपादैः—
"पद्यं गद्यं च मिश्रं च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम् ।" इति ।
पुनरपि तैरेवोक्तम्—

"अपादः पादसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा।"

इति तस्य प्रभेदौ द्वौ ······।

सम्प्रत्यस्माकम् इदम् एव विचारणीयं किं हर्षचरितं कथा उतवाख्यायिकेति। हर्षचरितप्रारम्भे बाणभट्टैरेवोक्तं—

"तथापि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः।
करोम्याख्यायिकाम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम्॥" इति

अतो हर्षचरितेन आख्यायिकया भवितव्यम्। आख्यायिकायास्तावत् किं लक्षणं, को वा तस्याः कथातो भेद इत्यपि नोपेक्षणीयमिति कृत्वा अत्र तद्विषये विवक्षुरस्मि किञ्चित्। कथाख्यायिकयोर्लक्षणदानावसरे दण्डिनोक्तम्,—

"तयोराख्यायिका किल
नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा।
स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः॥
अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्।
अन्यो वक्ता स्वयं वेति कीदृग् वा भेदलक्षणम्॥
वक्त्रं चापरवक्त्रं च सोच्छ्वासत्वं च भेदकम्।
चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् प्रसङ्गेन कथास्वपि॥
आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः।
भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो वास्तु किं ततः॥
तत्कथाख्यायिकेत्येका जातिसंज्ञाद्वयाङ्किता।
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः॥

एतेन किमपि न परिस्फुटं भवति।

'प्रकृतानुकूलश्राव्य' शब्दार्थपदवृत्तिना।
गद्येन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्वासाख्यायिका मता॥
वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम्।
वक्त्रं चापरवक्त्रं च काले भाव्यर्थशंसि च।'

इति प्राचीनतमालङ्कारिकाणां भामहमहोदयानां मतं, लक्षणेऽस्मिन् "वृत्तम्" इत्यादि चरणयुगलं व्यर्थम्। यतस्तथा सति आख्यायिका प्रविरलविषया निर्विषया वा स्यात्। विश्वनाथकृताख्यायिकालक्षणं मन्ये समीचीनम्। तद् यथा—

"आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशानुकीर्त्तनम्।
अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित्॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते।
आर्य्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम्॥"

अत्र 'आश्वास' इति पदं केवलं दूषणीयम्, यतः सर्वेषामालङ्कारिकाणां मतेन उच्छ्वास एव कथांशव्यवच्छेदनाय। उच्छ्वासस्थाने आश्वास इति पदं व्यवहरता विश्वनाथेन न कोऽप्युत्कटदोषः कृतः, अतस्तल्लक्षणं न दुष्टम्। वस्तुतस्तु कथा कविकल्पिता, यथार्थघटनामयी चाख्यायिका।

"श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽ-
लङ्कारे कतिचित् सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने।
आसर्व्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी-
सञ्चारी करिकुम्भिकुम्भभिदुरो वाणस्तु पञ्चाननः॥"

नायथार्थमिदं श्रीचन्दनदेववचनम्। वाणस्य चारित्रवर्णनकौशलं स्वाभाविकं, तत्र किञ्चिदपि अलौकिकत्वं न विद्यते। तारापीड़-शुकनास-चन्द्रापीड़-कादम्बरी-पत्रलेखा-विलासवत्यादीनां चारित्रं यथा सुष्ठु वर्णितं वाणेन, तादृग्वर्णनशक्तिर्मन्ये स्वल्पसंख्यकैरेव कविभिः प्रदर्शिता। पाश्चात्यकविकुलचूड़ामणिः सेक्सपीयरमहोदयस्य यथा स्त्रीचारित्रवर्णने अतिद्वयी शक्तिरासीत्, तथा मन्ये वाणस्यापि। आलङ्कारिकेषु च तस्यासीन्महती प्रीतिरिति कृत्वा "ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम्" इति दण्डिवचनं तेन नान्यथा कृतम्।

समासबहुलेऽपि तस्य काव्ये रसहानिर्न जातेत्येव तस्य कवेरनन्यसाधारणं शक्तिपरिचायकम्। उपमोत्प्रेक्षापरिसंख्यादीनाम् अलङ्काराणां प्राचुर्यं दृश्यते अनवरतं तत्कृतिषु। सूक्ष्मदर्शी स चासीद् वाणभट्ट इति तु तत्कृत-हर्षचरितादिकाव्यकुक्षि-निलीन-राजसभा-साधारणविषयवर्णनादिना सम्यगुपलभ्यते। प्राणप्रियतरा तस्यासीत् स्वभावशोभा, अतः स्वभाववर्णनावसरो लभ्यते स्म चेत् तेन स कदापि न प्रत्याख्यायत। श्लेषबाहुल्याद् वाक्यसंश्लिष्टपौराणिकाख्यानबाहुल्याच्च तत्काव्यं अन्तरान्तरा क्लेशदायकमिति तस्यैको दोषः। अत्र महाकवेः कालिदासस्य—

> 'एको हि दोषो गुणसन्निपाते
> निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः।'

इति वचनं स्मरद्भिः सहृदयैर्भवद्भिर्वाणभट्टः क्षन्तव्यः, निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात्। यथाह भवभूतिः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः—

> सर्व्वथा व्यवहर्त्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता॥
> यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः॥ इति

कविना प्रथमे वयसि विरचिता हर्षचरितमित्याख्याख्यायिका, अतस्तत्र कवेः कतिपयस्खलनं जातमिति विभाव्य कादम्बर्या साकं तां नार्हामस्तुलयितुम्। किमधिकं, कादम्बरीसमा कापि कथा संस्कृतगद्यसाहित्ये नास्तीत्यत्र नास्ति सन्देहविकाशः। वस्तुतस्तु हर्षचरितमपि नावरम्। इदमपि तावत् काव्यं संस्कृतगद्यसाहित्यगगनाङ्गनविकाशी दीप्तिमान् ग्रहविशेषः। किञ्च गद्यसाहित्यरत्नभूतस्यास्य काव्यस्य अन्यदपि किञ्चित् प्रशंसनीयं विद्यते। ऐतिहासिकदृष्ट्या समालोच्यते चेदस्य काव्यस्यामूल्यत्वमवश्यं स्वीकरणीयम्। भारते इतिहासस्य विद्यते सुमहान् अभावः। केवलमेतादृक्पुस्तकपठनेनैव भारतस्य विगतदिनविवरणादिकमस्माभिर्लभ्यते। विरलाः खलु एतादृशो ग्रन्थाः। उपक्रमणिकाश्लोकेभ्योऽपि अस्य काव्यस्या-

नेकेषामविज्ञातानां कविकाव्यानां ज्ञानं विवर्द्धतेऽस्माकमित्यपि तस्य स्तुत्यर्हत्वम्। अधुना वाणीं प्रणम्य विरम्यते,—

या श्वेतपङ्केरुहसन्निषण्णा या श्वेतवस्त्राभरणा प्रसन्ना।
या श्वेतवीणाधरशुभ्रहस्ता तां श्वेतरूपां प्रणमामि वाणीम्॥ इति

—— -

रजनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

अथ सहसाहं हीरालालं पृष्टवती "भद्र कीदृशस्ते शारीरिको बलप्रकर्षः?" विस्मितः स प्रत्युवाच "कथमिति?" मयाभिहितं "ननु पृच्छामीति"। स भूयः कथयामास "वाढं वर्त्तत एव बलप्रकर्ष" इति। अथाहमुक्तवती "तव हस्ते स्थितेयं यष्टिः केन निर्मिता?" "तालतरुसारनिर्मितेय"मित्यभिदधाने तस्मिन् मया भूयः प्रत्यभिहितम् "अपि समर्थोऽस्येनां भंक्त"मिति। स प्रावोचत् "कथमेवं शक्यते?" अथाहं "दीयतां मे तावदिय"मिति प्रावोचम्। ततो गृहीत्वा यष्टिमनायासेनैव तां भग्नामकरवम्। अभूच्च बलं मे समवलोकयतो हीरालालस्य मनसि महतो विस्मयस्याविर्भावः। भग्नायाश्च तस्याः शकलमेकं मया गृहीतम्, अपरञ्च तस्मै प्रदत्तम्। रुष्ट' च तेन। अथाहमभिहितवती "भद्र परिहर रोषपारवश्यम्, विदितशक्तिस्त्वं मे गृहीतयष्टेर्वाञ्छन्नपि नालं विधातुमनिष्टम् इति, स तूष्णीं प्रचलितः।

अथ मया समनुसृतः स भागीरथीमुपेत्य जगन्नाथतीर्थमासाद्य काञ्चन नावं गमनाय स्थिरीकृतवान्। आरूढयोश्चावयोस्तस्यामेव निशीथिन्यां वातभरितपक्षसञ्चालिता सा तरणी तेनैव हीरालालेन

निर्दिष्टां तस्यैव पितुरावासभूतां 'हुगली'नामनगरीं गन्तु' प्रावर्त्तत। गन्तव्यविषय-नाम-प्रश्नस्तु प्राज्ञया विस्मृतः। पथि हीरालालः समुवाच "गोपालेन सह तव विवाहस्तु न संघटितः, तदधुना ममैव सहधर्म्मिणी भवे"ति। मयोक्तं "नैव"मिति। ततस्तु स विचारं कर्त्तु-मारेभे। आत्मनि दुर्लभत्वमुपात्तत्वं, मयि च सर्वथा गुणहीनत्वं प्रतिपदं बहुशः प्रतिपादयामास। मया तु प्रत्यभिहितं "सर्वमेव सत्यं, तथापि नाहं ते सहधर्म्मिणी भविष्यामी"ति। रुष्टश्च स "को जनो नयनहीनां त्वां परिणेतुमिच्छती"ति व्याहृत्य निःशब्दो बभूव। एवं निःशब्दयो-रेवावयोर्वृद्धिं प्रयाता रात्रिः। प्रभातप्रायायां यामिन्यां सहसा हीरालालोऽत्रैव स्थापय नावमिति नाविकान् समादिदेश। तरण्या-स्तलदेशस्य भूतलसंयोगजः शब्द एव ते नावं तटभूमिं प्रापयामासु-रिति मां विदित-तथ्यामकरोत्। ततश्च स "समागता वयम्, अव-तरे"त्यभिधाय करे मामवलम्ब्य तरणीतस्तटभूमिं प्रापितवान्। ततश्च भूयस्तं नावमारूढमिव शब्देनाविदिषम्, अश्रौषञ्च "उन्मोचय तरणीम्" इति। समवदञ्च, "किमिदं, मामिह परित्यज्यैव गम्यत" इति। "स्वय-मेवात्मनः पन्थानमवलोकय" इति वदत्येव तस्मिन् नाविकैर्विमोचिता सा नौका। श्रुतश्च क्षेपणीशब्दः। अथाहं कातर्य्येणाभिहितवती, "पतितास्मि ते पादयोः, नयनहीनाहं, यदि सत्यमेव मां परित्यज्य गन्तासि, तर्हि प्रापय मां कस्यापि गृहद्वारम्। न कदापि पूर्वमत्र समागताहं, कथं जानीयां पन्थानम्।" स समुवाच "किं सम्मतासि मां परिणेतुम्।" प्रादुर्भूतं मे रोदनेन।

क्षणं रुदित्वा सकोपमहं विज्ञापितवती "अपेहि न मे त्वया किञ्चित् कार्य्यमस्ति। प्रभातायाञ्च निशीथिन्यां त्वत्तो दयाशीला बहवः समागमिष्यन्ति। ते तावदवश्यमेव नयनहीनाया मे दयि-ष्यन्ते।" स विहस्य प्रत्युवाच "नात्र कस्यापि दर्शनविषयतामुपैष्यसि, क्षुद्रा द्वीपभूमिरेषा। अपि भविष्यसि मे सहधर्म्मचारिणी?" तदा

च तस्य तरणी तटभूमिं दूरं गता। श्रवणशक्तिरेव मे जीवनावलम्बनम्। श्रवणमेव मे चक्षुषोः कर्म सम्पादयति। वाक्यं व्याहरतो व्यवधानं निर्णेतुं श्रवणेन्द्रियेणैवालमस्मि। स्वरसम्बन्धेन तस्य व्यवधानं दिशञ्च निर्णीय तस्या नावो ग्रहणे कृतप्रयत्ना जलमवतीर्णासम्। आकण्ठं जलमवतीर्णापि नालमभवं ग्रहीतुं तरणीम्। तदा सा तरणी गभीरतरे पयसि प्रस्थिता। तस्या ग्रहणे क्रियमाणः प्रयत्नो मे मृत्युमपि समुत्पादयितुं शक्नुयात्। तदानीमपि मे हस्ते स्थिता सा तालयष्टिः। पुनरपि शब्दानुभवेन शब्दस्योत्पत्तिपदमवधार्य्य किञ्चित् पश्चात् प्रत्याहृत्य नाभिदघ्ने पयसि वर्त्तमाना शब्दनिदानं निर्णीय सबलं समुत्क्षिप्तवती तां तालयष्टिम्। स च पापः समुच्चैर्विनद्य तरण्यामेव निपतित इति मे प्रत्यभात्। 'हतोऽयं हतोऽय'मिति वदन्तो नाविकाश्चालयामासुस्तां नावम्। स च पापः किन्तु न निहतः, यतस्तदानीमेव श्रुतवती तस्य मधुरं कण्ठस्वरम्। चलितायां तरण्यां स नीचजनोचितया श्रवणकालुष्यकारिण्या भाषया मामुच्चैर्भर्त्सयन् कलुषयन् पूतां भगवतीं भागीरथीं प्रस्थितः, अहं सुस्पष्टमाकर्णितवती, यदसौ मम नाम्ना कञ्चन प्रबन्धं प्रकाशयिष्यतीति।

तस्यां रात्रौ अन्धाहमेकाकिनी युवती च तस्मिन् जनहीने द्वीपे दण्डायमाना केवलं भागीरथीजलकल्लोलमश्रौषम्।

हन्त! मनुष्यजीवन, त्वमेतादृशमसारमसि, कथं ते प्रादुर्भावः कथमवस्थानं कथं वा गमनम्? हन्त! कथमिदं दुःखमयं जीवनं, न हि चिन्तयतो ज्ञानमवतिष्ठते। कदाचित् शचीन्द्रनाथो मातरं प्रतिबोधयामास यत्, सर्वमेव जगदिदं नियमपरतन्त्रमिति। किमिदं मानवानां जीवनमपि स एव नियमो नियमयति, येनैव नियमेन कुसुमं विकाशमेति, मेघो धावति, चन्द्रः समुदेति, जलेषु बुद्बुदगणः प्रादुर्भवति, हसति, विलयमेति च, तथा येन नियमेन पांशवः समुत्पतन्ति, तृणानि दाहमुपयान्ति, पत्राणि च पतन्ति, किं तेनैव नियमेन

सुखदुःखमयं मनुष्यजीवनमिदमाबद्धमवतिष्ठते, सम्पूर्णतामेति विलीनञ्च भवति। येनैव नियमेन परतन्त्रो नदीगर्भवर्त्ती कुम्भीरोऽसौ हन्तव्यमन्विष्यति, क्षुद्रेऽस्मिन् पुलिने च क्षुद्रतराः कीटाः क्षुद्रतमानन्यान् आसादयितुं यतमानाः समन्तात् परिभ्रमन्ति, किं तेनैव पराधीनाहं शचीन्द्रस्य कृते प्राणपरित्यागाय प्रवर्त्तमानास्मि। धिक् प्राणत्यागं, धिक् प्रणयं, धिक् च मनुष्यजीवनम्। कथमिदं गङ्गायामस्यां न विजहामि। जीवनमिदमसारं, सुखं नास्तीत्यसारमिति न। शाल्मलीतरुषु तेषामेव कुसुमानि विकाशमुपयास्यन्तीति न तेषामसारता, दुःखमये जीवने दुःखं वर्त्तते, किन्तु नहि तेन तदसारं, परं दुःखमेव दुःखस्य परिणामः, न ततः परमपरं किञ्चिदपि वर्त्तत इति तदसारं ब्रवीमि। मम मर्म्मदुःखमहमेकाकिन्येवानुभवामि, नहि तदन्येनानुभूयते बुध्यते वा।

न वा वर्त्तते तादृशी भाषा, या यथायथं दुःखं प्रकाशयितुं शक्नोति। न चास्ति श्रोता, यं श्रावयेयम्, न वा सहृदयो बोद्धा, यं बोधयेयम्। एकस्मादेव शाल्मलीवृक्षात् तेषां सहस्राणि समुत्पद्यन्ते किन्तु त्वदीयं दुःखं किमन्यस्य कस्यापि हृदये तथाविधं दुःखलवमपि जनयितुं शक्तिं धत्ते ?

परेषामन्तःकरणेषु प्रवेशे शक्तिमन्तो न बहवः पृथिव्यां जायन्ते। अस्यां विपुलायां धरण्यां क एवमास्ते यो नयनहीनायाः पुष्पनार्य्या दुःखं विजानाति। ईदृशश्च कः समुत्पन्नः, यः क्षुद्रेऽस्मिन् हृदये प्रतिवचनं प्रतिशब्दं प्रतिवर्णञ्च ये कति सुखदुःखयोस्तरङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति तानवगन्तुं शक्नोति। सुखं दुःखञ्च ? वाढं सुखमपि। यदा मधुवासरेषु कुसुमसञ्चयसहचराणां मधुकराणां झङ्कारवतामाविर्भावोऽस्माकं भवनेषु, तदा तेन गुञ्जनेन सहैव कति सुखानि मे मनसि प्रादुरभवन्, कस्तानि समबोधि। यदा च सङ्गीत-रङ्गिणीनां स्वरतरङ्गाः सान्ध्यं समीरणमारुह्य वातायनपथेन प्रविष्टा मे कर्णविवरं,

तदा यो मे प्रादुरभूत् सुखोच्छ्वासः केन स ज्ञायेत ? यदा वा वामाचरणस्याईसुचारिताः स्खलन्त्यो वाचः प्राविशन् मे श्रोत्रं तदा यममन्दमानन्दसन्दोहमनिर्व्वचनीयमन्वभवं कस्तस्य ज्ञाता स्वानुभवमात्रवेद्यस्य। मम दुःखमपि वा को ज्ञास्यति। अन्धाया रूपोन्मादं को वेत्स्यति? कोऽनुभविष्यति वा दुःखमदर्शनस्य। कोऽपि वा बोद्धुं समर्थो भवेन्नाम, किन्त्वहं तत् स्वयमेव प्रकाशयितुं नालमस्मीति कथमपरमवगमयिष्यामि। भाषा न शक्तिमती दुःखप्रकाशने पृथिव्यामिति कस्य भविष्यति बोधविषयः, न हि युष्माकमभिमतमक्षुद्रं वचनं क्षुद्रमुखेषु। न हि क्षुद्रया भाषया महतो दुःखस्य प्रकाशः सम्भवो। एतदेव चापरं महद्दुःखं यद्, येन दुःखेन विध्वस्तमिदं मे हृदयं तदपि दुःखं न सर्व्वात्मना स्वयमपि चिन्तयितुमपि समर्थास्मि।

न खलु मानुषाणां भाषासु तादृशी वर्त्तते शब्दसम्पत्तिः, न वा मनसि तादृशी चिन्ताशक्तिः। दुःखमनुभवामि, किन्तु तस्य स्वरूपमवगन्तुमसमर्थास्मि।

किमेतद् दुःखमित्यविदित-तत्त्वाया अपि विदीर्णं भवति मे हृदयम्। सदैवैतदनुभूतं भवति यद् देहो विशीर्णो भवति, बलञ्च न्यूनतामापद्यते तथापि न भवति रोगनिर्णयः। एवमेव यदिदं दुःखं विदीर्णमिव विदधाति हृदयं, बहिरिव निर्व्वासयति प्राणान्, न तस्य स्वरूपमात्मनाप्यलमवधारयितुम्। यच्च स्वयमेवावधारयितुं न शक्यते तत् कथमन्येन शक्यते तथा कर्त्तुम्। इयमेवासाधारणता दुःखस्य। अतश्च ब्रवीमि जीवनमिदमसारमिति।

अमात्यपत्ति-लीलातत्त्वम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकानाइलालपञ्चतीर्थः]

स्वपत्तैरप्यसुलभास्तद्गृहास्तद्गतौर्विना ।
विपत्तैरपि नाध्यास्यास्तद्धत्या ताड़नैर्विना ॥२४॥
एवं तथा योद्धृलिङ्गैः स्ववशात् साध्याः पुरो भुवः ।
यथाकस्मान्न नृत्येयुरात्मगोत्रासु भ्रातवः ॥२५॥
स्थिताधिकृतसद्मानि नयेतामरिदुर्गताम् ।
योद्धृदुर्वीत्तमाद्वन्द्वौ विद्येतां रक्षणात्तमाः ॥२६॥
दुर्गस्थाविव राजानौ गोपायेतां स्वयोद्धृभिः ।
स्वैस्तद्बन्धौ दृढ़ौ यत् प्राक् परबन्धनिवारकौ ॥२७॥
पार्श्वस्थदुर्गयो राज्ञोर्ग्राह्यो अश्वगतौ सकृत् ।
पलायने विना व्यर्थे ते मध्ये पीठदुर्गयोः ॥२८॥
पराभियानं तिक्ताग्रं मिष्टान्तमिव भोजनम् ।
पत्यमात्यकृताद्यन्तं वङ्गेभ्यः स्वदतेतमाम् ॥२९॥
नावेभैर्मन्त्रिणो बन्धा गाढ़ास्तेजीयसोरपि ।
कार्य्याः पुरो रिपून् जेतुं पश्चात्तज्जयसंशये ॥३०॥
सैन्यैर्बन्धा दृढ़ाः कार्य्याः सैन्यानां वीचितैरधः ।
बलिभिस्तरुवद्वर्ज्या मूलच्छेदोर्द्ध्वपातिताः ॥३१॥
नारिबन्धौ द्रुतौ राज्ञोरेकपार्श्वग-दुर्गयोः ।
ततः फलविलम्बेन नर्म्मनिष्ठा न शर्म्मणा ॥३२॥
सैन्यान्युपेत्य नावादि द्वन्द्वं चेन्निहतं मिथः ।
कुर्य्युस्तद्भूतसैन्यानि राजबाधा जले स्थले ॥३३।

सरिच्छून्यासु नावोऽश्वाः पुरीपूर्णासु भूमिषु ।
चमन्तेऽश्वैस्तथा कार्य्या यथा नावोऽरिपुःप्लवाः ॥३४॥
नौपत्त्यश्वैस्तरीभाश्वान् योजयेतां क्रमान्मिथः ।
दुर्लभं स्वैर्न रिपुभिर्वैरनिर्यातनं यतः ॥३५॥
स्वनृपावपि पश्येयुर्नियुक्ता वैरिबन्धने ।
योद्धॄणां प्रतिमा अश्वाः स्वसुताविव रन्धने ॥३६॥
आहुस्तरीभाश्वशब्दा वीरांस्तद्वाहिनोऽथवा ।
तत् पुनर्भृत्यभाजी यद्रणपारग-पत्तयः ॥३७॥
एवं द्विवान् हतान् पत्तीन् कृत्वान्यानवितुं मिथः ।
अश्वादि-सादिनः पात्यास्तद्रन्ध्रै ररिमूर्द्धसु ॥३८॥
दूरेऽपि भूयसीर्बुद्धात्महानीर्वैरिभाविनीः ।
नापाततुच्छै हन्तव्या दृष्टिमात्रेण विद्विषः ॥३९॥
मुहुर्घ्नन्तावरीनाजाविकलौ मन्त्रिणावपि ।
द्राङ्मित्राण्यनुगच्छेयुर्नैकवश्या यतोऽरयः ॥४०॥
गजादीन् सदृशान् हत्वा शत्रुसैन्यैर्वृतान् रहः ।
गतप्रायायुषो दृष्ट्वा देया मित्रैः सहायताः ॥४१॥
तत्राशक्तिः पणाय्येरन्नसहायारिभापनैः ।
बन्धुप्राणे रिपुप्राणा विलम्बरा वा सुहृद्वधाः ॥४२॥
चिचतुष्पत्तयोऽन्योन्यदर्शिनो यस्य खेलतोः ।
नावाद्यै रिक्तयोर्मध्ये ध्रुवं दक्षः स जेष्यति ॥४३॥
यस्यारिर्व्यूहरन्ध्रेण व्यस्ता योद्धार द्वन्दुराः ।
निघ्नाः समेतयोधाद्यैर्ध्रुवं धीरः स जेष्यति ॥४५॥
स्वपत्त्यैकपरैर्योद्धृलिङ्गैररिपुपातिभिः ।
क्रीड़त्यन्यो यतो भीतो ध्रुवं वीरः स जेष्यति ॥४६॥
सम्पत्कालं वृथा कुर्य्युरभियानपलायनैः ।
यद् योद्धॄन् प्रतियोद्धारो ध्रुवं दक्षः स जेष्यति ॥४७॥

यस्य लोभात् प्रमादाद्वा प्रतीपस्यैकलो नृपः।
विष्टो हिष्टैर्वृते देशे द्रुतं श्रीमान् स जेष्यति ॥४८॥
वैरिग्रावावृतास्याल्पव्यूहरन्ध्रान्तनिश्चलः।
यद्विपत्तस्य भूपास्वुधं वं धीमान् स जेष्यति ॥४९॥
यस्य नावोर्द्वयोर्मध्ये मन्त्रिसन्निहिते स्थले।
मग्नोऽरिराजोऽननुगः चणात् चेमो स जेष्यति ॥५०॥
यस्यारिदुर्ग्रहो राजा मिलितैर्बहुभिर्वृतः।
जागर्त्तीन्द्रो यथा देवैर्वाढं बोद्वा स जेष्यति ॥५१॥
वृतेष्विव तृणैः कूपेष्विभादीन् यः सदा चिपेत्।
कृत्वा लघुबलैर्मूढान् वाढं व्याजी स जेष्यति ॥५२॥
मिथो व्यवहितावृद्वियोड़्लिङ्गसकृत्क्रियौ।
नैकदा घातयेतां द्वौ क्रीड़न्तावव्वराटकैः ॥५३॥
दृष्टिर्विशिष्टाश्लिष्टा वैयर्थ्यभ्रान्तिवर्जिता।
स्यातां भ्रष्टे ययैकत्वान्याभ्यां दुष्टावुभौ क्रमात् ॥५४॥
स्वभूपयोर्द्विषां दृष्टौ रोद्धारो निखिलाः क्रियाः।
त्यजेयुः सर्वयोद्धारो विनारिनृपदर्शनैः ॥५५॥
स्वयोधाप्रागभावानां सप्तमागारचारिणाम्।
तत्सत्त्वे राजदृष्ट्यन्याः सैन्यानां सन्ति न क्रियाः ॥५६॥
तथा दूराद्विषो वार्य्याः सुतरां शत्रुमन्त्रिणौ।
यथा तैर्दुर्बलश्शश्रूत्पार्श्वो भूपो न हृत्स्थितैः ॥५७॥
कोणानकोणदृष्टीनां पार्श्वोर्द्धाधो विदिग्दृशाम्।
सर्वाशाः संहृतैर्गम्या योधैः सर्वदृशां द्विषाम् ॥५८॥
द्विनावा मन्त्रिहीनेन धीमता प्रतियोगिना।
न दुष्क्रीड़ोऽनुयोगो स्यान्मन्त्रिमानपि निस्तरिः ॥५९॥
मिथः पश्य सट्क्संख्य-बलिनोः पत्तयोर्द्वयोः।
चय्य उत्तरखेलोऽस्त्वव्यवधानवलान्तरः ॥६०॥

यथाधोऽश्वगृहे सैन्यं द्विट्श्वारिः सपार्षदम् ।
हन्यादन्यतरं नेयौ बलिनौ न तथा बुधैः ॥६१॥
गृहेऽष्टमे भाव्यमात्योऽष्टमे गर्भे इवाच्युतः ।
योऽरिः पदातिस्तं हन्तुं कः कंसात् स्यान्न कर्कशः ॥६२॥

हयामात्यपत्तीभभूपा न जीवा
न नौका जलौकाश्च युद्धं कुतो वा ।
तदीयास्तु यो वस्तुतो वेत्ति वृत्तीः
स भुङ्क्ते नरो नर्मणि स्फूर्त्तिकीर्त्तीः ॥६३॥

इति लीलाविवेको नाम द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तोऽयं निबन्धः ।

परिषत्-सन्देशः

वर्षान्तनिवेदनम्—विदाङ्कुर्वन्तु श्रीमन्तः स्वान्तवन्तः परिषत्पत्रिकापाठकमहाभागाः, यदद्य नानाविधां दैवदुर्विधामनुभवन्तो सौभाग्ययोग्यं सौकर्य्यञ्च सञ्चितशुभादृष्टसञ्चयसञ्चारितमन्तरान्तरा समतिक्रामन्तो प्राप्तमेकादशं वत्सरमियं पदमाधातुमिच्छतीव द्वादशे वर्षे सहर्षमस्याः क्षेमशतानि परिचिन्तयतां पारिषदमहत्तमानां शुभाशीर्वादसंवादप्रसादप्रपञ्चेनेति। कलितविविधविपत्तिपाते किल व्यतीते संवत्सरकाले नैकदिग्विकेन समुत्पद्यमानप्रत्यूहव्यूहेन सम्भाव्यमानमप्यभव्यसहस्रं भव्यं परिषदः परिचिन्तयद्भिः सन्ततधारं नैव यदात्मनः पदं लेभे नातिचिरं पदं नीतानां नवीनानां प्रथितगुणगणानां सभासम्पादकानां कृत्यवस्तुषु सविशेषेणाभिनिवेशेन मति-

महिम्ना साम्ना लोकपक्षपातसम्पादनक्षमेण सम्पादकजनोचित-चातुर्थ्य-प्रचयप्रकाशनेन चेति तदिदमस्या महद् भवितव्यभव्यसमाशंसन-स्थानम्।

वर्षेऽस्मिन्नस्याः पत्रिकाया मातुः परिषदो गौरवसंवर्द्धनाय वा, संस्कृत-साहित्य-समुन्नतिकामनासाफल्यसम्पादनाय वा, सम्भावना-विशेषयोग्यायाः सुरसरस्वत्याः परितः परिचरतो मिथ्याभूतपरीवादस्य परिष्कृतये वा कतिपये समगंसत निरपायगौरव-समृद्धाः शुद्धबुद्धयः समिद्धकीर्त्तयः परिषदालये सुप्रसिद्धजनपदवास्तव्याः। तेषु किल राजकीयशिक्षाविभागसम्पादकानां ष्यास् इत्याख्यानां माद्रासप्रान्त-भूषणानां निपुणधिषणव्यवहाराजीवानां श्रीरामस्वामिनामार्य्याणां (आयार् इत्युपनाम्नाम्) दिघापतियाराजकुलमहत्तमानां कुमार-पदभाजां श्रीशरत्कुमाररायमहोदयानां त्रिबाङ्कुरराजलक्ष्मीणामनन्त-शयनमात्माधिष्ठानेन समलङ्कुर्वतीनां राज्ञीनां तथापरेषां प्रथितयशसां विदुषाञ्च धनिकानाञ्च संस्कृतसाहित्यमुन्नमयितुमभिलाषुकाणाञ्च भूयसां नामधेयानि सविशेषमुल्लेखमर्हन्ति।

विशेषतो विज्ञापनीयमपरमिदमास्ते यदेकं महामहोपाध्याय-पदभाजां सुप्रसिद्धिमभितः समुपेयुषां विदुषां सुसम्मेलनमस्या अनितर-साधारणं गौरवं समपादयदिति। तत्र किल सम्मेलने भारतवर्षा-लङ्कारभूताः श्रीमन्तः पञ्चाननतर्करत्नाः द्राविड़लक्ष्मणशास्त्रिणः वामाचरणन्यायाचार्य्याः चण्डीचरणस्मृतिभूषणाः कृष्णचरणतर्का-लङ्काराः भागवतकुमारशास्त्रिणः पार्वतीचरणतर्कतीर्थाः दुर्गाचरण-सांख्यवेदान्ततीर्थाः इत्येते प्रथिता महामहोपाध्यायपदभाजः सम-गंसत। तत्सम्मेलनसाफल्याय सम्मिलितानां श्रीमतां द्राविड़-राजे-श्वरशास्त्रिणां श्रीजीवन्यायतीर्थ एम् ए महोदयानां रघुवीरत्रिवेदि-वेदान्ततीर्थानां कालिदासविद्याविनोदानां कृष्णचन्द्रस्मृतितीर्थाना-मपरेषाञ्च बहूनां विदुषां परिषदि समागमः समजायतेति तदाधारः

समयो मिथुनमासस्य शुभाय समकल्पत दशमो दिवसः परिषत्-परिवृढ़ानाम्। तत्र श्रीमतां पञ्चाननतर्करत्नमहोदयानां नातिचिरं महामहोपाध्यायपदं लब्धवतां राजकीयसम्मानपदलाभेन परमानन्दः प्राकाश्यत समवेतैः सभ्यैः। कैश्चिदपरैः परिषत्पत्त्रीयैरमीषां महामहोपाध्यायानां समागमेन परिषदो गौरवादिकं सविशेषमुदघोष्यत। अन्ते च परिषत्सदस्यैर्महाकविभासविरचितस्य मध्यमव्यायोगस्य सुप्रयोगेन सुसन्तोषिताः समभ्यागता विद्वांसः।

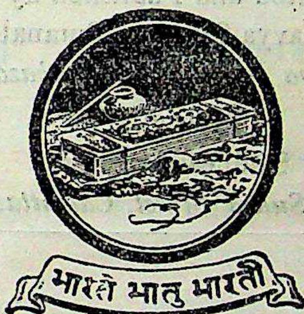
परिषत्पत्त्रिकाया गौरवाय प्रकृष्टान् निबन्धान् विरचय्य ये परिषदसुपकृतवन्तस्तेषु कृतज्ञा वयं तदीयां विद्योन्नतिं सर्वविधं क्षेमञ्च कामयमाना आगामिनि संवत्सरेऽपि तेषामकपटं परिषदुपासनञ्च परिषदं प्रति प्रभूतं प्रसादञ्च समभ्यर्थयामहे। ये च पत्त्रिकामूलभूत-द्रव्यनिष्पादनेनास्या महोपकारं व्यदधुस्तेषामपि तथैव कृतज्ञा मङ्गलशतानि परमेश-सविधे प्रार्थयमाना यथापूर्वमुपकारादिवृत्ति-प्रवृत्तिमनुवर्त्तिष्यमाणामिच्छामः।

प्रियाः पारिषदाः 'गच्छतः स्खलन'मिति न्यायं स्मरन्तः श्रीमन्तः परिमार्जयन्तु भवन्तः सम्पतितमस्मत्कृत्येषु स्खलनशतं, यथातः परं वयमात्मदोषप्रक्षालनाय समर्था भवेम तथा प्राणैः पणैरेव यतितव्य-मित्यावेदयामः।

१८५० शकाब्दे ११श-वर्षस्य

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहन-भट्टाचार्य्यः, एम्, ए.

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7 s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.
Printed at
Siddheswar Press,
22, Sukea Street, Calcutta.

एकादशवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकास्थ-विषयसूचिः

* एतच्चिह्नितनिबन्धाः संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकाधिवेशने वाचिताः ।

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्था:

		मूल्यम्	
		साधारणानाम्	सदस्यानाम्
२।	कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	॥०)	॥०)
३।	शङ्करीसङ्गीतम्	,, ।०)	,, ।०)
४।	मुक्तिवाद:—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचित:, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहित:	,, २)	,, १॥०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,, ३।०	,, ,,
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा	१।०)	,, १)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,, १०)	,, ।/०
८।	कारकोल्लास:—भरत-मल्लिककृत:, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूप:	०)	,, ०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता	॥०)	,, ॥०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,, ।/०	,, ।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थ:	,, १।०)	,, १)
१२	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,, ।/०	, ।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,, ॥०)	,, ॥/०)
		साधारणानाम्	सदस्यानाम्
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,, १।०)	,, १)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	२)	,, १॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-कृतम्, विष्णो रथयात्रादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्	,, ०)	,, ००
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	२।०	,, २)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थ:	१।०	,, १)

देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा बङ्गाक्षरमुद्रितनामानि बङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।
। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।
। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्था:

। समञ्जसा—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।
। उद्वाहतत्त्वम्—रघुनन्दन भट्टाचार्य्यकृतम्।

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
22, Sukea Street, Calcutta.

Reg. No. C. 1073.

१८५१ शकीये ज्यैष्ठे | १२श-वर्षस्य २य-संख्या

June, 1929.] | [Vol. XII, No. 2.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहन-भट्टाचार्य्यः, एम्, ए.

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7 s.

কেশরঞ্জন তৈল

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য প্রাতঃকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটা চিত্ত প্রফুল্ল থাকে; কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থের গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য—প্রতিশিশি এক টাকা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নে"র ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৵০ আনা।

পরিবর্দ্ধিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কখানি নিত্য ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং তৃতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২৷৷০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

১৮ ও ১৯ নং লোয়ার চিৎপুর রোড, কলিকাতা।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

June, 1929.	१८५१ शकीये ज्यैष्ठे १२श-वर्षस्य २य-संख्या	Vol. XII. No 2.

ईश-स्तुतिः

[निबन्धकः—श्रीरामस्वामी शास्त्री अलवरप्रान्तीयः]

हे विश्वसार ! भवसागरपारदायिन् !
भक्तार्त्तिनाश-कुशल ! भ्रमनाशकारिन् ।
सर्वेश्वराखिलहृदन्तर-वास ! शौरे !
मामुद्धर प्रखरवेग-भवप्रवाहात् ॥१

जानामि नैव कथमच्युत ! ते कृपा स्यात्
कुत्रासि केन विधिना नयनाध्वनि स्याः ।
किं ते स्वरूपमपि येन समस्तविश्वं
व्याप्नोषि शिक्षणकृतौ गुरुरेव मे त्वम् ॥२

पार्श्वस्थवस्तुनिचया अनिशं हि देव !
स्वामि-च्युतं समवलोक्य समाक्षिपन्ति ।
मामित्यशेषभयनाशन ! नाथवृत्त्या
तान् दुर्निवारचरितान् द्रुतमुन्मथ त्वम् ॥३

येन प्रशान्तिमुपयाति चलं मनो मे
बाह्यप्रसक्तिविरतं कुरु नाथ तद् द्राक् ।
आमोद-दुःख-भय-मोह-विकारहेतु-
र्यस्मात् प्रपीडयति तद् बहुधा हरे ! माम् ॥४

संसारघोरजलधौ नरदेहनावा
संक्रीडतामतलगर्भनिमज्जनाथम् ।
वात्या नितान्तपरुषा भ्रमदा कृता स्त्री
तस्याः प्रपालय हृषीकपते ! सदा माम् ॥५

मात्रादिबन्धुविधया शुभकारिणो ये
मत्पिण्डपोषणपराः खलु संसजन्ति ।
तत्त्वार्थतस्तु सकला मम वैरभाजो
मिथ्याममत्वमतिसञ्चयकारिणस्ते ॥६

धर्मस्य स्थिरतां विधाय दुरितस्योन्मूलनात् कार्त्स्न्यतः
शान्तिस्थापकमेव सर्वजगतस्त्वां साधवो जानते ।
किन्त्वस्मिन् समये निरीक्ष्य धनिनां दुर्नीतिसम्पीडनाद्-
दीनग्लानिदशां विलुप्तचरितं मन्ये विभो ! त्वामहम् ॥७

पदविदलिताद्दोषस्फीतादहेर्भयवत्तरः
कुलिशपतनप्रोद्भूताग्नेरतीव्र विदाहकृत् ।
कटुविषसमाहारात् प्राणप्रणाशकृतो कृतो
खलजन इति त्राहि प्रेष्ठानिशं तत एव माम् ॥८

यदि कर्पटिनं मन्यन्ते मां जनास्तत एव च
प्रजहति सुखालापं तीव्रोपहासपरायणाः ।
जगदधिपते ! तेभ्यश्चित्तं निवर्त्तय सन्ततं
स्वपदरसिकञ्चेर्ष्याहीनं विधेहि सहर्षकम् ॥९

धनचयकृतलक्ष्यप्राणिसङ्घर्षभीमे
नयकृतिकृतहेलोद्दामभूपालखिन्ने ।

अवमतमुनिवाक्योच्छृङ्खलब्रह्मबन्धो
परमशरणमीश ! त्वं हि मेऽस्मिन् कुकाले ॥१०

क्षणध्वंसिन्यस्मिन् मरुजल-नभोहर्म्य-तुलिते
महामायाशक्त्या धृतवितथरूपे सुविषमे ।
अहो ! लोकाः सर्वे धनतनयजायापरिवृता
जगत्यज्ञानान्धा जहति पितरं त्वामपि शिवम् ॥११

तेषां जनानामपनीय मोहं
स्वकीय-कारुण्य-नियोजितेन ।
शुभं विधेयं परमेश ! तूर्णं
नोपेक्षते क्वापि विभुर्दरिद्रान् ॥१२

सुभीषणं ज्ञानविवेकनाशनं
संसारचक्रानिशवर्त्तनञ्च ।
अज्ञानमात्मावरकं सकार्य्यं
विभो ! समुन्मूलय सत्वरं मे ॥१३

—·—

संस्कृताध्यापनपद्धतिः

[निबन्धकः—श्रीहरदत्तशर्मा]

समयस्य परिवर्तनशीलत्वाद् जगत्यस्मिन् सर्वेष्वपि वस्तुष्वनवरतं जायमानं परिवर्तनं दरीदृश्यते । न चैतदशुभोदर्कं, प्रत्युत कल्याणोदर्कमेव । निश्चलं प्रवाहहीनं जलमेकत्र स्थितं ध्रुवं दुर्गन्धकीटादियुक्तं सदस्वादु परिहेयं च जायते, तदेव च यदा प्रवहति तदा स्वादु ग्राह्यं च भवति । अतो वस्तुनः स्तम्भो वृद्धिरोधपरिकल्पकः । एतादृश्येव च सरणिर्दृश्यते संस्कृतभाषाध्ययनेऽध्यापने वा । काव्यनाटकादिषु, न्यायमीमांसादिषु, अथवा सर्वेष्वपि शास्त्रेषु टीकाकृदेव

प्रणम्। लौकिकश्चायमाभाणः 'टीका गुरूणां गुरुः'। फलं चैतस्य ज्ञानवृद्धे रोधः। बहोः कालात् तामेव प्राचीनपद्धतिमनुसरतां मल्लिनाथादिकृत-व्याख्यानमवलम्बमानानां चास्माकं—कवेः को भावः, स च किमुपयुक्तोऽन्यथा वा, टीकाकृत् किं तदर्थप्रतिपादनसमर्थोऽसमर्थो वा, अन्येन केनापि संस्कृतकविना स्वयं वा तेनैवान्यत्र कुत्रापि तादृश एव भावः प्रतिपादितो न वा, यदि प्रतिपादितस्तर्हि कया दिशेत्यादि स्वाधीना विचारसरणिर्न लभते स्थानं संस्कृताध्ययनेऽध्यापने वा। परिणामतश्च तस्य बहुशष्टीकाकृतां ग्रन्थमूलस्य च भूयान् भेदोऽन्यथा व्याख्यानं च दृश्यते। न चैतत् स्मर्यते यत्—

'पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।'

इति कालिदासवचो न सुधा। अतो मल्लिनाथेनेत्थं व्याख्यायते, अमुको विद्वानेवं प्रतिपादितवानित्यादि न सर्वदा वेदवाक्यमिवाङ्गीकर्तव्यम्। वस्तुतो विना गुणदोषपरीक्षया, विना च सूक्ष्मविचारं न कस्यापि वचनमङ्गीकार्यं, भवतु स यादृशस्तादृशो वा महान् पण्डितः। एतदेवास्माभिरिहोदाह्रियते। माघस्य शिशुपालवधे एकादशे सर्गे प्रथमोऽयं श्लोकः—

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः
सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्जम्।
प्रणिजगदुरकाकु-श्रावकस्निग्धकण्ठाः
परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय॥

निशावसाने सङ्गीतकेन चारणाः श्रीकृष्णं प्रतिबोधितवन्तः, इत्ययमस्य संक्षेपतोऽर्थः। तच्च सङ्गीतं कीदृशमासीदिति मल्लिनाथः स्वव्याख्याने सर्वमाकुलीकृतवान्। अत्र खलु चरणयोः प्रथमयोः 'पञ्चमं' 'षड्जम्' इति स्वरवाचकं पदद्वयं द्वितीयान्तं दृश्यते। अतः 'श्रुतिसमधिकम्' इति पञ्चमस्य विशेषणमुत षड्जस्येति मल्लिनाथो न निश्चयमगमत्—स

चैवं प्रतिपादयति—"श्रुतिसमधिकमिति षड्जविशेषणं पञ्चमविशेषणं वा, उभयोरपि तथात्वात्।"

श्रुतयो हि नाम द्वाविंशतिः, विभक्ताश्चैवं ताः सप्तसु स्वरेषु—

"चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः।
द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रींस्त्रीनृषभधैवतौ॥"

षड्जमध्यमपञ्चमानां चतुःश्रुतित्वम्, अवशिष्टानां चैकया श्रुत्या द्वाभ्यां वा हीनत्वम्। एतदवलम्ब्यैव मल्लिनाथ उभयोः षड्जपञ्चमयोः श्रुतिसमधिकत्वं मन्यते। 'भिन्नकीकृत्य' इत्यस्य चार्थो मल्लिनाथमते 'तत्कालनिषिद्धस्वरासंकीर्णं कृत्वा', 'पीडयन्तः' इत्यस्य च 'परित्यजन्तः' इति। एवं तेन सर्वमाकुलीकृतम्। काव्यानुशासनकृद्धेमचन्द्राचार्यस्तु पद्यमिदं गीतिविरुद्धदोषोदाहरणत्वेनोपन्यस्तवान्। तन्मते 'पीडयन्तः' इत्यस्यार्थः 'श्रुतिह्रासेनाल्पीकुर्वन्तः', 'भिन्नकीकृत्य षड्जम्' इत्यस्य च 'भिन्नषड्जं कृत्वा' इति। भिन्नषड्जो हि षड्जोदीच्यवत्याख्याया जातेरेको रागः। 'तस्यां च पञ्चमस्य ऋषभवदसम्भव एव, दूरे पुनः श्रुतिसमधिकत्वम्। अत इदं माघकवेर्गीतिविरुद्धं पद्यम्', इति हेमचन्द्रः प्रत्याख्यातवान्।

उभयोरप्यत्र मल्लिनाथहेमचन्द्रयोर्व्याख्यानमसाधु। तत्त्वमेतस्य हि नोभाभ्यामप्यधिगतमिति प्रतिभाति। भिन्नषड्जलक्षणं हि—

'धांशस्तु धैवतन्यासः पञ्चमर्षभवर्जितः।
षड्जोदीच्यवतीजातेर्भिन्नषड्ज उदाहृतः॥'

भिन्नषड्जाख्ये रागे धैवतस्यांश एव प्रयोक्तव्य इति लक्षणे स्फुटम्। स च धांशः कोमलो धैवत इत्याधुनिकैः कथ्यते। पञ्चमानन्तरं धैवतो भवतीति विश्वेषां सङ्गीतशास्त्रविदां विदितम्। वीणायास्तन्त्रीपीडनेन स्वर आधिक्यं प्रतिपादयति, नाल्पीकरणं न वा परित्यागम्। पञ्चमश्चतुःश्रुतिस्तदनन्तरो धैवतश्च त्रिश्रुतिः। यदि पञ्चमस्वरे वीणातन्त्री एकश्रुतिपर्यन्तं पीड्यते, तर्हि पञ्चमे धैवतस्यैका श्रुतिरायाति,

पान्थौघस्तृषितः प्रतिस्थलं शीताम्बु प्रपिबन् वृषालये(१)।
सक्तून् सम्प्रधयन्नधिप्रपं सौख्यं रुंलभते मना(२)गिह(३) ॥८॥
आहावा(४)विजला(५) विदारकाः(६) कूपा अल्पवना(७)स्तड़ागकाः।
वाप्यः शुष्कतराश्च निम्नगाः सेव्यन्ते तृषितैः सृतौ(८) नहि ॥९॥
छायाधीनतया क्षमाकुलाः शुष्काः सन्नतवारि(९)जाननाः।
मूर्च्छन्तस्तृषयोच्छ्वसन्तका वातूलो(१०)त्थरजोहतेक्षणाः ॥१०॥
म्लावं म्लावमितौ(११) रता नरा घर्माम्बुस्नपिताभिविग्रहाः।
यानम्लान(१२)कलेवरा नदीः शुष्काः प्रेक्ष्य पतन्ति वर्त्मनि ॥११॥
ज्वालालीढसरीसृपादिकमस्त्रमांसहविःसमेधितम्।
नानापादपदाहसादरं दावाग्निं परिदृश्य बिभ्यति(१३) ॥१२॥
धावन्तः परितो हयारयः(१४)सिंहा वानरशूकराः शिवाः।
गौधेया वृषदंशका मृगा दृश्यन्ते ज्वलदर्द्धविग्रहाः ॥१३॥
चीचीवाशिततत्पराः खगा नानारावविराविणो मृगाः।
दृष्ट्वा प्रज्वलितं दवानलं प्रोच्चोच्चाः सकुला भ्रमन्ति हि ॥१४।
निःसृत्योड्डयितः स्वकोटरात्त्यक्ता वत्सलसन्ततिं निजाम्।
धूमान्धो निजवाशितं दधद् भ्रान्त्वा पक्षिगणः पतत्यधः ॥१५॥
त्यक्ता स्वीयसुतं विले जवाद्दावालीढ़तनुः पशुव्रजः।
विष्वग्घूर्णविरुद्धपद्धति(१५)र्भस्मीभावमुपैति सत्वरम् ॥१६॥

---

(१) धर्मालये। (२) अल्पम्। (३) ग्रीष्मे।
(४) निपानानि। चुरि इति भाषा। (५) निःशेषजलाः।
(६) कूपकाः 'चोया' इति भाषा।
(७) स्वल्पजलाः। (८) मार्गे।
(९) नीचैर्भूतानि रक्तोत्पलाकाराणि मुखानि येषां ते।
(१०) वातसमूहोत्थधूलिपटलस्तब्धनयनाः। (११) गतौ।
(१२) यानगमनेन म्लानशरीराः। (१३) नरा इत्यनुषङ्गः।
(१४) वनमहिषाः। (१५) अवरुद्धमार्गः।

सद्योजातशिशुं मुखे मृगी धृत्वा दावभयात् प्लुता वनात् ।
यावद्धन्ति शरेण तां बलाद्व्याधः सोऽपि(१) कुटीगतः क्षणात् ॥१७॥
मूलादुज्ज्वलितो दवानलः शाखास्कन्धबिलेषु हर्षितः ।
धुग्धुग्धुग् गिति स्वनन्मुहुः सम्भात्यूर्द्ध्वशिखोऽग्नि कानने ॥१८॥
चट्फट्चस्निनदन्दवानलो लोलप्रोद्ध्वशिखोऽनिलेषितः ।
भीष्मो(२) भीष्म(३) इवातिरोषितो वंशानां(४) भक्षितं करोत्यलम् ॥१९॥
सन्तप्तो दिनकृत्प्रभक्तिभिस्तृष्णाव्याकुलमानसो हरिः(५) ।
व्यात्तास्यश्चलजिह्विकाधरः पश्यन्ने(६)णगणेन रेवत(७) ॥२०॥
फुल्लाचस्तृषयाऽतिपीड़ितः कान्तां सन्निधिवर्तिनीं त्यजन् ।
दृष्ट्वा संलुलिताम्बुजिह्विकां क्रोष्ट्रा एणकुलस्यधावति ॥२१॥
भास्वद्भानलशुष्कतालवो ग्रीष्मे शुष्कजले च कानने ।
मध्याह्नेऽतितृषार्दिता जवाद् धावन्त्येणगणा मरीचिकाम् ॥२२॥
आम्रैः पक्वफलैर्भरार्दितैर्नम्रैर्भूमिरियं विराजते ।
कृष्णैर्जम्बुफलैरगा इमे शोभन्ते भ्रमरैरिवाङ्किताः ॥२३॥
उद्याने हरिते नवच्छदैः फुल्ला क्वापि विभाति पाटला ।
मल्ली क्वापि सुभृङ्गगुञ्जिता श्लिष्यन्ती सुतरुं धवं यथा ॥२४॥
धारागारनिवाससादराः फुल्लाम्भोजदलानिलप्रियाः ।
भव्योशीरपिधानमन्दिरा घस्रे यूकनिभा महाजनाः ॥२५॥
सौधे स्फाटिकभित्तिसन्निभे धारायन्त्रयुतेऽतिशीतले ।
सहासो व्यजनोत्थमारुते खट्वायां सधवा विराजते ॥२६॥

---

(१) भिल्लोऽपि ।　　(२) भयानकः ।
(३) शान्तनुपुत्रः ।　　(४) वेणूनां भूपकुलानां वा ।
(५) सिंहः ।　　(६) प्रज्ज्वलितं वनमिति शेषः ।
(७) प्लुत्वा प्लुत्वा गच्छति हवगत्यर्थक-रेवतेः सत्त्वात् ।

मुक्ताहारलसत्कुचा शुभा नासामौक्तिकशोभितानना ।
कञ्चाची तनुवस्त्रवासिता कामं(१) बोधयते धवान्तिके ॥२७॥
स्वच्छाम्भोजदलास्तृता शुभा शय्या चन्दनपङ्कजा लिपिः ।
कर्पूरागद्रवासिता च्छदिशान्द्रीभाऽतनुबोधिका शुची ॥२८॥
उत्तुङ्गस्तनकुड्मलाऽवला मुक्ताहारगलाऽम्बुजानना ॥
स्वच्छाक्षीविह्वतौ धवेन या रक्ता(२) सातपनाशने हिता ॥२९॥
ग्रीष्मे मारविबोधनाय काऽप्येका गानरता प्रियान्तिके ।
धीरा पञ्चमनादिनो शुभा वीणां वादयते कलध्वनिम् ॥३०॥
गन्धैर्वासितचन्द्रिका गृहे सौधे स्फाटिकसन्निभस्थले ।
साकं नूतनमानदेन हि स्मेरास्या ललना सुदीव्यति ॥३१॥
सूक्ष्माच्छांशुकदृश्यसत्कुचा सद्गन्धाचितकृष्णकेशिका ।
लोलाची सुकटाक्षचालनैः पुंसां दाहमपाकरोत्यलम् ॥३२॥
कञ्चाची विकसन्मुखाम्बुजा कञ्जाङ्घ्री जलजन्म-सत्करा ।
बद्धाम्भोजकुचा शुभांशुका बिम्बोष्ठी क्षपयत्यलन्तपम् ॥३३॥
बन्धूकाधरशोभितानना मञ्जीरध्वनिमत्पदाम्बुजा ।
काञ्चीसिञ्जितसन्नितम्बिनी दाहं शीघ्रतया व्यपोहति ॥३४॥
ग्रीष्मे कामिजनः सुकौमुदीं कर्पूरं शुभचन्द्रिकागृहम् ।
बालां चन्दनचर्चनं सुम-शय्यां सेवति रात्रिषु च्छदिम् ॥३५॥
चन्द्रोऽयं सितकौमुदीच्छलाच्चैर्हास्यरसाप्लुतः स्त्रियाः ।
वक्षोजाधरवक्त्रमध्यमसुस्व(३)त्यच्छकरैर्विटाधमः ॥३६॥
तारेयं रमणीयविग्रहा किं वा रोहिणिका मम प्रिया ।
काचिद्दक्षसुताऽथवाऽपरा यूनानेन युतेति मुह्यति ॥३७॥
ग्लौरेषः परयोषितानन्नं शीतैरंशुकरैर्निषेव्य च ।
रात्र्यन्ते त्रपया समन्वितो मज्जत्यम्बुनिधावस्तच्छलात् ॥३८॥

(१) मन्मथम् । (२) अनुरक्ता ।
(३) स्पृशतीत्यर्थः ।

सोमोऽयं रुचिराननः स्त्रियो दृष्ट्वा शीतकरैः स्वतोऽधिकम्।
लज्जाभारनताननोऽबुधः पश्चादम्बुनिधौ निमज्जति ।३९॥

रुचिरतरकुचाभिः स्नुग्धवारां वगाहै-
र्मलयजनितलेपैः पुष्पशय्याधिरोहैः(१)।
तनुतरशुभवस्त्रैर्वल्लकीगानतानैः
सुखयतु शुचिरिभ्यान् (२) माधवीमिष्टपानैः ॥४०॥

ब्राह्मणानां मत्स्यभोजनस्य शास्त्रीयत्वम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गाप्रसन्नविद्याभूषणः]

अत्र खलु भारते वर्षे विमर्षपूर्वकमवलोकयतामस्माकं नयनपथे सततमेवेदमापतति यद्, वङ्गीया ब्राह्मणा मत्स्यरङ्गवन्नियतमेव मत्स्यानश्नन्ति नान्यदेशीया ब्राह्मणब्रुवा अपि। तद्दर्शनेन च वङ्गीयब्राह्मणाः "सात्त्विकानेव सेवेत सत्त्ववृद्धौ नरः सदा" इति शास्त्रादेशमुल्लङ्घ्य अभक्ष्यानपि मत्स्यान् भक्षयन्तः पतिता विगतब्रह्मवर्चसाश्च संवृत्ता इत्येवमाचक्षाणाः केचन विचक्षणा अस्मान् विशेषेणाधिक्षिपन्ति।

केचन वा ब्राह्मणानां मत्स्याशनं शास्त्रीयमशास्त्रीयं वेति जिज्ञासमाना मुनीनां नानामतदर्शनात् सन्देहसन्दोलितमानसा अवतिष्ठन्ते। केचन वान्यदेशीया वङ्गीयानां मत्स्याशनकथामाकर्णयन्तोऽपि सावज्ञं नासिकां सङ्कोचयन्ति। इत्येवमालोकयन्तोऽनेक एव मत्स्याशनं शास्त्रीयं वेत्यनुयुञ्जन्त्यस्मान्। तेषामेव निर्बन्धातिशय्येन प्रबन्धस्यास्य लेखने ममायमुद्यमः। न तु मत्स्यभोजनसमर्थनमेवास्य प्रबन्धस्यार्थ इत्येवं विजानन्तु सन्तः पाठकमहोदयाः।

---

(१) अधिवासैः। (२) धनिनः।

प्रबन्धमिममालोकयन्तोऽनेक एव मां मत्स्याशनपक्षपातिनं मत्स्याशिनं वा मन्यमानास्तिरस्कारेण पुरस्करिष्यन्तीति सम्यग्विजानतापि मया भूयो भूयो जिज्ञासुभिरनुरुध्यमानेन यथामति मत्स्यभोजनस्य वैधत्वावैधत्वे निर्णीयेते। अत्र मनुष्यमात्रसुलभभ्रमप्रमादादिकं सम्भाव्यते सर्वथैवेति मयाङ्गीकर्त्तव्यम्।

न जाने कियतः कालाद्देशेऽस्मिन् मत्स्याशनप्रथा प्रचलितेति, न च वैधेयतयाऽवैधमप्याचरन्ति वङ्गीया इत्यपि कथनीयं केश्चित्, यतो धर्म्मशास्त्रेषु वङ्गीयानां पाण्डित्यप्रतिभा दिगन्तं समुल्लासयन्ती नियतमेव विस्मापयते विद्वज्जनानद्यापि।

स्मार्त्तनैयायिकसनाथेयं वङ्गभूमिरिति सर्वेषामेव सुविदितम्, एतादृशेऽस्मिन् वङ्गदेशे अशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानना अपि वङ्गीयद्विजेन्द्रा असङ्कोचमेव मत्स्यानश्नन्तीति दर्शनेनास्मन्मनसि सततमेवेत्थं समुदेति यद्, यदि नाम द्विजानां मत्स्याशनमेकान्तत एव निषिद्धं तर्हि किमिति वा धर्म्माचार्य्यवर्य्या अपि तदशनपराङ्मुखा न वर्त्तन्ते? यतो लोकशिक्षार्थं हि तेषां प्रवृत्तिः। तथाहि—

"यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते"॥

इति गीतावचनं दृश्यते। किञ्च वङ्गीयानां मत्स्येतरनिषिद्धद्रव्यपरिवर्जनं सर्वथैव लक्ष्यते विपक्षैरपि। अथ च मत्स्यवर्जनं प्रायश एव शास्त्रविदामपि नालक्ष्यते। यतो विरला एव वङ्गीयेषु निरामिषभोजका वैष्णवेतरे राजन्ते।

न च समवगतधर्म्मशास्त्रा अपि तच्छासनमुल्लङ्घ्य यथेच्छमभ्यवहरन्ति वङ्गीया इत्यपि समर्थनीयमस्माभिः, यतो वङ्गीयब्राह्मणेष्वपि तादृशा महापुरुषा अनेके विराजन्ते, ये नाम यथार्थधर्म्मशास्त्रानुसारिणः। किं बहुना धर्म्मानुशासनमुल्लङ्घ्य वैधेतरदणवपि न समाचरन्ति, अथच तादृशानामपि धर्म्मभीरूणां नियतशास्त्रशासनपालननिरतानां

मूर्त्तब्राह्मणदेवानामपि प्रायशो मत्स्यभोजनपरायणता परिलक्ष्यते। यतोऽस्माभिस्तादृशानामपि मत्स्याशनमालोक्यते ततो मत्स्याशनं नावैधमित्यनुमानं नाशोभनं भवितेति सम्भाव्यते। प्रथमं प्रागुक्तानुमानं सङ्गतमसङ्गतं वेति विविच्य पश्चाच्छास्त्रप्रमाणं दर्शयिष्यते।

दृश्यते चास्माभिर्वङ्गदेशे केचिदपि द्विजाः पलाण्डु-गृञ्जनादिकममेध्यमांसादिकं वा नादन्ति, मत्स्येष्वपि च शृङ्गि-चित्रशकुल-गोमत्स्यादीन् शास्त्रनिषिद्धान् परित्यजन्ति। यदि नाम वङ्गीयाः स्वेच्छाचारिणः सन्तो मत्स्यानश्नन्ति, किमिति वा तर्हि पलाण्ड्वादिकं न खादन्ति? कथं वा शृङ्गिप्रभृतिमत्स्यान् वर्जयन्ति? किमर्थं वाऽमेध्यासंस्कृत-मत्स्य-मांस-भक्षणविरतास्ते वर्त्तन्ते? यतस्तेषां निषिद्धद्रव्यपरिहारः सर्वत्र सर्वतोभावेनालोक्यते प्रशस्तस्य चोपादेयत्वमतो वङ्गीया यदवैधं यन्निन्द्यं यच्च निषिद्धं तदपास्य यद्वैधं यच्छास्त्रीयं यच्च प्रशस्तं तदभ्यवहरन्तीत्यनुमानं नासङ्गतमेव। एतावत्तिष्ठतु नामानुमानमिदानीं किं शास्त्रानुशासनं तदेव दर्श्यते। मनुसंहितापञ्चमाध्याये दृश्यते—

पाठीन-रोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः॥

एतन्मनुवचनस्य व्याख्याने टीकाकृता कुल्लूकभट्टेनोक्तं "इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह" अधुना भक्ष्य-मत्स्यान् कथयतीत्यर्थः।

पाठीन-रोहिताविति पाठीन-रोहितौ मत्स्यभेदौ दैवपैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेव अदनीयौ, तथा राजीवाख्यान् सिंहतुण्डाख्यान् सशल्कांश्च सर्वान् वक्ष्यमाणलक्षणोपेतान् अद्यात्।

अत्र राजीवशब्देन वङ्गभाषया "रायिग" नामा मत्स्य उच्यते, सिंहतुण्डशब्देन शकुलः।

मेधातिथि-गोविन्दराजौ तु पाठीन-रोहितौ मत्स्यभेदौ दैवे पैत्रे

च कर्म्मणि नियुक्तावेव भक्षणीयौ न त्वन्यदा, सिंहतुण्ड-सशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीया इत्याचख्युतुः।

पूर्वोक्तवचनस्य टीकादर्शनेन मत्स्यभोजनविधिरवगम्यते। शङ्ख-स्मृतेश्चावगम्यते—

राजीव-सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च।
पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्त्तिताः॥ इति।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ च दृश्यते—

भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वाविद्गोधाः कच्छपशल्यकाः।
शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डक-रोहिताः।
तथा पाठीन-राजीव-सशल्काश्च द्विजातिभिः॥

अस्यार्थः द्विजातिभिर्ब्राह्मणैः श्वावित् खड्गी गोधा स्वर्णगोधिका कच्छपः कूर्म्मः शल्यकः शजारुनाम्ना ख्यातः कश्चिज्जन्तुविशेषः शशश्च खरगोस इति प्रसिद्धः पञ्चनखः प्राणिविशेषः एते पञ्चनखा भक्ष्याः तथा पाठीन-राजीव-सशल्का मत्स्याश्च भक्ष्याः।

एताभ्यां शङ्खयाज्ञवल्क्यवचनाभ्याञ्च द्विजातीनां मत्स्यभोजन-विधिरासाद्यते।

हारीतसंहितायाञ्च दृश्यते—

"मत्स्यान् सशल्कान् न्यायोपपन्नान् भक्षयेत्।"

न्यायोपपन्नान् मन्त्रसंस्कृतान् देवद्विजेभ्यो दत्तांश्च सशल्कान् शल्क-युक्तान् मत्स्यान् भक्षयेदित्यर्थः। एतेनापि मत्स्यभक्षणं प्राप्तम्।

एतानि संहिताप्रमाणानि दर्शितानि, अधुना पुराणप्रमाणं दर्श्यते। कूर्म्मपुराणे षोडशाध्याये प्रागुक्तसंहितानुसारी मत्स्यभोजनविधिः प्राप्यते, यथा—

"मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यस्तथैव च॥

शफरं सिंहतुण्डञ्च तथा पाठीन-रोहितौ।
मत्स्यास्त्वेते समुद्दिष्टा भक्षणाय तपोधनैः॥"

ब्राह्मणेभ्यो देवताभ्यश्च निवेद्य सशल्कान् मत्स्यान् तथा रौरवं मृग-सम्बन्धि मांसञ्च भुञ्जीत। तथा शफरं प्रोष्ठीं सिंहतुण्डं शकुलं पाठीन-रोहितौ च भुञ्जीत। एते पूर्वोक्ता मत्स्या तपोधनैः ऋषिभिः भक्षणाय समुद्दिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः।

एतत्तु न पुनरभिधेयं विशेषेण, यतः सर्व एव जानन्ति यत्—सदाचारपरायणा ब्राह्मणाः—

"अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद् विष्णोरनिवेदितम्।
फलं पुष्पञ्च ताम्बूलमन्नपानादिकञ्च यत्।
अदत्वा तन्महादेव्यै न भोक्तव्यं कदाचन।
यो यद्देवार्चनरतः स तदुच्छिष्टभोजकः।"

इत्यादि शास्त्रमाद्रियमाणाः सर्व एव स्वेष्टदेवतानिवेदितमेवान्नपानादिकं नित्यमश्नन्ति नानिवेदितम्। अतो निवेदितमत्स्यभोजने न तावद्दोष इति पुराणवचनेनानेन प्राप्यते। एतावता मन्त्रसंस्कृतहव्यकव्यादि-नियुक्त-मत्स्यभक्षणेन न कश्चिद् दोष इत्यायातम्।

कामतोऽवैध-निषिद्ध-मत्स्याशनेन दोषस्तु सुतरामेव, न तु मत्स्य-भोजनमात्रमेव दोषाय इत्येतदवगतम्।

न च "मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जये"दिति मनुवचनेन, तथा "ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव हि" इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डीय ८५।२ तमाध्यायवचनेन च ब्राह्मणानां मत्स्यभोजनं सर्वथैव निषिद्धं, मत्स्यभोजनविधायकवचनानि तु ब्राह्मणेतरविषयाणि इति वाच्यं—प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचने भक्ष्या इत्युपक्रम्य द्विजातिभिरित्युपसंहारेण विशिष्य द्विजातीनां भक्ष्यत्व-विधानात्। किञ्च—

"मत्स्यादाः सर्वमांसादास्तस्मान् मत्स्यान् विवर्जयेत्।
पाठीन-रोहितावद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः।"

इत्यादि मनुवचनतः परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ द्वावेवोपलभ्येते। न च मनुवचनविरोधः कथञ्चिदपि समर्थनीयः, यतः प्रागुक्तवचनद्वयस्य एकतरप्रामाण्याङ्गीकारे इतरस्याप्रामाण्यापत्तिः सुतरामेव घटते। अतो विरोधसमाधानम् अवश्यं विधेयम्। तच्च सम्भवति खल्वेक-वाक्यत्वाङ्गीकारादेव नान्यथा। एकवाक्यता च संहितान्तरवचनै-मनुवचनानामविरोधेन परस्परविरुद्धमनुवचनद्वयस्य सामञ्जस्यम् एकार्थपर्य्यवसानं वा। तच्च मनुवचनद्वये सम्भवत्येव, सम्भवति सत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदकल्पना च न युक्ता। तथा च "सम्भवत्येक-वाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते" इत्युक्तं शास्त्रज्ञैः, एकवाक्यत्वसम्भवे च वाक्यभेदकल्पनाया अन्याय्यत्वादत्र कथं सम्भवति परस्पर-विरुद्धार्थयोर्मनुवचनयोः संहितान्तरैकवाक्यतया सामञ्जस्यं, तदेव परिदर्श्यते।

तथाहि मनुवचने पूर्वं "मत्स्यान् विवर्जये" दित्युक्तं पश्चाच्च पाठीन-रोहितावद्यौ इत्यादिना पाठीन-रोहितयो राजीवादीनाञ्च भक्ष्यत्वमभिहितं संहिताकारेण, तस्मादनयोर्विधिनिषेधयोः संहिता-न्तरवचनैकवाक्यतया मत्स्यान् विवर्जयेदित्यत्र मत्स्यानिति पदं शास्त्रेषु यथाविधि भक्ष्यत्वेनोद्दिष्ट-पाठीनादि-मत्स्येतरमत्स्यपरं, न तु मत्स्यमात्रपरमित्यर्थे विहिते भवितुमर्हति विरोधसमाधानं, समाधानार्थञ्च पूर्वोक्तरूपोऽर्थोऽवश्यमङ्गीकर्त्तव्यः। तथा च सति शास्त्रेषु यथाविधि भक्ष्यत्वेनोद्दिष्टान् मत्स्यान् भक्षयेत् तदि-तरान् वर्जयेत्, न तु सर्वान् भक्षयेद् वर्जयेद् वा इत्यर्थो लभ्यते, एत-दर्थलाभाच्च सम्पन्नं विधिनिषेधयोः सामञ्जस्यम्। अन्यथा तेजस्तिमि-रयोरिव विधिनिषेधयोर्विरुद्धत्वादुभयोरप्रामाण्यापत्तिर्दुर्निवारैव।

अनवस्थादोषदुष्टे च मनुवचनद्वये न जायेत जगति कस्याप्यास्था,

अत एव विरोधसमाधानार्थं प्रागुक्तार्थः सर्वथा स्वीकरणीयः सर्वेषाम्। अङ्गीकृते च प्रागुक्तार्थे ब्राह्मणानां यथाविधि शास्त्रोक्त-मत्स्यभोजनं वैधमेवेति प्रतिपन्नम् ।

अपि च जन्मतिथिप्रकरणे तद्दिनकर्त्तव्यनिर्णये—

स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियम् ।
मत्स्यान् मोचयतो द्विजाय ददतश्चायुश्चिरं वर्द्धते ॥

इत्यादि वचने द्विजाय यन्मत्स्यदानमुद्दिष्टं तत् किं भक्षणार्थमुतान्यनिमित्तम् ? अन्यनिमित्तमिति चेत्, तत् किं नाम निमित्तम् ? नहि भोजनव्यतिरिक्तं मत्स्येन किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते मनुष्याणाम्। अतो भोजनार्थमेव द्विजाय मत्स्यदानमित्यनिच्छयापि स्वीकर्त्तव्यम्। न हि अग्राह्याभक्ष्यपलाण्डादिदानवार्त्ता कुत्रापि दृष्टा

अथ दानीयं भोज्यमेव भवितव्यमित्यत्र किं मानम् ? गोदानादावतथात्वदर्शनात् इति चेत्तत्रेदं वक्तव्यं यद् गवादिद्वारा हि मनुष्याणामशेषाणि कार्य्याणि सम्पाद्यन्ते, तथाहि गोदुग्धं पानाय कल्पते, क्षीराच्च दधि-घृतादिकं समुत्पद्यते, गोमयादिकं गृहलेपनादावुपयुज्यते, करीषादिकं रन्धनोपयोगीन्धनस्थानीयं भवति, एवमुपानदादावुपयोगान्तरं द्रष्टव्यम्। नहि मत्स्येन प्रयोजनान्तरं चिन्तयन्तोऽपि वयं निश्चेतुमलम्। अतो भोजनार्थमेव मत्स्यदानमिति प्रतीमः। यदि नाम मत्स्या एकान्तत एव अभक्ष्या अभविष्यन् तर्हि तद्दानवार्त्ता कुत्रापि नास्थास्यत्। नहि पलाण्डादिदानवार्त्ता कुत्रापि वर्त्तते, एतेनापि मत्स्या नाभक्ष्या इति बुध्यते।

अथ "मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" इति शूलपाणिधृतप्रायश्चित्तविधायकवचनस्य किमुत्तरमिति चेत्तत्रेत्थमुत्तरं कल्प्यम्। तथाहि शूलपाणिधृत-प्रायश्चित्तविधायकवचने "कामतः" इति पदेन मत्स्यानितिपदस्य स्वेच्छया यथाविधि शास्त्रोदित-भक्ष्य-मत्स्येतर-मत्स्यान् इत्यर्थो बोद्धव्यः। अन्यथा मत्स्यानित्युक्त्या

सिद्धौ कामत इति पदस्य वैयर्थ्यमापद्येत, यत्तु कामत इति पदं तत् 'स्वेच्छया वैधेतराभक्ष्यमत्स्यान् जग्ध्वा इत्यर्थं प्रत्याययति। अतः शास्त्रोक्त-वैध-मत्स्यभक्षणे न प्रायश्चित्तमिति सिद्धान्तः। अन्यथा मत्स्यमात्रभोजने प्रायश्चित्तमित्युक्ते प्रागुक्तसंहितादिषु मत्स्यभोजन-विधायकवचनानामनुपपत्तिरेव स्यात्।

अथ मत्स्यभोजनविधिर्वङ्गदेश एव व्यवस्थितो भवतु इत्यपि न वाच्यं—होलाकाधिकरणे देशभेदव्यवस्थाया निराकृतत्वात्। न च निरामिषाशिनः प्रति किञ्चिद् वक्तव्यं केषाञ्चिदपि—"प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला" इत्यादि मन्वनुशासनात्। तथापि ये नाम मत्स्याशिनस्ते पतिताः स्वेच्छाचारिण इत्यपि न वक्तव्यं, तेषां शास्त्रानुसारत एव भक्षणदर्शनात् शास्त्रनिषिद्धमत्स्यानां परिवर्जन-दर्शनाच्च।

अतो यथाविधिशास्त्रसम्मत-मत्स्यभक्षणं वैधमेव द्विजातीनामिति प्रतिपन्नम्।

———

विद्यार्थि-विहगाः

[निबन्धकः—दिगम्बरकाशीनाथगर्द्दे]

निशम्य शिक्षामखिलां गुरोर्मुखा-
त्तदर्थलेशं न कदापि जानते।
तथापि येषां सकलं मुखोद्गतं
त एव बालाः शुकसाम्प्रदायिनः ॥१

विदीर्य काष्ठं सततं प्रयत्नतः
स चूर्णपेषं प्रपिनष्टि कीटकः।

पठन्ति शास्त्राण्यपि ये च शब्दशो
　　भवन्ति ते कीटकसाम्प्रदायिनः ॥ २

यदाऽऽपतेद् दृष्टिपथं पयोधर-
　　स्तदाऽऽरभन्ते शिखिनोऽपि नर्तितुम् ।
भवेत् परीक्षा न च यावदन्तिके
　　पठन्ति तावन्न मयूरवृत्तयः ॥ ३

विवक्षितार्थं त्ववगन्तुमक्षमाः
　　प्रकाशयन्तो रटने स्वपाटवम् ।
निरर्थकं काकरुतानुकारिणा
　　स्वरेण केचित् प्रतिभान्ति काकवत् ॥ ४

यथा चकोरो भजते हि चन्द्रिकां
　　तदन्यदस्मै न कदापि रोचते ।
तथा विशिष्टागमसक्तमानसा
　　अनन्यचित्तास्तु चकोरवृत्तयः ॥ ५

यथा द्विरेफा मधुसञ्चयव्रता
　　भ्रमन्ति नित्यं सुमवाटिकादिषु ।
तथैव ये ज्ञानमरन्दलिप्सया
　　अधीयते ते तु मिलिन्दवृत्तयः ॥ ६

भवन्ति विद्यार्थिषु भिन्नवृत्तयो
　　मया षडेता विरचय्य वर्णिताः ।
अतो भवद्भ्यः कतमाऽभिरोचते
　　विचार्य सम्यक् क्रियतां सुनिश्चयः ॥ ७

———

रजनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

कथमहं जातास्मि, कथमहं नयनहीना, जाता चेत् कथं शचीन्द्रस्य योग्या न संवृत्ता। अयोग्या च कथं तस्मिन् अनुरक्तास्मि। अनुरागवती च कथं तस्य समीपेऽपि स्थातुं न प्रभुरस्मि। कथञ्च तमेव परिचिन्तयन्ती परित्यक्तवती भवनम्। कथमन्धा सहायहीना च गङ्गातीरमागतास्मि मर्तुम्। कथं वा प्रबलजलोच्छ्वासमुखपतिततृणसाम्येन संसारस्रोतसि प्लवमानाया अविदितपथैनैव मे प्रवृत्तिः। अस्मिन् संसारे बहवो दुःखिनो वर्त्तन्ते, कथमहं तान् सर्वान् अतीत्य वर्त्तमाना। कस्येयं लीला, किं देवस्य ? जीवानाम् एतावता क्लेशेन किं देवस्य सुखमुत्पत्स्यते ? जीवानां दुःखभोगायैव सृष्टिप्रवृत्तिश्चेत् किमनया तस्य सुखम् ? मूर्त्तिमतीं निर्दयतामेव कथं देवेति व्यपदिशामि, कथं वा निष्ठुरतां पूजयामि। न हि खलु देवकृतं मानुषाणाम् इदं भयानकं दुःखम्। एवञ्चेत् राक्षसेभ्योऽपि निकृष्टास्ते देवाः। किं तर्हि मयैव कृतानां कर्म्मणाम् अयं परिपाकः ? केन पापकर्म्मणाहं जन्मान्धा। अथ क्रमेणाहं पुरतः प्रवृत्तास्मि प्रचलितुं मर्त्तव्यमिति। गङ्गायास्तरङ्गध्वनिमश्रौषम्। मन्ये न मे भविष्यति मरणम्। इदानीमपि मे शब्दमाधुर्य्यं प्रत्ययमनुरागः, न मरिष्यामि। क्रमेणाचिबुकम् आनयनञ्च सर्वं निमज्जितम्। क्षणमात्रमिदम् अवशिष्टं वर्त्तते। निमग्नास्मि। निमग्ना किन्तु न मृता। तथापि न वक्तुमिच्छामि यन्त्रणामयीमिमां जीवनकथाम्। अन्यः कथयिष्यति।

तस्मिन् प्रभातवाततडितभागीरथीप्रवाहपतिता नीयमानास्मि। क्रमेण विलुप्ता श्वासग्रहणशक्तिः, विनष्टा च चेतना।

अमरनाथो वक्ता

असारमिदं जीवनं वहतो मे वर्त्तते तुच्छस्यापि मया विहितस्य कर्म्मजातस्य वर्णनप्रयोजनम्।

संसारसागरेऽस्मिन् कस्यां सैकतभूमौ प्रतिहता मे तरणिरेषा भग्ना सोऽयं वृत्तान्तो मया विश्वचित्ते विलेखनीयः, यथा नवीना नाविकाः सावधाना भविष्यन्ति। मम निवासः पितुरालयो वा शान्तिपुरं नाम नगरम्। अधुना तु स्थिरता न वर्त्तते निवासस्य। सत्कायस्थकुलसम्भूतस्यापि मे पितृन्ववाये कश्चित् कलङ्कस्पर्शः समजनि। मम खलु पितामहानुजपत्नी तत्याज कुलम्। मम पितुस्तथैवासीत् भूमिसम्पत्तिर्यथा विनैव धनानामर्जनं शक्यमनायासेनैव जीवनयापनं कर्त्तुं, स हि परिगणित आसीत् धनवत्सु। तेन खलु मम शिक्षासौष्ठवसम्पादनाय धनव्ययपरिगणना न कृता। शिक्षितश्चास्मि कथञ्चित् कासुचित् विद्यासु। किन्त्वलमनया कथया। भवति भोगिनोऽपि शिरसि मणेरवस्थानं, मय्यपि विद्यायाः।

समुपस्थिते च मम परिणयसम्पादनयोग्ये वयसि, समेता बहवः सम्बन्धमर्थयमानाः कन्यापितरः। न तेषु कश्चिदपि पितुर्मे मनोरथानुरूपः। तस्य तावत् एवमेव मनोरथः यथा कन्या सुन्दरीणाम् अग्रणीः, पिता च तस्या धनिनां मुख्यः कौलोन्यप्रथा च सर्वथा दोषहीना स्यादेवं चेत् घटते (तर्हि) सुसम्पादो मे विवाहः स्यात्, किन्तु नैवंविध-गुणवत्सम्बन्धसमागमः कश्चिदपि जातः। इदन्तु तत्र तथ्यं यदस्माकं कुलकलङ्कमाकर्णयन्तो न कोऽपि कुलाभिमानिनः कन्यादानं प्रति समुत्सुकाः। एवं सम्बन्धमन्विष्यन्नेवापरिपूरितमनोरथः परलोकमगान्मे जनकः।

अथ परलोकमुपेते पितरि गतेषु च केषुचिद् दिवसेषु, पितृस्वसा मे निर्णीतः कश्चन सम्बन्धः।

गङ्गातीरे कालिकापुरं नाम कश्चिद् ग्रामो वर्त्तते। अस्मिन् इतिवृत्ते भवानीपुराख्यस्य ग्रामान्तरस्य प्रसङ्गः सप्रयोजनः। परस्पर-सन्निहितं तदिदं ग्रामद्वयम्। तत्र कालिकापुरे च पितुःस्वसुर्मे श्वशुर-भवनम्। तत्रत्यस्यैव कस्यचिद् अभिजातस्य कन्यका लवङ्गलता नाम सर्वथा योग्या ममेति तया स्थिरीकृतः सम्बन्धः।

इतः पूर्वमपि मया भूयो भूयः पितृष्वसृभवनमुपेतेन तत्र, तस्याः पितृगृहे च विलोकिता लवङ्गलता। निर्णीते च सम्बन्धे मम दर्शनपथं परिहरन्त्याश्च तस्यां बाहुल्येन वृद्धिमुपेतं मे तस्या दर्शनौत्सुक्यम्। तदा च तस्याः समुत्तीर्णप्रायं विवाहवयः। लवङ्गकलिका विकाशोन्मुखी जाता, तस्या दृष्टिश्चञ्चला भीता च संवृत्ता, मृदुत्वं व्रीड़ासम्बन्धञ्चालभत समुच्चहासः। द्रुतगतिश्च मन्थरभावमापेदे। आसीच्च मे मनसि, चित्रम् इदं, न कदापि मया विलोकितमेतादृशं सौन्दर्य्यम्। न युवत्याः कथमप्येतादृशी सौन्दर्य्यसम्पत् सम्भवति। सत्यमेवैतत् यदतीतशैशवायाः परं लब्धयौवनमदायाः किशोरिकायाः शिशोश्च नातिपरिस्फुटवचनस्य सौन्दर्य्यं यथा मनोहरति न तथा विलासलास्यभूमेर्यौवनवत्याः। यौवने हि वसनभूषणविन्यासविशेषस्य बाहुल्यं, स्मितकटाक्षविक्षेपस्य समुत्कर्षः, वेणीबन्धस्य सन्दोलनं, बाहुमृणालयोश्चलनं ग्रीवाभङ्गीवैचित्र्यम् वचनचातुर्य्यञ्च युवतीनां रूपविकाशं पण्यन्यासधर्म्मत्वमुपपादयन्ति। वयञ्च विकारवतैव नयनजातेन तानि तान्यवलोकयन्तो न याथातथ्यस्य निर्णये प्रभवामः। यस्य च सौन्दर्य्यस्य स्वरूपपरीक्षायां विकृतिमदिन्द्रियसम्बन्धं नानुभवति मनोवृत्तिः, तदेव सौन्दर्य्यम्।

अस्मिन्नेव समये कन्याकर्त्ता श्रुतवान् अस्माकं कुलकलङ्कम्। भग्नश्च सम्बन्धः। मम हृदयपतत्री लवङ्गलतायामस्याम् उपवेष्टुम् उपक्रान्तः किन्तु सहसा भवानीनगरादुपेत्य रामसदयमिश्रो हृदयान्मे विच्छिद्य निनाय लवङ्गलताम्। तेनैव तस्याः सम्पन्नः परिणयः।

लवङ्गलतालाभे नितरां निराशोऽहं दूयमानेन मानसेन स्थितवान्। गतासु च कासुचित् समासु संघटितः कश्चिदेवं व्यापारो यस्य प्रकाशनेऽपि न प्रभुरस्मि। कदापि वक्तुं प्रभवामि वा न वेति नाद्यापि निश्चयः। ततः प्रभृत्येवाहं परित्यक्तनिवासो विसृज्य सम्बन्धिनो निरपेक्षः सुखसाधनेषु देशेषु बंभ्रम्यमाणो न कुत्रापि स्थितिमासादयामि।

नास्ति मे कुत्रापि स्थितिरिति सत्यमिदं, तथापि मनोरथमात्रेणैव स्थिरमास्पदमासाद्य समर्थोऽस्मि स्थातुम्। इच्छामात्रेणैव कुलीनपदभाजो ब्राह्मणादपि समधिकं विवाहञ्च कर्तुम्। मम सर्वमेवासीत्। धनं वा, विद्या वा, बाहुबलम् वा। न कस्याप्यभावमन्वभवम्। किन्त्वदृष्टदोषेण एकस्यैव दिवसस्य व्यापारेण बुद्धिदोषानुष्ठितेन समुपहतः। सर्वं परित्यज्य सुखमयं गृहं, विश्रम्भवन्तः परिजनाः स्निग्धाः सहृदयाः सुहृदः, विकसत्कुसुमोद्यानसौन्दर्य्यमनोरमः संसारश्च, सर्वमिदं परित्यज्य वात्याताडितपतङ्गवत् विवशो देशेषु परिभ्रमामि। अहमिच्छामात्रेणैव जन्मभूमाविव रम्यं मे भवनं रम्यसज्जया सज्जितं विधाय विलासपवनेन सुखपताकामुत्तोलयन् हसितसायकपरम्परया दुःखराक्षसम् अपाकृत्य समर्थोऽस्म्यवस्थातुम्। किन्तु आस्तामेतत्। इदं तावत् परिचिन्तयामि कथं मया तत्र कर्तामिति। सुखस्य दुःखस्य वा विधानं न ममायत्तम्। किन्तु मनस्तु ममैव। तरङ्गे निमग्ना तरणीति किमहमपि निमग्नोऽस्मि ? कूलन्तु सन्तरणेनैव लभ्यते। किञ्च किमिदं दुःखं नाम ? मानसीयमवस्था चेत्, सा तु आत्मन्येवायत्ते। सुखं वा दुःखं वा किमिदं स्वायत्तं परायत्तं वा ? परन्तु केवलं बहिर्जगत एव ईष्टे, आन्तरं तु सर्वथा ममैवाधीनम्। मामकेनैव अन्तरेण राज्येन न कथमहं सुखी भवेयम् ?

किं बहिरिव यदिदमनुभूयते तदेव तथ्यम् ? किं वितथैव चेयमान्तरानुभूतिः ? किं मनोमात्रमादाय न तुष्यति जनः। बहिर्जगति

कियन्तो वर्त्तन्ते पदार्थाः ? न किं ते ममान्तरे वर्त्तन्ते ? यानि च वस्तूनि ममान्तरे जगति प्रतिभान्ति, कुतस्तद् दर्शयितुं प्रभवति बाह्यं जगत् ? यानि प्रसूनानि मानभूमौ विकसन्ति योऽयं वातो हृदयाकाशे परिस्पन्दते यश्च सुधांशुः चित्तगगनं सुधाधारया परिप्लावयन् समुदेति यश्चायमान्तरः सागरः तमसोपगूढः स्वयमेव माद्यति, कुत एषां बहिर्जगति सम्भवः ?

एवं चेत् तर्हि तस्मिन् निशीथसमये तस्याः सुषुप्तायाः सुन्दर्य्याः सौन्दर्य्यप्रभया—आस्तामेतत्। (क्रमशः)

सरस्वत्या मूर्त्तितत्त्वम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीअमूल्यचरणविद्याभूषणः]

ललितासने आसीना सरस्वती—खृष्टीय १९०४।५ अब्दे वीणावादनरता काचित् सरस्वतीमूर्त्तिराविष्कृता। साम्प्रतमसौ सारनाथस्थ-चित्रशालायां (B(E)27) रक्षिता। मूर्त्तिरियं कस्मिंश्चित् उच्चैरासने ललितमुद्रायाम् आसीना। असौ नानालङ्कारभूषिता च। एतत्तु मध्ययुगभास्कर्य्यस्य सुष्ठु निदर्शनम्। इयञ्च मूर्त्ती रक्तवालुकाप्रस्तरमयी।

भङ्गी च सरस्वतीमूर्त्तेः—प्रायश इयं देवी विष्णुमूर्त्तिसनाथा प्राप्यते। वङ्गीय-साहित्यपरिषच्चित्रशालायाम् एवंविधा बह्व्यो मूर्त्तयः सन्ति। देव्या मूर्त्तेर्भङ्गी प्रायेण समभङ्गयुता। परिषच्चित्रशालायां समपदस्थानकमुद्रायां पद्मपीठस्था एका विष्णुमूर्त्तिर्विद्यते। मूर्त्तेरस्या दक्षिणपार्श्वे लक्ष्मीः वामपार्श्वे तु वीणाहस्ता सरस्वती। मूर्त्तिद्वयमपि

त्रिभङ्गम्। अत्र चतस्रो विष्णुमूर्त्तयोऽपि विद्यन्ते। आसामपि वामपार्श्वे वीणाहस्ता सरस्वती शोभते। पुरतः त्रिभङ्गमुद्रया पादैकलग्ना देवी तिष्ठति। विष्णुमूर्त्त्या सह राजमाना सरस्वती प्रायेण पद्मपीठे दण्डायमाना दृश्यते। साहित्यपरिषदि एकस्यां मूर्त्त्याम् एवंविधायां त्रिविक्रमाधिकृतायां भद्रपीठिकायां मूर्त्तिरसौ दण्डायमाना। परिषदि विष्णोरपि एका ताम्रमूर्त्तिरस्ति। अत्रापि त्रिभङ्गमुद्रया वीणाहस्ता सरस्वती तिष्ठति। पुनरपि असौ पञ्चरथभद्रपीठोपरि पद्मपीठे तिष्ठति। किञ्च एकस्यान्ताम्रकेशवमूर्त्तावपि सरस्वती अस्ति। अत्र द्विभङ्गमुद्रयापि काचित् वीणावादनरता भारतीमूर्त्तिर्विद्यते। परिषदः $\left(\frac{F(a)\ 15}{353}\right)$ संख्यक-विष्णुमूर्त्तौ देवी अभङ्गमुद्रया स्थिता। अन्यापि सरस्वतीमूर्त्तिः विष्णुमूर्त्तौ अभङ्गमुद्रया विद्यते। $\left(\frac{K(d)\ 1}{282}\right)$ मूर्त्तिरियं वीणाहस्ता नानालङ्कारभूषिता च। खृष्टीय १९११-१२ अब्दस्य Archæological Survey of India वार्षिकविवरणे रङ्गपुरे प्राप्ताः पञ्च विष्णुमूर्त्ति-प्रतिलिपयः सन्ति। एषां प्रथमस्य तृतीयस्य चतुर्थस्य पञ्चमस्य च विष्णोः दक्षिणे लक्ष्मीः वामे वीणाहस्ता सरस्वती। रङ्गपुर-साहित्य-परिषत्-पत्रिकायां सप्ततिसंख्यकफलकप्रतिकृतिस्थ-द्वितीयविष्णुमूर्त्तिविवृतौ श्रीयुतजगदीशमुखोपाध्याय एवं ब्रवीति—विष्णोः वामदिग्विभागस्था मूर्त्तिः सरस्वत्याः, अनया वीणा वक्रं धृता। महामति Spooner महोदयेन कथितं नेयं वीणा अपि तु पद्मम्। पद्ममत्र पद्मदण्डकरम्। वीणा ऋजुरेव भवति न कदापि वक्रा। इयं मूर्त्तिर्न सरस्वत्या अपि तु वसुमत्याः। अस्याः दक्षिणे इन्दिरा। सारदातिलकध्यानादपि तदेव प्रतिभाति—

ऊर्द्ध्वद्विवाकराभयनिशं शङ्खं गदां पङ्कजम् (?)
चक्रं बिभ्रतमिन्दिरावसुमतीसंशोभि-पार्श्वद्वयम्।

कीटीराङ्गदहारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभं
दीप्तं विश्वधरं स्ववक्षसि लसच्छ्रीवत्सचिह्नं भजे ॥

महीशूरराज्ये तीरुमकुडलु-नरसिंपुर इत्यभिधेयं भूखण्डमेकमस्ति। सोमनाथपुराख्यग्राम एतद्भूखण्डान्तर्गत एव भवति। कावेर्यास्तीरभूमिर्दशक्रोशमन्तरं स्थानमेतत्। अत्र किञ्चित् केशवमन्दिरमस्ति। तत्र हैशलस्थापत्यस्य प्रभूतं निदर्शनं विद्यते। अस्य मन्दिरस्य बहिःप्राचीरे चतुर्नवत्युत्तरशतसंख्यका मूर्त्तयः सन्ति। आसु लक्ष्मी-सरस्वती-महिषमर्दिनीप्रभृतीनां चतुर्दशोत्तरशतसंख्यका मूर्त्तयः। अवशिष्टाः पुनर्नरसिंह-वराह-हयग्रीव-वेणुगोपाल-परवासुदेव-ब्रह्म-शिव-गणपतीन्द्र-मन्मथ-सूर्य्य-गरुड़प्रभृतीनाम्। एतानि ऋतेऽपि तत्र नृत्तविष्णु-नृत्तगणपति-नृत्तलक्ष्मी-नृत्तसरस्वतीनां मूर्त्तयोऽपि विद्यन्ते। नृत्तसरस्वती द्विभुजा, नानालङ्कारभूषिता च। सा प्रायशो वीणां धत्ते। काश्चन मूर्त्तयो वीणाविरहिता अपि सन्ति। नृत्तसरस्वत्या मूर्त्तिरियम् अतीव मनोज्ञा। अस्या भङ्गी च तथा। हलेविडु इत्याख्यायां नगर्य्यामपि काचित् मनोज्ञा नृत्यपरायणा सरस्वतीमूर्त्तिरस्ति।

वीणाहस्ता लक्ष्मीः—शुक्राचार्य्यस्तस्य नीतिसारे सात्त्विकलक्ष्मीमूर्त्तिवर्णनायां "मूर्त्तिरियं चतुर्भुजा भवती"ति भणति। वीणा लुङ्गफलम् अभयं वरश्च हस्तचतुष्टये प्राप्यन्ते।

मुद्रा—सप्तदशवर्षेभ्यः प्राक् प्रयागसन्निहिते भिटाख्ये स्थाने प्रतिमुद्रिता मुद्रा आसादिता। आसाम् एकस्या वर्त्तुलाकाराया मुद्राया एकस्मिन् प्रान्ते ऊर्द्ध्वकुम्भोऽस्ति। कुम्भस्तु पादपीठोपरि स्थापितः। तस्य अधस्तात् उत्तरगुप्तलिप्यङ्कितं सरस्वतीति नाम विद्यते। मुद्राया अपरस्मिन् भागे न किञ्चिदपि दृश्यते। अर्द्ध इञ्चपरिमितः अस्याः व्यासः।

सरस्वती-संस्थानम्—श्रीधराश्वमुखौ पार्श्वद्वये वागीश्वरी क्रिया।
कीर्त्तिर्लक्ष्मीस्तथा सृष्टिर्विद्या शान्तिश्च मातरः॥

मुद्रितं हि ब्रह्मणश्चतुरिति विष्णुपुराणवचनम्। स हि ध्यानमुद्रया सप्तहंसरथसमासीनः। अस्य दक्षिणे सरस्वती वामे सावित्री। एते मनोज्ञे विविधभूषणभूषिते च। कालिकापुराणे चतुर्मुखस्य चतुर्भुजस्य च ब्रह्मण एका विवृतिर्विद्यते। स कदाचित् रक्तकमलारूढः कदाचिद्वा हंसारूढः। ब्रह्मणः अस्य सावित्री वामपार्श्ववर्त्तिनी। तन्त्रसमुच्चये तु आसाद्यते यत्, उत्तरमातृगणानां पार्श्वद्वये श्रीधराश्वमुखयोः संस्थानं, मध्ये वागीश्वरी क्रिया कीर्त्तिः लक्ष्मीः सृष्टिर्विद्या शान्तिश्च एष सप्तमातृगणः। दक्षिणभारतीयशिल्पशास्त्रस्य रूपमण्डने अस्ति यत्, गणेशमन्दिरे गणेशस्य वामपार्श्वे गजकर्णः दक्षिणे सिद्धिः उत्तरे गौरीमूर्त्तिः पूर्वे बालचन्द्रः दक्षिणे सरस्वती पश्चिमे सरस्वत्याः पृष्ठभागे कुबेरश्च। नारदपञ्चरात्रागमे कति देवताः तच्छक्तीनां च नामानि विद्यन्ते, तासु सरस्वती सङ्कर्षणशक्तिरूपेणाभिहिता। तस्मिन्नेव तु रूपमण्डने ब्रह्मणो मन्दिरनिर्माणप्रकारोऽपि दृश्यते। अत्र सावित्रीसरस्वतीप्रभृतयः ब्रह्मणः पार्श्वदेवतारूपेण दृश्यन्ते। कारणागमे सभापतिमधिकृत्य विद्यते—कैलासपर्वतशृङ्गे रत्नखचितासनासीनाया गौर्य्याः पुरतः सायं चन्द्रमौलिशिवः नृत्यनिरतः। सर्वदेवा अपि तस्मिन् नृत्ये प्रवृत्ताः। ब्रह्मा करतालं, विष्णुः पटहं, भारती वीणां, सूर्य्याचन्द्रमसौ वंशीध्वनिश्च कुर्वन्तस्तिष्ठन्ति। तुम्बुरुः नारदश्च गायतः, नन्दि-कुमारौ वादयतः। मयमते अन्यासां देवतानां नामानि च दृश्यन्ते। भुजङ्गत्रासितं नाम हि शिवस्य नृत्यम्। एलिफाण्टाख्ये स्थाने पर्वतगुहायां शिवस्य गङ्गाधरमूर्त्तिरस्ति। शिवशिरसि गङ्गायमुनासरस्वतीनां मूर्त्तित्रयं दृश्यते।

गौरीमन्दिरे तु मध्यभागे गौरी, तस्या वामे सिद्धिः, दक्षिणे श्रीः, पृष्ठकर्णभागे भगवती सरस्वती च। ऐशान्यां गणेशः आग्नेय्यां

कुमारः। मुम्बइप्रदेशस्थ-वीजापुरनगरान्तर्गत आइहोल इत्याख्यस्थाने एकं शिवमन्दिरमस्ति। तत्र एका ब्रह्मणो मूर्त्तिः। अस्या दक्षिणे सरस्वती सावित्री च अवस्थाय ब्रह्मणः शिरसि पुष्पमालां प्रयच्छतः। हलेविड् इत्याख्यस्थानस्य कैलासमन्दिरे ब्रह्मणः काचिद् दण्डायमाना मूर्त्तिरस्ति। तस्या उभयपार्श्वे चामरधारिणी एकैका मूर्त्तिः। ते तु सरस्वत्याः सावित्र्याश्च भवेताम्। कलिकाता-कलाभवने एका प्रस्तरमूर्त्तिरस्ति। तत्र ब्रह्मणो वामजानुनोरुपरि आसीना सरस्वती। सा एकेन हस्तेन ब्रह्मणः स्कन्धदेशं वेष्टयति। महीशूरस्थ-शृङ्गेरीमठाधिष्ठात्री सरस्वती शारदेति नाम्ना प्रगीयते। सा पञ्चानना चतुर्हस्ता चतुःषष्टिकलाधिष्ठात्री देवता। असौ दशहरादिवसे गन्धफलपुष्पैरर्च्यते।

ब्राह्मणग्रन्थेषु देवी वाग्देवीरूपेण पौराणिकयुगे तु सरस्वतीरूपेण पूजिताभूत्। बौद्धा अपि स्वाभीष्टसिद्धये एनां देवीं वाचम् अर्चयन्ति। बौद्धतान्त्रिकयुगे देवीयं बौद्धतन्त्रैः स्वकीयदेवीरूपेण प्रतिपादिता। तदाप्रभृत्यसौ तुल्यरूपेण बौद्धैरार्य्यैश्च पूज्यते। प्रयोजनानुरोधेन अस्या रूपमपि बौद्धतन्त्रे परिवर्त्तितमासीत्। ते तु न केवलम् एकवक्त्रां द्विभुजां सरस्वतीमर्चयन्ति, अपि तु त्रिमुखां षड्भुजामपि। बोधिसत्त्वानाम् अवलोकितेश्वर एव श्रेष्ठः। ततः परमेव मञ्जुश्रीबोधिसत्त्वस्य स्थानम्। असौ मञ्जुनाथो मञ्जुघोषोपनाम्नापि परिचीयते। विद्याधिपतित्वात् वागीश्वर इत्यस्य नामान्तरम्। ललितविस्तर-दिव्यावदानप्रभृतीनां ग्रन्थानां प्रथमे भागे मञ्जुघोषस्य नाम न दृश्यते। सुखावतीव्यूहे तु अस्य नामास्ति। लङ्कावतारसूत्रे असौ हि मुख्यवक्ता। खृष्टीय २७० अब्दे रत्नकारण्डव्यूहः अनूदितः। तत्रासौ अतिरञ्जितः सन् वर्त्तते। सद्धर्मपुण्डरीके तु अयं मुख्यबोधिसत्त्वः मैत्रेयः। स शास्तृरूपेण निर्दिष्टः। चिरयौवनोऽसौ मञ्जुश्रीः। असौ भारते, नेपाले, तिब्बते, चीने, जापाने, यवद्वीपेऽपि पूज्यते। एष ज्ञानबुद्धिविद्यास्मृत्यादीनामधिष्ठातृदेवता। अयन्तु

शक्तिविरहित:। अपि तु एकस्मिन् मञ्जुश्रीचरिते एतदासाद्यते यत्, लक्ष्मीः सरस्वती वा, द्वे अपि वा अस्य शक्ती। पुस्तकमेतत् मञ्जुश्री-विक्रीड़ितं खृष्टीय ३१३ अब्दे चैनभाषयानूदितम्।

सरस्वती हि वागीश्वरी। मञ्जुश्रीः पुनः वागीश्वरः। बौद्ध-तान्त्रिका वागीश्वरशक्त्या वागीश्वर्य्या भक्ताः सन्तः तामपि पूजयितु-मारेभिरे। आर्य्यतान्त्रिका अपि तस्याः पूजां प्रवर्त्तयामासुः किल। देवीयं चतुर्भुजा त्रिनेत्रेति पञ्चरात्रागमः। हस्तेषु अस्याः दण्डः पुस्तकं माला कमण्डलुश्च वर्त्तन्ते, कालक्रमेणासौ बहुधा परिचिता आसीत् धेनु-वागीश्वरी सौभाग्य-वागीश्वरीत्यादिरूपेण। आसां त्रिनयनं शिरसि जटाजूटश्च। धेनु-वागीश्वरी शब्दब्रह्मेति आर्य्य-तान्त्रिकाणां मतम्। बौद्धानां साधनमालायां कतिविधानां सरस्वतीनां ध्यानानि विद्यन्ते। ताः पुनः—

(१) महासरस्वती (२) वज्रवीणासरस्वती (३) वज्रसारदा (४) आर्य्यासरस्वती।

महासरस्वती चन्द्रमण्डलस्थिता। सा द्वादशवर्षीया नानालङ्कार-भूषिता स्मेरमुखी करुणामयी च। अस्या वक्षसि मुक्ताहारः, दक्षिणहस्ते वरमुद्रा, वामे च सदण्डश्वेतपद्मम्। सा सर्वशुक्ला। अस्याः वर्णः शरदः पूर्णचन्द्रांशुरिव शुभ्रः। अस्या आननं पद्मं वसनञ्च शुभ्रम्। तया धृतं गन्धपुष्पमपि शुभ्रम्। महासरस्वत्याः पुरतः चतस्रः स्वनायिकाः—पुरतः प्रज्ञा पश्चात् मतिः दक्षिणे मेधा वामे स्मृतिः।

एवञ्च सरस्वत्याः ध्यानम्—सा चन्द्रमण्डलमध्यवर्त्तिनी पुण्ड-रीकासना; पद्ममिदं ह्रींकारव्याप्तम्। एवं चिन्तयित्वा पश्चात् तस्मिन्नेव पद्मे—

"तेन च भगवतीं महासरस्वतीमनुविचिन्तयेत् शरदिन्दुकराकारां सितकमलोपरि चन्द्रमण्डलस्थां दक्षिणकरेण वरदां वामेन सनाल-

सितसरोजधरां स्मेरमुखीमतिकरुणामयीं श्वेत-चन्दनकुसुमवसनधरां मुक्ताहारोपशोभितहृदयां नानारत्नालङ्कारवतीं द्वादशवर्षाकृतिं मुदित-कुचमुकुलदन्तुरोरस्तटीं स्फुरदनन्तगभस्तिव्यूहावभासितलोकत्रयाम्। ततस्तत्पुरतो भगवतीं प्रज्ञां दक्षिणतो मेधां पश्चिमतो मतिं वामतः स्मृतिं एताः स्वनायिकासमानवर्णादिकाः सम्मुखमवस्थिताश्चिन्त-नीयाः।" साधनमाला-संख्या १६२ पृ० ३२८

देवीमाहात्म्ये महासरस्वती—आर्थतान्त्रिका अपि आद्याशक्तिं दुर्गां महासरस्वतीरूपेण कल्पयन्ति। तेषां महासरस्वती तु अष्टभुजा। दक्षिणे शङ्खं हलं शूलं घण्टां वामेन तु मुषलं चक्रं धनुः सायकं च बिभ्रती राजतेऽसौ। देवी पद्मोपरि पद्मासनोपविष्टा। मार्कण्डेय-पुराणान्तर्गतदेवीमाहात्म्ये देव्याः प्रथमचरितस्य महाकाली देवता, द्वितीयचरितस्य महालक्ष्मीः, उत्तरचरितस्य तु रुद्रः ऋषिः महा-सरस्वती देवता, उष्णिक् छन्दः, भीमा शक्तिः भ्रामरी बीजं, वायु-स्तत्त्वम्। अत्र महासरस्वत्या ध्यानमप्यस्ति—

"घण्टाशूलहलानि शङ्खमुषले चक्रं धनुः सायकं
हस्ताब्जैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्यप्रभाम्।
गौरीदेहसमुद्भवां त्रिजगतामाधारभूतां महा-
पूर्वां मन्त्रसरस्वतीमनुभजे शुम्भादिदैत्यार्दिनीम्॥"

अनेन मन्त्रेण पञ्चोपचारैः देवीं पूजयित्वा नित्यं चण्डीस्तवं पठेदिति निर्णयमः। अत्र दुर्गा एव महासरस्वतीति प्रतिभाति। अस्याः चण्डीरूपत्वं दुर्गारूपत्वञ्च महाभारते अपि दृश्यते—

"त्वं महाविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम्।
स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि॥ ८०३
स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती।
सावित्री वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते"॥ ८०४

भद्रकाल्याः सरस्वत्याश्च अभिन्नरूपत्वं पूजापद्धतावपि प्रतिपाद्यते—"ॐ भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः।" इति

वज्रवीणासरस्वती—वज्रवीणासरस्वती द्विभुजा शुभ्रवर्णा। अन्यत्र देवी महासरस्वत्या तुल्या। अस्याः हस्तद्वये वीणा। साधनमालायाम् एवमस्याः रूपं दृश्यते—

"सप्तमस्य द्वितीयस्थमष्टमस्य चतुर्थकम्।
प्रथमस्य चतुर्थेन भूषितं तत् सबिन्दुकम्॥
तदुद्भवां सरस्वतीं वीणावादनतत्पराम्।
चन्द्रावदातनिर्भासां सर्वालङ्कारभूषिताम्॥"

—नं १६५ पृ० ३३५

जपमन्त्रः—"ॐ पिचु पिचु प्रज्ञावर्द्धनि ज्वल ज्वल मेधावर्द्धनि धिरि धिरि बुद्धिवर्द्धनि स्वाहा।"

वज्रशारदा—वज्रशारदाया दक्षिणे हस्ते पद्मं सव्ये तु पुस्तकम्। असौ सर्वालङ्कारभूषिता त्रिनेत्रा शुक्लवर्णा च। असौ पद्मोपरि संस्थिता अर्द्धचन्द्रकिरीटिनी। अस्या ध्यानं यथा—

"शुभ्राम्बुजोपरि लसत्तनुमादधानां
नेत्रत्रयं मुकुटसंस्थितमर्द्धचन्द्रम्।
वामेन पुस्तकधराम्बुजमन्यहस्ते
पश्चात् स्वदेहसमतामनयत् प्रयत्नात्॥"

साधनमाला नं १६६ पृ० ३३७

वज्रसरस्वती वा आर्य्यासरस्वती—वज्रसरस्वती साधनमालायां एवं वर्ण्यते—

"सितवर्णां मनोरमां दक्षिणेन रक्ताम्बुजधारिणीं वामेन प्रज्ञापारमितापुस्तकधारिणीम्।"

मनोज्ञाया मूर्त्तेरस्याः सव्येतरहस्ते लोहितपद्मं वामे प्रज्ञापार-

-मितापुस्तकम्। इयं षोडशी श्वेताम्बरा सितवर्णा च। चन्द्रबीज-निष्पन्ने यम् आर्य्यसरस्वतीरूपेण च गीयते। अस्या मन्त्रो यथा—

"ॐ पिचु पिचु प्रज्ञावर्द्धनि ज्वल ज्वल मेधावर्द्धनि धिरि धिरि बुद्धिवर्द्धनि स्वाहा।"

आर्य्यवज्रसरस्वती—असौ त्रिनयना रक्तद्युतिसमन्विता सद्भूषणा-लङ्कृता प्रत्यालीढ़पदेन संस्थिता षड्भुजा च। असौ दक्षिणेन पाणिना पद्मम् असिं कर्त्तीञ्च, वामेन पुनः ब्रह्मकपालं रत्नं चक्रं च धारयन्ती राजते। मुखस्य दक्षिणं पार्श्वं नीलवर्णं वामपार्श्वन्तु श्वेतम्। अस्याः ध्यानम्—

"तस्माद् रक्तमहाद्युतिं भगवतीं सद्भूषणालङ्कृतां
प्रत्यालीढ़पदस्थितां त्रिवदनां षड्बाहुभिर्भूषिताम्।
सव्ये नीलमुखां बिभर्त्ति च करे पद्मासिकर्त्रीश्च वै
वामे शुक्लमुखां च पात्रसहितां सद्रत्नचक्रं तथा॥"

कृष्णयमारितन्त्रे तु वज्रसरस्वत्या ध्यानमेवं—

"त्रिमुखां षड्भुजां रक्तां सरस्वतीं भावयेद् व्रती।
पद्महस्तधरां सौम्यां प्रज्ञावर्द्धनहेतवे॥"

शिवाजि-चरितम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीकालिदासविद्याविनोदः]

अथ यवननृपाणां दक्षहस्तस्वरूपो
विषमसमरजेता राजपुत्राख्यसैन्यैः।
विविधविजयवार्त्तां घोषयन् सिंहनादै-
रभजत जयसिंहो दक्षिणं भारतं तत्॥ १

विदित-सकल-वार्त्तो वीरवर्य्यः शिवाजिः
समरविजयिसैन्यैरभ्युपेतः ससज्जः ।
अगणित-शरजालैस्तैर्वलैर्योद्धुकामो
दृढविरचितकाये रायदुर्गेऽवतस्थे ॥ २

विपुलयवनसैन्यैर्विप्लुतं हिन्दुधर्मं
प्रतिदिनमथ विप्रान् गाश्च पश्यन् विपन्नान् ।
नरपति जयसिंहो मर्म्मविद्धः स्वदूत-
मनयदसमकीर्त्तेः शैलदुर्गं शिवाजेः ॥ ३

भुवनविदितकीर्त्ते ! हिन्दुधर्मैकरचिन्
हत-निपतित-धर्म्मान् राजपुत्रान् स्ववंश्यान् ।
यवन-कलित-देहान् मातृशान् भाग्यहीनान्
विमलय करजालैर्भारताकाश-सूर्य्य ! ॥ ४

त्वमसि यवनजेता राजपुत्रप्रधानम्
अहमपि तव वंश्यः कर्म्मणा म्लेच्छदासः ।
मम वचनममान्यं यद्यहो सर्वथा ते
तव पितृसम-वृद्धः साहसादेष वच्मि ॥ ५

यदि च कपटसन्धिः क्षत्रियाणां निषिद्ध-
स्तदिह सरलसन्धेः प्रस्तुतं पत्रमेतत् ।
सुतसम कुरु सन्धिं सम्यगारङ्गजेवे-
र्न खलु तव निवृत्तं युद्धकण्डूयनं स्यात् ॥ ६

त्वयि कृतवति सन्धिं नूनमारङ्गजेवे
यदवधि बलहीनस्तावदेवास्य सन्धिः ।
प्रचुरबलसमेतः सन्धिमद्यैव भङ्क्ता
तत इह भविता ते हिन्दुसाम्राज्यमेव ॥ ७

त्वयि मम सुतभावो रामसिंहे यथास्ते
नसुलभगुणयोगात् स्नेहबन्धोऽधिको वा ।

अहमिह तव वश्यः स्नेहरज्ज्वा शिवाजे
मयि तव पितृभावश्चेदहं स्यां कृतार्थः ॥ ८

अकपट-जयसिंहस्यैतदालोच्य पत्रं
स्वयमयमुपतस्थे निर्विशङ्कः शिवाजिः ।
सकलसमरनीतेः पात्रभूतस्य तस्य
शिविरमुपगतः सन्नाह धर्मैकनाशम् ॥ ९

समधिककृतयत्नो राजपुत्राख्य-सेना-
पतिरतितरवृद्धो भीष्मवद् युद्धवीरः ।
कृतिवर-जयसिंहः पुत्रवत् तं शिवाजि-
मकुरुत निजमङ्के वेशयन् शान्तभावम् ॥ १०

त्वमसि हि मम पुत्रो धर्मतस्ते पिताहं
क्वचिदपि विषये त्वं रामसिंहात् समुच्चः ।
त्वयि जितवति विश्वं विश्वजित्-पुत्र-तातो
भवति हि जयसिंहो धर्मरक्षाव्रतात् ते ॥ ११

तव मुखमिदमद्य प्रेमवीरत्वयुक्तं
भवतु विजयलक्ष्मी-प्रोल्लसत्-कीर्त्तिकान्तम् ।
मम हृदि गगने तत् पूर्णचन्द्रस्वरूपं
विलसतु परिलुम्पद् हिन्दुचित्तान्धकारम् ॥ १२

त्वमिह हि चिरकालं भारते हिन्दुराज्यं
सुरमुनिजनसेवा-तत्परं शान्तियुक्तम् ।
यवनगणविनाशात् धर्मशीलं समृद्धं
सदयहृदयवृत्ते ! स्थापयन् वर्द्धयस्व ॥ १३

तव पितृसमवृद्धाः सर्वदाशास्महेऽद्य
बहुशत-शतवर्षान् जीवतात् त्वं शिवाजे ।
अपि सकलजनानां नन्दयन् चित्तवृत्तिं
रघुपतिरिव राज्यं सर्वथा संविधेहि ॥ १४

स्थलपथ-जयमात्रान्नैव साम्राज्यलाभो
जलपथमपि जेतुं भूरि-पोतान् कुरुष्व ।
इति मतमुपदिष्टस्तेन राज्ञा शिवाजि-
रकुरुत रणपोतान् भूरिसंख्यान् ससैन्यान् ॥ १५

रसद-सकलभोज्यैर्लेह्यपेयैः समेतान्
अनुदिनमपि भुक्तेरक्षयं प्रापितैश्च ।
गृहवसतिमुपेतैर्लभ्यते यः पदार्थः
सकलसमरपोतान् तत्पदार्थैश्च युक्तान् ॥ १६

बहुशत-शतसंख्यं दिव्यमाग्नेयमस्त्रं
बहुशत-शतसंख्या आयसीर्य्याः शतघ्नीः ।
अलभत जलदस्यून् 'पर्त्तुगिज्' वीरवर्गान्
विषमसमरभूमौ संपराजित्य राजा ॥ १७

अपि स सकलमस्त्रं यत् पुनर्भारतीयं
बहुविधमपरास्त्रं बाहुवीर्य्येण लब्धा ।
शतमथ रणपोतान् षष्टिसंख्यांश्च वीरै-
र्जलपथमभिजेतुं प्रेषयामास वीरः ॥ १८

कति कति रणपोताः सागरे भासमानाः
बहुतर-नरसैन्यैः सत्पदार्थैः समेताः ।
विविध-विपणियुक्ता मुक्तवातायनास्ते
स्थलभुवि बहुदुर्ग-भ्रान्तिमापादयन्ति ॥ १९

अमरसमशरीरैर्हिन्दुसैन्यैः समन्तात्
कृतविविधसुरार्च्चाः शेषनिर्माल्यपुष्पैः ।
चित-बहुतुलसीकैर्विल्वपत्रैः समाल्यै-
र्बहुविधशिवलिङ्गैः काशिकान्तिं वहन्ति ॥ २०

हर हर शिव बम् बम् रक्ष मातर्भवानि
सुरहर नरकारे हिन्दुसाम्राज्यलक्ष्मीम् ।

वितर वितर विष्णो तादृगुच्चारयन्तो
भ्रममिव जनयन्ते काश्चिद्वृन्दावनानाम् ॥ २१
बहुतर-रणपोताः सागरद्वीपतुल्या
नव-वसतिमुपेत्य भ्राजमानैश्च लोकैः ।
बहुविधमणिमुक्ता आददानांश्च सैन्यान्
वणिज इव विपण्यः सर्वदा धारयन्ति ॥ २२
शिववसतिमुपेता यक्षविद्याधराद्या
हरिहरगुणगानैर्यादृशं तोषयन्ति ।
सुरनरपशुवर्गानीश्वरप्रेममुग्धान्
शिवनरपतियोधास्तद्वदानन्दयन्ति ॥ २३
कमलदलजलाभं जीवनं सर्वजन्तून्
परिहरति निमेषाद् दृश्यतेऽद्यापि सर्वैः ।
न खलु गुणशरीरं कल्पकल्पान्तरेऽपि
व्रजति हि परिनाशं कीर्त्तिमेवार्ज्जयामः ॥ २४
समरविजयकीर्त्त्या भीष्मकर्णार्जुनाद्याः
बहुचिरमृतपूर्वाः सन्ति तेऽद्यापि लोके ।
चिरतरमितिहासा नाम यस्याश्रयन्ते
अमर इव स जीवन् जीवयेत् सर्वलोकान् ॥ २५

इत्थं निर्माय सैन्यान् स्थलजलसमरे सर्वदोत्साहपूर्वान्
निर्भीकान् धर्मरक्षाव्रतधृतमनसो देववीर्यप्रभावान् ।
संस्कुर्वन् सर्वदुर्गाण्यगणितपृतनाशस्त्रजालैरधृष्या-
ण्यात्मप्रीतः शिवाजिः समभजत सुरैर्हिन्दुसाम्राज्यलक्ष्मीम् ॥२६

—•—

वेदान्ते सांख्याधिक्षेपपरतानिरासः

[निबन्धकः—श्रीशरच्चन्द्रभादुरी एम् ए वि एल्]

ईक्षामात्राद् वदति निगमो यत्कृपां सृष्टिरूपां
ध्यायं ध्यायं निखिलजगतां कारणं तं पराख्यम्।
मायाधीशं मुनिजनमनोहारिणं ज्ञानगम्यं
ब्रह्मव्याख्या मननबहुला तन्यते भीतभीतैः ॥ १

इन्द्रादि-वन्दितं वन्दे भास्करस्यापि भास्करम्।
मूढोऽपि यत्कृपालेशाददभ्रं पण्डितायते ॥ २
वेदव्यासं प्रणम्यादौ वेदविद्याप्रकाशकम्।
प्रणम्य शङ्कराचार्य्यं महेशमूर्त्तिरूपिणम् ॥
संविमृश्य च तद्वाक्यं यथाज्ञानं यथाश्रुतम्।
व्याख्याकृतां तथाऽन्येषां व्याख्येयं सुभिया कृता ॥ ३

महाभारत-श्रीमद्भागवतादिषु यदुक्तं कापिलमतमिति तत् तत्त्वानां क्रमविकाशादिविषयेषु नव्यसाङ्ख्यमतानुरूपमपि सेश्वरम् ईश्वराधीन-प्रकृतिवाचकञ्च। श्रीमच्छङ्कराचार्य्यपरमगुरुणा सयत्नं व्याख्यातत्वात् साङ्ख्यकारिका न भवितुमर्हति निरीश्वरा वा स्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिपादिका वा। साङ्ख्यमतावलम्बी प्रकृतेरीश्वर-पारतन्त्र्यं यदि स्वीकुर्य्यात्, तदा भवति निर्दोषं साङ्ख्यमतमिति स्पष्टमुक्तं साङ्ख्यमतखण्डनावसरे भगवता शङ्कराचार्य्येण *। सूचितं भगवता साङ्ख्यसूत्रकारेण "प्रकृति-निबन्धनाच्चेन्न ; तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" ॥ १।१८

---

* "अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्प्येत, यथाऽग्नि-निमित्तमयः-पिण्डादेर्दग्धृत्वम्। तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम्"—इति ईक्षतिसूत्रभाष्ये।

अर्वाचीन-भाष्यकार-टीकाकारैः साङ्ख्यसूत्र-साङ्ख्यकारिके यन्निरीश्वरवादपक्षे स्वतन्त्र-प्रकृतिवादपक्षे जीवात्मबहुत्ववादपक्षे च व्याख्याते तद् भ्रमात्मकमिति साङ्ख्यसूत्रादि-व्याख्यानावसरे प्रदर्शयितुं यतिष्ये।

परब्रह्मजिज्ञासूनां महाभाग्यवतां सम्बोधाय विभिन्नोपनिषद्वाक्यसमन्वयादि वेदान्तसूत्रैः सम्पादितं ज्ञानमूर्त्तिना भगवता वेदव्यासेन। श्रीमच्छङ्कराचार्य्य-निम्बार्क-रामानुज-मध्वाद्यैर्महात्मभिर्विभिन्नं व्याख्यातेष्वपि सूत्रेषु बहूनि सूत्राणि साङ्ख्यमत-निरसनपक्षे एकवाक्यतया व्याख्यातानि। ईक्षत्यधिकरणगतानि रचनानुपपत्त्यधिकरणगतानि च तेषु प्रधानानि। एतानि सूत्राणि यथा साङ्ख्यमतखण्डनपक्षे व्याख्यातानि श्रीमच्छङ्कराचार्य्यादिभिस्तथाऽस्मभ्यं न रोचते। अत ईक्षत्यधिकरणादि व्याख्यातुमस्माकमयमुद्यमः साधुभिः सदसद्विचारपरायणैः सम्यक् क्षन्तव्यः, विचार्य्याणि च सूत्राणि प्रोज्झिताधीतभाष्यटीकादिजनितसंस्कारैरिति सप्रश्रयं प्रार्थये।

ईक्षत्यधिकरणसङ्गमनाय तदुपक्रमप्रदर्शनाय च प्रथमं चतुःसूत्रीव्याख्यानं विधीयते।

१।१।१ "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा"।

ब्रह्मजिज्ञासुरेव एतच्छास्त्राधिकारी नाऽन्य इत्यायात्यस्मात् सूत्रात्। येन केन प्रकारेण सञ्जातायां ब्रह्मजिज्ञासायां भवत्यधिकारी ब्रह्मजिज्ञासुरिति बोद्धव्यम्।

किं-लक्षणं तद् ब्रह्म इत्याह

१।१।२ "जन्माद्यस्य यतः"।

"अस्य" जगतो "जन्मादि" सृष्टिस्थितिलयाः "यतो" यस्मात् कारणाद् भवति तद् ब्रह्म।

कथं गम्यते सृष्टिस्थितिलयकारणत्वं ब्रह्मण इति। प्रमाणं त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानशब्दाभिधम्। ब्रह्म न प्रत्यक्षसिद्धम्। "न तत्र

चक्षुर्गच्छती"त्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः। नाप्यनुमानसिद्धम्। "यन्मनसा न मनुत" इत्यादिभ्यः। अतः, शास्त्रप्रमाणकमेव सृष्टिस्थितिलय-कारणत्वं ब्रह्मण इति प्रदर्शयन्नाह

१।१।३ "शास्त्रयोनित्वात्"।

"ऋग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य। शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः" इति श्रीमच्छङ्कराचार्य्यपादाः। शास्त्रञ्च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद् विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेत्यादि। "अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"ति। एवं "प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानी"त्यादि। एवं "मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानी"-त्यादि। एवं "विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानी"त्यादि भृगुवल्ल्यामेव। "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यान्ती"त्यादिषु छान्दोग्यादिषु श्रुतिषु अन्नप्राणमनोविज्ञानाकाशादिभ्योऽपि "जन्माद्यस्य" श्रूयते। अतो नासन्दिग्धं ब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वादिकमिति शङ्कां परिहरन्नाह

१।१।४ "तत्तु समन्वयात्"।

एतेषां श्रुतिवाक्यानां "समन्वयात्" "तत्" "तु" ब्रह्मैवास्य जगतः सृष्टिस्थितिलयकारणमित्यवगम्यते। वक्ष्यति च "आकाशस्तल्लिङ्गात्" श्रुतिसमन्वयात् कथमवगम्यते ब्रह्मण एव सृष्टिस्थितिलयकारणत्वमित्याह ईक्षत्यधिकरणम्।

१।१।५ "ईक्षतेर्नाशब्दम्"।

जगदुत्पत्त्यादि यथा ब्रह्मणस्तथा अन्नादेरपि आकाशादपि पूर्वोक्तेभ्यः श्रुतिवाक्येभ्यः श्रूयत इति सत्यम्। परन्तु अचेतनस्य अन्नाकाशादिकस्य "न" जगत्कर्तृत्वादिकम्। कुत इत्याह एतद् "अशब्दं" न श्रुत्यभिमतम्। कस्मादित्याह "ईक्षतेः" जगत्कारणस्य ईक्षितृत्व-

श्रुतेः छान्दोग्यादिषु, अचेतनानामन्नादीनां कस्यापि न भवितुमर्हति सृष्ट्यादिकारणत्वम्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति। यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्म" ततश्च दृश्यते "अन्नाद्धेयव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, अन्नेन जातानि जीवन्ति, अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"ति। एवं "प्राणाद्धेयव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि एवं "मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि। एवं "विज्ञानाद्धेयव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिषु श्रुतिषु अन्नप्राणमनोविज्ञानादिभ्योऽपि "जन्माद्यस्य" श्रुतत्वाद् अचेतनानां तेषां व्यावृत्त्यर्थं सूत्रितम् "ईक्षतेर्नाशब्द"मिति।

"ईक्षतेर्नाशब्द"मिति सूत्रे तत्पूर्ववर्त्तिनि कस्मिंश्चिदपि सूत्रे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतयः तैत्तिरीयाद्यन्तर्वर्त्तिषु यत्प्रकरणेषु दृश्यन्ते तत्रापि वा नास्त्युल्लेखः इङ्गितं वा। अत एतत्सूत्रस्य साङ्ख्योक्तप्रधानव्यावृत्तिवाचकं दृश्यते यद् व्याख्यानं तन्न समीचीनमिति साधुभिर्बोद्धव्यम्।

"तत्तेज ऐक्षत ; ता आप ऐक्षन्त" (छान्दोग्य ६।२।४) इत्यादिषु दृश्यते अचेतनानामप्तेजआदीनामीक्षितृत्वम्। अतो नायुक्तमचेतनानां सम्बन्धिनी ईक्षितृत्वोक्तिः गौणी इति शङ्कामपाकरोति—

(क्रमशः)

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्था:

		मूल्यम्			
२।	कालीतत्त्वम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥/०)	सदस्यानाम्	।०)
३।	मङ्गरीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४।	मुक्तिवाद:—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचित:, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहित:	,,	२)	,,	२।०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	३।०	,,	३)
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	१०)	,,	।/०
८।	कारकोल्लास:—भरत-मल्लिककृत:, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूप:		/०)	,,	/०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, बाङ्गला-भाषाटिप्पणसमेता		॥०)	,,	॥/०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थ:	,,	१।०)	,,	१)
१२।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,	।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥०)	,,	॥/०)
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्)	साधारणानाम्		सदस्यानाम्	
	श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,,	१।०)	,,	१)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	,,	१॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विंशो ग्रन्थयात्रापि वाराणसीयात्रापद्धति-रूपम्		३)	,,	॥०
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२।०	,,	२)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थ:		१।०	,,	१)

देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा बङ्गाक्षरमुद्रितनामानि बङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समञ्जसा—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

२। उद्वाहतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्।

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
38, *Vidyasagar Street, Calcutta.*

Reg. No. C. 1073.

१८५१ शकीये श्रावणे | १२श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या
August, 1929.] | [Vol. XII, No. 4.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

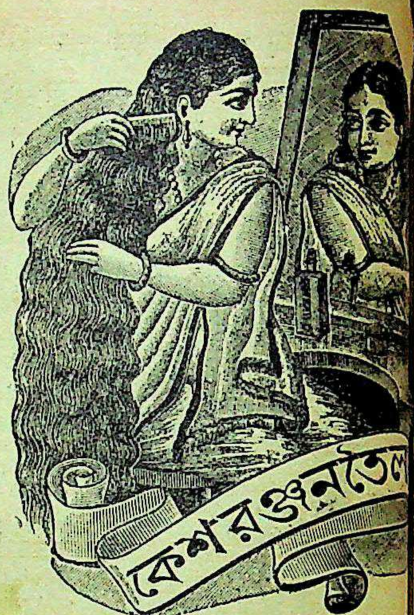
सह-सम्पादकः—श्रीदुर्गामोहन-भट्टाचार्य्यः, एम्. ए.

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7 s.

কেশ-রঞ্জন তৈল—

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য—প্রতিশিশি একটাকা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়া অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণের জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নে"র ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৵০ আনা।

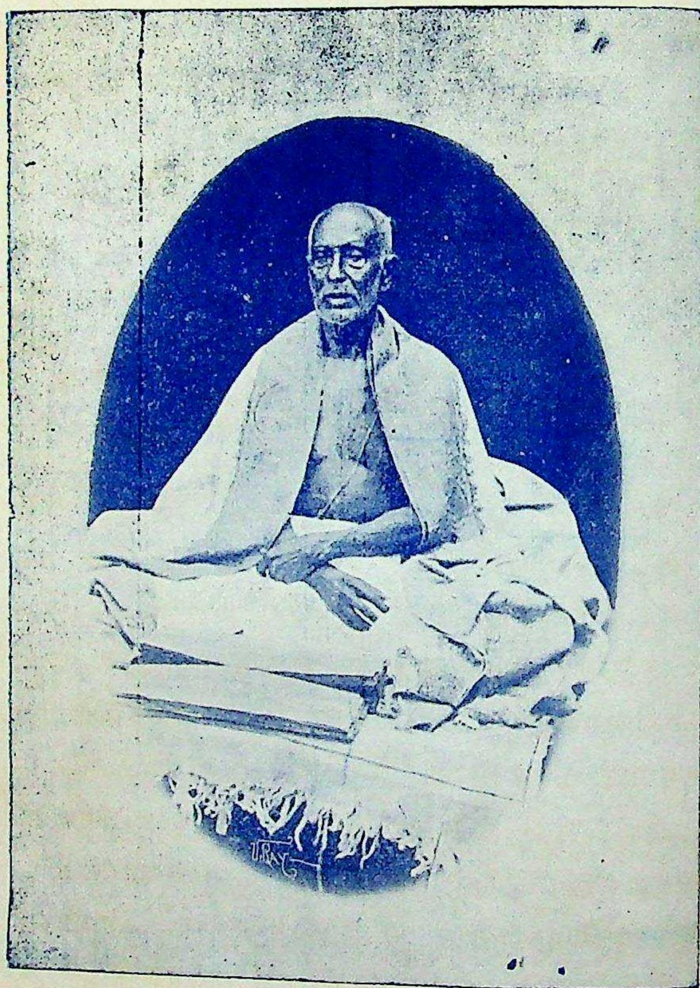
পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কথানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা প্রভৃতি। দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

भिषक्‌चक्रचूडामणि:
कविराज—गङ्गाधर-कविरत्न: ।

शकाब्दा:—१७२०   मृत्युशकाब्दा:—१८०७

कविराज—श्रीयुक्त-गणपतिसेन-कविरत्नस्यौदार्य्येण प्राप्तेयं प्रतिकृति: ।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

August, 1929.	१८५१ शकीये श्रावणे १२श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या	Vol. XII. No 4.

वर्षबिन्दुः

(पूर्वतोऽनुवृत्तः)

[निबन्धकः—इ. वि. रामशर्म-नम्पूरी]

साध्वीमणेस्त्वङ्गदपाङ्गकोण-समुल्लसत्सत्प्रणयाङ्कुरस्त्वम् ।
मनस्यकस्मात्कुपितस्य शुष्के जातोऽनुतापोऽपि च स त्वमेव ॥२२

स्वर्वाहिनोबिन्दुविनिर्गमाय कृत्वा धनुर्जिह्ममधः स शक्रः ।
अयःशरैः किं कृतवान् नु सेतुमित्यभ्रकैः शोभितभूतनाशी ॥२३

निदाघकाले नितरां दिनानां विराम-चारुत्व-विघातकत्वात् ।
प्रतापयन् लोकमभूदिहाब्दः प्रह्लाददाता स हिरण्यदैत्यः ॥ २४

परोपकारप्रवणस्य मेघः प्रादुर्भवायैव तव व्यतानीत् ।
इमां निजां जीवित-दूरयात्रां तदीय-जन्माद्य कृतार्थमासीत् ॥२५

अङ्गीक्रियात् काममनर्घदिव्य-सायुज्यमभ्रं तदतीव धन्यम् ।
अपार-नीहार-कृपा-रसार्द्रो भवानिहायातु वि-नाथ-बन्धो ॥२६

विदारयन् वक्त्रमुदीक्ष्य तत् खं पश्येव चास्ते ह ! ह ! चातकस्ते ।
मनोहरे तस्य गले जवात्त्वमन्तर्विभूषा-मणितां प्रयाहि ॥२७

चिरन्तनश्रीमुनियाज्ञवल्क्यवान्तं यथा तित्तिरिपक्षिशाबः।
वेदान्तसर्वस्व-रहस्यसारं स चातकः संस्वदिता तथा त्वाम् ॥ ३८

सुधाकरस्याग्रकराङ्कुरं तं यथा चकोरः स तथा तपस्वी।
प्रायोपवेशव्रत-तान्तधीस्त्वामास्वाद्य साक्षादमृताशनः स्यात् ॥ ३९

किमत्र चित्रं खलु नीडजस्य क्षुद्दाहशान्त्यै तु परानपेक्षम्।
आत्मार्पणं कर्म पुराऽपि चाद्य जीमूतवाहस्य वरिष्ठधर्मः ॥ ४०

तवाथवातीत्य जवादधस्तात् तदत्र रत्नाकरवेदिकायाम्।
शुक्तौ महत्यां पतनं समस्तु दिव्यस्य हव्यस्य हुतार्चिषीव ॥ ४१

महाकवीन्द्रस्य नवाशयः सत्-पद्यस्य मध्ये न यथा समेति।
यथाऽपरोक्षः स च तत्त्वबोधो भक्तान्तरङ्गं परमं प्रयाति ॥ ४२

हा! तावदब्धेरधरे निषण्णां तले विषण्णां भवति प्रविष्टे।
तां शुक्तिकां सा तरसैव च स्यात् कान्तिच्छटा-कन्दलकामधेनुः ॥ ४३

कालक्रमात् त्वं कमनीयरूपः कल्याणमुक्ताफलतल्लजः स्याः।
तारुण्यवल्लयास्तरलायताक्ष्या नासाग्रभूषा-नव-रत्नराजः ॥ ४४

अनङ्गसाम्राज्यपताकिकाया नासामणिस्तत्तरुणीमणेस्त्वम्।
बिम्बाधराकीर्णसितं स्मितं तत् करिष्यसि द्राक् पुनरुक्तशोभम् ॥ ४५

तवाथवाऽशोपवनाङ्गणस्थे महातपक्लान्तदले स्थितिः स्यात्।
'रोसा' प्रसूने शुकशावकस्य चञ्चौ यथा चारुपयःकणस्य ॥ ४६

मुखस्य कान्तिं मुकुरे निरीक्ष्य विचालयन्तीव शिरो वराङ्गी।
'रोसा'भिधा सा तरसा धुता स्यात् स्वकीयमाध्वीरसपानमत्ता ॥ ४७

पानीयबिन्दो भवताक्तताङ्ग-विलेपनानां कुशलेन तस्य।
सुमस्य नेच्छास्त्यपरे दलानां लावण्य-पीयूष-सरोऽवगाहे ॥ ४८

शनैः शनैर्बालपलाशपत्र-गारुत्मतश्रीमणिमञ्चगं तम्।
समौक्तिकं कुङ्कुमविग्रहं स्याद्वायुः समालोक्य कृतार्थजन्मा ॥ ४९

भूत्वा मधुस्वादुकणाङ्कुरस्त्वं नीत्वा सुमे तत्र कियद्दिनानि।
मन्दानिलाय भ्रमरार्भकाय विभज्य दद्याः स्वतनुस्वमद्य ॥ ५०

पलाशपद्मच्छदतल्लजान्तर्लग्नं भवन्तं श्रियि नृत्तवत्याम् ।
मदिष्टपट्टास्तरणे विशीर्णं मञ्जीरमाणिक्यमिवेक्षिताहे ॥५१
केकारवेण स्तनिताय दत्त्वा प्रत्युक्तिमग्रे प्रमदोन्मदाढ्यम् ।
प्रसार्य पिच्छं विबलच्छिखी स कृषीवलान्तःप्रतिबिम्बरूपः ॥५२
यत्र स्थले त्वं परमृश्यशृङ्गसमः सकृन्न्यस्यसि पादपद्मम् ।
प्रत्यग्रगारुत्मतपद्मराग-पद्मालयायाः स विशिष्टसौधः ॥५३
महाजनास्ते भवता प्रहीणं महीविभागं मरुमामनन्ति ।
सच्चित्स्वरूपस्य कृपाकटाक्षैरलक्षितं कल्मषशालिनश्च ॥५४
यद्येकदा ते स-सहोदरस्य सान्निध्यसौभाग्यमजेन सृष्टा ।
प्रतप्तया वालुकया लभेत सुशाद्वला स्यादपि सा 'सहारा' ॥५५
चणार्धमायुस्त्वणुमात्रमङ्गं कृते परेषामुभयं च दत्त्वा ।
स्वजीवितोद्देशनिवृत्तिमीप्सुं वृणोम्यहं दैशिकशेखरं त्वाम् ॥५६
मोदामहे नैव नभःस्थितं त्वां स्तुमो भवन्तं तमधः पतन्तम् ।
दृष्टं कृतार्थीकृतजीवितानां किरीटमाणिक्य ! तदेमि तेऽपि ॥५७
आगामिनां त्वं जनुषां शतेऽपि परोपकारव्रतबद्धकक्षः ।
आकल्पमादित्यसमस्य ते सा दैनन्दिनव्यापृतिरेव धन्या ॥५८
युद्धाय सज्जस्य भटस्य लघ्वी मुखप्रभा कापि रिपूंस्तु जित्वा ।
उरश्छदप्रश्लथनोत्सुकस्य योधप्रभोः पूर्णमुखप्रभाऽन्या ॥ ५९
दिवो मुखं सृष्टकलङ्कशङ्कम् दृहक् च भूमेः शिशिरत्वमागात् ।
सर्वत्र सन्तुष्टिरलं व्यलासीत् सर्वं शुभं त्वत्करुणाविलासात् ॥६०
जयाद्यग्रकल्याणगुणैकसिन्धो ! जयाद्य विश्वोत्तरविश्वबन्धो ! ।
जयात्र विख्यापितसर्वजन्तो ! जयाग्रपर्जन्य-कृपाम्बुबिन्दो ! ॥६१

सार्वभौमो धर्मः

(पूर्वतोऽनुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्री········]

मोहं रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धिम्
सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् ।
शास्त्रान्तराभ्यसन-योग्यतया युनक्ति
तर्कश्रमो न तनुते कमिहोपकारम् ? ॥

कर्म्म ब्रह्मविचारणां विजहतो भोगापवर्गप्रदां
घोषं कश्चन कण्ठशोषपुलकं कुर्वन्त्यमी तार्किकाः ।
प्रत्यक्षं न पुनाति नापहरते पापानि पीलुच्छटा
व्याप्तिर्नावति नैव पात्यनुमितिर्नो पक्षता रक्षति ॥

आदौ धर्म्मे प्रमाणं विविध-विधिभिदा शेषतां च प्रयुक्तिं
पौर्वापर्य्याधिकारौ तदनु बहुविधं चातिदेशं तथोहम् ।
बाधं तन्त्रं प्रसङ्गं नयमनय-शतैः सम्यगालोचयद्भ्यो
भिन्ना मीमांसकेभ्यो विदधति भुवि के सादरं वेदरक्षाम् ॥

मीमांसकाः कतिचिदत्र मिलन्ति वेद-
प्रामाण्यसाधनकृतोऽपि न तेऽभिवन्द्याः ।
उद्घोषितोऽप्युपनिषद्भिरशेषशेष-
ब्रह्मैव नाभ्युपगतः पुरुषत्तमो यैः ॥

* * * *

इदमेव निरूपयद्भिः पौराणिकैः कथ्यते—

अक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्य-योगयोः ।
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।
श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥

सुतरां व्यावहारिकं वस्तु परमपरञ्च पारमार्थिकमिति धिया शास्त्राणां षसामपि वर्त्तत एव लक्ष्यैक्यं, प्रतिपादनसाम्यमविरोधश्चेति न तिरोहितं किञ्चित् । पशुपतिभक्ता नारायणभक्ता इतरेऽपि च तत्तद्देवानां स्वविधानानुरूपं पूजोपकल्पनं कुर्वन्ति, स्वपरभेदेन च साम्यं वैषम्यं च तेषामपि सिद्धान्तेऽन्तःपतति परमितस्तोऽपि गतार्थाः ।

स्थितमिदानीमास्तिकानां मतम् । नास्तिकानां पुनर्मतपरीक्षावसरे तेषामग्रणीश्चार्वाक एव पुरतः समायाति । लौकायतिकापरपर्य्यायः सोऽयं प्रत्यक्षमात्रप्रमाणविभवः कस्यापि वस्तुन्यात्मापरविचारनिर्विशेषमस्ति निक्षिपन् पापात्, लोभात्, कामात् मोहाद्वा मनागप्यातङ्कं भयं वा नानुचिन्तयन् देहमेवात्मानमध्यवस्यति । एष च पुनरालस्यग्रहगृहीतो नैसर्गिकेण वेदद्रोहेण परमात्माप्रत्ययेन च पुरस्कृतः "न स्वर्गो नापवर्गो वे"ति बहुशः प्रगल्भते ।

चार्वाकादीषदधिकविवेकवन्तो माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिकाश्चतुर्विधा बौद्धाः सर्वशून्यत्वं वाह्यशून्यत्वं वाह्यार्थानुमेयत्वं वाह्यार्थप्रत्यक्षत्वं च पुरस्कृत्य भगवतो बुद्धस्य नास्तिकत्ववादानुद्घोषयन्ति । आद्याः "यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमो"-त्यादि-नयेन कृत्स्नं वस्तुजातं शून्यमेवेति प्रत्यवतिष्ठन्ते । द्वितीयो योगाचारः—अनादिवासनावशतया ऋते वाह्यार्थाननेकाकारैरवभासमानां बुद्धिं केवलां बोधयति । स हि भगवदुपदेशं "सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यम्" निशम्य तस्य भावनाचतुष्टय-प्रचयबलान्निखिलवासनोच्छेदविगलित-विविधविषयाकारोपप्लव-विशुद्ध-विज्ञानोदय एव महोदय इति मन्यते । सौत्रान्तिका वाह्यान् पदार्थाननुमेयान् मन्यन्ते, वैभाषिकाश्च पुनः शून्यविज्ञानवादादीनां मध्ये पारस्परिकं विरोधं विलोकयन्ति ।

आर्हता विवसनाः सौगतानां क्षणिकत्वं खण्डयन्तः सप्तभङ्गी-न्यायानुसारिणो जीवा-जीवा-स्रव-संवर-निर्जर-बन्ध-मोक्षान् पदार्था-नभ्युपगम्य शरीरपरिमाणं जीवं मन्यन्ते ।

तेषु तेषु स्थलेषु समीचीनतया आस्तिकदर्शनैः खण्डितास्तदिमे नास्तिका अपि निम्नवर्गीयच्छात्राणां युक्तिजालमिव तर्कजालमुपन्यस्य स्वीयं मतं प्रचिख्यापयिषवः, वकुलमालतीपारिजाततरव इव पुष्प-राशिभिः शरैर्मन्दरशृङ्गं प्रहर्त्तुमभ्युद्यताः, आस्तिकदर्शनानामलङ्कारा-येव जायन्ते । चार्वाको लोकदृष्टिं पुरस्कुरुते, परन्तु बौद्धा आर्हताश्च ततः कमप्युदारतरं विचारमादाय प्राधान्यं ततः समधिगच्छन्ति । लौकिकसुखैषणया तत्रापि च मर्यादाभङ्गमङ्गीकृत्य कर्मकरणान्नितरां क्षोदीयान् खलु चार्वाकविचारः । नायमध्यात्मविवेचनापराङ्मुखः स्रक्चन्दनवनितादिष्वेव विषयेषु लग्नो जातुचिच्चेतयितारमात्मानं स्वप्नेऽपि ध्यायति । सौगतानामपि क्षणिकत्वादिकं दुस्तर्कं युक्त्याभासञ्च कक्षीकृत्य योद्धुं प्रववृतिरे अध्यात्मसंगरे । परन्तु तेऽपि पराहता एवा-स्तिककुञ्जरैः । यत् किमपि भवतु, 'ऋणं कृत्वा घृतं पिब'स्तु चार्वाकेषु न लोके कोऽपि प्रत्येति, दूरतस्तु परमात्मसमीपे तेषां चर्चा तदिह क्रम-विचारचिन्तायां दर्शनानां प्रथमभूमिकासु इमे चार्वाकसौगता-दय एव पदमाप्नुवन्ति । "तुषकणोपहितान् व्रीहीन्" "दुःखोपसृष्टं सुखञ्च" कामयमाना अधमपुरुषार्थपक्षपातिनोऽनुपपन्नविचारा अपि तस्मादेते मैत्रीकरुणादृग्निक्षेपेण समुद्धरणीया एवेति कः संशयीत ? आरम्भात् प्रभृत्येव वेदवादनिन्दनपरैराप्तपरिपन्थिभिर्नास्तिकैरास्ति-कानां कोऽपि विरोध एव लक्ष्यीक्रियते, परं कारणैरुपरिष्टान्निर्दिष्टै-स्तेषामपि स एव गन्तव्योऽध्वा ।

तदेतत् स्वल्पमतीनां नास्तिकानां मतं कपिलस्य ब्रह्मसूत्रकृतश्च सूत्रनिर्माणकालात् प्रागेव भारते प्रासरदिति तेषां खण्डनया प्रतीयते ।

उपनिषत्स्वपि गुरुरात्मावबोधनाय समागतं शिष्यं क्रमशः प्राणादीनां परीक्षया देहादिभ्यः पृथक्स्वरूपमात्मानं ग्राहयतीति मन्दधियां प्रकृतिमनुशीलयन्त्याः श्रुतेरुभयपक्षवैशद्यकारिणी पद्धतिः। अवश्य-मेव सूत्रकाराणां बादरायणादीनां केचन सन्निहिताः प्रतिवेशिन एव तथाभूतं सिद्धान्तं कस्मैचन स्वार्थानुसन्धानाय प्रावर्त्तयन्निति प्रवादः सार्थकः। बृहस्पतिर्वा भवतु कश्चनान्यो वा भवतु, कालक्रमेण तैस्ते-रेव विचारैः सम्भाव्यमानं कार्य्यसाधनं कर्त्तुं दुष्टेनापि यथानुयान्त्येव विपश्चितः—"घनाम्बुना राजपथे हि पिच्छिले क्वचिद् बुधैरप्यपथेन गम्यते।" परन्तु—सौगतानामार्हतानाञ्च मतं भगवतो बुद्धस्य पार्श्व-नाथमहावीरादेश्च प्रादुर्भावानन्तरं प्रचलितम्। बुद्धदेवस्य निर्वाणकाले प्रारम्भोन्मुखः सौगतो धर्म्मस्तन्मृत्योरनन्तरं बिम्बिसारा-जातशत्रुप्रभृ-तिभिः सोत्साहमुत्थापितो राज्ञः अशोकस्य समये परं समुदजृम्भत। तेन चात्मधर्म्मसमुन्नतये न केवलं भारत एव वर्षे, अपि तु भारतवर्षं परितः सुदूरव्यापिषु देशेष्वपि उपदेशाः शिला-प्रस्तरादिलेखैः, उपदेशकैश्च प्रेषिताः। किमधिकं पुत्रं पुत्रीञ्च तदर्थमसौ बहिर्देशं संप्रेष्य तथा प्राचारयद्धर्मं यथा संसारस्याद्यापि कियन्तमंशं सौगतेन धर्मेणाक्रान्तं निभालयामः। तथैव जैनानामपि सिद्धान्तो जीवाहिंसा-मूलकः प्रचरति। एष्वेव कालेषु प्रसिद्धिं गते बौद्धधर्मे भगवता शङ्करेण वैदिकधर्म्मस्य निःश्वासमात्रेणानुमित-जीवातोः सकरग्रहमुद्धारं कर्त्तुं भूतले आत्मावतारितः। प्रस्थानत्रयीं विधाय बहुंशोपदेशकान् शिष्यानुत्पाद्य राजशक्तितोऽपि साहाय्यमर्जितम्। एतदुक्तं भवति—सूत्रकृतां कालादेव प्रचलतामास्तिक नास्तिकविचा-राणां भाष्यकृतां कालेऽपि भूरिशः प्रचारोऽभवदिति विद्वच्चूडामणीनां वाचस्पत्युदयनादीनां सोपष्टम्भखण्डनैरवसीयते, यद्यपि सततमेवा-नास्थया ताटस्थ्येन च समुपेक्षिता एव नास्तिका आसन्। प्राक्तना राजानोऽपि सौगतमतानुयायिनः स्वधर्म्मप्रचाराय बलात्कारं नाकु-

वैन्, नापि यावनीं शिखाकर्त्तन-सूत्रोच्छेदनादिकां परिपाटीमकामयन्त।

आस्तिका दर्शनकृतोऽवतारवादं चातुर्वर्ण्यस्थापनं प्रामाण्यसम्बन्धे आप्तवाक्यानामनुशीलनञ्च साधु मन्यन्ते, परन्तु नास्तिकाः सर्वमेतद्विरहय्य यथाकामं धर्म्मपरिवृत्तिं सहमाना लोकोपकारमात्रपरेषु समधिकं श्रद्दधानाश्चिरादागतामपि कौलिकीं परिपाटीं शंकाकलङ्कग्रस्तामिव कल्पयन्तः प्रतिपलं परीक्षन्ते। अध्यात्मवादस्य प्रचारो यतः प्रभृति विरलो जातः, यतश्च सौगतैर्दिकपटैर्विभिन्नमतानुयायिभिश्च नास्तिकैर्भारते पदं कृतं, ततः प्रभृत्येव परमात्मचिन्तने शैथिल्यमापतितं, भौतिकोषु च कामनासु क्रमशः प्रवृत्तिरुद्गता। जीवात्मवादस्य चर्चया येषां कालस्तरुतले याति, त एव साधारणैर्मुद्राकर्पटान्नचिन्तने व्यापृताः पथ्यन्तरमेव समाश्रयन्। सोऽयं धर्म्माणां संक्रान्तिकालस्तथाविधां परिस्थितिमुपास्थापयद् येन उपदेशानां सर्वत्र सम्भूतं दुर्भिक्षम्। यवनानां साम्राज्ये परदारापहरणमार्य्याणां शिरश्छेदः, परद्रव्यलुण्ठनञ्च तथा प्रवृद्धिं गतं, येन सकलेयं भारतधरा भग्नावशेषमपि धर्म्ममन्दिरं पुनरवस्थापयितुं कृच्छ्रादेवापारयत्। परःशता मानवा यावनं मतमङ्गीकृत्य श्रुतिदर्शनोपपादितं सिद्धान्तं व्यस्मारयन्। शतञ्च पुरुषाः सबलात्कारमाकारिता दुहितॄरपि तेभ्यः प्रायच्छन्। यद्यपि तेष्वपि कालेषु धीरधौरेयाणां सहस्रं प्राणैः पणैः तैः सह समरे निपातमाप, परन्तु धार्म्मिको ह्रासोऽन्तर्वर्द्धिगच्छन् व्रण इव बहिरनवलोक्यमानोऽपि अन्तर्महतीं समृद्धिं विधाय समस्तमेव देशमेकपदे जग्रास।। परन्तु सर्वत्र नैराश्य नीहारावृतेऽपि भारते उषसि नभोमार्गे विकीर्णारुणरागरञ्जिता लेखेव तदानीमपि परमात्मना बहूनां हृदये धर्म्मबीजं सारवती शक्तिश्च समर्पिते। एतादृशेष्वेव धर्म्मसङ्कभीरुषु पूज्यपादाचार्य्याः श्रीमन्तो रामानुजस्वामिनः प्रादुरासन्, यस्योपदेशसारैर्भक्तिभावनापरिप्लावितैर्भूयाम

भागो धर्म्ममर्म्मज्ञः सम्पन्नः। 'हिन्दीभाषामवलम्ब्य कवीरादयोऽपि दार्शनिकानां भावानां प्रचाराय समुदयतन्त। श्रीचैतन्यदेवश्च वङ्गभूमिं कीर्त्तनकला-सुधाधारया प्लावयन् नवधा भक्तिं विस्तार्य्य चन्द्र इव चमत्कार वार्त्तोन्मुखांश्च वङ्गान् ररक्ष। एषां समये विप्लव-तमोमालया साम्राज्यगगनं सर्वदा परीतमासीत्, निशाचराणां कवलमिव च भारतीयाः पाटच्चरैरेकागारिकैर्दस्युभिश्च पर्य्यपीडयन्त। राजनीतिः निराधारापि धर्म्मनीतिः समाजशृङ्खलायाः विचारविभागस्य च विलीयमाने सत्त्वे लोकैरुदीच्यमाणा मन्थरं पदं चक्रे यावद्यानकादिभिः पश्चनदीयैः संस्थापिता धर्म्मान्तरङ्गा समाजशृङ्खलाभित्तिः कापि चमूरेव संघटिता, यानुपदमेव वास्तविकं चमूपदमलञ्चकार। अयमाशयः—दार्शनिको धार्मिको वा विचारो विरलं विलोक्यमानानां संस्कृत-व्यवसायिनामिव हृदये स्थितः; इतरेषां विप्लवमये जीवने पदमधान्मोहमयी अज्ञानता। केचिच्चिरात् विलासदाम्ना संदानिताः कामकुण्डे आत्मानं जुहुवुरन्ये च यावनानामाततायिनां दूरतरैः कल्पनातीतैरत्याचारैर्जीविनोऽपि मृता इव दिनान्यगणयन्। जीवो वा परमात्मा वा भक्तिर्वा ज्ञानं वेति विमर्शः केवलं संस्कृतज्ञानां कवीनां हृदये व्यराजत। दिष्ट्या तदानीं सूरदास-तुलसीदास-समर्थरामदास-प्रभृतिभिः गीतगोविन्द-प्रबोधचन्द्रोदय-चन्द्रप्रभचरित-बुद्धचरित-प्रभृतिकर्त्तृभिरिव काव्यसंगीतसुधया धर्म्मकर्म्ममार्गे लोकान् व्यापारयितुमुपक्रान्तम्। एषामेव वाणीविभूत्या कथञ्चिल्लुप्ता अपि श्रुतिस्मृतिदर्शनश्रवणमननाभिलाषाः पुनरपि समुज्जीविताः। हन्त! अद्यापि तामेव परिस्थितिं पश्यतां हृदयेषु तथैव कष्टं भवति। राष्ट्रे सर्वत्रोपचीयमानं जातीयं वैमनस्यं राष्ट्रस्यान्तःकरणं शातयति। पाश्चात्यचाकचिक्यमुग्धास्तदनुकरणपरायणाः पाश्चात्यवेशभाषाभावभूषितामिव भारतभूमिं द्रष्टुं प्रयतन्ते, नाल्पमपि च ततो हानिं विभावयन्ति।

यूरोपीय-दर्शनकाराणां शताधिकानां कियन्तश्चन पूर्वतनाश्चार्वाका

इव भूतोपासका जडचेतनभेदं स्थूलमुपादाय विवेचयन्तः परमात्मतत्त्ववञ्चिता एवासन्, परन्तु कालान्तरे "साक्रटिज"मारभ्य तच्छिष्यपरम्परया आत्मानात्मविचारः प्रवर्त्तितः। "प्लेटो" "अरिस्टटल" प्रमुखैस्तदानीमीश्वरसत्ता स्वीकृता, तमेव परमं मत्वा तद्भक्तिकर्म्मणि च व्यापारिता जनाः। पश्चान्मनोविज्ञाना-(Psychology)-ऽनुभवपरोक्षानुभव-वादादीनां मतानां प्रसिद्धिरभूत्। एषां "कांटस्य" परोक्षावादेन प्राधान्यमलुप्यत, संविद्वस्त्वनुभववादिनश्च परमं स्थानमवापुः। अथ तु मनोविज्ञानादिष्वेव नवनवाविष्कारेषु पाश्चात्त्यदार्शनिकानां मनः संलग्नम्। ते प्रत्यक्षमनुभवनीयानां पदार्थानां पुरतः कल्पनागतं वस्तुजातं नाभिनन्दन्ति। विज्ञानवादिनस्तर्कपराः प्रायेण हि परमात्मसत्तां पश्चात्कृत्य वस्तूनि अनुसन्दधते। तेषां हृदये तात्त्विकी रहस्यजिज्ञासा तिष्ठतीति न ते तत्रान्तःकरणं व्यापारयन्ति। मानवीयशक्तेरतुलनीयं बलमिति ध्यायता विज्ञानवादिना सह स्थूलतो दूरं वृद्धिमुपयाति परमेश्वरवादिनां विवादः। भारतीयाः शास्त्रकारास्तु—

"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।
स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥"
"भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धा-विश्वासरूपिणौ।
याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थमीश्वरम्॥" इति

जल्पन्तस्तर्कपरिशीलितेन आस्तिक्येन विचारमेव सर्वत्र प्रशंसन्ति, न तु विपरीतम्। विलोक्यते—वर्त्तमानसमये विज्ञानोदयेन सह नवनवेषु पदार्थेषु आविष्क्रियमाणेषु भौतिकविभूतिकुहकाच्छन्ना दूरङ्गता क्रन्दति वराकी शान्तिः। का कथा ईश्वर-चिन्तायाः अध्यात्मचर्चाया वा? विज्ञानवादेन क्रियमाणां क्षतिं वीक्ष्य तज्जनितामुपकृतिञ्चोदीक्ष्य सर्वथा लोभपाशिता भारतीयास्तत्रापि प्रविशन्ति;

परन्तु परमात्मनोऽनुकम्पया माभूत् तेषामात्मविनाशो भारतीयत्रस्य च प्रलय इति परमात्मानं वयं सदैव याचामहे।

पुराणेभ्यः प्रतीयते पुरा आपामरसाधारणं सर्वेषां परमात्मानुचिन्तनं वर्णसमाजानुगुणं कर्त्तव्यञ्चाभीप्सितमासीत्। प्रजा पापेभ्यो भीता पुण्यकर्म्मसु रमते स्म। दुःखात् त्रस्यद्भिः सर्वैरेव संसारसागरसंतरणतरणिकल्पः परमात्मचरणः शरणीकरणीयो ज्ञायते स्म। ते स्वयं शान्तिपूर्वं तिष्ठासन्ति स्मेति न कमपि प्रतिवेशिनमप्युद्वेजयन्। भूतद्रोहं विहायाहिंसया जीवनं यापयन्तस्ते जनप्रियमात्मानमन्वतिष्ठन्।

"बाइबिल"-"कुरान" प्रभृति-विदेशीयग्रन्थानां तत्तद्देशीयानां धर्म्माचार्य्याणाञ्च विचारेणास्माकं सत्यपि विरोधबाहुल्ये परमात्मविषये कर्म्मादिविधानविधौ यमनियमादिपालने च भवत्येव तुला।

तदेभिर्विवरणैः प्रकृत्यैवायमनुयोगो हृदये स्थानमधिकुरुते "कच्चिदीश्वर एक एवास्तुत त्रिचतुराः?" "ईश्वरीयोपदेशः किं बहुविधो भवति?" परमेतस्योत्तरं पारमार्थिकग्रन्थेषु सर्वत्रैव समानरूपेणान्तर्निहितं विलोक्यते। समाजसंस्था-देश-कालप्रकृतिवैचित्र्येण विचारवैचित्र्यं मानवानां भवति, परन्तु तेऽपि परमात्मशक्तेरङ्गरूपं दधाना यान् विषयान् समभावेन स्थापयन्ति, त एव विषयाः परमात्मनो ज्ञानसंदेशात्मना विनिर्दिश्यन्ते। नास्ति कोऽपि देशो यत्र धर्म्मग्रन्थेषु अहिंसा-सत्या-स्तेय-ब्रह्मचर्य्या-परिग्रहाभिधस्य यमस्य, शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानात्मकस्य च नियमस्य न स्यादुत्कर्षः, नापि-भूतदयायाः समवेदनायाश्च मानवजातेर्भवेदुपदेशः। सुतरां नास्त्यत्र अणीयानपि संशयलेशो यत् समग्राणां दर्शनानां, पुराणानां, धर्मग्रन्थानां चैकमेव तत्त्वं, समानमेव रहस्यं वस्तुतो विद्यते; यत्र (१) परमात्मनि आत्मसमर्पणम् (२) विश्वबन्धुत्वम् (३) यमनियमादीनां परिपालनम् (४) सचराचरजगता समवेदनाप्रकाशः—इति विषया अन्त-

भवन्ति। एवमेव विषयं प्रदर्शयता भगवता श्रीकृष्णेन गीतासु गीतम्—

"यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम्॥"

उपनिषदश्च गायन्ति—

"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति।"
"सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्य्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥" इति शम्।

कविः कृष्णकान्तशिरोरत्नः

[निबन्धकः—श्रीहरगोविन्दशिरोमणिः]

पञ्चचत्वारिंशद्वर्षेभ्य ऊर्द्ध्वमिह नवद्वीप-नगरे शिरोरत्नोपाधिकः कृष्णकान्तनामा कश्चिदध्यापकः प्रादुरासीत्। स च बन्द्योपाध्याय-वंश-शिरोरत्नमिव नवद्वीपनिवासिनां विदुषां परमादरपात्रं समजायत। कवित्वेन पाण्डित्येन बहुदर्शितया च तस्य ख्यातिः सर्वत्र सुविदिताऽभूत्। सोऽयं नैयायिकप्रधानस्य गोलोकनाथ-न्यायरत्न-महोदयस्य परमप्रेयानन्तेवासी बभूव। गुरोर्गृहीतविद्यः शिरोरत्न-महाशयः स्वयं चतुष्पाठीं निर्म्माय बहून् छात्रानध्यापयाञ्चकार। तस्य खलु पाठना-रीतिरेवं हितसाधनी शिष्याणामभवत्, यदेकत्र सुधियः शिष्याः सुबहूनि शास्त्राणि समधीत्य कृतविद्या अजायन्त। तस्य चायमुपदेशश्छात्रसमाजे तदानीं वरीवर्त्ति स्म, यथा—

अनुशासनमुल्लङ्घ्य न कश्चित् पण्डितो भवेत्।
भूषणं देववाण्या हि कोषव्याकरणे मतम्॥

यस्य किल तच्छात्रेषु कवित्वप्रतिभाऽन्तर्जागर्त्ति, तस्यापि तदुद्बोधनमस्मादेव श्लोपाध्यायात् सुतरामुन्मिषति। यतोऽयमध्यापकः कवित्वप्रतिभया नितरां प्रदीप्तस्तस्थौ। सत्सु बहुषु, विद्वज्जनेन कविताघटनादौ मुख्यत्वमस्यैव तदानीं जागरामास नवद्वीप-नगरे।

एकदा तु नवद्वीपवासिनां विदुषां कवित्वशक्तिं जिज्ञासवः केचन भद्रमुखा 'रमाबाई' नामधेयां द्वितीयां सरस्वतीमिव काञ्चन दाक्षिणात्य-विदुषीं कृष्णनगर-राजधानीमानिन्युः। जाता च सुमहती सभा 'विष्णुमहल'नामक-राजसभामण्डपे। तत्र नवद्वीपात् तदितरस्थानेभ्यश्च बहवो विद्वांसः समाजग्मुः। तान् प्रति नृपतिघोषणेव काचिद् घोषणा निरगात्। येयं विदुषी कृपया राजसभामागता, इयं नाम्ना रमापि विद्यया सरस्वतीव शोभते, काचित् समस्यास्यै दीयताम् भवद्भिरनयासौ झटिति पूरयितव्येति। श्रुत्वैवं नवद्वीपस्थपण्डितसमाजादुत्थितेयं समस्या,—

"भृङ्गैः सत्प्रतिपद्यतां प्रविदधन्मा धाव रे पद्मिनीम्।"

रमया च पञ्चप्रान् क्षणान् ध्यायन्त्या पूरितेयम्, यथा—

मत्तेभात्र सरः परीत्य सततं दूरीकृतान्याहितं
सम्भ्रान्तः किल वासितामभिसमं गच्छन् निरीच्छां त्वयि।
अत्रानन्यसुजीवनैर्मधुमदामोदान्धधीभिः परं
"भृङ्गैः सत्प्रतिपद्यतां प्रविदधन्मा धाव रे पद्मिनीम्"॥

पत्रारूढमिदं पूरणं रमासहचरेण श्रीनिवास-शास्त्रिणा नाम केनचित् यूना पण्डितेन सभायामुत्थाय श्रावितं सभासद्भ्यः।

पूरणमिदं निर्मलं मलिनं वेति केनचित् सभासदा कथिते कृष्णकान्तशिरोरत्न एष उक्तवान्,—"सुष्ठु पूरितं श्रीमत्या, अस्याश्च समस्यापूरणशक्तिर्नितरां गरीयसी, दोषाश्चात्र केचित् सन्ति, यदि भवतां शुश्रूषा बलवती भवेत, तर्हि तदुल्लेखो मया कर्त्तुं शक्यत" इति। बलवन्तः खलु दोषा यद्गणोया इति केनचिदुक्ते प्रत्युक्तं शिरोरत्न-

महाशयेन,—अत्र मत्तेभस्य भृङ्गैः सह सत्प्रतिपक्षता कदापि न सम्भवति, यतः सत्प्रतिपक्षताया लक्षणं न्यायमते यदुक्तं—"साध्याभावव्याप्यवत् पक्षः सत्प्रतिपक्षः।" "ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यवद् ह्रदादिः" इति सत्प्रतिपक्षग्रन्थः। अन्यच्च गङ्गेशोपाध्याय-कृत-चिन्तामणिग्रन्थेन सत्प्रतिपक्षशब्दस्य यादृगर्थः प्रकटितस्तन्मतमप्युल्लिख्य तेन शिरोरत्नमहाशयेन यदुक्तं तच्चास्माभिरेवं बुद्धम्, विरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलत्वं * सत्प्रतिपक्षत्वमिति। तथा सति रमा-पूरितायां समस्यायां सत्प्रतिपक्षतैव भृङ्गाणां मत्तगजेन न घटितुमर्हति। अन्ये दोषास्तावदालङ्कारिकैर्द्रष्टव्या इति। अथ चैकेनोक्तम्, "भवतामेकेन समस्येयं पूर्य्यतां तावत्" ततः कृष्णकान्तशिरोरत्नेनैव पूरितेयं समस्या पुनः। यथा—

उद्गच्छन्नव-भानु-भानु-निकरासङ्गोद्गताङ्गप्रभां
निष्यन्दन्मकरन्द-नन्दितमनोलोलालिवृन्दस्थलीम्।
मुग्धोन्मत्तपिपीलिको विधिवशात् पृष्ठे विपक्षोन्नमाद्
"भृङ्गैः सत्प्रतिपक्षतां प्रविदधन्मा धाव रे पद्मिनीम्"॥

तत्र पिपीलिकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गत्वं वहन्नपि शिरोरत्नकविना पुंलिङ्गत्वेन निरूपितः। सत्यामप्यमरकोषे शब्दस्यास्य नित्यस्त्रीलिङ्गतायां तट्टीकाकृता केनचित् पिपीलिकाशब्दस्य पाक्षिकस्त्रीलिङ्गतैव विहिता, दत्तञ्च तेन महाभारतीयमुदाहरणं, यथा—

"योजनानां सहस्राणि गच्छन् याति पिपीलिकः।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पादमेकं न गच्छति॥" इति।

तथा सति पिपीलिक इति पुंलिङ्गः शब्दोऽपि लभ्यते। अतोऽत्र कृष्णकान्तेन कविना पिपीलिक इति शब्दो गृहीतः। 'उ' इति

---

* साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थ-समानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यक-लिङ्गत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति चिन्तामणिः। न तु तावन्मात्रकेणोपपत्तिः। सं-सा प-सः।

सम्बोधनसूचकमव्ययम्। पिपीलिक+उ='पिपीलिको' इति श्लोके निबद्धः। मुग्धेति उन्मत्तेति च सार्थकं सम्बोधनं मन्यताम्। अस्मिन् श्लोके कृष्णकान्त-पूरिते सत्प्रतिपक्षताया हानिरपि नास्ति। भृङ्गश्चोत्तमबलः पिपीलिकश्चातिदुर्बलस्तस्मात्। अधिकबलं प्रति दुर्बलस्य क्रुध्यतो धावनं मध्यस्थेन सज्जनेन निषिध्यत एव। अतः सर्वथा सङ्गच्छते तदर्थः। अन्यच्च, दोषः कोऽप्यलङ्कारशास्त्रोक्तो न चात्र लक्ष्यते।

एकदा तु नवद्वीपस्थ-हरिभक्तिप्रदायिन्यां सभायां कश्चिद्दाक्षिणात्यः परमहंसोऽखिलशास्त्रवित् समागतः श्रोतुं वङ्गीयपण्डितानां वाग्मिताम्। तस्यागमनं दृष्ट्वा वक्तॄणामभिभाषणं भवितुमारब्धं संस्कृतभाषया। परन्तु न तत् समीचीनमभूत्। तदवगम्य क्षोभमाप्तः सभापतिर्व्रजनाथविद्यारत्नमहोदयः। ततस्तेन कृष्णकान्तशिरोरत्नो न्ययोजि वक्तव्यं वक्तुम्। अनेन तु उत्थायैव कश्चित् श्लोकः स्वकृतः पठितः। व्याख्यातश्च स देवभाषया। श्लोकश्चायम्,—

वाणीं सद्ब्रजनाथं प्रतिगृहमनिशं नर्त्तयामो वयं यां
सा भूत्वा दग्धदेहा जठरज-दहनैरस्मदीयैर्विपन्ना।
हंसं दृष्ट्वा भवन्तं परममिह पुनर्लज्जया व्याकुलात्मा
नो वक्त्रात् स्वं समर्था प्रकटयितुमितो वस्त्रहीना यतः स्त्री॥

श्लोकमिमं तद्व्याख्यानञ्च श्रुत्वा तेन परिव्राजकाचार्य्येण महाधीरेण वक्तुमारब्धमावेगभरेण, 'अहो कवित्वमहो कवित्वं श्रीमतः शिरोरत्नपादस्य! अस्य किल नैयायिक-कवेः पाण्डित्येन नितरामानन्दिता वय"मिति।

धारा-नगर्य्यां भोजराजसभायां द्वितीयः कालिदास इव सर्वथायं नवद्वीपस्थ-पण्डितसमाजे समादृत आसीत्।

अथैकदा नवद्वीपस्थ-हरिभक्तिप्रदायिन्यां सभायां श्रीचैतन्यदेवस्य भगवत्त्वं स्वीकृत्य स्मार्त्तप्रधानतया परमविख्यातः पण्डितो व्रजनाथ-

विद्यारत्नमहोदयः स्वमतं यदा प्रचारयामास, अन्ये च बहवः पण्डितास्तत्र स्वोचक्रुः, तेन च महान् विरोधकलकलः पण्डितसङ्घं विचालयाम्बभूव, तस्मिन् समये पण्डितपूर्णसभायामनेनैव शिरोरत्नकविना काचिद् गौराङ्गविषयिणी मधुरमधुरा वाग्रचना कृता। तया च विरोधभञ्जनं समजनि, जयशब्दश्च कृष्णकान्तमाश्रितः। बाहुल्यभयात् तदुद्धरणे शक्तमतिर्न भवामि।

यथाऽस्य शिरोरत्नकवेः पाण्डित्यं विश्वतोमुखं, तथास्तिक्यबुद्धिरपि चित्ताकर्षिणी सर्वेषाम्। नवद्वीप-नगरे पश्चिमपल्लयामेकं शिवमन्दिरं वर्त्तते। तच्च "बुड़ाशिवतले"ति ख्यातम्। तस्मिन्नेकं शिवलिङ्गं जागर्त्तितराम्। इदञ्च लिङ्गशरीरे नेत्रयुगलाभ्यां श्मश्रुणा प्रहसदोष्ठपुटेन च भक्तानां मानसं रञ्जयति। नवद्वीपवासिभिश्च जाग्रद्दैवततया परया भक्त्या पूज्यते भोज्यते प्रणम्यते चेदम्।

असौ शिवः शिरोरत्नकविनानेन प्रत्यहं नियमपूर्वकं समर्च्यते स्म, महिम्नस्तोत्रपाठेन स्तूयते स्म, प्रणम्यते स्म च। अयमसौ महादेवो नवद्वीपवासिभिर्भक्तिदत्तैर्धनैर्धनवानप्यस्ति। यत्र धनं, तत्र तद्व्यवेक्षणापि प्रयोजनं वर्त्तते। तदयं शिरोरत्नकविः सर्वसम्मतिक्रमेणास्य देवस्य धनाध्यक्षः संवृत्तः; अस्यैव कवेः परमप्रयत्नेन देवस्यैतस्य यात्राः सर्वाः सुष्ठु सम्पादिता भवन्ति स्म। विशेषतः प्रतिवर्षं चैत्रस्य शेषभागे 'गाजन' इत्याख्यया ख्यातो महानुत्सवो यथावदनेनैव निर्वाहितोऽभवच्च। अपरञ्चास्यैव देवस्य विवाहो नाम कश्चिदुत्सवो नवद्वीप-निवासिनां भद्रसुखाणामितरेषाञ्च परमसम्मतो भवतितराम्। एतस्मिन् कर्म्मणि खलु कृष्णकान्तशिरोरत्नकविः पिता यथा पुत्रोद्वाहे यतते, तथा यतमान एवातिष्ठत्। अस्यैव निदेशेन शिल्पिभिः कुम्भकारैः देव-दानव-मानव-विशेषाणां मूर्त्तिशतं निर्म्माय सज्जितमकारि। तेन च दर्शकशतानां प्रीतिशतञ्च परिस्फुरति स्म।

एकदा तु कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य पाठनाकाले महाकविना

कालिदासेन तृतीयसर्गे हिमालयस्य कस्मिंश्चित् सानौ नीलकण्ठस्य योगपीठो यथा व्यरचि, तच्चिन्तयन्नेव शिरोरत्नकविश्छात्राणां समीपे व्यक्तमुवाच, अस्मिन् वर्षे शिवोत्सवस्य सम्पादनसमये मयापि महाकविकालिदासकृतेः कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य तृतीयसर्गरचना मूर्त्तिमती कारिष्यते इति।

तद्यथा कथितं प्रयत्नवशात् तथैव घटितम्। योगासने समुपविष्टः शिवस्तथावद् भाति। गिरिराजेन तस्यातिथ्यं साधयितुं प्रेषिता स्वकन्या विवाहयोग्या पार्वती। या खलु "सती सती योगविसृष्ट-देहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे"। तथा पञ्चबाणः कामः शिवसमाधिभङ्गाय शरं सन्धातुमुद्यतो रत्या स्वप्रियया सख्या च वसन्तेन सह तत्रोपस्थितः। अकाल-वसन्तोदयश्च तस्मिन् शृङ्गे जातस्तदानीम्। कुसुमितं तद् गिरिशृङ्गवनम्। कोकिलालापः सर्वत्र। भ्रमरगुञ्जनं प्रतिपुष्पं श्रूयते च। किशलयसज्जा च प्रतिवृक्षेण प्रतिलतया चाङ्गीकृता। काले चैतादृशे परमयोगीश्वरस्य महादेवस्यापि धैर्य्यच्युतिर्जाता। अथ धैर्य्याच्च्युतः शिवः "उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे" दृष्टिं निवेशयन्नपि कथमेवं चित्तवैकल्यं जातमित्यनुसन्दधत् तथाविधं कन्दर्पं दृष्टवान्। तदानीं जातक्रोधस्य त्रिनेत्रस्य तृतीयादक्ष्णो महाप्रतापो वह्निरुदगात्। तद् दृष्ट्वा व्योमचराणां —

"क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार॥" इति।

यथैव वर्णना महाकवेस्तथैव घटिता मूर्त्तयो रामपालेन सृष्टिः। एतेन खलु कारुकार्य्येण सर्वत्र प्रशंसां लभमानोऽपि स शिल्पी विसूचिका-रोगेण सद्य एव गतप्राणो मन्ये शिवलोकं गतः। यस्य च निदेशमाश्रित्य निर्म्माणमिदं सङ्घटितं सोऽपि शिरोरत्नकविस्तेनैव रोगेण गङ्गातीरमासाद्य शिवत्वमाप। छात्राणां तथा नवद्वीपवासिनां

सतामश्रुपातो महानपि न तस्य प्रज्वलितं चितानलं निर्वापयितुं क्षमोऽभवत्।

कविरयं चतुरः पुत्रान् लभमानोऽपि मृत्युकाले एकमेव पौत्रं वंशप्ररोहं रक्षन् चिराय नेत्रे निमिमील।

अस्य कृतयस्तावत् तिस्रः,—एकं 'संशय-तमोहरो' नाम पुस्तकं मुद्रितम्, द्वितीयः 'सत्काव्यकल्पद्रुमो' नाम मुद्रितो ग्रन्थः, तृतीयो 'विधवाविवाहप्रतिवादो' नाम वङ्गभाषया रचितो ग्रन्थविशेषः, स चाप्यमुद्रित एव विलुप्तः। सत्काव्यकल्पद्रुमग्रन्थो मत्समीपे वर्त्तते हस्तलिखितः। यस्यायमाद्यः श्लोकः,—

ध्यात्वा शङ्करपादपद्मयुगलं प्राचीनपद्यावलीं
संगृह्य स्वकृतं तथा सुकवितावृन्दं सदानन्ददम्।
साहित्यार्णव-रत्नराजि-सदृशं श्रीकृष्णकान्तः कवि-
र्धीराभीष्टफलप्रदं प्रतनुते सत्काव्यकल्पद्रुमम्॥ इति शम्।

वेदान्ते सांख्याधिक्षेपपरतानिरासः

(पूर्वानुवृत्तः)

[निबन्धकः—श्रीशरच्चन्द्रखाँ एम् ए वि एल्]

"कामाच्च नानुमानापेक्षे"ति सूत्रस्य सांख्यप्रकृतिवाद-खण्डनपक्षे यद् व्याख्यानं, तद् भ्रमात्मकमिति प्रदर्शयितुम् तत्सूत्रस्योपक्रमोपसंहार-प्रदर्शनाय आनन्दमयाधिकरणं संक्षेपतो व्याख्यायते। सर्वश्रुतिसमन्वयादवगम्यते सृष्टिस्थितिलयहेतुः ब्रह्म एव, न अन्नप्राणादीति "तत्तु समन्वयादि"ति सूत्रेणोपन्यस्य तस्य हेतुप्रदर्शनार्थं प्रथममुक्तमीक्षत्यधिकरणम्। हेत्वन्तरप्रदर्शनाय प्रारभ्यत आनन्दमयाधिकरणम्।

१।१।१२। आनन्दमयोऽभ्यासात्।

"तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" (तै० २।५) इत्यादिषु पुनः पुनः श्रूयते आत्मा आनन्दमय इति। अतो जन्माद्यस्य यतस्तद् ब्रह्म, न अन्नप्राणाद्यचेतनमानन्दशून्यम्।

१।१।१३। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्यात्।

विकारार्थे मयट्प्रत्ययदर्शनाद् भवति विकारि आनन्दमयं ब्रह्म इति शङ्कामपाकरोति। "न" चात्र विकारार्थे मयट्प्रत्ययः। "तत्-प्रकृतवचने मयट्" (पा० ५।४।२१) इति प्राचुर्य्यार्थेऽपि दृश्यते मयट्-प्रत्ययः। यथा अन्नप्रचुरो यज्ञ इत्यर्थे दृश्यते "अन्नमयो यज्ञ" इति।

१।१।१४। तद्धेतुव्यपदेशाच्च।

"एष ह्येवानन्दयति" इत्यादौ श्रूयते आनन्दहेतुत्वं ब्रह्मणः। यो हि अन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति निःसन्देहमवगम्यते।

१।१।१५। मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते।

"अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः" (तै० २।५) इति पर एवात्मा-ऽऽनन्दमयः सृष्टिस्थितिलयकर्त्ता।

आनन्दमयस्यात्मनः सृष्टिस्थितिलयकारित्वस्थापनात् "सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तो"त्यादिषु (तै० १।५।३) विज्ञानात्मनः परमै-श्वर्य्यश्रुतेः भवितुमर्हति आनन्दमयो विज्ञानात्मा जीवः सृष्टि-स्थितिलयकर्त्तेति पक्षं निराकरोति—

१।१।१६। नेतरोऽनुपपत्तेः।

इतरो जीवो न भवितुमर्हति सृष्टिस्थितिलयकर्त्ता। कुतः अनुप-पत्तेः। सृष्टिस्थितिलयकर्तृत्वसम्बन्धिनीनां श्रुतीनां दृश्यते जीव-विषये असङ्गतिः। हेत्वन्तरमाह—

१।१।१७। भेद-व्यपदेशाच्च।

"रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" (तै० २।७) इति श्रुतेरवगम्यते परब्रह्मानन्दस्यांशभाक् जीव इति। अतः परा-

परयोर्भेदः ; जीवेऽनुपपन्नञ्च सृष्ट्यादिकर्तृत्वम् । "तस्माद् वा एतस्माद् विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽनन्दमयः" (तै० २।५) इत्यादौ विज्ञानमयात् जीवात् परमात्मनो भेदः स्पष्टमेवोक्तः ।

१।१।१८। कामाच्च नानुमानापेक्षा ।

"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" (तै० २।६) इति श्रूयते पूर्वोक्त-तैत्तिरीयानन्दमयप्रकरणे । स परमात्मा सृष्टिकामः तत्कामादेव उपादानादि-साधनान्तरं विना "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च"। विज्ञानमये जीवे नैतत् सम्भवति । अतो न ऐश्वर्य्यवतो जीवात् सृष्टिरित्यनुमानापेक्षा । वक्ष्यति च "जगद्व्यापारवर्ज"मित्यादि (४।४।१७) सूत्रान्तर्गत"च"-शब्दो हेतुसमुच्चये प्रयुक्तः । "एवा"र्थे प्रयुक्त इति निम्बार्काचार्य्यपादाः । अथवा "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये"ति जगत्स्रष्टुः कामना दृश्यते । सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो न सम्भवति कामना ; अपूर्णस्यैव कामनासम्भवात् । यस्मात् जगत्स्रष्टा कामनायुक्तस्तस्माद् विज्ञानमयो जीव एव जगत्स्रष्टा इत्यनुमानापेक्षा नास्ति । कुत इत्यत आह—

१।१।१९। अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।

"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवती"त्यादिषु श्रूयते परमात्मनि जीवात्मनः प्रतिष्ठादि । अस्मिन् परब्रह्मणि अस्य जीवस्य च तदात्मना योगस्तद्योग इति श्रीशङ्कराचार्य्यपादाः । तस्य आनन्दस्य योगस्तद्योग इति श्रीनिम्बार्काचार्य्यपादाः । तं शास्ति वदति श्रुतिरिति शेषः । "कामाच्च नानुमानापेक्षे"ति अष्टादशश्लोकस्य पूर्ववर्त्तिषु सूत्रेषु तथा परवर्त्तिनि सूत्रेऽपि जीवस्य सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वं निराकृतम् । अष्टादशश्लोकस्थात् "च"-शब्दात् सूचितं सप्तदशाष्टादशसूत्रयोरेकविषयत्वम् । तयोनविंशश्लोकस्थात् "च"-शब्दात् सूचितम् अष्टादशोनविंशसूत्रयो-

रैकविषयत्वम्। अतोऽष्टादशसूत्रमपि जीवविषयमिति यथाऽस्माभि-र्व्याख्यातं तथा भवितुमर्हति साधुसम्मतम्। सांख्यप्रकृतिवाद-खण्डन-पदे व्याख्यातेऽष्टादशसूत्रे भवति प्रकरणभङ्गदोषोऽ"नुमान"-शब्दस्य काल्पनिकार्थदोषप्रसक्तिश्चेति।

रजनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

किमिति मया किमपि काम्यमन्विष्यापि न प्राप्यते ? संसारोऽयं परिपूर्णः सङ्ख्यातीतै रत्ननिचयैः, नात्र किं किमपि मे प्रार्थनीयं वर्त्तते ? यत्रास्मिन् संसारे दुरवेक्षणीयानाम् अनन्तानां क्षुद्राणां कीटपतङ्गानाम् एकैकोऽपि अनन्तनैपुण्यपदम् अनन्तज्ञानस्य आधारः, यत्रास्मिन् जगति पथि-प्रान्त-निपतिता क्षुद्रैका सिकताकणापि अनन्त-रत्नप्रभवस्य नगाधिराजस्य क्षुद्रांशः, किं तस्मिन् जगति न मे किमपि वर्त्तते काम्यं वस्तु ? अथवा को नामाहम् ? ज्ञाताखिलतत्त्वानां करकमल-कलितामलक-फलवदखिलं जगदिदम् अवलोकयतां तेषां तेषां महामहोपाध्यायानां सम्भूय यावज्जीवं तत्त्वं पर्य्यालोचयतामपि एतस्य क्षुद्रस्य नीहारकणस्य शर्कराकणिकायाः स्नुहीकुसुमस्य वा गुणवर्णनं सामर्थ्यमतिक्रामति ; किं तथापि न मे किञ्चिदस्ति काम्यं वस्तु ? को नामाहम् ?

अवलोकय तावत्। वसुन्धरायामस्यां वर्त्तन्ते मनुष्याणां कोटयः। न हि ते सम्यक् केनापि परिगणय्य निर्णीताः। तथापि बहुकोटय इत्यत्र नास्ति संशयलेशः। तेषु च प्रत्येकं वर्त्तन्ते संख्यान-मतीताः गुणाः, सर्वे एव ते भक्तिप्रकर्षस्य, प्रीतिपरम्परायाः, दयायाः धर्मादीनाञ्चाधारः। सर्व्वे एव ते पूज्याः आदर्शभूताश्च, तथापि न किं

वर्त्तते मे किमपि काम्यं वस्तु। कीदृशोऽस्मि ? ममाप्यासीदेकं वाञ्छित-तमं वस्तु, अद्यापि तथैव वर्त्तते च। किन्तु न स मे मनोरथः कदापि परिपूर्णतामेष्यतीति हृदयात् चिराय समुन्मूलितः। न तं पुनरुज्जीवयितुमिच्छामि। किं नास्ति ततोऽन्यत् किमपि वाञ्छितं वस्तु? अतोऽहमन्विष्यामि किं करिष्यामीति। अतीतेष्वेषु हायनेषु स्वयमहं प्रश्नमिमं समाधातुं कृतप्रयत्नोऽस्मि, न चालमस्मि समाधातुम्।

ये च मे हिता बान्धवा वर्त्तन्ते, ते मया जिज्ञास्यमानाः प्रत्यूचुः, यदि ते न वर्त्तते स्वार्थं कर्म्म, परार्थं यतस्व, यथाशक्ति विधेहि लोकानाम् उपकारम्। कथेयं चिरन्तनी, किन्तु कथं लोकानाम् उपकारः सिध्यतीति नास्ति निर्णयः। राम-मातुरपत्यं ज्वरेणाक्रान्तं, कुरुष्व तस्य रोगपरीक्षां, विधेहि भैषज्यप्रयोगव्यापारम्; उमा तस्य रघोर्नास्ति गात्रवस्त्रं, देहि कम्बलम्; शान्ताया जननी विधवा जाता, वितर मासिकीं वृत्तिम्; सुन्दर-नापितस्य तनयः शक्नोत्यध्येतुं पाठशालायां, कुरु तस्य वेतनानुकूल्यम्। किमयमेव परोपकारः। अस्तु वा तावदयमेव तथैव, किन्तु नानेन शक्यते समयातिपातः कर्त्तुम्। कियान् समयस्तावदनेनातिपतति ? कीदृशो वा परिश्रमो भवति ? कतीनां वा मानसिक-शक्तीनां कियती वा सम्भाव्यते समुत्तेजना ? नाहम् एवं ब्रवीमि यदिमान्यपि यथाशक्ति कर्म्माण्यस्माभिरनुष्ठीयन्ते। किन्तु यावन्मात्रमेतादृशं कार्य्यमनुष्ठीयते तावता तु एतावन्निर्णीतमेव, यथा नैवं भविष्यति मे कृतकृत्यता। यदेव मे योग्यं कर्म्म, यत्र च निरतिशयमनुरज्यते मे चित्तं, तदेव अहम् अन्विष्यामि।

अन्यादृशश्चायमुपकारप्रकार आविर्भूतो दृश्यते। यथा मित्र-मिलनं, सङ्घस्थापनं, प्रतिनिधिनिर्वाहः, सभानियमः, समाजपद्धतिः, वाग्मितावसरः, नियमनिर्द्धारणम्, आवेदनं, निवेदनं, समवेदनञ्च, नाहम् एतेषु सोत्साहः। एकदा कमपि बन्धुम् एतत् सर्वमेव पर्य्यालोचयन्तम् अवलोकयतो मे सहसा विजिज्ञासा जाता, किमिद-

मिति ? तेन च व्याहृतं, न किञ्चित्, केवलं भिन्नापद्धतिभेदः। नायं च मम क्षुद्रबुद्धिगोचरः।

अयमप्यपरो रोगस्यास्य विकारप्रकारः प्रकटितो वोच्यते। सम्पाद्यतां विधवानां विवाहः, प्रतिबध्यतां परिणयः कुलीनानां ब्राह्मणानां, दूरीक्रियतां जातिभेदः, स्त्रियश्च गाव इव गोशालासु बद्धाः, अपक्रियतां तासां बन्धनं, चरन्तु ताः सुखेनेति। मम तु गाव एव न सन्ति न वा परगोशालासु सम्बन्धविशेषः कश्चित्। न वा जातिभेदतिरोधाने सम्मतिमानस्मि। न च तथाविधः सुशिक्षितोऽस्मि। इदानीमपि अन्त्यजैः सह भोजनं परिणयसम्बन्धो वा न मे मनोरथविषयः। किञ्च शिरोमणिमहाशयकृतो यस्तिरस्कारो निःशब्दं मया सहनीयः न तं हुड्डोकादिभिः क्रियमाणं सोढुमिच्छामि। सुतरां तिष्ठतु मे जातिः। यथेच्छं क्रियताम् अभिलाषवता विधवाविवाहः, तिष्ठन्तु च युवानः चिर-कौमार्य्यव्रतधारिणः, एकपत्नीव्रतयन्त्रणामनुभवन्तु कौलीन्यवन्तः। न तत्र मे कापि विप्रतिपत्तिः।

किन्तु एषां पोषकतायां क्रियमाणायामपि किमिदं लोकहितं भविष्यतीति न मे प्रतीतिविषयः। अतो न मे वङ्गसमाजे किञ्चित् कृत्यम्। नात्र वा कस्यचित् कश्चिदस्मि। न वा कुत्रापि कस्यापि कश्चिदस्मि। अहं केवलम् अहमेवेति। नान्यत् किञ्चित्। इदमेव मे दुःखम्। विस्मृतप्राया लवङ्गलताया हस्तलिपिः।

यदा त्वेवमेव मानसदशा-विशेष-विपर्य्यस्तश्चञ्चलचित्त आसम्, तदैव वाराणस्यां गोविन्ददत्तेन वर्णितो मे पुरतो रजनीप्रसङ्गः। चिन्तितञ्च मया, मन्ये महेश्वरेण समर्पितो मय्येको गुरुतरः कार्य्यभारः। संसारेऽस्मिन् लब्धं मया किञ्चित् कर्म्म। शक्यते च कर्त्तुमनन्यसाधारणो रजन्या अयमुपकारः। निष्कर्म्मणा च मया कथमिदमेव नानुष्ठीयते कर्म्म, किमेतन्नाम योग्यं कर्म्म।

अत्र तु प्रसङ्गतः कीर्त्त्यते शचीन्द्रनाथस्य पूर्वपुरुषाणां परिचयः। आसीद् भवानीनगरग्रामवास्तव्यः केवलराममित्रो नाम कायस्थकुलोत्पन्नः कश्चित्। तदात्मजो वाञ्छारामो नाम, येन बुद्धिबलेन धनान्युपार्ज्जयता परिवर्द्धयता च क्रमशः परिक्रीता निखिला तदन्ववायजातैरधुनाप्युपभुज्यमाना महती भूमिसम्पत्। तेन च रामसदयो नाम पुत्रो लब्धः। यदात्मजयोरवरजः शचीन्द्रनाथः।

आसीच्च मनोहरदासनामधेयः कश्चित् परममित्रं वाञ्छारामस्य। येन सहायभूतेन वाञ्छारामो विपुलमिदमैश्वर्य्यजातमाससाद। मनोहरदासेन च प्राणानप्यपरिगणय्य सम्पादितमासीत्तस्य कार्य्यजातम्, स्वयन्तु कदापि न कृतो धनसञ्चयः। अनया च गुणपरम्परया तस्य वशीभूतो वाञ्छारामोऽपि तस्मिन् सहोदर इव स्नेहसन्ततिं बभार। प्राप च तस्मात् वयसा ज्येष्ठत्वेन ज्यायसीव भ्रातरि बहुमानपरम्पराम्। नाभूच्च पितरि तस्य महती सम्प्रीतिः। मन्ये च तत्र नैकतरस्यैव दोष इति।

अथैकदा रामसदयेन सार्द्धं मनोहरदासस्य प्रावर्त्तत कश्चित् कर्कशः कलहः। ततो मनोहरदासो रामसदयकृतं सहनातीतम् अपमानमसहमानो वाञ्छाराममित्राय यथायथं सर्वं कथयित्वा तेन बहुधा पुनः पुनरनुनीयमानोऽपि तदनुरोधवचनमनाकर्ण्य परिवारपरिवृतो मित्रार्पितकार्य्यभारेण सहैव भवानीनगरं परित्यज्य निर्जगाम। स कुत्र गतः स्थितो वेति न केनापि विदितमासीत्।

(क्रमशः)

———

मनोदूतम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

श्रीचैतन्यदेवमातुल-कवीन्द्र-विष्णुदासविरचितम्

[श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थ-(एम्-ए) सम्पादितम्]

यत्र स्वयं वसति चन्द्रकिरीटमौलि-
रत्नांशुरञ्जितपदाम्बुरुहो मुरारिः ।
निर्णीयतेऽतिलघुकेन जगन्निवास-
वासस्य यस्य महिमा न हि मादृशेन ॥ २८ ॥

तेषाञ्च गोकुलनिवासकृतां जनानां
किं भागधेयमनुगेयमगेयमेव ।
यन्माधवं निगम-कानन-गूढमेते
पश्यन्ति चारु नटयन्ति परिष्वजन्ते ॥ २९ ॥

प्रातर्मुकुन्दकलवेणुनिनादभिन्नै-
र्गोकाशवारितदपत्यरवैर्जनानाम् (?)ः।
धेनुं वनं नयत रे व्रजतेति बाल-
कोलाहलैश्च वधिरा श्रुतिरेव यत्र ॥ ३० ॥

सायन्तनस्य च करीष-कपोटयोने-
र्धूमस्तरोरुपरि बद्धविचित्रमालः ।
यत्रान्तरोच्चचलितोऽचल-वाजि-कक्षां
यातो जनस्य हृदयं क्षणमावृणोति ॥ ३१ ॥

28. a चन्द्रकिरीट—D. दन्तिपतीश—I.

29. c -कानन—D. -कारण—I. d चारु—D. चार—I.

30. c -वन—D. कल—I. रे—D. वै—I. d -स्तु—D. -श्च—I.

३१। करीषोत्पन्नस्य कपोटयोनेरग्नेः। अचलस्य पर्वतस्य वाजेर्दीप्तिः कक्षां समताम्।

दोहारवः क्वचन कुत्र च वत्सरोधः
क्रीडानिमग्नसुतलालसमानसायाः ।
भाण्डस्य दाहविषये गृहिणा गृहिण्यः
कुत्रापि वृद्धकुलमृद्धसभं नियुक्ताः (?) ॥ ३२ ॥

श्रीमान् स्वधर्मकुशलः कुशलं जनानां
नित्यं दिशन्नधिपतिः पशुपालकानाम् ।
पत्रग्रात्मनः प्रतिमयेव यशोदयाऽऽस्ते
तत्रैव नन्द इति कश्चन वन्दनीयः ॥ ३३ ॥

तस्य व्रजे मकरकुण्डलिनं सवेणु-
वेत्रं दलत्कमलपत्रसवर्णनेत्रम् ।
बालं तमाल-तरु-कज्जलनीलिमान-
मानन्दमाकलय मानस माधवाख्यम् ॥ ३४ ॥

वक्त्रे दृशि श्रवसि गण्डतलेऽधरोष्ठे
कण्ठे भुजेऽङ्गुलिदले हृदि पृष्ठतोऽस्य ।
मध्ये तथोरुयुगले चरणे नखेन्दा-
वस्मात्ततस्तत इतोऽपि चिरं निषीद ॥ ३५ ॥

तस्मिन् वसन्ति समवेशवयोविलासाः
श्यामाः कति व्रजसुतास्तमवैमि कस्मात् ।
एतत् किमङ्ग निखिलं निपुणं निरूप्य
न स्पन्दसेऽपि यत एव मनः स एषः ॥ ३६ ॥

---

32. a दोहारवः—D. देहोवरः,—I. वीत्स—I. वत्स—D. b विषयै—I विषये—D. गृहिणा—D. ग्रहिणी—I.

34. a सवेणु—D. सवेल—I. b वेतं—D. वेद्वं—I.

36. c किमङ्गलिखितं विपुलं—I. d रत एव मनस एव—I.

किं वर्ण्यमस्य चरणं श्रवणं शरीरं
नेत्रं मनोऽपि चरिताज्जगदेकचित्रात् ।
पङ्के निमग्नमिव जीर्णमनेकपं के
यत्नान्मनागपि समुद्धृतिमानयन्तु ॥ ३७ ॥

श्यामाः पुनः सुमणिकुण्डलिनः शिखण्डि-
खण्डप्रबालमणिकाञ्चनकण्ठभूषाः ।
बालास्तथापि नितरां प्रतिभान्ति भानो-
र्दीपाङ्कुरा इव पुरो भुवि नन्दसूनोः ॥ ३८ ॥

तत्ताद्दगद्भुतमहामहिमामृताब्धे-
रावर्त्तमण्डलमनन्तमिमं प्रतीहि ।
चेतस्तथाहि नयनञ्च मनश्च दैवाद्
यातं परिभ्रमति भूरि न कस्य तस्मिन् ॥ ३९ ॥

त्वं देववृन्द-मुनि-मानस-राजहंसं
गोपाल-बालक-विलासकृताभिलाषम् ।
गो-गोप-गोपसुत-गोपवधू-समेतं
चेतोऽवधेहि गतसंशयमेकमेव ॥ ४० ॥

कोऽप्येष नृत्यति दृशो नटयन् जनाना-
मुन्नायतोन्द्रियगणं जडयन् कुतोऽपि ।
आलोकनैकपरमान् विहगान् मृगांश्च
कुर्वन् गवां क्वचन चारयते कुलानि ॥ ४१ ॥

---

37. -स्य वचसा—D. -ण चरणं—I.

39. a -महिमा—I. -महिता—D.

40. a वृन्द—D. तेन्द्र—I. d गतमंशयमे—D. वतसंशत—I.

41. c -नैकपरतान्—D. -नैकपरमान्—I., d चारयते—D. वारयते—I.

गावश्च वत्सनिवहैस्तमुदीक्ष्य दूरा-
दुत्पूरकर्णपुटकं तरसाभिपत्य ।
आलोकयन्त्यनवलोकितवत् सदापि
जिघ्रन्त्यपूर्ववदलीढवदालिहन्ति ॥ ४२ ॥

अङ्के क्वचित् कुल-कुरङ्गविलोचनायाः
पङ्केऽकदापि पशुपाङ्गन-वेदिकायाः ।
सङ्केतवञ्जुलवने विजने कदाचि-
दङ्केतरत्र हृदि पुण्यवतः कुतोऽपि ॥ ४३ ॥

दूरेऽपि वाङ्मनसयोर्मुनिपुङ्गवानां
भू-रेणुचुम्बिततनुः पशुपाङ्गनेऽपि ।
यो मृग्यते श्रुतिवधूभिरपीच्चणेन
गोपाङ्गनाभिरभितः परिपीयते सः ॥ ४४ ॥

एवं व्रजे व्रजसुतैः सह यत्र यत्र
क्रीडत्यनेकजलसन्तरणैकहेतुः ।
चेतः प्रसादकलिकावधि तत्र तत्र
प्रेमोत्तरेण भवतापि विलोकनीयः ॥ ४५ ॥

तस्याग्रतः स्फुटसरोरुहमाकरन्द-
गन्धान्विताऽलि-निकुरम्ब-करम्बितेन ।
चित्राम्बुरम्बुरुहिणीगहनेन चेतः
श्यामास्ति कापि यमुनेति तरङ्गिणीयम् ॥ ४६ ॥

42. b -दुत्पुच्छ—D.

43. c—I. पुस्तके एषा पङ्क्तिरन्तराऽन्तरा त्रुटिताऽत्यन्तमशुद्धा च ।

45. b -त्यनन्तजन—D. त्यनेकजल—I. c -विधि—I. -वधि—D.

46. b चुम्बितेन—D. पत्रकोणे 'र' इत्यत्र 'चु' इति निर्दिष्टमास्ते ।

४६ तस्य व्रजस्य चित्राम्बुः रम्यसलिला । अम्बुरुहिणीगहनेन उपलक्षितेति यावत् ।

यासां तरन्ति पुरुषाः पयसापि सद्यः
द्मामण्डलैकमहिताः कति ता न नद्यः ।
अन्या पुनर्मिहिरजा यदिहोरुकीर्त्तेः
स्नानावगाहनविनोदनपानचर्य्याः ॥ ॥७ ॥

अम्भोधरद्युति विनिद्रविषप्रसून-
विश्लिष्टधूलिचयचम्पकमम्बु यस्याः ।
वक्षःस्थलं तरुणकुङ्कुमपङ्कगौरं
लक्ष्मीप्रियस्य हृदयानुचरीकरोति ॥ ४८ ॥

कृष्णं तमालतरुकज्जलभासि यस्याः
स्मेराम्बुजे पयसि संह्वतमम्बुजाक्षम् ।
गोप्यश्चिरेण परितः परिलोभयन्त्यः
स्पर्शानुजातपुलकैरयमित्यवेयुः ॥ ४९ ॥

यस्यास्तटो त्रिजगतोजनमण्डनेन
श्रीपुण्डरीकनयनस्य पदद्वयेन ।
वज्र-ध्वजा-ङ्कुश-कुशेशयराजितेन
प्रायः पवित्रसिकतापरिचित्रितेव ॥ ५० ॥

---

48. b -चम्पक—I. -चुम्बित—D. d. करोति—D, I.
49. b सङ्गत—D. संहृत—I.

४७। अन्या अनन्यसाधारणी इत्यर्थः ।
४८। हे हृदय अनुचरीकरीति अनुकरोति ।
४९। परिलोभयन्त्यः अन्विष्यन्त्य इत्यर्थः । अवेयुः प्रतीयुः प्रत्यभिज्ञात-वत्य इति यावत् ।

यस्याः क्षणं क्वचन रोधसि धावमानं
श्यामाम्बुदाभमरुणोच्चपाणिपादम् ।
स्मेरारविन्दकुलसङ्गतमङ्ग तस्या-
स्तुङ्गं तरङ्गमिव माधवमाश्रवेहि ॥ ५१ ॥

तस्याः समीप-नव-नीप-वनालिकुञ्जे
स्मेर-प्रसूनचय-चञ्चल-चञ्चरीके ।
सन्त्रास्यसि प्रथमपल्लवकम्पिते न
तल्पे न चारुणि मनः सरसोरुहाक्षम् ॥ ५२ ॥

कह्लार-कोकनद-कैरव-पुण्डरीक-
मिन्दीवरञ्च मधुगन्धहृतालिवृन्दम् ।
कादम्बहंसवकसारसचक्रवाक-
दात्यूह-मद्गु-जलकुक्कुडमस्ति यत्र ॥ ५३ ॥

स्वच्छाम्भसां विकचवारिरुहाञ्च येषां
कच्छस्थलीञ्च घनकोमलशाद्वलाढ्याम् ।
निद्रान्ति मन्दमृदुचन्दनगन्धवाह-
स्पृष्टाः स्वपृष्ठविनिवेशितकण्ठमेणाः ॥ ५४ ॥

---

51. c -सङ्कुल—D. -सङ्गत—I. d 'तुङ्गम्' इति D. पुस्तके त्रुटितम् ।
53. b -हृता इति D. पुस्तके पत्रकोणे निर्दिष्टं पाठान्तरम् । I पुस्तके अनन्तरं पङ्क्तिद्वयं मसीलोपात् सुतरामविस्पष्टतामुपगतम् ।
54. c निद्राति—I, D. पुस्तकपत्रकोणे । विभ्रन्ति—D.

---

५२ । सरसोरुहाक्षं क्षणं न सन्त्रास्यसि इति न इत्यन्वयः ।
५४ । कच्छस्थलीं गत्वा इति शेषः । एणाः मृगाः ।

तैस्तैरपङ्किलतटैस्तटचारुभूमि-
भूमीरुहप्रहततापमतापरम्यैः ।
तीर्थैरिव द्विजगणैः परितः परीतै-
रेवं सरोभिरभिशोभितसंविभागम् ॥ ५५ ॥

हिन्ताल-ताल-वट-शाल-रसाल-जाल-
ताली-तमाल-कृतमाल-पियाल-कोलैः ।
जम्बीर-वीरतरु-विल्वकदम्ब-जम्बू-
खर्जूर-निम्ब-हरिचन्दन-सिन्धुवारैः ॥ ५६ ॥

शेफालिका-स्थलसरोरुह-कर्णिकार-
वासन्तिका वकुल-चम्पक-वाण-कुन्दैः ।
कङ्केलि-किंशुक-मधूक-जवा-प्रियङ्गु-
मल्ली-लवङ्गलतिका-वनमालिकाभिः ॥ ५७ ॥

एतैर्दलानि कुसुमानि फलानि सम्यक्
श्रीजानिपाणिकमलग्रहमानितानि ।
रम्याणि सर्वसमयेऽपि शमन्दधानै-
र्नीरन्ध्रमावृतमनावृतपुण्यपुञ्जैः ॥ ५८ ॥

---

55. a -रुपल—I. -रपङ्किल—D. भूमिः—I. भूमि—D. b. भूमि—I. भूमी—D. -रम्ये—I. i -रम्यैः—D.
56. d -रैः—D. -रिं—I
57. c किन्नि—I. कङ्केलि—D.

५८। शमन्दधानैः शान्तैरित्यर्थः । अनावृतपुण्यपुञ्जैरध्वंसपुण्यसमूहैर्मुनिभि-रित्यर्थः आवृतमध्युषितम् ।

यागाङ्गनस्थलमिवोज्ज्वलकृष्णवर्त्म
शाखाश्रितैर्द्विजगणैर्महितं सुघोषैः ।
तस्यैव नातिशयदूरतरं व्रजस्य
वृन्दावनं रसमयं वनमस्ति चेतः ॥५९

तस्मिन् क्षणं शिखिशिखण्डकृतावतंसं
वंशं मनागधरसीमनि सन्दधानम् ।
गोरोचनापटुपटीरकृताङ्गरागं
तं सानुरागमनिशं हृदयावधेहि ॥ ६० ॥

तस्मिन्नयं मुरलिकां मुखरीकरोति
तत्रात्मनस्तत इतः सरिदाविरासीत् ।
अर्धावलीढगलितैः प्रथमैर्मृगाणां
क्षौणीतलञ्च कवलैरपिधीयते स्म ॥ ६१ ॥

तत्र प्रयातमनु नादितवेणुदण्डं
पीताम्बरं विदलदञ्जनपुञ्जकान्तिम् ।
आरब्धताण्डवरसैः परिवृत्तकण्ठ-
कान्तैः शिखण्डिभिरनुव्रज वीक्ष्यमाणम् ॥ ६२ ॥

---

59. b -घोषैः—D. -घोरैः—I. d -वनमनुत्तमस्ति—D. -रसमयं वनमस्ति—I.

61. c -त्वात्मनः—D. -त्व स्वनैः—D पुस्तकपत्रकोणे । -तात्मनः—I.

62. b -कान्त'—D. -कान्तिं—I.

---

५९ । उज्ज्वलकृष्णवर्त्म, यागाङ्गनपक्षे उज्ज्वलः कृष्णवर्त्मा अग्निर्यत्र। वृन्दावनपक्षे उज्ज्वलं कृष्णवर्त्म कृष्णवर्त्मः पन्था यत्र ।

६२ । प्रयातमनु गमनमनु ।

बोपदेवकृता मुग्धबोधटीका

[निबन्धकः—श्रीचिन्ताहरण-चक्रवर्त्ती काव्यतीर्थः एम्-ए]

सुविदितमेव सुमनसां यन्मुग्धबोधादयो बहव एव विविधशास्त्र-मधिकृत्य विरचिता ग्रन्था विबुध-धौरेयेण अशेषशास्त्रपारीणेन बाल्ये मूढ़रूपेण प्रथितिं गतेन श्रीमता बोपदेवेन। तेषु च भूयस्तमां प्रसिद्धिं गाहमानं विराजते तदीयं मुग्धबोधमिति व्याकरणम्—यन्ना-मिदानीमपि गौडदेशस्य पश्चिमभागेषु अधीयमानवैयाकरणग्रन्थेषु प्राधान्यमधिगच्छदास्ते इति केषां वाऽपरोक्षमभिज्ञानम्। सुविशदस्या-प्येतद्ग्रन्थस्य भूयो वैशद्यसम्पादनाय गौडदेशोद्भवैर्बहुभिरेव विरचिता अनर्वाचीना अनेके व्याख्यानग्रन्था अपि ग्रन्थस्यास्य प्राचीनादेव कालात् साधारणेषु प्रचारबाहुल्यम् एव सूचयतीति को वा संशयीत। यत् सत्यं साकल्येनानुपलभ्यमाना अपि कतिचनैतेषु अर्वाक्तनग्रन्थे-षूल्लिख्यमाना अन्तरा अन्तरा स्वमस्तित्वं प्रमापयन्ति।

परमुपलभ्यमानेषु श्रुतिपथमुपागतेषु वा मुग्धबोधव्याख्यानग्रन्थेषु नैकोऽपि बोपदेवकृतित्वेनाद्य यावत् निरधारि। न च स्वग्रन्थ-व्याख्यातृरूपेणास्यस्य कापि प्रसिद्धिर्वैयाकरणगोष्ठीषु। एवं सति च वस्तुस्वरूपे नितरां विस्मयमुपागता वयं पण्डितगोष्ठीभूयिष्ठतो नवद्वीपतः स्वर्गत-वैयाकरणकेशरिणः शिवनारायण-शिरोमणेर्गृहात् साम्प्रतमेव समुपनतेषु परःशतेषु व्याकरणग्रन्थेषु यदा बोपदेवकृतित्व-मात्मनः प्रख्यापयन्निव कश्चिन्मुग्धबोधव्याख्यानग्रन्थो दृग्गोचरं गतः। सुतरां संशयितेऽप्यस्य बोपदेवकृतित्वे परिषत्सदस्यानां मनीषि-महत्तमानामालोचनकृते समासतः समुपस्थाप्यते कश्चित् परिचयो-ऽस्माभिरत्रैतद्ग्रन्थस्य। परमिदं दुःखकारणं नो यद्, ग्रन्थोऽयमतितरां

खण्डितः, केवलं पत्रपञ्चकमेवास्याधिगतम्। तथा च प्रकरणस्य कस्यापि इतोऽन्तराऽसम्पूर्णतया पुष्पिकाया अनुपलम्भात् ग्रन्थसमाप्तेश्च असद्भावाद् ग्रन्थकृद्विषयकं न किमप्यस्माभिः समासादितम्। केवलं ग्रन्थारम्भीयात् कस्मादपि श्लोकाद् बोपदेवकृतित्वमस्य स्फुटीभवति। परं तत्रापि न नामतो निर्दिष्टो ग्रन्थकारः। तथा च—

"एतेषां मतमालोक्य मुग्धबोधं मया कृतम्।
क्रियते तस्य व्याख्याऽसौ सर्वशास्त्रप्रबोधिनी॥" इति

एतेन च नामनिर्देशाभावेऽपि मुग्धबोधकर्त्तुरेव एतद्ग्रन्थकर्तृत्वं स्पष्टमेवाभिहितम्। ग्रन्थस्यास्य च नाम सर्वशास्त्रप्रबोधिनीति निर्दिष्टम्। परं नाम्नोऽस्य अन्वर्थतां न कामप्युत्पश्यामो वयम्।

ग्रन्थादौ प्राथम्येन कृतं यथानियमं मङ्गलाचरणम्—

"त्रैलोक्यपितरौ वन्दे गङ्गाधर-गदाधरौ।
प्रलयस्थितिकर्त्तारौ भर्त्तारौ जगतां करौ॥" इति।

एतदनन्तरञ्च मुग्धबोधनिर्म्माणार्थं ये नामालोचिता ग्रन्थास्तेषां तत्तद्-ग्रन्थकाराणां वा समुपन्यस्तानि नामानि। यथा—

"पाणिनिर्वार्त्तिको भाष्य-महाभाष्यन्ततः फणी।
प्रक्रियारत्नकारश्च काशिकावृत्तिरेव च॥
इन्द्रश्चन्द्रो महेन्द्रोऽपि चान्द्रः कान्द्रः कपालिनी।
कैयटो हरदत्तश्च कज्जटो दीक्षितः शुभः॥
शाकटायनजैनेन्द्रो(न्द्रौ) सारस्वतसरोरुहौ।
जुमरामरभट्टाश्च मेदिन्याद्या वसाभुजाः॥
बुद्धिपादकलापौ च रत्नमाला च मालिका।
नैयासिकमहाशङ्कः सुपद्मः कमलाशनः॥"

लिपिकारस्यानभिज्ञतया वर्णाशुद्ध्यादयः प्रमादा बाहुल्येनात्र विलसन्ति,—न च ते केवलं कल्पनामालम्ब्य मया शुद्धिं नीताः। प्रमाद-

बाहुल्याद् वा अस्मद्ज्ञानस्य सङ्कीर्णतया वा अनोल्लिखिता अनेके एव ग्रन्था ग्रन्थकर्त्तारश्च नास्माभिः परिचीयन्ते ।

कपालिनी-कज्जट-बुद्धिपाद-कमलाशनादयोऽज्ञातचरा इव प्रतिभान्ति। ग्रन्थपार्श्वे (margin) इयोस्तावत् कोऽपि सूचितः परिचयः केनापि वाचकेनाध्यापकेन वा *। तथा चोक्तं तत्र—

"महेन्द्रो मिथिलाभाषाप्रसिद्धः। कान्द्र इति पश्चिमस्यान्दिशि प्रसिद्धः शाकटायनस्य व्याख्याता।"

न चास्मिन्नामनिर्देशे ग्रन्थकालादिरूपः कश्चिदपि नियमोऽनुसृतः स्यात्, जुमरादपि परतः कलापस्य निर्देशात्। न चाधुनोपलभ्यमानप्रमाणनिचयादत्र निर्दिष्टानां सर्वेषामेव बोपदेवात् प्राचीनत्वम् उररीकुर्वन्ति प्रत्नतत्त्वानुशीलनपराः प्रेक्षावन्तः। तथा च जुमर-सुपद्मयोः बोपदेवात् प्राचीनत्वे सुतरां निश्चयस्य अनुपलब्धत्वेऽपि केचन केचन तत्प्राचीनत्वं सर्वथैवोद्घोषयन्ति †। परं दीक्षितस्तु बोपदेवात् अतितरामर्वाक्तनो वर्षाणां द्विशतैरित्यामनन्ति सुधियः ‡ न च दीक्षित इति सिद्धान्तकौमुदीकारोऽन्यो वा इति विद्यते संशयावकाशो लेशतोऽपि, 'पाणिनिवृत्तौ भट्टोजिदीक्षितेन' इत्यादिग्रन्थे तृतीयपत्रे स्पष्टमेव भट्टोजिनामोल्लेखात्। एवञ्च ग्रन्थस्यास्य बोपदेवकृतित्वं सुतरामेव संशयकोटिमारोहति। परं भूयसां वैयाकरणानामुल्लेखात् कथमप्यनुशीलनीय एव एष इति अयं प्रबन्धारम्भः। एतदप्यालोच्यं

* प्रसङ्गतश्चैतदपि वाच्यं यदस्माभिरालोच्यमानप्रतिलिप्याधारभूतो ग्रन्थः केनचिद्वाचितपूर्व इति प्रतिभाति, एतद्व्याख्यानस्य अन्यत्र चैतादृशीनां पंक्तीनां दर्शनात्। न चैतत्प्रतिलिपिरालोचिता केनापि—अत्र प्रमादानां बाहुल्यदर्शनात्।

† Systems of Sanskrit grammar S. K. Belvalkar—पृ० १०९, १११।

‡ तत्रैव ४७श पत्रे।

यत् बोपदेवस्यालम्बनभूतानाम् ईदृशानां ग्रन्थ-ग्रन्थकाराणामुल्लेखस्तेनैव कृतो ग्रन्थान्तरेऽपि। तथा च तदीयकविकल्पद्रुमे—

"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥" * इति

इतोऽधिकानां नामानि निर्दिष्टानि सर्वशास्त्रप्रबोधिन्यामस्मदालोचनविषयीभूतायाम्। कविकल्पद्रुमे प्रसङ्गतः प्रधानानां निर्देशः कृतः। मुग्धबोधव्याख्यानग्रन्थे तु साकल्येनावलम्बितग्रन्थादीनां सूचनं कृतमित्यनुमानं न सर्वथाऽसम्भवं भवितुमर्हति।

ग्रन्थमध्ये च अन्तराऽन्तरा अपरेषामपि केषाञ्चित् वैयाकरणानां नाम पंक्तयश्चोद्धृतानि। तथा च—ऌकारदीर्घत्वालोचनावसरे—(३य पत्रे)—

"अत्र ऌकारस्य दीर्घत्वन्नास्तीति शाकटायनः। अस्तीति प्रक्रियारत्नकारकज्जटौ। पाणिनिवृत्तौ भट्टोजिदीक्षितेनापि ऌवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावादित्युक्तम्। यथा ह्रस्वऌकारोऽस्ति तथा दीर्घॡकारोऽपि अस्तीति दुर्गसिंहः। वस्तुतः ऌकारस्य दीर्घत्वमप्यस्तीति अस्माकं सम्मतम्। अत एव महाभाष्येणापि धातोरुपसर्गाट्टतीतिसूत्रे तपरत्वात् ऌकारमिच्छति ऌकारयति। ततः प्ल्कारीयति इत्येवोदाहृतम्। पुरुषोत्तमदेवेनापि ऌकारो देवोमतो (?) स्यात् ॡकारी दनुजप्रसूरित्युक्तम्।" एवं च चतुर्थपत्रे—

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा॥

इति विस्तरवृत्तिः।

---

* S. K. Belvalkar महोदयेन तु श्लोक एष मुग्धबोधीय इति निर्देशः कृतः (१०म पृष्ठे तृतीयपादटीकायाम्)।

पञ्चम-पत्ते च—

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रिया त्वभिधीयते ॥

इति वैयाकरणभूषणादौ दृष्टम् ।

———

परिषत्सन्देशः

मासिकसभा—सौराषाढस्य पञ्चमदिवसे बुधवासरे सायं सार्द्धसप्तम-घटिकायां परिषदो मासिकाधिवेशनं सुनिष्पन्नमभूत् । तत्र स्थिरसभापतयो महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-दुर्गाचरण-साङ्ख्यवेदान्ततीर्थ-महोदयाः सभापतिपदमलमकार्षुः । पूर्वसभाविवरणानि पठितानि गृहीतानि च । नूतन-सभ्यानां नामान्यप्युत्कीर्त्तितानि । समनन्तरञ्च कविराज-श्रीयुक्त-वसन्तकुमार-राय-विद्यारत्नमहोदयेन "प्राचीनप्रसाधनोपकरणानी"ति शीर्षकः प्रबन्धो वाचितः । सुचिन्तितस्य सुलिखितस्य चास्य प्रबन्धस्य तत्रोपस्थिता अनेक एव धीरधौरेयाः समालोचनामनुकूलामुपालालयन् । सभापतेरभिभाषणात् परं रात्रेर्नवम-घटिकायां सभाभङ्गो जातः ।

विगत-सौरश्रावणस्य सप्तविंशदिवसे सोमवासरे रात्रेः सार्द्धसप्तम-घटिकायां श्रीयुक्तोपेन्द्रचन्द्रस्मृतितीर्थमहोदयस्य सभापतित्वेन परिषदो मासिकमधिवेशनमेकं निरपद्यत । पूर्वसभाविवरणपाठानुमोदनादिरूप-पूर्वाह्णकर्त्तव्येऽवसिते श्रीयुक्त-दक्षिणारञ्जन-शास्त्रिभिः एम् ए महोदयैः "लोकायतमते परलोकः" इतिशीर्षकः कश्चित् निबन्धो वाचितः । पण्डितप्रकाण्डैस्तत्रभवद्भिः श्रीयुक्तेश्वरचन्द्रशास्त्रि-महोदयैः सुगभीरार्थस्य सुवाचितस्यास्य प्रबन्धस्य समालोचनावसरे निखिलमेव

लोकायतमतमुट्टङ्कितमभूत्। परिषदाचार्य्यैस्तत्रभवद्भिस्तर्काचार्य्य-पादैश्च न्यायसमयमवलम्ब्य सद्धेतुत्वासद्धेतुत्वप्रदर्शनमुखेन निखिलैव व्याप्तिस्तद्ग्रहोपायादिश्च तथा प्रतिपादितौ, यथा अचिरारब्ध-न्यायशास्त्रानुशीलना अपि च्छात्रा अनायासेनैव तत्सर्वमधिगन्तुं शक्नुयुः, तथा निबन्धकारोपचित्ता युक्ति-प्रधानतर्कशास्त्रीय-हेत्वादि-दोषाश्च नावसरं लभेरन्। रात्रेर्दशम-घटिकायां सभाभङ्गो जातः।

विशेषाधिवेशनम्—विगतसौरश्रावणस्य षड्विंशदिवसे सायं सार्द्धषष्ठहोरायां महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-भागवतकुमारशास्त्रिभिः एम्. ए पि. एच् डि महोदयैः कलिकाताविश्वविद्यालये सम्प्रत्येव व्यवस्थापितस्य आशुतोषासनस्य लाभेन हर्षप्रकाशनार्थं परिषदो विशेषाधिवेशनमेकमजनि। तत्र च कलिकाता-महाविद्यालया-ध्यक्षाः श्रीमन्तः डक्टर आदित्यनाथमुखोपाध्याय-महोदयाः सक्षपं सभापति-पदमलमकार्षुः। तत्रोपस्थितेषु च सभ्येषु म. म. श्रीयुक्त-दुर्गाचरणसाङ्ख्यवेदान्ततीर्थाः, म. म. श्रीयुक्त-फणिभूषण-तर्कवागीशाः, म. म. श्रीयुक्त-शितिकण्ठ-वाचस्पतयः, म. म. श्रीयुक्त-कृष्णचरण-तर्का-लङ्काराः, श्रीयुक्त-हरिदास-सिद्धान्तवागीशाः, श्रीयुक्त-सकलनारायण-शास्त्रिणः, श्रीयुक्त-देवेन्द्रनाथ-राय, एम्. ए, श्रीयुक्त-प्रभातचन्द्र-चक्र-वर्त्तिनः, एम्. ए, पि-एइच्. डि, श्रीयुक्त-अमूल्यचरण-विद्याभूषणाः, श्रीयुक्त-चितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायाः, एम्. ए, श्रीयुक्त-रसमय-विद्या-भूषणाः, एम्. ए, प्रभृतयो विशेषेणोल्लेखयोग्याः। सर्वं एवोपस्थिताः सभ्याः तत्रभवतां शास्त्रिमहोदयानामेतदाशुतोषासनलाभेन परां प्रीति-मात्मनोनामाविरकार्षुः। परिषत्पचतः श्रीयुक्त-भुवनमोहनसाङ्ख्यतीर्थ-महोदयेन विरचिताः केचिदभिनन्दनश्लोकाः श्रीयुक्त-चिन्ताहरण-चक्र-वर्त्तिना एम्, ए, महोदयेन वाचिताः। परिषत्सम्पादकैश्च श्रीयुक्त-अमरेश्वरठाकुर एम्, ए, वेदान्तशास्त्रिभिरभिनन्दनीयाय तत्रभवते शास्त्रिणे कानिचिद्द्राक्षाफलान्युपहृत्य भालतटे च चन्दनागुरुभिस्तिलकं

विरचितम्। सभापतेर्धन्यवादानन्तरं परिषच्छात्रसमित्या "दूतघटोत्कचा"भिधानस्य भासकृत-व्यायोगस्य प्रयोगेण समनुरञ्जिताः समागताः सर्वे एव सदस्याः।

रामायणसमितिः—परं प्रमोदनिदानमद्य निवेद्यते पुरतः पाठकमहाभागानां, यदियं सपारिषदा संस्कृत-साहित्यपरिषत् वङ्गदेशोचितपाठसमलङ्कृतमेकं वाल्मीकीय-रामायणं मुद्रापयितुं व्यवस्यन्ती शाखासमितिं काञ्चिदुदबोधयत्। तया च समित्या रामायणमुद्रणव्यापारस्य सम्पादने म. म. श्रीयुक्त-दुर्गाचरणसाङ्ख्यवेदान्ततीर्थाः म. म. श्रीयुक्त-भागवतकुमार-शास्त्रिणः पि, एच्, डि महोदयाश्च प्रधानसम्पादका निरधार्य्यन्त। परं वङ्गदेशोचित-पाठभूषितस्यास्य रामायणस्य वङ्गान् प्रत्युपयोगविशेषमापादयितुं वङ्गभाषयानुवादोऽपि कश्चिद् भविष्यतीति निर्द्धारितमास्ते शाखासमितिसदस्यैः। तत्र चानुवादकर्म्मणि कुशलधियः संस्कृतभाषाविशेषविदः श्रीमन्तो नगेन्द्रनाथठाकुर-सिद्धान्तरत्न-नामानो न्ययोजिषत। तैश्च सहज-नैपुण्येन एतदन्तरेव बालकाण्डं मुद्रणागारप्रेरणोपयोगितया लिखितमास्ते। टीका च प्राधान्येन लोकनाथचक्रवर्त्तिकृता समवलम्बिता भवेत्, अन्यासाञ्च टीकानां सारांशा एव सङ्कलिता भवेयुः। परं वङ्गदेशलिखितपुस्तकेषु देशान्तरसम्मतं पाठान्तरं लभ्येत चेत्तदपि बन्धनचिह्नाङ्कनेन वा, मुद्राक्षरेण वा मूल एव निवेशितं भविष्यति। तन्निबन्धना समालोचना च पाद-टीकायां स्थानं लप्स्यते। एवं कृत-परिकरेयं परिषत् पारमवश्यमेवासादयिष्यति भगवत्कृपारूपोडुपेन रामायणमहोदधेरिति सर्वथा वयमाशास्महे।

महदिदमनुष्ठानं सफलयितुं महान्तो व्यवसायाः, महान्तो मानवाः, महान्तश्च द्रविणव्ययाः समपेक्ष्यन्त इति विदितवृत्तान्तापि परिषन्न पश्चात्पदमाधातुमीहते, यतस्तेषां तेषामुपकरणानां पर्य्याप्ति-

विरहेऽपि नैव दुरासाद्यता प्रतिपाद्यते समुद्युञ्जानैः परिषत्-सदस्यै-रिति शम्।

चित्रपरिचयः

अस्यां पत्रिकायामस्मिन्नङ्के मुखभाग एव येयं मूर्त्तिरालेख्यगता परितर्पयत्यक्षीणि प्रेक्षकाणामोक्षणमात्रेण, सा हि "मुर्शिदावाद" मण्डलवर्त्तिनस्तत्रभवतो विद्याविभव विद्योतित-वैद्यान्ववायस्य स्वर्गत-कविराज-गङ्गाधरकविरत्नस्येति विदितमस्तु वाचकमहोदयानाम्। धरणीधन्वन्तरिरयमन्तरा तुरीय-युगस्याविर्भूयास्मिन् भूमिभागे प्राणाव-धीरणाखेदमायुर्वेदमुदयभूधरशृङ्गे भूयः पर्य्यवास्थापयदिति न ताव-त्तिरोहितमितरेष्वपि वङ्गविषयवास्तव्येभ्यो विपश्चित्प्रवरेभ्यः। काले चास्य निदान नैपुण्यमगण्यप्राणिवृन्दं नैरुज्यमुपलम्भयच्चरकावतरत्व-मपरिपन्थि प्राख्यापयद् रोगक्षुब्धेषु मानवसमाजेषु।

वारान्तरे चास्य जीवनवृत्तान्तः सन्तोषयिष्यति ग्राहकमहोदया-नित्यत्रैवाद्य विरामः समासाद्यते।

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः *

		मूल्यम्			
२।	कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥/०)	सदस्यानाम्	॥०)
३।	भङ्गरीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४।	मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचितः, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	,,	२)	,,	१॥०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	७।०	,,	३
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	१०)	,,	।/०
८।	कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः		/०)	,,	/०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता		॥०)	,,	॥/०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	,,	१।०)	,,	१)
१२।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,	।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्,,		॥०)	,,	॥/०)
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	साधारणानाम् ,,	१।०)	सदस्यानाम् ,,	१)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	,,	१॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णो रथयात्रादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्		।/)	,,	।/०
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२।०	,,	२)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः		१।०	,,	१)

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समञ्जसा—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

२। रामायणम्—वाल्मीकि-विरचितम्।

———

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
38, Vidyasagar Street, Calcutta.

१८५१ शकीये भाद्रे
September, 1929.]

१२श-वर्षस्य ५म-संख्या
[Vol. XII, No. 5.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकौ—

श्रीदक्षिणारञ्जनशास्त्री एम्. ए.

श्रीउपेन्द्र-मोहन-साङ्ख्यतीर्थश्च

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—२) रूप्यकद्वयम्
Foreign price—7s.

কেশরঞ্জন তৈল

ই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র
ঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য
লে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে
দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশ
নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা,
ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা
উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের
মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থ-
কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও
করুন। মূল্য—প্রতিশিশি
কা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

য়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন " অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণের বং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নে"র ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। শির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৵০ আনা।

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

গ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। রল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও খানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, বন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। ॥• টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৷৶• বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

১৮ ও ১৯ নং লোয়ার চিৎপুর রোড, কলিকাতা।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

September, 1929.	१८५१ शकीये भाद्रे १२श-वर्षस्य ५म-संख्या	Vol. XII. No 5.

सनातनाचारः

[निबन्धकः—श्रीघनश्याम-वेदान्ततीर्थः]

कुलशीलगतानुरूपता बत यस्यां विचलन्त्यनादृता।
असवर्णगतां विलोक्य तां परिणीतिं परितप्यते न कः॥ १
अपि पूर्वतनी गृहस्थता सुतमुत्पादयितुं व्यवस्थिता।
नवशिक्षितसभ्यतागता विपरीता प्रतिभाति सर्वतः॥ २
इह पूज्य-कुलाङ्गनाकुलं मृतमालिङ्ग्य पतिं त्वनाकुलम्।
गतवत् किल निर्म्मलं पदं वपुराधाय हिरण्यरेतसि॥ ३
किमतः परमस्ति दुःखदं परधर्म्मप्रबलेऽत्र भारते।
विधवा पतिमाशुमीहते नवशिक्षा च पथः प्रदर्शिनी॥ ४
गुरुभिः परिपक्वबुद्धिभिः पितृरोगादिविचारणक्षमैः।
समदृश्यत कन्यका पुरा सुतपाणिग्रहणाय सादरम्॥ ५
स्वयमेव नवो युवाधुना विजने पश्यति कन्यकामहो।
अवरोधविधिः क्व वा त्रपा मुहुरालापपराङ्मुखी न सा॥ ६

ऊचुः परिणयमार्य्या गौर्य्यास्तथैव पुरातनाचार्य्याः ।
रोहिण्याः कन्याया विपरीतमनार्य्यवर्य्याणाम् ॥ ७
बाल्ये वयसि विवाहः प्रभुतामापादयेद् यथा कान्ते ।
न तथा यौवनकाले क्रीडापाञ्चालिका स्वामी ॥ ८
मृदुले चेतसि लग्नः संस्कारो न यात्यन्यथाभावम् ।
नारीणामुपयामः संस्कृतिरिति शास्त्रनिर्देशः ॥ ९
वदनपिधानं स्त्रीणां मन्यन्ते ये विगर्हितं कर्म्म ।
बहुमूल्यं रुचिरं वा तैः किं नाच्छाद्यते वस्तु ॥ १०
इत्थं प्राप्तविकारान् विलोक्य विविधान् सनातनाचारान् ॥
रोदिति संस्कृतिकामो भगवच्चरणे घनश्यामः ॥ ११

लोकायतमते परलोकः *

[निबन्धकः—श्रीदक्षिणारञ्जनशास्त्री एम्. ए.]

नास्ति परलोकः। न च वक्तव्यं किं परलोकबाधकं प्रमाणम्। यतो न लौकायतिकैस्तद्बाधकप्रामाणात् तदभावः प्रतिपाद्यते। किन्तु परोपन्यस्त-प्रमाण-दूषणमात्रमेव क्रियते। अत एव तेषां सूत्रम्—"सर्वत्र पर्य्यनुयोगपराण्येव सूत्राणि बृहस्पतेः।" तच्च परोपन्यस्त-प्रमाणदूषणं पराभ्युपगमस्य प्रश्नादिद्वारेण विचारणा। न पुनः स्वसिद्धप्रमाणोपन्यासः। येन अतीन्द्रियार्थबाधकत्वेन प्रवर्त्तमानं प्रमाणमाश्रयासिद्धत्वादिदोषदुष्टत्वेन कथं प्रवर्त्तते इति तान् प्रति परेणापि पर्य्यनुयोगः क्रियेत। अत एव परलोकप्रसाधकप्रमाणाभ्युपगमं परेण ग्राहयित्वा तदभ्युपगमस्य विचारः क्रियते।

---

* परिषदो मासिकाधिवेशने वाचितः।

परलोकसद्भाववेदकं प्रमाणं प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, आगमः, अर्थापत्तिः, अभावः, सम्भवः, ऐतिह्यं वापरेण स्वीकार्य्यम्।

तत्र न तावत् परलोकप्रतिपादकत्वेन चक्षुरादिकरणव्यापार-समासादितात्मलाभं सन्निहितप्रतिनियतविषयत्वात् प्रत्यक्षं प्रवर्त्तते। नापि अतीन्द्रियं योगिप्रत्यक्षं तत्र प्रवर्त्तत इति वक्तुं शक्यम्, पर-लोकादिवत् तस्यापि असिद्धेः। नाप्यनुमानम्—"अनुमानमप्रमाण-मिति" च तेषां सूत्रम्। अनेन च सूत्रेण तैः प्रतिज्ञाप्रतिपादनमात्र-मेव कृतम्। अनिश्चितार्थप्रतिपादकत्वादसिद्धप्रमाणाभासवदिति हेतु-दृष्टान्तावपि ऊह्यौ। अनुमानं व्याप्तिज्ञानसापेक्षं, व्याप्तिश्च व्यभिचाररहितः सम्बन्धः। स च अविनाभाव इत्यप्युच्यते। स सकलसपक्ष विपक्षाप्रत्यक्षीकरणे दुर्विज्ञानोऽसर्वविदा। न चात्र भूयो-दर्शनं शरणम् सहस्रशोऽपि दृष्टसाहचर्य्यस्य व्यभिचारात्। महा-नसादौ वह्निधूमयोर्भूयोदर्शनसाहस्रेऽपि यथा तप्ते लोहपिण्डे केवलाग्निवत् गोपालघुटिकादौ केवलधूमस्यापि प्रत्यक्षदर्शनेन व्यभिचारनिरासासम्भवः। एवं भूयः सहचरितयोरपि मित्रयोर्मिथो व्यभिचारः स्त्रीसङ्गादौ दृश्यत एव। तथा च अविनाभाव-सम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् अनुमानं न प्रमाणम्। अत्र चाह भर्तृहरिः—अवस्थादेशकालभेदेन पदार्थानां शक्तयो भिन्नाः। अतो न शक्यतेऽनुमानात् तद्भावनिश्चयः कर्त्तुम्। न ह्येवं शक्यते अनुमानात् प्रत्येतुं—देवदत्तो भारोद्वहनसमर्थो न भवति देवदत्तत्वाद् बाला-वस्थदेवदत्तवदिति। अत्र हि अवस्थाभेदेन शक्तिभेदसम्भवाद् व्यभि-चारः। तथा देशभेदेन आमलकीखर्ज्जूरादीनां रसवीर्य्यविपाकभेदो दृश्यते। तत्र नैवं शक्यते वक्तुम्—सर्वा आमलकी कषायफला अनु-भूयमानामलकीवदिति। तथा कालभेदेन कूपोदकादीनां शीतो-ष्णादिभेदः सम्भवति। तत्र सर्वा आपः शीता इति न शक्यते निश्चयः कर्त्तुम्। तथा तृणादिषु निश्चितदहनसामर्थ्यस्याग्नेरभ्रपटले तत्-

सामर्थ्यं प्रतिहन्यते। न च तत्रैवमनुमातुं शक्यते अभ्रपटलमग्निना दह्यते पार्थिवत्वात्तृणादिवदिति। तथा अन्येनान्यथा प्रतिपादितोऽर्थः पुनरभियुक्ततरेण अन्येन अन्यथा प्रतिपाद्यते।

यच्च सामान्यस्य तद्विषयस्याभावात्, स्वार्थपरार्थभेदासम्भवात्, विरुद्धानुमान-विरोधयोः सर्वत्र सम्भवात् क्वचिच्च विरुद्धाव्यभिचारिणः इत्यादिदूषणजालं, तदनुद्घोषणीयमेव ; यतोऽनिश्चितार्थप्रतिपादकत्वादनुमानमप्रमाणमित्यनुमानाप्रमाणताप्रतिपादने कृते शेषदूषणजालस्य मृतमारणकल्पत्वात्।

ये चानुमानादिप्रामाण्यमनुमन्वानास्तान् प्रति दृष्टान्तमाह—कश्चित् पुरुषो नास्तिक-मतवासना-वासितान्तःकरणो निजां जायाम् आस्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिरभियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति। सा तु यदा न प्रतिबुध्यते, तदा स इयमनेनोपायेन प्रतिभोत्स्यत इति स्वचेतसि विचिन्त्य, निशायाः पश्चिमे यामे तया सह नगरान्निर्गत्य तां प्रत्यवादीत्—प्रिये य इमे नगरवासिनो नराः परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणा लोकेन च बहुश्रुततया व्यवह्रियमाणा विद्यन्ते, पश्य तेषां चारुविचारणायां चातुर्य्यमिति। ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुष्पथं यावन्मन्यरतर-प्रसृमर-समीरणसमीभूत-पांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनी मध्यमाङ्गुलित्रयं मीलयित्वा स्वशरीरस्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे, ततः प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्यास्तिको लोको राजमार्गेऽमिलत्। बहुश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचन्,—भो भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन वनतोऽत्रागच्छत्। ततः स तांस्तथा भाषमाणान्निरीक्ष्य निजां भार्य्यां जजल्प,—एते वृकपदविषये सम्यगविदितपरमार्था बहवोऽप्येकसदृशमेव भाषमाणा अपि बहु मुग्धजनभ्रान्त्यमुत्पादयन्तोऽपि च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति। तथा बहवोप्यमी वादिनो धार्म्मिकच्छद्मधूर्त्ताः

परवञ्चनैकप्रवणा यत्किञ्चिदनुमानादिभिर्मुधैव सतामवधीरणीय-वचना भवन्तीति ।

अप्रत्यक्षमपि अस्तितया अभ्युपगम्यते चेत्, जगदनपह्नुतमेव स्यात् । दरिद्रो हि स्वर्णराशिर्मेऽस्तीति अनुध्याय हेलयैव दौःस्थ्यं दलयेत्— दासोऽपि स्वचेतसि स्वामितामवलम्ब्य किङ्करतां निराकुर्य्यादिति न कोऽपि स्वानभिमतमालिन्यमश्नुवीत । एवं न कश्चित् सेव्यसेवकभावो दरिद्र-धनिभावो वा स्यात् । तथा च जगद्व्यवस्थाविलोपप्रसङ्ग इति ।

अत्र केचन एवमाहुः—अस्ति च प्रामाण्यमनुमानादेः । कथ-मन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत ? नद्या-स्तीरे फलानि सन्ति इति निश्चित्य फलप्राप्त्यर्थं प्रेक्षावतां फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिश्चेति ? अनुमानाप्रामाण्ये—"स्वगृहान्निर्गतो भूयो न तदागन्तुमर्हति" ।

भवाद्दृशी दूरविदेशमागते चरन्तु वैधव्यविधानमङ्गनाः ।
अदर्शनेनैव यतः शरीरिणो विदेशयातस्य मृतस्य तुल्यता ॥

अत्र लोकायतिकैरुच्यते,—न तावदस्माभिरनुमानमात्रप्रतिषेधः क्रियते, किन्तु त्रिलक्षणं यदनुमानवादिभिर्लिङ्गमभ्युपगतं तन्न लक्षण-भाग् भवतीति प्रतिपाद्यते । अनुमानमात्रप्रतिषेधे तु लोकव्यवहारो-च्छेदप्रसङ्गः । अत एवाह पुरन्दरः—लोकप्रसिद्धमनुमानमस्माभिरपी-ष्यत एव ; यत्तु कैश्चिल्लौकिकं मार्गमतिक्रम्यानुमानमुच्यते तन्निषिध्यत इति । लोकप्रसिद्धमनुमानमिन्द्रियग्राह्यं पूर्ववत् शेषवच्च । तच्च लौकायतिकमते प्रत्यक्ष एवान्तर्भूतम् । अलौकिकमतीन्द्रियं सामान्यतो दृष्टम्—अलौकिकं त्रिलक्षणं यदनुमानं लोकायतमते तदप्रमाणम् । लोकप्रसिद्धं यदन्येषामनुमानं तत्तु लौकायतिकानां प्रत्यक्षमेवातः प्रमाणम् । अत एव गोपालाद्यन्न-लोकव्यवहाररचनाचतुरस्य धूम-

दर्शनमात्राविर्भूतानलप्रतिपत्तिरूपस्य नाप्रामाण्यम्। अत एव सर्वमतसंग्रहे—"इदमन्नं क्षुन्निवर्त्तकमन्नत्वात्, ह्यस्तनान्नवदि"त्याद्यनुमानञ्च तत्रैवान्तर्भवति, प्रत्यक्षमूलत्वाविशेषात्। अत एव लोकप्रसिद्धमनुमानं लोकायतमतेऽपि प्रमाणमेव। परं नानुमानतया अपि तु प्रत्यक्षतयैव। प्रत्यक्षमूलत्वात् तन्मते प्रत्यक्ष एवान्तर्भूतम्। तदपरेषामनुमानं लोकायतिकानां प्रत्यक्षमपि परलोकप्रतिपादकं न भवति प्रत्यक्षत्वाविशेषात्। अलौकिकमतीन्द्रियं सामान्यतो दृष्टं यदनुमानं तदप्रमाणमेव। अत एव तन्न परलोकप्रतिपादकम्। स्वयमसिद्धं कथं परान् साधयेत्।

अथ इदमेव जन्म पूर्वजन्मान्तरमन्तरेण न युक्तमिति जन्मान्तरलक्षणस्य परलोकस्य सिद्धिरिष्यते, तत् किमियमर्थापत्तिः, अथानुमानं वा? न तावदर्थापत्तिः तल्लक्षणाभावात्। "दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते" इति हि तस्या लक्षणं विचक्षणैरिष्यते। न तु जन्मान्तरमन्तरेण नोपपत्तिमदिदं जन्म इति सिद्धम्। मातापितृसामग्रीमात्रेण तस्योपपत्तेः। अथ कथम् पूर्वोपात्तादृष्टमन्तरेण मातापितृविलक्षणं शरीरम्? न हि सर्वदा कारणानुरूपमेव कार्य्यम्। अथानाद्यनन्त आत्मा अस्ति, तमाश्रित्य परलोकः साध्यते। न ह्येकानुभवितृव्यतिरेकेणानुसन्धानं सम्भवति, भिन्नानुभवितर्यनुसन्धानादृष्टेः—तदयुक्तम् "परलोकिनोऽभावात् परलोकाभावः।" न हि अनाद्यनन्त आत्मा प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धः। अनुमानेन च इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। न चासिद्धमसिद्धेन साध्यते।

न चागमादिनाऽपि परलोकसिद्धिः। तेषां प्रामाण्यासिद्धेः। न चाप्रमाणसिद्धं परलोकादिकमभ्युपगन्तुं युक्तं तदभावस्यापि तथा अभ्युपगमप्रसङ्गात्। अत एव तेषां वचनं—

आत्मास्ति देहाद् व्यतिरिक्तमूर्त्तिर्भोक्ता स लोकान्तरितः फलानाम्।
आशैयमाकाशतरोः प्रसूनात् प्रथीयसः स्वादुफलप्रसूतौ॥

यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः।
कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः॥ इत्यादि लोकायतमत्र खण्डितं विविधैर्युक्तिजालैरास्तिकवादिभिः, परं तेषामवतारणात्र न सङ्गच्छते। केवलं यत्किञ्चनात्रनिबद्धं, परलोकविषये लोकायतिकानां तदेवाभिमतं नवेति विचारयन्तु बहुश्रुता महाभागा इति सानुनयं निवेद्य विरमामि।

सर्वप्रत्ययमाला *

[श्रीशङ्करार्य्यविरचिता]

शिवात्मजमविघ्नाय सुरासुरसुपूजितम्।
सर्वक्रियादौ त्वभ्यर्च्य वन्दे गणपतिं प्रभुम्॥ १
गोविन्दं गोपगोपीनां नन्दनं नन्द-नन्दनम्।
वन्दे वृन्दारकैर्वन्द्यमिन्दिरानन्दकारिणम्॥ २
प्रत्ययग्रथितैः शब्दैः पर्य्यायैः सर्वधातुजैः।
शङ्करार्य्यानुजो मालां शङ्करार्य्यः करोम्यहम्॥ ३
क्रियाक्रमोक्तशब्दानां पर्य्यायपदविस्तृता।
सर्वप्रत्ययमालेयं बालशिक्षार्थमुद्धृता॥ ४
दशाध्यायस्थ-भूवादि सर्वधातुक्रियाक्रमम्।
श्लोकाष्टकेन वक्ष्यामि शतात् प्राक् सकलाः क्रियाः॥ ५
क्रियापदप्रपञ्चेऽत्र क्रमयुक्ते कृते सति।
सर्वस्येष्टपदं द्रष्टुमप्रयत्नेन शक्यते॥ ६
उत्पत्तीहा-क्रियावृद्धि-शिक्षाध्ययनसंश्रयाः।
चिन्ताचोद्योक्त्युपस्थानश्रुतिबुद्धिविनिश्चयाः॥ ७

* प्रकाश्यते—श्रीरामलिङ्गशास्त्रिणा।

मानपालनसेवार्चा नमस्कारः स्तुतिस्तथा ।
इच्छार्थनार्पणादानचौर्य्यालङ्कारदीप्तयः ॥ ८

वीजनं ज्वलनं होमो दाहः परिणयः क्रमः ।
पाको भुक्तिर्भक्षणं च लेहनं पानपूरणे ॥ ९

वीक्षणं चुम्बनाश्लेषलज्जारतिसुखानि च ।
सुप्तिजागरणोन्मेषाः प्रेषणं नोदवर्जने ॥ १०

अन्वेषणञ्च सन्नाहो बधनारोहनिर्गमाः ।
गमनं धावनं प्राप्तिः स्रवणञ्चावमाहनम् ॥ ११

स्नानोक्षणे शुद्धिमृजो लङ्घनाह्वाननिस्वनाः ।
निन्दाधिक्षेपकोपाश्च युद्धमावरणं भयम् ॥ १२

कम्पच्छेदभिदाचूर्णनिग्रहः पतनं पुनः ।
लुठनं वमनं मूत्रं ग्लानिर्मूर्च्छास्मृतिस्तथा ॥ १३

शोकाक्रन्दजयावृत्तिप्रवेशाश्वोच्छ्रयः स्थितिः ।
आसनं वसनिष्कर्षक्षमाजीवनमित्यसौ ॥ १४

क्रियाक्रमोऽनुसन्धेयो मालापाठपरैस्तदा ।
क्रियाक्रमेण चैतेन कस्यचिच्चरितेन च ॥ १५

उक्तोऽर्थः सर्वमालानां मालाः सर्वास्त्रयोदश ।
सुबन्ते कृत्पदैर्मालाश्चतस्रः स्युः क्रियाक्रमात् ॥ १६

तिङन्ते नव मालाः स्युर्लकारनवकस्य वै ।
तत्तन्मालासु सुव्यक्तं प्रत्ययार्थाः समीरिताः ॥ १७

प्रकृतिप्रत्ययार्थज्ञो भवेद् बालोऽपि पण्डितः ।
प्रक्रियां परिभाषाञ्च प्रत्याहाराद्युपद्रवम् ॥ १८

धातुपाठक्रमं माला विस्पष्टार्था न चेच्छति ।
यस्तु व्याकरणाब्धिस्थः शब्दलक्षणतत्परः ॥ १९

तस्यैव परिभाषादिसङ्केतः प्रत्ययार्थिनः ।
आप्तप्रयोगसन्दृष्टैः पदैर्माला मया कृता ॥ २०

पदान्यतः प्रयोक्तारः सुविश्वस्ताः प्रयुज्यताम् ।
मालामार्गगता बालाः सिद्धरूपप्रपाठकाः ॥ २१
भविष्यन्त्यल्पकालेन शाब्दिकानां पुरःसराः ।
सर्वे शब्दा विभक्त्यन्ता इति पूर्वं विभक्तयः ॥ २२
विभक्त्यर्थाश्च कथ्यन्ते मालायैषा मयाऽधुना ।
विभक्त्यन्ताः पदाख्याः स्युः शब्दास्तेऽपि पुनर्द्विधा ॥२३
सुबन्ताश्च तिङन्ताश्च सुपः सप्त विभक्तयः ।
प्रथमा च द्वितीया च तृतीया तिथिनामिकाः ॥ २४
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमीति समीरिताः ।
प्रथमादिविभक्तीनामेकैकस्या अपि क्रमात् ॥ २५
एकद्विबहुपूर्वाणि त्रीणि स्युर्वचनान्यथ ।
एकत्वे त्वेकवचनं द्वित्वे द्विवचनं तथा ॥ २६
त्रित्वाद्यर्थविवक्षायां वचनं बहुपूर्वकम् ।
कारकं स्याद्विभक्त्यर्थो लिङ्गं संख्या च गम्यते ॥ २७
क्रियानिमित्तभूतं यत् तत्सर्वं कारकं भवेत् ।
यागावघातपाकादिव्यापारोऽत्र क्रियामतम् ॥२८
कर्त्ता च कर्म करणं सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणे कारकाणीति षड् विदुः ॥ २९
क्रियाहेतुषु षट्स्वत्र स्वतन्त्रो यो विवक्षितः ।
स स्यात् कर्त्ताऽत्र कर्मादि-कारकाणामधीश्वरः ॥ ३०
यदीप्सिततमं कर्त्तुस्तत्तु स्यात् कर्मकारकम् ।
कर्त्तुर्यत् साधकतमं क्रियायां करणं भवेत् ॥ ३१
ग्रहीता सम्प्रदानं स्याद्यस्मै कर्त्ता ददात्यसौ ।
यतो वियोगः कस्यापि तदपादानकारकम् ॥ ३२
क्रियाश्रयस्य कर्त्तुर्वा धारणात् कर्मणोऽथवा ।
आधारभूतं यद्वस्तु तच्चाधिकरणं भवेत् ॥ ३३

क्रियापदान्वयवशात् कारकेषु विभक्तयः ।
क्रियापदं त्रिधैव स्यात् कर्त्तृकर्मक्रियार्थतः ॥ ३४
कर्त्तरि प्रथमैव स्यात् क्रियापदसमीरिते ।
सम्बोधने च प्रथमा तच्चाह्वानं स्वनामभिः ॥ ३५
कर्मणि स्याद्द्वितीयाख्या तृतीया करणे भवेत् ।
चतुर्थी सम्प्रदाने स्यादपादाने च पञ्चमी ॥ ३६
षष्ठी तु कारकं मुक्त्वा सम्बन्धार्थे व्यवस्थिता ।
सप्तम्यत्राधिकरणे तदुदाहरणं यथा ॥ ३७
ददौ कर्णो महाराजः कुण्डले द्वे स्वपाणिना ।
इन्द्रायादाय कर्णाभ्यां सतां मार्गे व्यवस्थितः ॥ ३८
अर्थवन्तस्तु ये शब्दा धातुप्रत्ययवर्जिताः ।
ते प्रातिपदिकाख्याः स्युस्ते सुबन्ता इतीरिताः ॥ ३९
शब्दशब्दवदेवात्र स्वार्थमाने विवक्षिते ।
विज्ञेयाः प्रातिपदिका धातवः प्रत्यया अपि ॥ ४०
कल्पितास्वार्थवत्त्वेन शशशृङ्गादयोऽपि ये ।
ज्ञेयाः सप्तविभक्त्यन्तास्तिङन्तव्यतिरेकिणः ॥ ४१
एष बन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ॥ ४२
रूढाश्च यौगिकाः शब्दा योगरूढा इति त्रिधा ।
रूढ्यैवार्थं वदन्तोऽत्र रूढा घटपटादयः ॥ ४३
तिङन्ता यौगिकाः सर्वे कृदन्तेष्वपि केचन ।
यौगिकेष्वपि ये केचिद्विशेषे यत्र कुत्रचित् ॥ ४४
योगरूढा इति ज्ञेया धृतराष्ट्राम्बुजादयः ।
उणादिपक्षे वृक्षादिशब्दानामपि भाषते ॥ ४५
धातुजत्वं कृदन्तत्वं तन्नेहेच्छति पाणिनिः ।
सूत्रितो यो विभक्त्यर्थो विस्तरेणाथ कथ्यते ॥ ४६

प्रथमा साऽर्थमात्रे स्यात् सलिङ्गे वचनाधिके।
परिमाणे द्विधाभूते साध्यसाधनभेदिते ॥ ४७
अर्थमात्रविवक्षायामुच्चैर्नीचैः शनैरिति।
वृक्षो घटः पटश्चेति वस्तुमात्रेऽप्युदाहृताः ॥ ४८
वृक्षः स्त्री कुण्डमित्यादि लिङ्गमात्रे विवक्षिते।
एको द्वौ बहवश्चेति वचने तु विवक्षिते ॥ ४९
द्रव्ये परिमिते प्रस्थास्तिलाः प्रस्थाश्च तण्डुलाः।
आढकं कुडवं प्रस्थं अरत्निश्चेति साधने ॥ ५०
कृत्तद्धितसमासैश्च तथा तिङ्प्रत्ययैरपि।
प्रथमाऽभिहितेषु स्यात् सा चान्यत्रैव वक्ष्यते ॥ ५१
सम्बोधने च प्रथमा तत्राह्वानं स्वनामभिः।
तदभिव्यक्तये क्वापि हे-शब्दः प्राक् प्रयुज्यते ॥ ५२
हे शिशो ! शीघ्रमागच्छ, वटो ! वेदमधीष्व भोः।
चोर ! तिष्ठ, रिपो ! मागा, रथं वाहय सारथे ! ॥ ५३
प्रथमार्थो भवत्येवं द्वितीयार्थोऽथ कथ्यते।
द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता कर्मेप्सिततमं नृणाम् ॥ ५४
निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यमीप्सितमेव च।
अनीप्सितं चाकथितमिति कर्मात्र षड्विधम् ॥ ५५
प्रकृतेरविनाशोत्थं कार्य्यं निर्वर्त्यमिष्यते।
घटान् करोतीत्युक्ते स्यात् तेषां निर्वर्त्य-कर्मता ॥ ५६
प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्य्यं कर्म कथ्यते।
काष्ठं भस्मीकरोतीति विकार्य्यं कर्म तद् भवेत् ॥ ५७
इन्द्रियैः प्राप्यते यत्तु तत् प्राप्यं कर्म कथ्यते।
स्वदेशान् गच्छतीत्युक्ते देशानां प्राप्य-कर्मता ॥ ५८
भुङ्क्तेऽन्नं मृष्टमित्यत्र त्वन्नस्येप्सित-कर्मता।
प्रसिद्धमीप्सितं कर्म व्याप्तत्वादन्यकर्मसु ॥ ५

कर्तुस्त्वनीप्सितं क्वापि कर्म स्यात्तदुदीर्य्यते ।
विषं भुङ्क्ते वने चोरान् व्याघ्रान् पश्यत्यरीनिति ॥ ६०
इप्सितार्थ-निमित्तं यदनुक्तं कारकान्तरैः ।
तत्कर्माकथितं ज्ञेयमेतच्चाहुर्द्विकर्मकम् ॥ ६१
दुहि-याचि-चिञः शासि-रुधि-भिक्षि-ब्रुवस्तथा ।
कर्माण्यकथितानि स्युः पृच्छतिर्नयतिस्तथा ॥ ६२
गां दोग्धि दुग्धं गोपालो धनिनं याचते धनम् ।
पुष्पाण्यपचिनोत्येष वृक्षान् सर्वान् सुपुष्पितान् ॥ ६३
शास्ति माणवकं धर्मं गां रुणद्धि व्रजं भटः ।
धनिनं भिक्षते द्रव्यं शिष्यान् वाक्यं ब्रवीति च ॥ ६४
शूद्रं पृच्छत्यसौ मार्गम् अजां ग्रामं नयत्यपि ।
गतिबुद्ध्यशनार्थेषु शब्दकर्मक-धातुषु ॥ ६५
अणिजन्तेषु यः कर्त्ता स्वतन्त्रोऽकर्मकेषु च ।
स कर्त्ता कर्मसंज्ञः स्यात् तेष्वेव णिचि भाषिते ॥ ६६
भृत्यान् गमयति ग्रामं बोधयेत् स शिशून् हितम् ।
ओदनं भोजयत्यार्य्यान् वेदान् पाठयति द्विजान् ॥ ६७
पाययत्यबलां मद्यं पार्श्वे शाययति प्रियाम् ।
शीङ्स्थासामधिपूर्वाणामाधारे वसतेस्तथा ॥ ६८
आङ्ध्यनूपपूर्वस्य द्वितीया तद्यथा क्रमात् ।
अधिशेते भुवं भिक्षुरधितिष्ठत्यसौ मठम् ॥ ६९
अध्यास्ते नृपतिः पीठमावसत्यवनिं जनः ।
गृहानधिवसन्त्यन्ये सेनामुपवसेदिति ॥ ७०
अभुक्त्यर्थोपवासश्चेत् चैत्रेषूपवसेदिति ।
कालस्य चाध्वनो वापि द्रव्येण क्रियया गुणैः ॥ ७१
द्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे त्वध्वशब्दविवर्जिते ।
त्रीन्मासान् सततं भाष्यमधीते वत्सरान् धनी ॥ ७२

षण्मासान् गौश्च कल्याणीत्येवं कालेऽवगम्यताम् ।
योजनं शर्करामार्गं क्रोशं गायन्ति गायकाः ॥ ७३
योजनं कुटिला गङ्गेत्येवं स्यादध्ववाचिषु ।
अन्तरेणान्तराधोऽधो निकषा परितोऽभितः ।
अध्यध्युभयतो हा धिगुपर्य्युपरि सर्वतः ॥ ७४
अन्तरेण घृतं भुङ्क्ते त्वां च मां चान्तरा स्थितः ।
सेनामधोऽधः पतति पर्वतं निकषा नदी ॥ ७५
राजानं परितो भृत्या अयोध्यामभितो द्रुमाः ।
वृक्षमध्यधि शाखाश्च नदीमुभयतो द्रुमाः ॥ ७६
हा देवदत्तं धिग् दुष्टान् उपर्य्युपरि वारिदान् ।
द्वितीयार्थो भवेदेवं तृतीयार्थोऽथ कथ्यते ॥ ७७
तृतीया करणेऽत्र स्यात् कर्तृत्वे चापि कथ्यते ।
करणं द्विविधं प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरभेदतः ॥ ७८
शरीरावयवादन्यद् बाह्यनेत्रादि चान्तरम् ।
वृक्षं छिनत्ति खड्गेन सूर्य्यं नेत्रेण पश्यति ॥ ७९
मनसा निश्चिनोत्येष हस्ताभ्यां ताडयत्यरीन् ।
यदा क्रियापदं वक्ति कर्म वा केवलां क्रियाम् ॥ ८०
कर्त्तर्य्यपि तृतीया स्यात्प्रथमा तत्र कर्मणि ।
ओदनो भुज्यते विप्रैः कुलालैः क्रियते घटः ॥ ८१
एषा तृतीया कर्त्रर्था कर्मार्थैस्तिङ्पदैर्युता ।
ब्राह्मणैरोदनो भुक्तः कुलालेन कृतो घटः ॥ ८२
एषा तृतीया कर्त्रर्था कर्मार्थैः कृत्पदैर्युता ।
वृक्षेण स्थीयते वृद्धैः म्रियते भ्राम्यतेऽम्बुदैः ॥ ८३
एषा तृतीया कर्त्रर्था भावार्थैस्तिङ्पदैर्युता ।
गत्यर्थधातुजैर्योगे तृतीयाऽऽधारगोचरा ॥ ८४
सेतुना गच्छति 'पथा याति' धावति वाजिना ।

अप्रधाने तृतीया स्यात् सहार्थपदयोगतः ॥ ८५
यस्य साक्षात् क्रियायोगः प्रधानोऽन्यः सहागतः ।
पुत्रेण साकमायाति पिता पुत्रैः सहागतः ॥ ८६
पुत्रेण सार्द्धं धनवान् पिता स्थूलः सहानुजैः ॥ ८७
साकं स्तनाभ्यां जघनं महत्ते कान्ते कराभ्यां नयने च दीर्घे ।
सच्छैश्च दन्तैरलकैश्च सार्द्धं मध्येन तन्वी नवरोमराजिः ॥ ८८
प्रकृत्यादिगणेभ्यः स्यात्तृतीया तदुदाहृतिः ।
प्रकृत्या दर्शनीयोऽयं प्रकृत्या सुभगो ह्ययम् ॥ ८९
प्रायेण याज्ञिको ह्येष गार्ग्यो गोत्रेण मे गुरुः ।
लक्षणेन तृतीया स्यात्तदित्थम्भूतलक्षणम् ॥ ९०
अनिश्चितोऽपि येनार्थः स्पष्टं निश्चीयते यथा ।
श्वेतच्छत्रेण राजानं बटुं कृष्णाजिनेन च ॥ ९१
तथा शास्त्रैरुपाध्यायमद्राक्षीदित्युदाहृतिः ॥ ९२
तृतीयार्थो मया प्रोक्तश्चतुर्थ्यर्थोऽथ कथ्यते ।
सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् कार्य्यार्थं यत्र कारणम् ॥ ९३
हिरण्यं कुण्डलायेदं दारु यूपाय कल्पितम् ।
तुमुन्नर्थसमानार्थाः शब्दा ये भाववाचिनः ॥ ९४
तैश्च योगे चतुर्थी स्यात्तदुदाहरणं यथा ।
गम्यतामर्थलाभाय क्षेमाय विजयाय च ॥ ५
शत्रुपक्षविनाशाय पुनः सन्दर्शनाय च ।
संयमाय श्रुतं धत्ते धनं दानाय भुक्तये ॥
यज्ञाय पशवो नीता जाता विप्राः स्वकर्मणे ॥ ९६
नमः-स्वस्ति-स्वधा-स्वाहाऽलं-वषट् शब्दसंयुते ।
पदार्थेऽपि चतुर्थी स्यात् तदुदाहरणं यथा ॥ ९७
नमः शिवाय देवाय स्वस्ति गोभ्यो जनाय च ।
स्वधा पितृभ्यो देवेभ्यः स्वाहा स्वाहाऽग्नये तथा ॥ ९८

अलं मल्लाय मल्लोऽयं वादो शक्तोऽन्यवादिने।
पर्य्याप्तः सारमेयाय सारमेयस्तथैव च ॥ ९९

शक्तो वृषो वृषायासौ शिखायै वषडित्यपि।
इन्द्राय वौषडेवं स्यात् कवचाय हुमित्यपि ॥ १०० ;

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थ-धातुयोगेऽपि यं प्रति।
कोपस्तत्र चतुर्थी स्यात् स्पृहेर्धातोरपीष्यते ॥ १०१

मित्राय क्रुध्यति द्रुह्यत्यमित्रायेर्ष्यति द्विषे।
धनिभ्योऽसूयते रिक्तः पुष्पेभ्यः स्पृहयत्यपि ॥ १०२

द्वितीयैव विभक्तिः स्यादभिपूर्व-क्रुधद्रुहोः।
अभिक्रुध्यत्यसौ शत्रूनभिद्रुह्यत्युपागतान् ॥ १०३

रुच्यर्थानां प्रीयमाणे चतुर्थी विहिता यथा।
मधुरं रोचते मह्यमम्लमस्मै तु रोचते ॥ १०४

श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शपामर्थं यस्मै ज्ञापयितुं श्रमः।
चतुर्थी विहिता तत्र तदुदाहरणं यथा॥ २०५

स्वामिने श्लाघते भृत्यः प्रत्यमित्राय निह्नुते।
कामिने तिष्ठते वेश्या चोराय शपते द्विजः ॥ १०६

विकल्पेन चतुर्थी स्यात् गत्यर्थानां तु कर्मणि।
चेष्टायां गम्यमानायाम् अध्वशब्दविवर्जिते ॥ १०७

ग्रामाय गच्छति जनो ग्रामं गच्छन्ति वाजिनः।
अध्वानं याति मनसा गङ्गां यात्यत्र नेष्यते ॥ १०८

अप्राणिषु चतुर्थी स्यान्मन्यकर्मण्यनादरे।
तृणाय मन्यते शत्रून् तृणं वा मन्यते नृपः ॥ १०९

उत्पातैर्ज्ञाप्यमानेऽपि चतुर्थी तदुदाहृतिः।
वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी ॥ ११०

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्।
चतुर्थ्यर्थो मया प्रोक्तः पञ्चम्यर्थोऽथ कथ्यते ॥ १११

पञ्चमी स्यादपादाने वृक्षात् पर्णं पतत्यधः ।
यतो वियोगः कस्यापि तदपादानकारकम् ॥ ११२
यतो यत् किञ्चिदादत्ते यतोऽपैति यतो भयम् ।
यतः पाति यतोऽनिष्टादिष्टाद्वा प्रतिषेधति ॥ ११३
यतः पराजयोऽसह्यादन्तर्धत्ते च जायते ।
अधीते वा प्रभवति प्रमाद्यति जुगुप्सते ॥ ११४
यतो विरामो भीत्रार्थं पर्य्यायेष्वपि दृश्यते ।
निषङ्गाच्छरमादत्ते प्रयाति स्वगृहाद्बहिः ॥ ११५
वटुर्बिभेत्युपाध्यायाद् बौद्धेभ्यो रक्षति श्रुतिम् ।
गां वारयति सर्पेभ्यः पङ्कादश्वं निषेधति ॥ ११६
पराजयते धूम्रादन्तर्धत्ते वधूर्जनात् ।
शरीराज्जायते रक्तम् अधीते स्वगुरोः श्रुतिम् ॥ ११७
पर्वतात्प्रवहत्यम्बु प्रमाद्यति जलौकसः ।
पापाज्जुगुप्सतेऽत्यन्तमधर्माद्विरमत्यसौ ॥ ११८
पञ्चम्येव भवत्यत्र ल्यब्लोपे तस्य कर्मणि ।
मञ्चाद्वीक्षत इत्यत्र मञ्चमारुह्य वीक्षते ॥ ११९
आडम्बरान्नृपोऽभ्येति बालो बाष्पात्प्ररोदिति ।
अन्येतरारादाजाहिकालदिग्देशवाचिभिः ॥ १२०
अञ्चूत्तरपदैर्योगे पञ्चमी स्याद्दते-युते ।
अन्यः पिशाचाद्वेतालो राक्षसादितरोऽसुरः ॥ १२१
नृपाद्विलक्षणो मन्त्री भिन्नः कुम्भाद्घटस्तथा ॥ १२२
गृहादाराज्जलं पूर्णम् आराद्दूरान्तिकार्थकम् ।
दक्षिणा पर्वतो ग्रामादुत्तराहि महानदी ॥ १२३
ग्रीष्मात्पूर्वो वसन्तः स्यात् वत्सरात् प्राक्सरिष्यति ।
पूर्वा दिशः प्रतीचीयं पूर्वदेशादसौ परः ॥ १२४

(क्रमशः)

संस्कृत-साहित्य-

परिषदस्त्रयोदशवर्षीय-कार्य्यविवरणम्

[निबन्धकः—परिषत्-सम्पादकः डक्टर श्रीअमरेश्वरठाकुर-
वेदान्तशास्त्री एम्. ए. पि. एइच् डि]

"तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे।
यत्प्रसादात् प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥"

निखिलचराचरस्थितिर्यस्य खलु सर्वशक्तिमतो महिमानमुद्घोषयति, तं परमात्मानं परदेवं भूयोभूयः संस्मरन् कृपयात्रोपस्थितान् सभाजनान् यथायोग्यं प्रणाम-नमस्कार-सादरसम्भाषणादिभिः सम्भावयन् परिषत्प्राणभूतयोः स्वर्गतयोः सम्पादकचरयोर्वियोगेन नितरां व्यथिताया वत्सराधिककालं मयि न्यस्तभाराया अस्यास्त्रयोदशवार्षिककार्य्यविवरणं माननीय-सभापतिमहोदयस्य तथा भवतामाज्ञया समासतो वाचयिष्यामि ।

मान्याः सामाजिकाः, अद्य तावत् प्रथममेवायाति मनसि संहारलीलैकरसिकस्य दक्षिणाशाधिपतेरदक्षिणस्य गोष्पति-पशुपति-ग्रहणेनापि तृप्तिमनापन्नस्य दुरन्तकृतान्तस्य क्रूरहस्तन्यासः परिषदि । ये खलु वदान्यप्रवराः सत्कार्य्यदीक्षितैकजीवना उत्तरकलिकातावासिनां परमवलम्बनमासंस्तेऽपि उदारधियो विद्वद्वर्य्या ललितकुमारमित्रमहोदयाः परिषत्परिपोषकाणामग्रेसराः पशुपतिप्रीतिमनुस्मरन्त इव पशुपतिमिवानुसस्रुः । तेषां महाप्रयाणेन वयं परं सन्तापमधिगताः, परिषदपि नितरां हानिग्रस्ता इत्यत्र किमधिकं ब्रवीमि । तथापि जगतो दुरतिक्रमां नियतिमनुचिन्तयन्नेव शोकभारं लघूकृत्य कथञ्चिदिव कृत्यपदेषु मनो नियोजयामि ।

विगतवर्षीयेषु परिषत्कार्य्येषु आदाविव समुल्लेखमर्हन्ति वार्षिकसभाकृत्यजातानि। द्वादशवार्षिकमहोत्सवः खलु विगते वर्षे सौरभाद्रस्य तृतीयदिवसे अत्रैव भवने सुसम्पन्नः सञ्जातः, तत्र कल्याणमूर्त्तीनां विद्वत्सु प्रथितयशसां संस्कृतशास्त्रेषु श्रद्धासम्पन्नानां प्राड्विवाकपदवीमारूढानां श्रीमतां द्वारिकानाथमित्र एम्. ए. डि. एल्. महोदयानामाध्यक्षमासीत्। गीर्वाणवाणीसेवापरायणानाम् अन्येषाञ्च बहूनामेव गुणमानसम्पन्नानां प्रधानपुरुषाणां समागमेन सभा किमपि सौष्ठवं गौरवं वैशिष्ट्यञ्च समाधत्त। सभापतेर्वरणादूर्द्ध्वमेव सङ्गीतकला-पारङ्गमः श्रीमान् विष्णुपददत्तमहोदयः संस्कृतोपनिबद्धोद्बोधनसङ्गीतेन सामाजिक-वृन्दानां मनोरञ्जनं चकार। ततो वर्त्तमानसम्पादकेन वार्षिकविवरणे पठिते परिषत्सर्वस्वभूतानां परिषदोऽन्यतरसम्पादकानां पशुपतिप्रतिमानां डाक्तार-पशुपतिनाथशास्त्रिमहोदयानां तैलचित्रं सभापतिमहोदयेन प्रतिष्ठापितमासीत्। ततो नूतनवर्षीयकार्य्यकारकाणां नामानि श्रीमच्चिन्ताहरणकाव्यतीर्थेन वाचितानि। ततः परिषत्सदस्यानां कलिकाता-राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य धर्मशास्त्राध्यापकानां सुपरिशीलितनिगमागमानां श्रीमतां शितिकण्ठवाचस्पतिपादानां महामहोपाध्यायेत्युपाधिप्राप्तिं निमित्तीकृत्य तथा सुधीप्रवराणां देशहितेषु प्रयत्नपराणां श्रीमतां बद्रिदासगोयेन्का-महाभागानां सि. आइ. इ. इत्युपाधिप्राप्तिं निमित्तीकृत्य अभिनन्दने सञ्जाते। ततः सभापतिमहोदयैः सुललित-भाषयाऽभिभाषणं कृतम्। प्रसङ्गतस्ते म्याट्रिकुलेशनपरीक्षायां संस्कृतस्य नियत-परीक्षणीयत्वमवश्यमेव शिक्षाधिकृतैरङ्गीकर्त्तव्यमिति मतं सुदृढं प्राचीकशन्। संस्कृतस्यावश्य-पाठ्यत्वं निराकृत्य यदि ऐच्छिक-पाठ्यत्वं व्यवस्थाप्येत, तदा शिक्षायाः सम्पूर्णता न स्यात्, धर्मस्यापि नितरां हानिरेव सञ्जायेत इत्यपि तैः सभापतिमहाभागैः सयुक्त्युपन्यासमुक्तम्। अतः परं परिषत्सदस्यैर्महाकवि-भवभूतिविरचितमुत्तररामचरितं

नाम नाटकं बोधायन-कृतञ्च भगवदज्जुकीयं नाम प्रहसनम् अभिनीते। सुविहित-प्रयोगतया अभिनयस्तावत् सर्वथा सामाजिकानां मनो जहार। अत्र प्रतिपाद्यं यत्नाधानं कृतवन्तो नाट्यसम्पादकाः श्रीमन्तो जगन्मोहन-ज्योतिर्विनोद-महोदयाः श्रीमन्तो वामापद-विद्यारत्न-महोदयाश्चास्माकं हार्दिक-साधुवादभाजो भवन्ति।

सभ्यमहोदयाः! परिषदियं सुरभारतीप्रणयिनां तथा अन्येषामपि प्राच्यतत्त्वानुसन्धान-तत्पराणां विदुषां कृपादृष्टिलाभे समर्थास्ति इत्यस्माकं महत्प्रमोदस्थानम्। विगतवर्षस्य प्रारम्भ एवासीदेकदा परिषद्गृहे दिगन्तविश्रुत-प्रकर्षाणां पण्डितप्रकाण्डानामपूर्वः समवायः। तत्र कृपया समागता आसन् महामहोपाध्यायपदभाजः श्रीमन्तः पञ्चाननतर्करत्नाः, द्राविडाः श्रीमन्तो लक्ष्मणशास्त्रिणः, श्रीमन्तो वामाचरणन्यायाचार्य्याः, श्रीमन्तः पार्वतीचरणतर्कतीर्थाः, श्रीमन्तः कृष्णचरणतर्कालङ्काराः, श्रीमन्तश्चण्डीचरणस्मृतिभूषणाः, श्रीमन्तो दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थाः, श्रीमन्त आशुतोषशास्त्रिणः, श्रीमन्तो भागवतकुमारशास्त्रिणस्तथा अन्ये शास्त्रानुशीलनतत्पराः संस्कृतरसज्ञाः पण्डितवर्य्याः। सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीमतां पञ्चाननतर्करत्नपादानां 'महामहोपाध्याय' बिरुदप्राप्तिं समुद्दिश्य परिषत्पक्षतस्तेषामभिनन्दनं कृतमासीत्। सर्व एव ते विद्वांसः परिषत्कार्य्यजातानि संवीक्ष्य नितरां हर्षमेव प्रकटयामासुः।

'दीघापतिया' राजवंशप्रदीपो वरेन्द्रानुसन्धानसमितेः प्रतिष्ठापकः कुमारनिभः श्रीमान् शरत्कुमाररायः एम्. ए. महोदयः परिषदि शुभागमनं कृत्वा दृष्ट्वा चास्याः कार्य्यपद्धतिं परामिव मुदं प्रकाशयामास।

प्रत्नतत्त्वाविष्कार-पटवः 'फ्रान्स'देशीय-पण्डितप्रवराः श्रीमन्तः 'सिलभाँ-लेभि'-महोदयाः सपत्नीकाः कृपया परिषदि समागत्य, अस्या उद्देश्यजातानि परिज्ञाय दृष्ट्वा च ग्रन्थागारं विशेषतोऽस्य हस्तलिखित-

पुस्तकानि परां प्रोतिमन्वभवन्। महाकवि-भासविरचितं मध्यम-व्यायोगाख्यं नाटकं परिषत्सदस्यैरभिनीतं दृष्ट्वा परिषदा कृताभिनन्दनास्ते परिषत्कार्य्याणां भूयसीं प्रशंसां कृतवन्तः।

राजकीयशिक्षासचिवाः 'ब्राम'महोदयाः वारद्वयं परिषदि शुभागमनं विधाय परिषत्प्रीतिं सम्यक् प्रकटयामासुः। द्वितीये वारे तद्भगिनी तत्पत्नी च तैः साकं समागते।

'आसियाटिकसोसाइटी' इत्याख्य-सभायाः सम्पादका 'भ्यानम्यानेन'-महोदयास्तथा संस्कृतकाव्यानुशीलनरसिकाः काव्यलेखनचतुराः 'विभार'महोदयाश्च कृपया समागतवन्तः। परिषत्सदस्यैरभिनीतं रूपकं सन्दृश्य सर्वे एव ते संहृष्टमानसाः सञ्जाताः।

विगतवर्षे सौरपौषस्य प्रथमे भागे महामान्यानाम् अनन्तशयनाधीश्वरीणां तथा मान्द्राजप्रदेशवास्तव्यानां व्यवहाराजीवप्रकाण्डानां सार सि. पि. रामस्वामी-आयार-महोदयानां तथाऽन्येषाञ्च केषाञ्चन प्रधानपुरुषाणां परिषदि शुभागमनं सञ्जातम्। सर्वे एव ते अभिनन्दिताः सन्तः परिषत्कृत्यजातानि तथाऽभिनयञ्च प्रत्यक्षीकृत्य तुष्टमानसा अस्याः पुष्टिमेवाशशंसिरे।

विगते वर्षे कार्य्यकारिण्याः समितेर्द्वादशसंख्याकान्यधिवेशनानि सञ्जातानि। अस्यां समितौ ये तावत् कार्य्यपटवः स्वातन्त्र्यशालिनः सदस्या वर्त्तन्ते तेषामनेक एव समागत्य सुमन्त्रणादिभिः कार्य्यजातं सम्पादयामासुरिति तेषामहमान्तरिकान् साधुवादान् विज्ञापयामि।

समागताः सुधियः! परिषद उद्देश्यं खलु ज्ञातमेव भवद्भिः। वर्त्तमानयुगे नवभावदीक्षिताः केचन सन्ति, येषां मते पुरातनस्य स्थानमाधुनिकनये नास्त्येव। सर्वं यत् पुरातनं तन्निराकर्त्तव्यं, नवीनमेव साधु तदेव सर्वथा प्रवर्त्तयितव्यमित्येव तेषां मतनिष्कर्षः। 'पुराणमित्येव न साधु सर्वं'मिति वाक्यस्य सत्यत्वे वयं न सन्दिहानाः, किन्तु पुराणमित्येव वर्जनीयमित्यत्राप्यस्त्यस्माकं महती विप्रतिपत्तिः। कीदृशं पुराणं

वर्जनीयं, कीदृशं वा रक्षणीयं, कात् स्रोतनैव पुराणं वर्जनीयं न वा इत्येतेषां विषयाणां विचारणात् प्राक् पुराणन्तावत् किं-स्वरूपं तदेव परीक्षणीयम्। एतत् पुनः पुरातनशास्त्रनिबद्धवस्तुप्रकाशनेनैव सम्भवेत्। तदपि संस्कृतशिक्षां तद्विस्तारञ्चापेक्षते। अस्य कार्य्यस्य भारः संस्कृतसाहित्यपरिषदा परिगृहीतः। अतः परिषदुद्देश्यं खलु संस्कृतशिक्षाप्रभावविस्तार एव। स च तथ्यपूर्णानां निबन्धानां रचनेन, तद्बहुल-पत्रिका-प्रकाशनेन, लुप्तप्रायाणां संस्कृतग्रन्थानां रक्षणेन, पूर्वं कदापि प्रकाशमनापद्यमानानां प्रकाशनेन, मुद्रितानां ग्रन्थानां संग्रहेण, संस्कृतविद्यालयस्थापनेन, आहार-वासस्थान-पुरस्कारादिना संस्कृतशिक्षार्थिनामानुकूल्यं विधाय तेषामध्यापनेन, संस्कृतरूपकाभिनयेन च सम्भवतीति एतान्येव कार्य्यजातानि परिषदः कर्त्तव्यतया निर्धारितानि वर्त्तन्ते।

आलोच्ये वर्षे अनेक एव शास्त्रानुसन्धानचतुराः संस्कृतरसज्ञाः परिषत्प्रणोदिताः सन्तो निबन्धान् रचयामासुः। तेषां तेषां निबन्धानामनेक एव परिषदः साधारणाधिवेशनेषु पठिताः परिषत्-प्रकाशितपत्रिकायाञ्च निवेशिताः। साधारणसभाश्च एकादशसंख्याः सञ्जाताः। अधोलिखित-निबन्धाः पार्श्वलिखितनामभिः पण्डितवर्य्यैर्निबद्धाः पठिताश्चासन्।—

	निबन्धः	रचयिता
१। प्रथमाधिवेशने	पूर्वोत्तरमीमांसायाः सम्बन्धः	श्रीमदशोकनाथभट्टाचार्य्यः एम्. ए.
२। द्वितीयाधिवेशने	योगमार्गः	श्रीयुक्त-जानकीनाथसाहित्य-शास्त्री
३। तृतीयाधिवेशने	भाषारत्नम्	„ कालीपद-तर्काचार्य्यः
४। चतुर्थाधिवेशने	सत्त्वसमुत्पादः	„ अमरेश्वरठाकुरः
५। पञ्चमाधिवेशने	संस्कृतवर्णलेखविमर्शः	„ वसन्तकुमारराय-विद्यारत्नः

६। षष्ठाधिवेशने यमपुरीपर्य्यटनम् ,, वेणुधर-तर्कतीर्थः
७।८। सप्तमाष्टमाधिवेशनयोः हर्षचरितम् ,, विष्णुपदभट्टाचार्य्यः बि.ए.
९। नवमाधिवेशने संहितायां ब्रह्मचर्य्यम् ,, शिवशास्त्री
१०। दशमाधिवेशने सरस्वतीमूर्त्तितत्त्वम् ,, अमूल्यचरणघोष-
विद्याभूषणः
११। एकादशाधिवेशने बोपदेवकृता मुग्धबोधटीका ,, चिन्ताहरणचक्रवर्त्ती
काव्यतीर्थः एम्. ए.

परिषदो हस्तलिखितपुस्तकविभागे सार्धद्विसहस्राधिका ग्रन्थाः संगृहीता वर्त्तन्ते। गतेऽपि वर्षे साकल्येन किञ्चिदून-सार्धद्विशत-ग्रन्थानां संग्रहो जातः। नवद्वीपवास्तव्यानां वैयाकरणकेशरिणां स्वर्गतानां शिवनारायणशिरोमणि-महोदयानां यानि पुस्तकान्यासन् तानि सर्वाण्येव तस्य सुयोग्य-पौत्रेण बि. ए. इत्युपाधिधारिणा श्रीम-दनादिनाथ भट्टाचार्य्येण परिषदे समुपहृतानि। 'रङ्गपुर'ख्यस्थानात् श्रीयुक्त-कालीचरणभट्टाचार्य्य-महोदयस्य साहाय्येन पञ्चाशदधिकानि पुस्तकानि प्राप्तानि। श्रीयुक्त-वैकुण्ठकुमार-व्याकरणतीर्थ-महोदयस्य प्रयत्नेन 'फरिदपुर' सामन्तसाराख्यस्थानात् श्रीमतां रामप्रसादसमाज-दार-महोदयात् पञ्चाशदधिका ग्रन्था लब्धाः। सर्वेभ्य एव एतेभ्यो महानुभवेभ्यो भूयोभूयो धन्यवादान् कृतज्ञताञ्च विज्ञापयामः। प्रसङ्गत एतद्वक्तव्यं यत्, कानिचित् परिषत्संगृहीत-हस्तलिखितानि पुस्तकानि अवलम्ब्य केचन निबन्धा रचिता वर्त्तन्ते। तेषु 'बोपदेवकृता मुग्ध-बोधटीका' इतिशीर्षको यो निबन्धः श्रीमच्चिन्ताहरणकाव्यतीर्थेन निर्मितो वाचितश्च परिषत्-साधारणसभायां, तस्यालम्बनं खलु तन्नामकं परिषद्ग्रन्थ एव। परिषद्ग्रन्थालय-रचित-चित्रचम्पूनामानं ग्रन्थ-मवलम्ब्य 'वाङ्गलाय वर्गीर हाङ्गामार प्राचीनतम विवरण' इतिशीर्षको निबन्धस्तथा 'कालिकामङ्गलाख्य" वङ्गभाषामयं ग्रन्थमवलम्ब्य 'विद्या-सुन्दरेर उपन्यास ओ कविशेखरेर कालिकामङ्गल' इतिशीर्षको निब-

ग्रन्थ वङ्गभाषया तेनैव रचितो । प्रबन्धद्वयं वङ्गीयसाहित्यपरिषत्पत्रिकायां प्रकाशितं वर्त्तते ।

मुद्रितपुस्तकविभागेऽपि वयं न शिथिलप्रयत्ना वर्त्तामहे । तत्रास्माभिर्विंशते वर्षे सहस्राधिकमुद्रा व्ययिताः । संस्कृतमहामण्डलाख्यं यत् प्रतिष्ठापन्नं प्रतिष्ठानं वर्त्तते स्म, तस्य द्विशत-संख्यका बहुमूल्या ग्रन्थास्तत्कर्तृपक्षीयैः संस्कृतसाहित्यपरिषदे समुपहृताः । एतेन परिषदो मुद्रितपुस्तकविभागस्य महत्येव वृद्धिर्जाता । अस्या वृद्धेर्निदानं खलु पण्डितवर्य्याणां श्रीमतां कृष्णचन्द्रस्मृतितीर्थ-महाभागानाम् अकपटप्रयत्न एव । श्रीमन्तो वसन्तकुमाररायविद्यारत्न-महोदया अपि चत्वारिंशत्संख्यकानमूल्यग्रन्थान् कृपया परिषदे अर्पितवन्तः । सर्वे एव ते परिषत्परिपुष्टिप्रयत्नपरा महात्मानोऽस्माकं हार्दिकान् धन्यवादानर्हन्ति ।

मुद्राप्यमाणेषु ग्रन्थेषु छान्दोग्यभाष्यं नाम कर्म्मकाण्डग्रन्थः 'स्कटिशचार्च'कलेजाध्यापक-श्रीमद्दुर्गामोहनसांख्यतीर्थ एम्. ए. महोदयेन सम्पाद्यमानः सम्पूर्णप्रायो वर्त्तते । नव्यन्यायग्रन्थस्य 'भाषारत्नस्य' च समधिकांशस्य सम्पन्नं मुद्रापणम् । 'आनन्दलतिकाया' अपि अर्धपरिमितांशो मुद्रितः । आशास्महे सर्व एव ग्रन्था वर्त्तमानवर्षाभ्यन्तर एव सम्पूर्णतां यास्यन्तीति । परिषत्प्रकाशितानां ग्रन्थसमूहानां देशीयेषु विदेशीयेषु च पत्रिकानिवहेषु प्रशंसामतिमात्रां पश्यामः । पवनदूतग्रन्थस्य विविधतत्त्वपूर्णस्य सुखबन्धस्य सारांशः हिन्दीभाषया परिणम्य श्रीमता बलदेवोपाध्यायेन "कोशोत्सवस्मारकसंग्रह" नाम्नि ग्रन्थे प्रकाशितः । मुद्रापणार्थमस्माभिः साम्प्रतं सप्तसंख्यका ग्रन्था गृहीता वर्त्तन्ते । तेषु रामायणाख्यो ग्रन्थः प्राधान्येन समुल्लेखमर्हति । जानन्त्येव भवन्तो यत् वङ्गदेशीयपाठमुपजीव्य मुद्रितं रामायणमधुना दुष्प्रापमेव । बहोः कालात् पूर्वं 'गोरेसियो' नामा कश्चित् इटालीदेशीयपण्डितस्तद्देशीयभाषोपनिबद्धभूमिकासहितं रामायणं मुद्राप्य प्रका-

श्रयत्। तत् खलु वङ्गदेशीय-पाठावलम्बनेन सम्पादितमासीत्। ततः परं पुण्यक्षेत्रे वाराणस्यां वङ्गदेशीय-पाठसमन्वित-रामायणप्रणयने केषाञ्चन पण्डितानां चेष्टा प्रावर्त्तत। सा खलु चेष्टा न सफलतां गता। वङ्गीयानामस्माकं वङ्गदेशीयं रामायणं नास्तीति नास्माकं गौरवायेति मन्यमानैरस्माभिः रामायण-मुद्रापण-कार्य्यं समारब्धम्। सम्पादनभारस्तु श्रीमदक्षयकुमारशास्त्रि- श्रीमत्-कालीपदतर्काचार्य्य-श्रीमत्-कृष्णचन्द्र-स्मृतितीर्थ-श्रीमद्-वागीश्वरकाव्यतीर्थ-श्रीमच्चिन्ताहरणकाव्यतीर्थ एम्. ए. श्रीमज्जानकीनाथसाहित्य-शास्त्रिषु तथा प्राधान्येन महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-दुर्गाचरण-सांख्य-वेदान्ततीर्थेषु महामहोपाध्याय-श्रीयुक्त-भागवतकुमार-शास्त्रिमहोदयेषु च न्यस्तः। एतत्तु महान्तमर्थव्ययमपेक्षते। ब्राह्मणपण्डितबहुलाया दरिद्रभूयिष्ठायाः परिषदः स न सम्भवेदतो भवन्तोऽत्र दत्तदृष्टयो भवन्त्विति सानुनयं प्रार्थयामहे।

बहुषु शास्त्रेषु सुकृतपरिश्रमाणां धीरमतीनां पूतचरितानां श्रीमतां कालीपद-तर्काचार्य्य-महाभागानामाध्यक्ष्येण परिषद्विद्यालयः सुष्ठु प्रचलति। संस्कृतविद्यालयस्योन्नतिविधानं यादृशमर्थमपेक्षते तादृगस्माकं नास्ति। अवस्थाप्रातिकूल्येऽपि अस्माभिर्विद्यालयविभागेषु सार्धत्रिशताधिका मुद्रा व्ययिताः। अष्टाविंशतिसंख्यकाश्छात्राः परिषद्विद्यालये अध्यापितास्तेषु सप्तसंख्याका विभिन्नशास्त्रेषु परीक्षां दत्तवन्तः, षट्संख्यकाः समुत्तीर्णाः। स्थानाभावात्तथाऽर्थाभावाच्छात्राणाम् आहारवासस्थानादि-दानविधौ समीचीनव्यवस्थाकरणेऽसामर्थ्यमेव विद्यालयोन्नतिप्रतिबन्धहेतुभूतमित्यस्माकं महद्दुःखकारणं संस्कृतशिक्षापक्षपातिनाम्।

पूर्वेष्विव वर्षेषु विगतेऽपि वर्षे संस्कृतभाषामयी परिषत्पत्रिका यथाकालं प्रकाशमापद्यमाना सहृदयानामानन्दवर्धने समर्थासीदिति परिषत्पक्षपातिनां गौरवाय एव। आशास्महे यत् श्रीमतां कालीपद-तर्काचार्य्यप्रवराणां सम्पादकत्वेनास्याः क्रमोन्नतिर्भविष्यतीति।

एतन्मया सानन्दं विज्ञाप्यते यत् परिषत्पत्रिकायां प्रकाशितः श्रीमच्चिन्ताहरणकाव्यतीर्थ एम्. ए. महोदयेन लिखितो 'दूतकाव्य'-मितिशीर्षको निबन्धः तैलेगुभाषयानूदितः तैलेगुपरिषत्पत्रिकायां प्रकाशं नीतः, एतच्च संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकाया विशेषतो निबन्धकर्त्तुर्गौरवमेवोद्घोषयति ।

समवेताः सभ्यमहोदयाः ! विदितमेव भवतां राजकीयं साहाय्य-मेव परिषदः प्रधानमालम्बनमिति । अधिकारवन्तो राजपुरुषाः परिषद उपयोगितामङ्गीकुर्वन्तः प्रतिवर्षमेव साहाय्यानि दत्त्वा अस्माकं कृतज्ञताभाजनं वर्त्तन्ते । अस्माकं दौर्भाग्यं यदालोच्ये वर्षे साहाय्यस्य न्यूनत्वं सञ्जातम् । पूर्वेषु वत्सरेषु साहाय्यस्य परिमाणं द्विसहस्रमुद्रा-पर्य्यन्तमासीत् । आलोच्ये वर्षे सहस्रमुद्रात्मकं साहाय्यमस्माभि-र्लब्धम् । अस्माभिः सबहुमानमशेषकृतज्ञताप्रकाशपुरःसरञ्चैतद् गृहीतम् ।

एतत्तु राजकोषाधिकृतानां प्रधानपुरुषाणां सविधे निवेद्यते, साहाय्यस्य न्यूनीकरणेनास्माकं महती भीतिश्चिन्ता च सञ्जातेति । न्यूनीभूतेन साहाय्येन कथं वयं कार्य्यजातं साधयितुं शक्नुम इति वयं प्रार्थयामहे यत् सानुग्रहास्ते पूर्वानुरूपसाहाय्यं दत्त्वा परिषत्-पुष्टिं विदधत्विति ।

ग्रन्थागारोन्नतिविषये सार्धषट्शतपरिमिता मुद्रास्तथा विद्यालय-रक्षणविषये सार्धद्विशतमुद्राः "कलिकाता-कर्पोरेशना"ख्यैः साहाय्य-रूपेण परिषदे प्रदत्ताः । तेभ्यो वयम् अशेषान् धन्यवादान् आन्तर-कृतज्ञताञ्च ज्ञापयामः ।

विगते वर्षे 'दीघापतिया' राजवंशावतंस-श्रीयुक्त-शरत्कुमारराय एम्. ए. महोदयात् मुद्राणां शतं, मल्लिक-कुलालङ्कार-श्रीमज्जितेन्द्रनाथ-मल्लिकमहोदयात् शतम्, अन्येषाञ्च कतिपयोदारचरितानां महात्मनां सकाशात् समस्या प्रायो मुद्राणां द्वे शते एककालीन-वृत्तिरूपेण

परिषदा लब्धानि। तेभ्यो वदान्यवरेभ्योऽशेषान् धन्यवादान् विज्ञाप्य प्रार्थ्यते यत् एतादृशो अनुरक्तिः परिषदं प्रति रक्षणीयेति।

सभ्यमहाभागाः! परिषदवस्था भवत्सविधे मया समासतः समालोचिता। परिषदि कार्य्यकारका बहवः सन्ति, अर्थाभाव एवास्या बहूनि कार्य्याणि व्याहन्ति। भवन्तश्चेत् सानुग्रहास्तर्हि सर्वं एव विघ्ना दूरीभविष्यन्ति, परिषदप्युन्नतिमार्गमधिगमिष्यति। भवतामानुकूल्येनैवास्माकं शक्तिवृद्धिर्भविष्यति। अन्ते च पुनरपि कृपया समागतानत्रभवतः सभाजनान् सादरं सम्भाष्य यथायोग्यं नमस्कृत्य प्रणम्य च विरमामः। इति शम्।

रजनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

वाञ्छारामस्यापि तस्मिन् स्नेहातिशयः सर्वातिशायिनम् अपत्यस्नेहमप्यतीत्य वर्त्तमान आसीत्। निर्गते च तस्मिन् तनयं प्रति तस्य रोषातिशयः सुतरां प्रावर्द्धत। तेन च सीमानमपत्यस्नेहस्यातीत्य वर्द्धमानेन रोषातिशयेनास्मतन्त्रः समुद्गीर्णवान् बहूनि कर्णकटूनि तिरस्कारवचनानि। न च पुत्रोऽपि पितरि भक्तिप्रकर्षेण तानि निःशब्दं सेहे। एवञ्च पितापुत्रयोः प्रवर्द्धमानस्य कलहस्य फलमेतावदेव बभूव, यत् पित्रा गृहान्निष्कासितस्तनयो "न भूयः पितृभवने मुखं दर्शयिष्यामो"ति दृढप्रतिज्ञो निर्जगाम। कोपातिशयविकृतचित्तवृत्तिः पिताऽपि प्रणिनाय चरमाभिलाषपत्रमेकम्। तत्रैवमासीत् समयः—

वाञ्छाराममिते मृते तदात्मजो रामसदयः कदापि न पित्र्यमृक्थं लप्स्यते। किन्तु मनोहरदास एव तत्राधिकारी। तदभावे च तस्य दायादा एव दायमितं निर्हरेयुः। तेषामभावे च रामसदयस्य पुत्रादय एव धनाधिकारिणः, किन्तु कदापि न रामसदय" इति।

रामसदयोऽपि पितृभवनमपहाय प्रथमां स्त्रियमादाय कलिकाता-नगरीमाससाद। आसीच्च तस्याः पितृप्रदत्तं धनं किञ्चित्। तदेव सारभूतमवलम्बमानः कस्यचित् सुजनताभृतो वैदेशिकस्य वणिज आनुकूल्येन वाणिज्ये प्रावर्त्तत। प्राप च प्रसादपात्रतां पद्मालयायाः। नान्वभूच्च दुःखलवमपि धनाभावनिदानम्।

पितुरपि स्वबुद्धिनैपुण्यविहितधनसञ्चयं सुखेनैवावस्थितं तनय-माकर्णयतो नोपशशाम कोपदहनः। प्रत्युत योपि स्नेहलवावशेष आसीत् सोऽपि शनैः शनैर्विशुष्कतामयासीत्। तातेन सस्नेहमाहूत एव गमिष्यामि, नान्यथेत्यभिमानवता तनयेन पितुः कश्चिदपि सन्देशो न संगृहीतः। भक्तिहीनतया मामवज्ञायैव पुत्र एवं व्यवहरतीति मन्यमानो वाञ्छारामोऽपि तं भूयो नाजुहाव, एवं द्वयोरनुपशान्त एव रोषपारुष्ये न परिवर्त्तिते च चरमाभिलाषपत्रे सहसा पुरन्दरपुरा-तिथित्वमवाप वाञ्छारामः। शोकजालाकुलितचित्तो रामसदयोऽपि कथं मया तातस्य देहवियोगात् प्रागेव न कृतः साक्षात्कारः, कथं वा प्रयत्नेन नापनीतस्तस्य रोषसञ्चयः, न वा सम्पादितः कर्त्तव्यनिवह इति सुतरां खिन्नेन मानसेन चिराय रुरोद। कलिकातायामेव च निष्पा-दयामास पितुः पारलौकिकं कर्म्म। न च भूयो भवानीनगरं प्रत्या-जगाम। सर्वञ्च तत्रत्यमिदानीं मनोहरदासगामि बभूव।

मनोहरदासस्य स्थिति-पदमपि तदापि न केनापि विदितमासीत्। न च जीवतापि वाञ्छारामेण प्रयत्नेनापि लब्धा तस्य कापि प्रवृत्तिः। तेन भवानीनगरात् यद्गतं तद् गतमेव। वाञ्छारामो बहु समन्विष्यापि यदा न प्राप तस्य काञ्चन वार्त्तां तदा चरमपत्रस्य

क्रोड़पत्रमेकम् प्रास्तौषीत्। तत्र च कलिकातावास्तव्यं विष्णुरामं नाम कञ्चन सम्बन्धिनं कार्य्यसम्पादकं विधाय कृतवान् एवं समयम्— विष्णुराम एव सप्रयत्नं मनोहरदासम् अन्विष्य तदन्वेषणफलानुसारेण यथादायादं सम्पदं विनियोजयिष्यतीति। मृते च वाञ्छारामे सोऽतिशयेन विचक्षणो निरपेक्षः कर्म्मकुशलश्च विष्णुरामो महता परिश्रमेण धनव्ययेन च मनोहरदासमनुसन्धाय वाञ्छारामेण प्रयत्नेनाप्यनाविष्कृतपूर्वं निगूढ़ं तथ्यमिदमाविश्चकार, यथा मनोहरदासो भवानीनगरादपसृत्य सपरिवारः कञ्चन कालं पूर्ववङ्गमध्युवास। तत्र च धनाभावात् क्लिश्यन् प्रजीवनाय जलवर्त्मना कलिकातां प्रत्यावर्त्तमानो वात्याहत-क्षुभित-नदीनिमग्ननौकः सपरिवार एव जीवनं तत्याज। न च तस्य कश्चिदुत्तराधिकारी क्वचिदस्तीति केनापि ज्ञायते। विष्णुरामेण सर्व्वमेवेदम् अखण्ड्यप्रमाणप्रमाणीकृतं रामसदयाय प्रदर्शितम्। ततः शचीन्द्रनाथो भ्राता च तस्य धनाधिकारिणौ जातौ। विष्णुरामोऽपि वाञ्छारामनिर्द्धारितं समयमनुसरन् तयोर्हस्तगतां सम्पदमकरोदिति। अथेदानीं यदि जीवति रजनी, येयमधुना सम्पदुपभुज्यते रामसदयेन, तयैव तदधिकारिण्या भूयते। क्लिश्नाति च सा दारिद्र्येण, अतो युज्यते मे तदनुसन्धानम्। न चान्यदस्ति मे किञ्चिदपि कर्म्म।

अथ वङ्गविषयमुपेतः कदाचिदेकेन ग्राम्यसम्बन्धवता निमन्त्रितस्तत्र गत आसम्। प्रातश्च तस्मिन्नितस्ततः परिभ्रमन् क्वचिदेकं निभृतमरण्यमपश्यम्। मधुरं कूजन्तो वनविहङ्गमाः सप्तस्वरसंयोगेन विचित्रमैक्यतानमिव कर्त्तुं प्रवृत्ताः। समन्ताच्च घनविन्यस्तैः कोमलश्यामलस्निग्धपल्लवदलैः समाच्छन्नाः पादपाः। पत्राणां निरन्तरतासंमिश्रणञ्च। श्यामलता श्रियश्चानन्तता। क्वचित् कलिकानां प्राचुर्य्यं, क्वापि विकाशवतां कुसुमानां सम्भारः। क्वचिदपाकानि क्वचन च परिपाकामोदवन्ति फलानि। अथाकस्मादन्तर्वनमत्युग्रमार्त्तनादमाकर्ण्य

यन् वनाभ्यन्तरमवगाहमानः कमपि विकटमूर्त्तिं पुरुषापसदं बलेन कामपि युवतीमाक्रामन्तमपश्यम्। दर्शनमात्रेणैव च तं नीचकुलोत्पन्नं पापस्वभावभीषणं डोम्बं वा चाण्डालं वा ज्ञात्वा, कटितटबद्धकर्त्तरिकम् आज्ञात्वा महद्दन्तबलं सूचयन्तमवेदिषम्।

शनैश्च तस्य पृष्ठदेशमुपागतः कटीबन्धात् कर्त्तरिकामपनीय दूरं न्यक्षिपम्। तदा सोऽपि दुष्टो युवतीं तामपहाय मां प्रत्यभिमुखीभूय नीचजनोचितया वाचा निर्भर्त्सयामास। तस्य दृष्टिपातेनैव जाताशङ्को विलम्बो न विधेय इति मन्यमानः करेण तस्य गलदेशमगृह्णाम्। सोऽपि तदाक्षिप्य मामाक्रामत्। अहमपि तत्र प्रतिक्रियायां प्रवर्त्तमानः समधिकं बलं बिभ्रतोऽपि तस्माद् भीतिं नाविन्दम्, न वा स्थैर्यमजहाम्। लब्धावसरश्च भद्रे द्रुतमपसर, अहमेनं समुचितेन दण्डेन संयोजयामीति तां तरुणीमभिहितवानस्मि। सा प्रत्युवाच कथमेवं सम्भाव्यते नयनहीनाहं, न च परिज्ञातः पन्था इति।

नयनहीनेति प्रवृद्धं मे बलेन। अहं हि रजनीं नाम काञ्चिदन्धकन्यकामन्विष्यामि।

अथ स बलवत्तरः पुरुषो बलेन मां प्रहर्त्तुमशक्नुवन्नपि यत्र कर्त्तरिका तिष्ठति तं देशं प्रत्याचकर्ष। विदिततदभिप्रायेण च मया तमपहाय पूर्वमेव संगृहीता सा कर्त्तरिका। तेन च तरुशाखामेकामवभज्य तामुद्यम्य च करे मे तथा प्रहृतं यथा ततो विगलिताभूत् सा कर्त्तरिका। स तामादाय त्रिचतुरेषु शरीरप्रदेशेषु मां दृढं प्रहृत्य द्रुतमपससार। अहञ्च—बलवदाहतः कथमपि कुटुम्बभवनं प्रति प्रचलितः। सा च नयनहीना युवती मम पदशब्दमनुसृतवती। ततश्च गन्तुमसमर्थं मां पथिका एव तद्भवनं प्रापयामासुः। तत्र शय्याशरणः कञ्चन कालमतिष्ठम्। आश्रयान्तराभावेन मम परिणाममविदन्त्या गमनमशक्यमिति च हेतोस्तस्या अप्यन्धयुवत्याः तदेव भवनं स्थितिपदं बभूव। एवं बहुषु दिवसेष्वतिक्रामत्सु क्रमेण कृच्छ्रेण

रोगविनिर्मुक्तोऽहमभवम् । प्रथमत एव तामन्धकन्यकामवलोकयतः सन्देहो मे हृदये पदं निदधे । अतो रोगशयनपार्श्वमुपेतां प्रथममेव तामपृच्छं "किमङ्ग ते नामधेय"मिति । तस्यां च 'रजनी'ति व्याहृतवत्यां चकितोऽहं "किमङ्ग त्वमेव राजचन्द्रदासस्य दुहितासी"ति कृतवान् पुनरपि प्रश्नान्तरम् । विस्मिता सा प्रत्युवाच "किं भवाननवगच्छति मे पितरम् ।" अहन्तु स्पष्टतया किमपि प्रत्युत्तरं नाकरवम् ।

अथ कलिकातां प्रत्यावर्त्तमानेन मया तस्याः सन्तोषाय न केवलमेकाकिनीं तामेव किन्तु कुटुम्बभवनादेकां प्राचीनां परिचारिकामपि गृह्णता गन्तुमुपक्रान्तेन पथि जिज्ञासितुं प्रक्रान्तम् । "ननु रजनि, कलिकातायामेव निवसन्त्या भवत्याः कथमिह समागमो जातः ।" तया प्रत्यभिहितं "किं सर्वं वक्तव्यमेव मये"ति ? मया पुनरपि व्याहृतं, "मैवं, स्वतन्त्रासि प्रत्युत्तरं प्रति" इति तथ्यमेवैतद् यदहमस्या अन्धयोषितः सरलतया बुद्धिप्राखर्य्येण विवेकप्रकर्षेण च विशेषेण प्रीतो न तां क्लेशयितुमलमासं सा तु वक्तुं प्रवृत्ता । "यद्यनुमन्यते भवान् तदाहमंशतो निगूहमाना बाहुल्येन प्रकाशयामि—गोपालो नाम ममैकः प्रतिवासी वर्त्तते । तस्य पत्नी चम्पा नाम । तया सह सहसा मम सञ्जातः परिचयः । ततः कदाचित् तस्याः पितृभवनं प्रति गमने नितरामनुरुद्धाहं तयैव सह तस्या भर्त्तृभवनमुपेतवती । समागतायाश्च गमनवेलायां स्वयं गन्तुमप्रवर्त्तमानया च चम्पया सम्प्रेषितो मया सह तस्या भ्राता हीरालालः । तेन च तरणीयोगेन हुगलीनगरमानीतास्मि इति अत्र चेयं हीरालालसम्बद्धं कञ्चन वृत्तान्तविशेषं निगूहतीति विदिततदभिप्रायेणापि मया पृष्टम्, "अपि तेन सह गमनमनुमतं त्वये"ति ? सा प्रत्यवादीत् "मैवम् । अनिच्छन्त्या अपि मे तेन सह गमनमप्रतिबन्धम् आसीत् । न च तत्र कारणमभिधातुं समर्थास्मि । अथ पथि साधुजनविगर्हितमाचारमारभमाणो माञ्च

तत्र विरोधवतीं मन्यमानो जीवनं मे वियोजयितुं कृतसंकल्पः क्वचन जलवेष्टितायां भूमौ मामवतार्य्य तयैव तरण्या स प्रतिनिवृत्तः।” इति विरतायाञ्च तस्यां नरच्छद्मना राक्षसोऽयमिति धिया तस्य रूपं परिकल्पयितुं प्रवृत्ते च मयि पुनरपि व्याजहार रजनी। “गते च तस्मिन् उदकप्रवेशेन प्राणान् परित्यजामीति कृतनिश्चया न्यमज्जमुदकेषु”। इति अविरतायामेव तस्याम् अहं प्रावोचम्, “कथमेवं नाम ? किं जनेऽस्मिन्नेतावाननुरागो भवत्याः सम्भूतः” इति। सा सभ्रूभङ्गमभाषत “नहि नहि पृथिव्यामस्यामेकस्मिन्नपि न मे तथा विरागो यथा तस्मिन्” इति। “कथं तर्हि प्रवृत्तासि मर्त्तु”मिति व्याहृतवति मयि “न मे दुःखं भवते कथयितुं शक्यत” इति सा प्रत्युवाच। “बाढं ततः कथये”ति मया साग्रहमभिहिता सा भूयो वक्तुं प्रावर्त्तत। “ततः पयसि निमग्नाहमुन्मग्ना च नावमेकामारुह्य गन्तुं प्रवृत्तैः कैश्चिदवलोकिता समारोपिता च तामेव तरणीम्। यत्र च ग्रामे मया भवदनुग्रहो लब्धः तत्रैवावतरन् कश्चिदारोही कुत्र त्वमवतरिष्यसीति मां पप्रच्छ। यत्रैते मामवतारयिष्यन्ति तत्रैवेति कथयन्तीं मां क्व ते वास इति भूयः समपृच्छत। कलिकातायामिति विदिततत्त्वः स पुरुषः श्वस्तावदहं भूयस्तत्र गमिष्यामि एहि त्वं मयैव सह। तिष्ठ च दिनमिदं ममैव गृहेषु। श्वस्त्वां स्वभवनं प्रापयिष्यामीति प्रोवाच। आनन्देन तमनुसरन्तीं मामादाय स प्रचलितः। तदनन्तरं च प्रवृत्तिजातं भवानेव सर्वं जानाती”ति उक्त्वा सा विरराम। “किं यतो मया परिमोचितासि स एवैष” इति जिज्ञासमाने मयि सा “तथैवे”ति निरदिशत्। अथाहं कलिकातामुपेतस्तया कृतनिर्देशं राजचन्द्रदाससदनमासाद्य रजनीमनयम्। राजचन्द्रोऽपि तनयासन्दर्शनेन सुतरामानन्दितो बभूव। तस्य पत्नी तु क्रन्दितुमारेभे। मत्तश्च तस्याः सविशेषं विदितोदन्तौ मयि विशेषेण कृतवेदितां निवेदितवन्तौ ८। ततोऽहं रहसि रामसदयमपृच्छम्, “अपि नाम जानासि ते दुहितुर्गृहपरित्यागनिदान”मिति।

स प्रत्युवाच "नहि नहि निरन्तरं निपुणं चिन्तयन्नपि नालमस्मि निदाननिर्णये।" मया भूयः पृष्टम्, "अपि जानासि कथं सा पयः-प्रवेशेनात्मानं व्यापादयितुं यतमाना बभूवे"ति। तेनापि सविस्मयं प्रत्यभिहितं, "किं तदस्या दुःखं तदपि नावधारयामि। महतो दुःखस्य निदानमपि नयनहीनत्वं कथमेतावतः कालादनन्तरमिमां तथाविधे कर्म्मणि नियोजयतीति न शक्यते सम्भावयितुम्। एतावता वयसापि परिणयो न जात इत्ययमपरोऽपि दुःखहेतुर्नात्र प्रयोजकतामुपयाति, यतः समवधारितपरिणयदिवसात् पूर्वस्यामेव रजन्यां सा गृहादप-गते"ति। अश्रुतपूर्वोऽयं वृत्तान्तः। तमहं पुनरपृच्छम्। "भद्र, सत्यमिदं सा गृहात् पलायितेति। किमविदित एवायं वृत्तान्तो युष्माभिः? केन वा सह तस्य परिणयकथा स्थिरीकृता?" मयैव-मभिहितः स "सत्यमेव सा पलायितेति, न चेदं मया वा तस्या जनन्या वा पूर्वं विदितमासीत्। गोपालेन सह परिणयकथा संवृत्तेति" मां व्यजिज्ञपत्। "कोऽयं गोपालो नाम? किमयं चम्पायाः स्वामी"ति मयानुयुक्तो राजचन्द्रः क्रमेण, "सर्वमेव भवान् जानाति स एवाय"मिति भूयः प्रकाशयामास। लब्धो मया कश्चिदालोकः। मन्ये चम्पा सपत्नी-यन्त्रणाभयेन रजनीं वञ्चयित्वा सह सहोदरेण तां देशान्तरगताम-करोत्। मन्ये तस्या एव मतमनुवर्त्तमानेन हीरालालेनापि रजन्या जीवनापनयनाय प्रयत्नो विहितः। किन्तु सर्वमेवेदम् अहं मनसि गोपायन् राजचन्द्रं प्रत्यवादिषम्, "भद्र, सर्वमेवेदं जानामि किञ्चि-दन्यदपि। तदहमिदानीं भवते कथयामि। किन्तु न त्वया किमपि निगूहनीयम्।" 'नन्वाज्ञापय' इति तेन विज्ञापितो "न रजनी भवतः कन्यके"ति व्यजिज्ञपम्। "किमिदं न चेदियं मम दुहिता कस्य तर्ही"ति सविस्मयं प्रवदन्तं तमहं ननु "हरेकृष्णदासस्ये"ति प्रावोचम्। तेन तु क्षणं तूष्णीं तिष्ठता समभिहितं, "को भवानिति नावगच्छामि किन्तु शिरसा भवन्तं प्रसाद्य समभ्यर्थये यदिदमस्यै न कथयितव्य"मिति।

मया प्रत्यभिहितम्. "नेदमिदानीमस्ये प्रकाशनीयं, किन्तु प्रकाशयितव्यमेव। तिष्ठतु तावदिदं यदहमिदानीं पृच्छामि दीयतां तत्र यथार्थमुत्तरम्। यदा तु मृतोऽस्या जनकः किं तदास्या आसन् कानिचिदाभरणानि ?" स भीतः प्रत्युवाच "न मया ज्ञायते काचिदपि तस्या भूषणकथा, न वा लब्धानि कानिचिदपि भूषणानि" इति। "किं मृते तस्मिन् तेन त्यक्तां सम्पदमनुसन्धातुं न त्वं तत्र गतवानासीः ? गतश्चेत् किं ज्ञातवानि"ति भूयो मया पर्य्यनुयुक्तः पर्य्यवोचत राजचन्द्रः—"वाढ़मेवं, गतं मया तत्र, गत्वा च समाकर्णितं यत् सर्वमेव तस्य वस्तुजातं राजपुरुषैः परिगृहीतं, बिभेमि च राजपुरुषेभ्यः, तस्या एव रजन्या वलये तस्करेणापहृते, प्रवृत्ते च विचारे तैरहं नितरां निपीडित आसम् अतश्च तेषां नाम समाकर्णयतो मे न कियदप्यवशिष्टमासीत् कर्त्तव्य"मिति। "किमिदं वलयापहरणं नाम ? कीदृशो वा तत्र प्रावर्त्तत विचार" इति जिज्ञासमानं मां स भूयो विज्ञापयामास। रजन्या अन्नप्राशनसमये तस्करः कश्चिदस्या वलययुगलमपहरन् तत्रत्यैः परिगृहीत आसीत्। वर्द्धमाननगरे च तस्य विचारः समारब्धः। साक्ष्यसम्पादनायाहमित आहूतस्तत्र गतः। प्राप्तश्च महान्तं दुर्भोग"मिति स विरराम। दृष्टश्च मया पन्थाः।

(वक्ता शचीन्द्रनाथः)

मयि न्यस्तोऽयं भारो यथा, विचित्रमिदं रजनीचरित्रमंशतो मया चित्रयितव्यमतः सम्पादयामि कर्त्तव्यम्।

अथाहमस्या विवाहायोद्युञ्जानो विवाहवासरे प्रातरेव तां पलायितामश्रौषम्। विशेषेण बहुशस्तामनुसन्दधानोऽपि तस्या नोपयातः कामपि प्रवृत्तिम्। सा भ्रष्टेति कथयत्स्वपि केषुचिज्जनेषु न तत्र मे समुपजातो विश्वासः। बहुशस्तामवलोकितवता मया सशपथमिदं शक्यते वक्तुं यदियं न भ्रष्टा भवितुमर्हतीति। इदन्तूपयुज्यते

यथा कुमारीयं कौमारे वयसि वर्त्तमाना क्वापि प्रणयातिशयं बिभ्राणा विवाहभयेन विजह्रौ भवनम्। किन्तु कथमन्यायाः प्रणयप्रसरः।

—— (क्रमशः)

संस्कृतसाहित्यपरिषदः

त्रयोदशवार्षिक-महोत्सवविवरणम्

[निबन्धकः—श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए.]

विगत-सौरभाद्रस्य नवमदिवसे रविवासरे सार्धं षड्वादनतः परम् "युनिभार्सिटि इन्ष्टिटट भवने" परिषदस्त्रयोदशवार्षिकमधिवेशनं सुसम्पन्नम्। माननीया अध्यापकाः श्रीमन्तः डक्टर् एस्. राधाकृष्णन् महोदयाः सभापतिपदमलमकुर्वन्। समवेतानां महात्मनां विपश्चिद्वर्य्याणां मध्ये महामहोपाध्यायाः श्रीमन्तः शितिकण्ठवाचस्पतिमहोदयाः म.म. श्रीमन्तः अनन्तकृष्णशास्त्रिणः म.म. श्रीमन्तः कमलकृष्णस्मृतितीर्थाः म.म. श्रीमन्तो भागवतकुमारशास्त्रिणः म.म. श्रीमन्तो दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थाः म.म. श्रीमन्तः फणिभूषणतर्कवागीशाः कलिकाता-राजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाः श्रीमन्त आदित्यनाथ-मुखोपाध्यायाः मूलाजोडसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाः श्रीमन्तो निशिकान्ततर्कतीर्थाः संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकाः श्रीमन्तः कुञ्जविहारितर्कसिद्धान्ताः श्रीमन्तः सुरेन्द्रनाथविद्यारत्नमहोदयास्तथा विश्वविद्यालयाध्यापकाः श्रीमन्तः पञ्चाननतर्कवागीशाः श्रीमन्तः प्रबोधचन्द्रवार्क्चिमहोदयाः श्रीमन्तः क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायाः पण्डित-प्रकाण्डाश्चान्ये बहवः श्रीमन्तो हरिदाससिद्धान्तवागीशप्रमुखास्तथा श्रीमन्तो जहरलालनेहेरुमहोदयाः श्रीमन्तो द्वारकानाथमित्रमहोदयाश्च सविशेषमुल्लेख्याः।

सभायामादौ श्रीमान् विष्णुपददत्त उद्बोधनसङ्गीतस्यताललयमिश्र-सुमधुरालापेन समवेतसामाजिकानां मनांसि युगपदेवाकृष्य

सर्वान् सभ्यान् चित्रगतान् इवाकरोत्। ततश्च कलिकाता-राजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाणां परिषदो विशिष्टसहायभूतानां तत्र-भवतां श्रीमतामादित्यनाथमुखोपाध्याय एम्.ए.पि.एइच.डि, दर्शनसाग-राणां प्रस्तावेन कलिकाताविश्वविद्यालयाशुतोषासनाधिकारिणां परि-षदः सहकारिसभापतीनां महामहोपाध्यायानां तत्रभवतां श्रीमतां भागवतकुमारशास्त्रिमहोदयानां समर्थनेन च सभापतिवरणं समनुष्ठि-तम्। ततः परिषन्मन्त्रिणा श्रीमता अमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिणा त्रयो-दशवार्षिकं कार्य्यविवरणं वाचितमभूत्—तच्चास्यामेव पत्रिकायामन्यत्र संयोजितमास्ते। पठिते च कार्य्यविवरणे परिषदोऽन्यतमेनोपमन्त्रिणा श्रीमता दीनबन्धुसाहित्यशास्त्रिणा आगामिवर्षीयकार्य्यपरिचालकानां नामानि वाचितानि। सम्पन्ने च तस्मिन् श्रीमता अक्षयकुमारशास्त्रिणा परिषदाचार्य्येण श्रीमता कालीपदतर्काचार्य्येण तथा परिषदोऽन्यतमे-नोपसभापतिना महामहोपाध्यायेन श्रीमता अनन्तकृष्णशास्त्रिणा परि-षदो भूतपूर्वान्यतरसम्पादकस्यान्यतम-प्रतिष्ठापकस्य च गोष्पतिराय-चतुर्धुरीणकाव्यतीर्थमहोदयस्य गुणव्याख्यानादिकं प्राञ्जलया सोच्छ्वा-सया च भाषया कृतमासीत्। ततः सभापतिमहोदयैस्तस्यैव परिषद्-गतप्राणस्य काव्यतीर्थमहोदयस्य तैलचित्रस्यावरणोन्मोचनं विहितम्। समनुष्ठिते च तैलचित्रावरणोन्मोचनकार्य्ये महामहोपाध्यायेन श्रीमता भागवतकुमारशास्त्रिणा तथा कलिकाता-विश्वविद्यालयाध्यापकेन श्रीमता प्रबोधकुमारवाक्चि-महोदयेन परिषत्पत्रिकाया भूतपूर्व-सहकारिसम्पादकस्य सुरेन्द्रनाथमजुमदारशास्त्रिणः एम्. ए. पि. आर. एस्, महोदयस्याकालपरलोकप्रयाणे शोकः प्रकाशितः।

शोकप्रकाशानन्तरञ्च सभापतिपादानां दशगुणसमलङ्कृतमाङ्गल-भाषामयमभिभाषणम्। प्रसङ्गक्रमेण च सभापतिपादैः सङ्केतितं यदस्माकं भारतीयानां साम्प्रदायिकधारासंरक्षणमेव मुख्यमुद्देश्यं, स्वाराज्यादीनि तु केवलं साधनमात्राण्येव भवितुमर्हन्तीति। समाप्ति

गते च सभापतिमहोदयानामभिभाषणे परिषच्छात्रसमिति-सभ्यै-रनुष्ठित-पूर्व-स्यमन्तकोद्धाराभिनये जाम्बवतांश-ग्राहिणे श्रीमते मधुसूदनचक्रवर्त्तिने अभिनयदर्शनसम्प्रीतेन श्रीमता अमरेश्वरठाकुरेण प्रदत्तं रौप्यपदकं सभापतिना उपायनीकृतम्। ततः सम्पन्ने निखिले सभाकार्य्यजाते परिषद उपमन्त्रिणा श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्त्तिना जर्जरपूजाया इतिहासः संक्षेपेण अभिनीयमानानां नाटकानां तत्-कर्त्तृणां परिचयश्च समुल्लिखितौ।

ततश्चाभिनये दत्तमानसैः परिषत्सभ्यैः प्रथममेव भरत-प्रणीत-नाट्यशास्त्रसरणीमनुसृत्य जर्जरपूजा विहिता। अभिनवेयं जर्जरपूजा सर्व्वेषामेव सामाजिकानां मनांस्यन्वरञ्जयदिति परम-प्रमोदस्थान-मस्माकम्। परिसमाप्तिं गतायां जर्जरपूजायां चण्डकौशिके केवलं श्मशानदृश्यमतिकरुणं यथायथमभिनीतमासीत्। ततः शाकुन्तले पञ्चमाङ्कावतारोऽभिनीतः सम्यक्। धीवरांशस्याभिनयपाटवं सर्व्वैरेव सामाजिकैरुच्चैरुद्घोषितम्। तदनन्तरं महाकवि-भास-विरचितस्य पञ्चरात्रस्याभिनयः। यद्यपि परिषत्सभ्यैरभिनीतपूर्व्वमिदं नाटकं तथापि वर्षेऽस्मिन्नस्याभिनयः प्रायेणाभिनयकौशलस्य परां काष्ठा-मधिरूढ इति सर्व्वेषामेव साध्वसाधुविचारणानिपुणानां दोष-ज्ञानामभिमतम्। बालोऽभिमन्युरभिनयकौशलेन मधुरया चाकृत्या विशेषेणारञ्जयत् सामाजिकमनांसीति सर्व्वैरेवोद्घोष्यते। बृहन्नलापि न विस्मर्य्यते। शकुनि-गुणाश्च श्रूयन्ते प्रतिमुखम्। समासतश्च न केषामप्यभिनयः सामाजिकानां विरागमुदपादयदिति विदितमस्माभि विश्वस्तसूत्रेण।

परमुपरते च गोष्पति-प्रतिमे गोष्पतिकाव्यतीर्थे परिषन्नाट्याचार्य्ये यत्किञ्चन साफल्यं वर्षेऽस्मिन् लब्धमभिनयविषये परिषत्सभ्यैस्तत्तु नाट्यकलानिपुणानां परिषदो वर्त्तमाननाट्यसम्पादकानां श्रीमतां जगन्मोहनज्योतिर्विनोद-महोदयानां तथा श्रीमतां वामापदविद्यारत्न-

महोदयानां प्रयत्नगौरवादेवेत्यत्र नास्ति केषाञ्चन विप्रतिपत्तिरिति विदाङ्कुर्वन्तु प्रियपाठकाः। आशास्महे यदितःपरमपि ते तथैव प्रयत्न-विशेषमातिष्ठन्तः प्रयोगप्रबन्धे संस्कृतभारतीञ्च परिषदञ्च प्राचीननाट्य-कलाञ्च परमुपकरिष्यन्ति। रात्रेर्द्वादशघटिकायामभिनयभङ्गो जातः। एतदस्माकं गौरवकारणम् अभिनयस्य च साफल्यसूचकं यदापरिसमाप्ते रभिनयस्य रङ्गगृहं पूर्णप्रायमेवासीत्। पश्चिमे वयसि वर्त्तमानाः शिक्षासंस्कारादि-गभीरविषये दत्तसमयाः परमदार्शनिका अपि अभि-नयकलाकौशलदर्शनेन तथा मुग्धा आसन् यथा आसनपरित्याग विषये तेषां मतिरपि नाजायत इति सहृदयान् सामाजिकान् संक्षेपतो विज्ञाप्य विरमामः।

पुस्तकपरिचयः

चाणक्यसूत्रम्—श्रीमत्कौटिल्य-प्रणीतम्। पञ्चतीर्थोपनाम-श्रीईश्वरचन्द्रशर्मशास्त्रि-वेदान्तभूषण-विरचित-सारार्थबोधिनीसमाख्य-टीका-वङ्गानुवाद-टिप्पण्यादिभिश्च समलङ्कृतम्। ग्रन्थादौ सप्त-दशपत्रव्यापिनी गवेषणाविलसिता संस्कृतभाषामयी एका अवतरणिका, परिचयपत्रञ्च 'एसियाटिकसोसाइटि' साधारणमन्त्रिणामिकं तथा संस्कृतपरीक्षासमिति-सभापतीनामपरं संयोजिते। पत्रसंख्या ५४८। मौल्यमस्य ३) रौप्यकम्। प्राप्तिस्थानं—संस्कृतयन्त्रपुस्तकालयः, कलिकाता,—अन्यत्र च।

अवतरणिकायां टीकाकारेण शास्त्रिपादेन चाणक्यस्य समयं तत्प्रणीतान् ग्रन्थांश्चावलम्ब्य सम्यक् समालोचनं कृतं सिद्धान्तश्चोप-निबद्धः।

भारतीय-मनीषिणः परलोकेश्वरात्मतत्त्वादौ काव्यालापादौ वा

यथा दत्तमानसा आसंस्तथा ऐहिकविषयेऽपि परमनभिज्ञा नासन्नि-त्यत्र चाणक्यसूत्रादीन्येव प्रमाणकोटीमारोहन्ति। टीकाकाराश्च शास्त्रिपादा यद्यपि वेदान्तविद्यापारीणास्तथापि तेषामत्र चाणक्य-सूत्रविवृतौ प्रवृत्तिः साफल्यञ्च तदेव रहस्यं प्रकटयतः।

वङ्गेषु संस्कृतभाषाविशेषज्ञा वङ्गभाषायां कृतादरा इति तु प्रायो वाद इत्यत्र यथा विद्यासागर-न्यायरत्न-तर्कालङ्कार-तर्करत्न-तर्कभूषण-शास्त्रिप्रमुखा आचार्य्यवर्य्याः प्रमाणं तथा ; एतेऽपि टीकाकारा इति तु स्वीकर्त्तव्यमेव। कथमन्यथा वङ्गाक्षरेणास्य मुद्रणं, वङ्गभाषया वानुवादः ? एतेनास्य वङ्गविषयाद् बहिः प्रचारबाहुल्यं प्रतिहतमित्यत्र कस्यास्ति विप्रतिपत्तिः ?

ग्रन्थस्यास्य गौरवं यथा अप्रतिहतं स्यात्तदर्थं शास्त्रिपादेन आदर्श-पुस्तकचतुष्टयं संगृहीतम्। चतुर्षु पुस्तकेषु सूत्राणां पाठानैक्यं च बहुधा विद्यते इत्यपि तेनैवोट्टङ्कितम्। परमस्माकं दौर्भाग्यादस्मिन् आवृत्तिके पाठभेदो न प्रदर्शितः। यत्तु मुद्रायन्त्रस्याक्षरयोजकानां त्रुटिप्राचुर्य्यात् कुत्रचन कुत्रचन भ्रमादिकं विद्यते तत्तु विषयगौरवा-दुपेक्षणीयमेव।

सर्वथा, येषां कृते प्रयत्नोऽयं तेषां मध्ये ग्रन्थस्यास्य प्रचारबाहुल्य-मभिलषामः। संस्कृतसमितिपरीक्षायां साहित्यविषये विषयान्तरे वा पाठ्यरूपेण यद्ययं निर्दिष्टो भवेत्तर्हि पाठार्थिनां नितरामुपकारो भवेदिति पाठ्यनिर्वाचनाधिकारिणामवधानमत्राभ्यर्थयामहे।

सत्यनारायण-व्रतकथा—(मूल ओ पद्यानुवाद), वङ्गा-क्षरमुद्रितमिदं पुस्तकं श्रीयुक्त-नृत्यगोपाल-सुखोपाध्यायेन सम्पाद्य श्रीयुक्त-विश्वनाथमुखोपाध्यायेन प्रकाशं नीतम्।

भारतवर्षे सर्वत्र सुप्रचारितस्य सत्यदेवार्चनस्याङ्गीभूता व्रतकथा अन्यत्र रेवाखण्डीयापि वङ्गेषु कालवशाद्वा कारणान्तरवशाद्वा अप-शब्दबहुला अपभ्रंशभाषामयो चेति न केषामप्यप्रत्यक्षं नाम। अत्र

च कारणत्वेनोपकल्पितं विषयकदम्बं मुखबन्धे ग्रन्थकृता निबद्धञ्चेति रमन्तां तत्रैव कुतुकिनो हेतुवादमुदितमानसा अस्मत्पत्रिकापाठकाः। परमितद्दुर्णयापनिनीषयैव विषयिणोऽपि तत्रभवतो ग्रन्थकारस्य ग्रन्थमिममुपसम्पादयितुमयमुपक्रमः।

ग्रन्थेऽस्मिन् रेवाखण्डीय-व्रतकथा मूलमात्रेण वामभागे सन्निवेशिता, दक्षिणतश्च तस्यानुपदमनुवादः सहजबोध्योऽपि मूलार्थमजहद्देव विजयते। अनेन च सुघटितसन्निवेशविशेषेण अनुवादस्य मूलानुगत्य-प्रत्ययं प्रति महान् सुयोगः सम्पद्यते स्वल्पविद्यानामपि।

अस्ति ह्यत्र मुखबन्धे नानाविषयिणीष्वालोचनासु सत्यनारायणवर्णविमर्शनविधौ विचारवैदुष्यमुद्घोषितं ग्रन्थकारेण; अस्ति च अर्वाक्तनगर्वितानां हेतुवादमात्रपराणामशास्त्रजुष्टेषु स्वकपोलकल्पितेषु च सत्यदेवार्चनस्याधुनिकत्ववादेष्वपवाधमपवादोऽपि तदुद्भावितः, तथा चास्ति पूजायाः कालकरणाद्यूहापोहेन प्रकृतमतनिर्णायिका साधारणोपयोगिनो सुविस्तृता समालोचनेति। मूलानुवादकर्म्मणि च ग्रन्थकर्त्तुरैकान्तिकता परिश्रमविशेषः पाण्डित्यप्रतिभा चास्माभिर्निःशेषमुद्घोष्यन्ते। परमस्य मुद्रणकार्य्यं कागदं ग्रन्थपुटकञ्च मनोरमाणि क्रेतारमनिच्छन्तमपि बलादाकारयिष्यन्तीवेत्यपि न कथामात्रमस्माकम्। अस्ति च वर्णत्रयसङ्कलनेनाङ्कितानि त्रीणि चित्राण्यत्रैव—एकं सत्यनारायणस्य, द्वितीयं ग्रन्थकृन्मातुस्तृतीयञ्च नैमिषारण्यस्येति मोदन्तां कोमलकलानुशीलनपरायणाः सत्यनारायणसेवाधिकृताः। वयमस्य ग्रन्थस्य प्रचारबाहुल्यं सुतरां कामयामहे। ग्रन्थकृत्सङ्केतितेषु संख्यातीतेष्विव ग्रन्थासादनपदेषु स्थानसंक्षेपादेकमेव तावदधो निर्दिश्यते प्रकाशकगोचरं—

पोः मुगकल्याण, चन्द्रभाग, साधनापुस्तकालय, जिला हवडा।

मूल्यमस्योत्तमकर्पटकबद्धस्य १) एका राजती मुद्रा, मध्यमबद्धस्य ॥० द्वादशाणकम्, साधारणबद्धस्य ॥० अर्द्धचन्द्रमात्रम्।

परिषत्सन्देशः

परलोके सुरेन्द्रनाथः—पाठकमहत्तमाः, परिषदं प्रति सदातनीं निर्दयतामव्ययावत्तत्तत्-कर्म्मसु प्रदर्शयतो विधेः किञ्च नाकारुण्यं दुःखदुःखेन विक्षुब्धहृदया वयं वक्तुमुद्युक्ताः स्मः। परिषत्पत्रिकाया भूतपूर्व-सहसम्पादकस्तत्रभवान् सुरेन्द्रनाथ-मजुमदार-शास्त्री एम्. ए., पि. आर्. एस्, महोदयः अकाले एव कालग्रासमनुभूतवान्। विदुषोऽस्य सौजन्य गरिमा सौन्दर्य्यमधुरिमा, अध्ययनद्राघिमा, शास्त्राभ्यास-पटिमा चास्मांस्तदानीमिवमावर्जयन्त येन चिरप्रोषितस्य तस्य दुःखव्यपोहिकामपि प्रस्मृतिं नैवाद्याप्यासादयामो मन्दभाग्याः।

महानुभावोऽयं पूर्वं पाटलिपुत्रस्थे कस्मिंश्चिद् विद्यालये अध्यापकपदमारूढः परया योग्यतया शिष्यानध्यापयन् सद्गुरुगोचरस्य यशसो भाजनमभूतपूर्वमिवाभूत्। काले च विदितविद्याप्रकर्षः "विहार-ओडिष्या"प्रदेशीय-शिक्षाप्रेक्षकपदे समुन्नीयमानो देहत्यागावसानं यावत् तत्कर्मजातं सप्रशंसं निरवाहयत्। विद्यावत्ता चास्य सुघटितयोपाधिमालया सूच्यमाना प्रमाणाधिकतामात्मनो दर्शकवृन्देषु व्यञ्जयति।

दैवाधीना वयं तत्कृते सकृतज्ञताकं शोकाश्रुजातं, तत्परिजनेभ्यश्च ससान्त्ववादमीश्वराशीर्वादं प्रयुञ्जानाः प्राणानेव केवलं धारयाम इति।

———

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः *

	मूल्यम्			
२। कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥/०)	सदस्यानाम्	॥०)
३। ग्रङ्करीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४। मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचितः, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	,,	२)	,,	१॥०
५। दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	॥०	,,	१
६। पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७। दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	।०)	,,	।/०
८। कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः		/०)	,,	/०)
९। ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता		॥०)	,,	॥/०)
१०। ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११। प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	,,	१।०)	,,	१)
१२। तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,	।/०
१३। पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥०)	,,	॥/०)
१४। नलदमयन्तीयम्—(सप्তাङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	साधारणानाम् ,,	१।०)	सदस्यानाम् ,,	१)
१५। प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	,,	१॥)
१६। यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णोः रथयात्रादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्		।)	,,	॥०
१७। ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२।०	,,	२)
१८। प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः		१।०	,,	१)

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम् ।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-क्षणदाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समन्वया—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

२। रामायणम्—वाल्मीकि-विरचितम्।

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
38, Vidyasagar Street, Calcutta.

Reg. No. C. 1073.

१८५१ शकीये आश्विने
October, 1929]

१२श-वर्षस्य ६ष्ठ-संख्या
[Vol. XII, No. 6.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकौ—

श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए.
श्रीउपेन्द्रमोहन-साङ्ख्यतीर्थश्च

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

কেশ-রঞ্জন তৈল—

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য প্রাতঃকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটা চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য—প্রতিশিশি ১ টাকা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণের জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নে"র ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। প্রতি শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ।৵০ আনা।

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এ কখানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

October, 1929.	१८५१ शकीये आश्विने १२श-वर्षस्य षष्ठ-संख्या	Vol. XII. No 6.

मतिमञ्जरी

यत्किञ्चित् प्राप्तकालम्—निष्ठां गतः प्रौष्ठपदस्य नवमाहे महोत्सवः परिषदस्त्रयोदशवर्षावसानसम्भूत इति यत् सत्यं समुच्छ्वसितमिव नश्चेतोभिः। परिषन्नियमानुगत्या चेतः परत एव ऐषमीयाः पारिषद्याः कर्म्मपरिचालकाः स्वं स्वं नियोगमशून्यं करिष्यन्तीति शास्त्रलोकबहिर्भूतापि वस्तुगत्या भाद्रपदादेवास्मिन् वर्षे वर्षप्रवृत्तिः परिलक्ष्यते परिषदः। परिषत्कार्य्याणामुत्सवानाञ्च कथन्तानिन्नास्मभिर्विप्रकृष्टैः सदस्यैरेतत्पूर्वाङ्कसङ्कलिते "परिषदस्त्रयोदशवार्षिककार्य्यविवरणञ्च" "परिषदस्त्रयोदशवार्षिकमहोत्सवविवरणञ्च" सदयमुदीक्षणीये।

चतुर्दशवर्षदेशीया चेयं परिषन्न केवलमस्माकं विशेषसंसृष्टानां बान्धवानां, परं दूरस्थितानामपि गुणमात्रवशीभूतानां विदुषां हृदयमावर्जयति समुपस्नेहयति च। एतच्चास्याः एव स्थानान्तरे विनिवेशितस्य मद्रदेशीयेन केनचित् पण्डितप्रकाण्डेन निबद्धस्य परिषत्प्रशस्त्यात्मकस्य लेखस्यावलोकनेनापरोक्षतां गमिष्यत्येव वाचकसुहृदाम्।

पत्रिका चेयं जनन्या वर्षद्वयादूना द्वादशे वर्षे पदं निदधती मातुर्गुणैनैश्वर्य्येणान्येन च सौभाग्यवृत्तादिना समुपेता कं न सम्मोहयते। विदेशीयैर्देशीयैश्च विद्वत्समाजैरस्या निबन्धशैलीं प्रचारबाहुल्यादिकञ्चावलोकयद्भिरर्थगरिष्ठैर्भाषामधुरैश्च निबन्धैरियमशेषेणोपाकारि। परं सन्ति केचनास्मदात्मपक्षाश्च कृतविद्याश्च विदितलेखप्रकर्षाश्च महात्मानो ये भाषान्तरमधिकृत्य निबन्धलेखनेन ख्यातिविशेषमुत्प्रेक्षमाणा न तावत् संस्कृतनिबन्धादिविरचनेन गैर्वाणीं वाणीमिमां परिपोषयितुं प्रसीदन्ति ; केचन च केवलं स्वल्पायाससाध्यं समालोचक-पदमधिकुर्वते, अधिकृत्य च पदमिदं मक्षिकासम्प्रदायसुलभेन मनोभावेन दोषमेव केवलमुत्प्रेक्षमाणाः खेदयन्ति, निबन्धलेखकान् पत्रिकासम्पादकसङ्घांश्च। नोपकुर्वते संस्कृतभाषां नानुसन्दधते निबन्धलेखनिबन्धनं परिश्रमविशेषं, न च जानते सम्पादकानां सङ्कटप्रचुरां पत्रीपरिचालनपद्धतिम्। किमिव हि तेषां यशोमूल्येन विद्याविक्रयिणामयशःख्यापनार्थं बद्धपरिकराणां पुरोभागिणाञ्च साम्प्रतमिति जिज्ञासवो वयं सुधीसमाजेषु।

परमियं संस्कृतभाषा स्वेन महिम्ना स्वेन दिव्यभावेन स्वेन च प्राचीनत्वेनोपचीयमाना मक्षिकासाम्प्रदायिनः प्रतिपक्षानाक्षिप्य प्रख्यातिमभिसन्धित्सूंश्च अवधूयानुविधास्यति स्वं प्रचारमिति मन्वाना दुन्दुभिघोषेणाघोषयामो वयं महाकवेः सूक्तार्द्धम्—

"ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ॥" इति। शम्॥

———

श्रीदुर्गा-प्रशस्तिः

[निबन्धकः—आयुर्वेदाचार्य्य-श्रीहेमेन्द्रचन्द्रव्याकरणतीर्थः]

अयि चिरसुखकरि ! शारद-सुन्दरि !
जागृहि, वर्षाक्लेशम् ।
अपनय तूर्णं धर रुचिपूर्णं
भुवनमनोहर-वेशम् ॥

मधुमद-लोला मधुकर-माला !
गुञ्जत कुसुमितकुञ्जे ।
गायत चपलाः कोकिल-बाला !
अभिनव-किशलय-पुञ्जे ॥

लतिका ! विहसत, कुसुमं वितरत,
विकिरत सुमधुर-गन्धम् ।
परिमल-लुण्ठन- सुरभि-समीरण !
वह ननु दिशि दिशि मन्दम् ॥

अपसर जलधर ! लस विमलाम्बर !
वितर सुधाकर ! हास्यम् ।
नवकरहारा विहरत ताराः !
खञ्जन ! कुरु सुखलास्यम् ॥

हस हस शतदल ! विमलीभव जल !
गायत विहगा ! गानम् ।
ललित-तरङ्गे ! तटिनि ! सुभङ्गे !
कुरु सागरमभि यानम् ॥

जाग्रत लोका ! व्यपगत-शोका !
दृशमुन्मीलयताम्बाम् ।
पश्यत तरुणं प्रोद्यतमरुणं
विजह्वित जाड्यविबन्धम् ॥
चिनुध्वममलं विकसितकमलं
कुसुमं बहुलाकारम् ।
धूपय धूपं दीपय दीपं
भूषय सकलागारम् ॥
वादय वाद्यं जनगण ! हृद्यं
गाय च गीतमपूर्वम् ।
उलुलु-ध्वनिभि- र्मङ्गल-स्वनिभि-
र्ललनाः ! पूरयताभ्रम् ॥
व्रजत सुदीना ! रिपवो हीनाः !
प्रशमं भुवने तूर्णम् ।
प्रसीद मानस ? नितान्त-तामस !
सत्त्वं श्रय सुखपूर्णम् ॥
लोकय लोकय मुहुरवलोकय
केयमुपेता शान्ता ?
सिंहतनुस्था शशि-सित-मस्ता
कोटिसुधाकरकान्ता ?
भारतसन्तति- दुःखन्नुदती
शङ्करदयिता दुर्गा ।
सेयमपर्णा चम्पकवर्णा
भवनमुपैति सवर्गा ! ॥
तामनुगच्छति लघु लघु गणपति-
रपास्य विघ्नवितानम् ।

श्रिया लसन्ती श्रियं दिशन्ती
श्रीरपि यात्यनुयानम् ॥

सुललितवीणा वादन-निपुणा
शुचिरन्वेति च वाणी ।
शक्तिविधाता वैरि-विजेता-
ऽनुगतः सुरसेनानीः ॥

ब्रह्म-विष्णु-हर प्रमुख-सुरेश्वर-
निवहैरियमनुयाता ।
त्रातु भारत- वर्षं दुर्गत-
मिति त्रिजगन्माता ॥

एहि सुरेश्वरि ! भगवति शङ्करि !
मान्ये हिमगिरि-कन्ये !
विश्व-कृति-स्थिति- लयकरि ! शाश्वति !
देवि महेश्वरि ! धन्ये ! ॥

प्रहरण-धारिणि ! दशभुजशालिनि !
दैत्यनिसूदनि ! दुर्गे !
प्रसीद तारिणि ! विप्लव-वारिणि !
भारत-सन्ततिवर्गे ! ॥

स्वधर्महीनाः स्व-भावदीनाः
स्वदेशभक्तामन्याः ।
नेष्ट-पदस्था अहो व्यवस्था
परिषदि ते शर्मण्याः ॥

आयाहि जननि ! मृतसञ्जीवनि !
तव पदधूल्यवकीर्णा ।

स्वदेशपण्यै- धनजनधान्यै-
वसुधा भवतु सुपूर्णा ॥

नाशय रोगं प्रशमय शोकं
दूरीकुरु सति ! दैन्यम् ।
अपहर पापं दुःखं तापं
विश्वं कुरु सुखपूर्णम् ॥

मुक्ति-परिमले तव पदकमले
भवतु सभक्तिरशेषः ।
गन्ध-पुष्प-जल- पत्र-नयनजल-
संरचिताञ्जलिरेषः ॥

नमस्तुभ्यमयि सदानन्दमयि !
भातु मनसि तव कान्तिः ।
निखिले भुवने गगने पवने
विलसतु शाश्वत-शान्तिः ॥

अभिज्ञानशकुन्तले अभिनवतरो द्वापरः

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री]

रूपक-तल्लजस्य अभिज्ञानशकुन्तलस्य अन्तरङ्गबहिरङ्गसौन्दर्यं को हि नाम सहृदयोऽप्यचं नानुभवति ? गैर्वाणीलावण्यरसास्वाद-शेवधयः सुधिय आमेरिकियादयोऽपि रूपकम् एतत् अतितराम् आद्रियन्ते ; किं बहुना बह्वीभिर्भाषाभिर्नाटकम् इदमन्ववादि ; एतस्मा-देव नाटकरत्नाकरात् श्रीमत्कुमारिलभट्टः—"सतां हि सन्देहपदेषु

वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।" इति सूक्तिलहरीमुद्धृत्य स्वकीय-ग्रन्थे उपोद्बलयति स्म ; प्रत्येकं प्रत्यङ्गं च विमृश्यमानमदो रूपकम् आदर्शभूतं, लौकिकवैदिकप्रमाणसर्वस्व-स्वर्णनिकषभूतं चेति को नु खलु अभिरूपो नाभ्युपैति ? रघुवंश-मेघसन्देश-शकुन्तलादौ श्रव्ये दृश्ये च काव्ये कविकुञ्जरोऽसौ 'अभिज्ञान' पदम् असकृदायोजयति स्मेति ज्ञायते ; तत्र मार्गदर्शी महात्मा कः ? इति चेत् अनुयुज्यते, तत्र भवान् आदिकविरेवेति विदितप्रायमेवैतत् विपश्चिताम् । अस्तु—प्रकृतमनुसरामः ;—आखेटाय अरण्यम् अनुप्रविष्टः प्रजारञ्जनलब्धवर्णः पृथिवीपालो महाराजदुष्यन्तः—आश्रमानोकहानाम् आलवाल-प्रपूरणार्थम् इतस्ततः पर्य्यटन्तीः श्रुतिमधुरम् आलपन्तीः, समवयो-रूपसौहार्दशालिनीः, शकुन्तला-प्रियंवदाऽनसूया अन्वर्थनामधेया अवलोक्य आश्रमान्तिके आह स्म आत्मगतं शकुन्तलालावण्यलालसः,—"अपि नाम कुलपतेरियम् असवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात् ? अथवा कृतं सन्देहेन ;—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदाऽऽर्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १६ ॥

तथापि, तत्त्वत एनाम् उपलप्स्ये" इति । अनन्तरं च, "वयमपि तावद् भवत्योः सखीगतं किञ्चित् पृच्छामः,"—इति प्रस्तुत्य, पप्रच्छ ;—"स भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशम् ; इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ?" इति । अत्र—

'ऊर्द्ध्वरेता महाभागो भगवान्...... ।
... ... ॥

इति श्रीमन्महाभारतवचनात् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं इत्यर्थं 'शाश्वते ब्रह्मणि' इत्यस्य व्याचख्युः सर्वे व्याख्यातारः ।

'ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्य्याः, क्षत्रियस्य तिस्रः, वैश्यस्य द्वे, शूद्रस्य

स्वैव भार्या' इति स्मृत्या ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां सजातीया जाया धर्माचरणार्थं, विजातीया तु भोगार्थम् इत्यवगमात् कुलपतिना भगवता काश्यपेन भोगार्थम् उदूढात् असवर्णक्षेत्रात् शकुन्तलाया उत्पत्तिरभ्यूह्यते,—'अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात् ?' इति भाषितेन दुष्यन्तेन; 'आजन्म ब्रह्मचारी भगवान् काश्यपः' इति-किंवदन्त्या विदितवृत्तान्तेनापि दुष्यन्तेन उत्तरत्र—'इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ?' इति असाङ्गत्यम् अनुयुज्यते, ऊहापोहकुशलेनापि सार्वभौमेण दुष्यन्तेन पूर्वोत्तरसन्दर्भाननुगुणमिदं भण्यत इति प्रथमोऽयं संशयावतारः (१)। वस्तुस्थितिमनुसृत्य काश्यपः महामुनिम् आजन्म ब्रह्मचारिणं वा, परब्रह्मनिष्ठं वा अङ्गीकुर्मः; तथा सति, शिष्यः—'वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि प्रवासात् प्रतिनिवृत्तेन तत्रभवता काश्यपेन; तत् प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति; (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त। प्रभातम्, तथा हि—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्
... ...।
अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
... ...
यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि ॥

काश्यपः—'वत्से ! इतः सद्यो हुतान् अग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व। (सर्वे परिक्रामन्ति)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः।
अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥

(इति ऋक्छन्दसाऽऽशास्ते) इति ईदृशगुरुशिष्यवाक्यपर्यालोचनेन भगवान् काश्यपतापसः संज्ञायते 'नित्याग्निहोत्री' इति; शास्त्रे

ब्रह्मणि स्थितस्य कुलपतेर्भार्याविहीनस्य अग्निहोत्रहोमः कथं प्रसज्यते? यदि नाम साग्निकोऽयं काश्यपतपस्वी वानप्रस्थाश्रमी अभ्युपेयते, तर्हि नित्यब्रह्मचारित्वप्रथा भज्येत; यदि निरग्निकः, कथम् उपपद्यते वैतानाग्निहोमः? इति द्वितीयः संशयावतारः (२)

ध्वन्यध्वन्यध्वन्य-मूर्धन्य-धन्यस्य आदिकवेः सदन्तेवासिकल्पस्य महाकवेः कालिदासस्य अमृतस्यन्दिनि अभिज्ञानशकुन्तले ईदृशा पूर्वोत्तरसन्दर्भाननुगुणा वर्णनफक्किका निकामं साहित्यविद्यारसिकैः कथं वा आद्रियेत? अतश्च ईदृशसंशय-नवावतारं कृपया संस्कृत-साहित्यपरिषदः पारिषद्याः पण्डिततल्लजा अविलम्बितमेव निवर्तयेयु-रिति विश्वसिमि; सति अवकाशे स्वीयमाशयं च प्रकटीचिकीर्षामि; बहोः कालादारभ्य विषयोऽयं हृदयं मे आविलयति; अतो मयाऽयं सुकुमारोऽभ्युपायः कृतः; एते प्रश्नमुखेन जिज्ञास्यते स्वीय-धियः शुद्धेर इति शम्।

मिथिलाधिप-राजश्री-

श्रीरमेश्वरसिंहबाहादुरमहोदयानां स्वःप्रयाणमुपलक्ष्य

"शोकोच्छ्वासः"

[निबन्धकौ—श्रीसारदाचरणसेन-कविरत्नम् श्रीउपेन्द्रनाथ-झा-व्याकरणाचार्य्यश्च]

अस्तंगतो भारत-धर्मभानू
रमेश्वरः श्रीमिथिलाधिनाथः।
ब्रह्मण्य-विद्या-विमलीकृतात्मा
धरामराणां शरणं द्विजेन्द्रः॥ १॥

तदीय-देहस्य विनाश-दुःखैः
सा भारती लोकललामभूता ।
विलोलमाल्याम्बर-वीतकान्ति-
र्मुञ्चत्यजस्रं बहुशोकजास्रम् ॥ २ ॥

अस्तंगते भारत-धर्म्मभाना-
वधर्म्म-वात्याक्षुभिते धराब्धौ ।
प्रवेपमाना बत ! धर्म्म-नौका
विना सुदक्षं नृप-कर्णधारम् ॥ ३ ॥

अस्तं गते भारत-धर्म्मभानौ
रमेश्वरे श्रीविदुषां वरेण्ये ।
सनातनं धर्म्मधनं जनानां
ग्लानिं परां याति विनाश्रयेण ॥ ४ ॥

अस्तं गते भारत-धर्म्मभानौ
गीर्वाण-वाणी-विदुरे नरेन्द्रे ।
विद्वत्प्रिये तत्त्वविदां वरिष्ठे
पायादपायात् सुरभारतीं कः ? ॥ ५ ॥

अस्तं गते भारत-धर्म्मभानौ
दिगन्त-विश्रान्त-यशः-प्रचारे ।
शोकाग्नितप्ता जनतातिदीना
मोमुह्यते वज्रहता लतेव ॥ ६ ॥

आचार-पूतो महनीय-कीर्त्ति-
र्विद्वद्वरेण्यो गुणवत्सहायः ।
उमेशभक्तः करुणानिधान-
मासीत् प्रजानां शरणं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

अस्तं गते भारत-धर्म्मभानौ
स्वाध्याययुक्ते मिथिलाधिनाथे ।
छन्नं जगच्छोक-घनान्धकारै-
र्हा हेति शब्दं कुरुते सदैव ॥ ८ ॥

श्रीमद्रमेश्वरनृपो हुतजातवेदा
वेदानुरक्तहृदयो बुधवृन्द-सख्यः ।
वेदादि-शिक्षणविधौ विदधे महात्मा
विद्यालयं सुकृतिनां प्रमुदे चिराय ॥ ९ ॥

यदीय-सामर्थ्यमुपेत्य गङ्गा-
नङ्गारिसङ्गानवरुद्धमार्गा ।
इत्तीह नोऽघानि समागता सा
हा राजतेऽसौ खलु दिव्यलोके ॥ १० ॥

स्वच्छाम्बु-पद्म-रुचिराणि सरोवराणि
चञ्चच्छशाङ्ककिरणोज्वल-मन्दिराणि ।
निर्माप्य भूमिपतिना भुवि तेन लब्धं,
पूर्णेन्दुकुन्दधवलं यशसः कदम्बम् ॥ ११ ॥

सन्ताप-हन्तुः शशिशेखरस्य
कृपाकटाक्षैर्मिथिलेश-सूनुः ।
कामेश्वरो नाम नवीनभूपो
जीयात् सुशीलः शरदां शतानि ॥ १२ ॥

———

"अभिनयशैलीविमर्श"-समालोचनम्

[निबन्धकः—श्रीविभूतिभूषणभट्टाचार्य्यः]

साहित्यपरिषत्सम्पादकैरग्रहायणमासि यः खलु 'अभिनयशैली-विमर्श' इति निबन्धः प्राकाश्यं नीतः, निबन्धे तस्मिन् एकत्र लेखकेनोक्तं 'नाट्यप्रयोगस्य तथा तथा पद्धतयः पूर्वं स्थिता अपि अन्तरा भारतेऽस्मिन् वर्षे दर्शनादिविद्यायामेव लोकानामत्यासङ्गेन स्मरणीयतामिव उपजग्मुरिति विदितमेव पुरातत्त्ववेदिनां विदुषाम्' इति तु कथमपि न सङ्गच्छते। ११श खृष्टाब्दं यावत् दर्शनविद्यायाः प्रकृष्टालोचन-दर्शनात्। तत्र "वेदान्तदर्शनेर इतिहास" नामके वङ्गभाषामये ग्रन्थे प्रज्ञानानन्दसरस्वतीपादैः सविस्तरं प्रपञ्चितम्। बौद्धादीनाम् अभ्युदया-नन्तरम् एव तत्-खण्डनार्थं भूयसी चर्चा आसीत् इति तु प्रेक्षावत्सु प्रसिद्धम्। यदि नाट्यकलायाः पतनं कदाचिदपि स्वीक्रियते तत्तु नाट्य-कलाया एकशरणानां भारतीयानां राज्ञां पतनकारणीभूतात् यवना-क्रमणसमयादेव अजायत इति तु अध्यापकवरेण 'कीथे'नापि समर्थितं स्वीयग्रन्थे, यथा—

"Doubtless the Mahomadan conquest seriously effected the vogue of the classical drama......... The kings who had been main support of the actors and the poets alike, disappeard from their thrones, or suffered grave reverses in fortune. The tradition of dramatic performances gradually vanished.—"Keith. Sans, drama,-p, 371.

यद्यपि अयं हि कालो नाट्यकलाया अवनतेराधारतामयासीत्

तथापि नेदं वक्तुमुचितं 'नाट्यकला अस्मिन् समयतः स्मरणीयतामिवोपजगद्'रिति, ११श-खृष्टाब्दात् परमपि प्रसन्नराघवादीनां निर्माणात्। न खलु दृश्यकाव्यानि पठनार्थं लिखितानि ग्रन्थकारैः, किन्तु प्रयोगार्थमेव, तत्र नास्ति कोऽपि सन्देहावसरः। उक्तञ्च कीथेन—

"Nor is there the slightst doubt that the early dramatists were anything but composers of plays meant only to be read' S. D. by Keith, p, 358.

अतः परं लेखकेनोक्तम् "अत एव दूरातीते काले यथा यथा नाट्यप्रयोगाः कुशलानां कुशीलवानां कौशलेन सामाजिकचेतःसन्तोषमाहितवन्तः तथा तथा नैव तदानीं" यद्यपि दर्शनविद्यायामेव अत्यासक्तिसमये नाट्यकलाया अवनतिः स्वीक्रियते, तथापि नाट्यकलाया नटजातीयानाम् उपजीविकारूपत्वात् पण्डितानां दर्शनविद्यायामन्यत्र वा अत्यासक्तौ कथं तस्या हानिर्भवितुमर्हति, अथवा दर्शनविद्यायां सर्वेषां भारतीयानाम् आसक्तौ प्रमाणाभावात् तदपि हेयमेव। यच्चोक्तं "तथा पटप्रवर्त्तनादिव्यापारेण नाट्यप्रयोगमुपभोगयोग्यं सुप्रबन्धेन समपादयन्। ततः प्रभृति निरन्तरमनुशीलनं नाट्यकलायाः समजनि जनानन्दनं भारते वर्षे" इत्यादि। अत्र वयम् अस्यामेव पत्रिकायां प्रकाशितस्य कस्यचन निबन्धस्य प्रतिध्वनिं कुर्म्महे "यदेते पटप्रवर्त्तनादिव्यापारा नाधुनिकाः परन्तु प्राचीना एव। तत्र रङ्गमञ्चादिकं विनिर्माय चित्रलिखित-पटादि-साहाय्येन कृत्रिम-पर्वतादीनामुपकल्पनेन च अभिनयः सर्वथा याथार्थ्यं प्रापितोऽभूत्......अभिनयारम्भे नान्दीपाठश्च कृतः। अतो मन्ये सर्वथायमभिनय आधुनिकरूपकाभिनयेन तुल्य आसी"दिति "भारते प्रथमनाट्याभिनयः" सां. पं. पं. १म ख. २य स.। अत्र भरतोक्तम् अवधेयम्

"यद् द्रव्यं जीवलोके तु लतालक्षणलक्षितम्।
तस्यानुकृतिसंस्थानं नाट्योपकरणं भवेत्॥

प्रासादगृहयानानि नाना प्रहरणानि च ।
न शक्यं तानि वै कर्त्तुं यथोक्तानीह लक्षणैः ॥

अतः तेनोक्तम्

वर्मचर्मध्वजाः शैलाः प्रासादा देवता गुहाः ।
हयवारणयानानि विमानानि गृहाणि च ॥
पूर्वं वेणुदलैः कृत्वा कृतभावसमाश्रयाः ।
ततः सुरङ्गैराच्छाद्य वस्त्रैः सारूप्यमानयेत् ॥" इति ।

एवं वस्त्राणाम् असान्निध्यात् "तालोयैर्वा कलिङ्गैर्वा श्लक्ष्णैर्वस्त्रक्रिया भवेत् ।" २१ अ० १७४ श्लो० । इदमस्माकं प्रतिभाति चित्रपटाः खलु दृश्यानां प्रदर्शनार्थम् एव कल्पते न तु तेषाम् अन्यो नियोगः, ते च दृश्या यदि याथार्थ्येन प्रदर्श्यन्ते तर्हि नास्ति तावत् दृश्यपटः प्रयोजनं रूपकप्रयोगे । इदानीं तु कदाचिदपि वस्तूनां याथार्थ्येन प्रदर्शनं नाट्ये क्रियते, अत एव इदानीन्तन-रूपकप्रयोगे बहुलप्रचारो दृश्यते पटानाम् । यद्यपि कीथेन 'प्रमाणाभावात् इदमेव वक्तुमुचितं यत् नासीत् प्राचीनभारते नाट्ये दृश्यपटप्रयोगः, तदा तु रङ्गमञ्चः प्रान्तेषु लम्बमानया यवनिकया आवृता दरीदृश्यन्ते । स्थानकालादयस्तु प्रेक्षकैरनुमेया आसन् । न खलु रङ्गमञ्चे रथादीनां पर्वतादीनां वा उपस्थितिर्दृश्यते' इति मनसि निधायैव उक्तम् —

'The King may mount a chariot, but no effort is made to bring one for this purpose, he merely elaborate pantomine through the action of getting up off the ground, and hhe audience, trained and intelligent realizes what had happened at, the beginning of Sakuntala the gazelle which Dusyanta followes is not a real animal, but the Sutradhara tells us the king is pursuing a gazelle "etc S. D. p, 364. किन्तु अतः परं

तेनैव उक्तं—"and doubtless there were represented, houses, caves, chariots, rocks, horses and so on" p, 365. S. D. by Keith. अस्मिन् विरोधि-वाक्यद्वये दत्तावधानैर्भवद्भि-र्भाव्यम् इति वयं प्रार्थयामहे। अन्यत्र लेखकेनोक्तम्—"आदौ ताव-दस्माकं शैशवे यादृशो दृष्टो नाट्यानां प्रयोगो यादृशश्चाद्य सन्दृश्यते, तयोर्भूयान् प्रभेदः सूक्ष्मविचारमन्तरेणापि आपातत एव प्रतिभासते। ......स्वभावतो यथास्माभिर्वचनानि प्रयुज्यन्ते, यथा वा स्वभावमनु-रुद्ध्य भावाः समुपजायन्ते ततो विलक्षणं कमपि भावमङ्गीकृत्यैव वेशादौ भाषायाञ्च प्रायोगिकाः प्रयोगविधिं व्यापारयन्।" अत्र वयं पृच्छामः, अभिनय इति क उच्यते? यदि तावत् स्वभावानुकरणम् अभिनयः स्यात् तर्हि अस्वाभाविकत्वात् लेखकोक्त-प्रकारो नाभिनयपदमारो-हति। स्वभावानुकरणमेवाभिनयः इत्यस्य सर्ववादिसम्मतत्वात् न वा नवीनाभिनयशैली अभिनयपदमङ्गीकरोति; यतस्तत्रापि तेनोक्तम् "अलौकिकभावं स्वाभिनयान्निर्वासयन्तः सुरचारित्रे वा, यक्ष-चारित्रे वा, गन्धर्वप्रकृतौ वा लोकातीतानामपरेषां स्वभावपरिचये वा मर्त्यसुलभं भावकदम्बकम् अवतारयन्तः सामाजिकानामनन्तां भ्रान्तिं सम्प्रतिपादयितुं प्राचेष्टन्त"। साहित्यदर्पणकारेणोक्तं "तद्रूपारोपात्तु रूपकम्" इति; न तु सुरचारित्राभिनयकाले मर्त्यसुलभभावकदम्ब-कावतारणं सुरचारित्राभिनयः। इदमपि बोध्यं—सुरचारित्रे मर्त्य-सुलभभावाभिनयं प्रति अलौकिकभावस्याभिनयान्निर्वासनेच्छा न कारणम् अपि तु सुरचारित्राज्ञता एवात्र कारणम् इति मन्यामहे। एकत्र लेखकेनोक्तम् "अधुना बहुभिरेव तौर्य्यत्रिकादिविविधवाद्यस्थले शङ्खघण्टादिभिरेव वाद्यकृत्यं सम्पाद्यते"। वयमत्र पृच्छामः किं नाम शङ्खघण्टावादनं नाट्यकलायाः "नितराम् अनुशीलनफलम्।" अधुना एतदेव पश्यामः इदानीन्तनी नाट्यकला तावद् वल्गाहीना अश्वेव इतस्ततो धावति, किन्तु लेखकेनोक्तं "तत्र वयं नवीनमतानुप्रवेशं

नितराम् अनुकम्प्याम।" सत्यमेव "बहुमन्यन्त चामी तरलतरनाट्यरसमधिजिगांसुभिः सामाजिकसम्प्रदायै"र्न तु यथार्थप्रेक्षकैस्तेषां लक्षणं तु भरतेनोक्तम् ;—

अव्यग्रैरिन्द्रियैः शुद्ध ऊहापोहविशारदः ।
व्यक्तादोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥
यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ।
दैन्ये दीनत्वमभ्येति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥ इति ।......

अद्य अत्रैव विरमामः, कालान्तरे विषयेऽस्मिन् विशेषम् आलोचयितुम् आशास्महे, इति शम् ।

परिषत्-प्रशस्तिः

[निबन्धकः—वा सा सूर्य्यनारायण-शास्त्री]

श्रीमद्गौतमपाणिनिप्रभृतिभिः शास्त्रैकनिर्मातृभि-
स्तुल्यारूढयशःश्रियः सुमनसो यद्गर्भकोशान्तरे ।
जायन्ते शतशोऽनिशं त्रिभुवने नाराधितात्मोदया
सेयं मङ्गलवल्लिका विजयतां वङ्गावनी भारते ॥ १

यद्गर्भशुक्तिमुक्ताः श्रीमद्रघुनाथधीर-जगदीशौ ।
मथुरानाथसुधीन्द्रः सेयं बाभाति वङ्गभूरजिता ॥ २

श्रीवासुदेव-रघुनन्दन-राघवेन्द्र-
गौराङ्गविश्रुतगदाधरसद्वरेण्याः ।
यत्रावतीर्य जगतां शुभमावितेनु-
स्तद्वङ्गभूमिमहिमा न हि माति बुद्धौ ॥ ३

आदर्शभूतचरिता जगतामसेय-
प्रारब्धसम्भृतमहोदयदुर्विदग्धा ।
सौजन्य-सद्विनयसंवलिताात्मभूमा
वाचामतीतमहिमा ननु वङ्गसीमा ॥ ४

गीर्वाणवाग्विलसितानि पुरातनानि
सर्वाभिवन्द्य-रसभावनिरन्तराणि ।
शास्त्रानुरूपमभिनीय च रूपकाणि
सेयं बहूपकुरुते परिषद् जगत्याः ॥ ५

श्री'चित्तरञ्जन'यशो हरिचन्दनार्द्रा
श्रीमद् 'रवीन्द्र'कविताऽमृतपानमत्ता ।
विद्व'त्प्रफुल्ल''जगदीश'विशोधितार्थैः
संभूषिता लसति काचन वङ्गभूमिः ॥ ६

धीरोदाररसज्ञतादिसुगुणप्राग्भारविद्योतिनां
गङ्गा-प्लावितपावनान्तरलसद्वङ्गावनीजन्मनाम् ।
यावद्भारतकीर्तिरक्षणकलाधौरेयदीक्षाजुषां
वङ्गानामुदितोदिता विजयतां साहित्यविद्वत्सभा ॥७

नामावशिष्टविभवामपि देवभाषा-
मुद्धृत्य या स्थिरयशः समवाप्तुकामा ।
तां वङ्गसत्परिषदं बुधलोकमान्या
वाग्देवता भगवती परिपातु नित्यम् ॥ ८

जितं गोष्पतिरायेण स्वर्गीयेण महात्मना ।
जितं साहित्यपरिषत्-संस्थया तदुपज्ञया ॥ ९

रजनी

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[निबन्धिका—श्रीमती रेणुदेवी]

कथं वा नयनहीना साहसेनाश्रयं विजहाति। नेदं वितथमपीति मे निश्चयः। न चात्र विधेयो विदुषा परिहासः। सन्ति हि बहवः पण्डितम्मन्या मादृशा मूर्खा ये द्वित्रेष्वेव ग्रन्थेषु कथञ्चित् कृतपरिश्रमाः सर्वस्यैव जगतश्चेतनाचेतनयोर्गूढादपि गूढतरं तत्त्वनिकरं करतलाकलितामलकवदवगतं मन्यन्ते। न च विश्वसन्ति धियमतीत्य वर्त्तमानेष्वर्थेषु। नहि क्षुद्रया विचारशक्त्या जगदीशितुस्तत्त्वं मीमांसयितुमर्हन्तीति तमेव विभुम् असन्तं मन्यन्ते। कथमीदृशा अन्धाया रूपोन्मत्ततामवगच्छेयुः।

अथ क्रमेणानुसन्दधानस्तस्यामेव निशीथिन्यां हीरालालमप्यन्तर्हितमश्रौषम्। हीरालालेन सह तया कृतः कुलत्याग इति प्रवृत्तः प्रवादः। अतो मया कृतोऽयं निर्णयो यथा हीरालाल एव तां वञ्चयमानः समादाय समपससार। सुसम्पादा हि नयनहीनानां वञ्चना। गतेषु च केषुचिद्दिवसेषु समदृश्यत हीरालालः। मया च रजनीप्रवृत्तिं पृच्छ्यमानो "न किञ्चिदपि जानामी"ति प्रावदच्च। किमिदानीमनुष्ठेयम्। राजद्वारे अभियोगोऽपि निरर्थक एव। ज्यायांश्च मे सहोदरो मया निवेदितवृत्तान्तो "दृढ़ं निपीड़य दुर्वृत्त"मिति व्याजहार। किन्तु तदपि विफलमिवेति मन्यमानस्ततोऽहं "य एव रजन्याः प्रवृत्तिम् अवगमयिष्यति, स एव महान्तमर्थसन्तानमवाप्स्यती"ति समन्तादुदघोषयम्, किन्तु तदपि निष्फलमेव जातम्।

जन्मनः प्रभृति नयनहीना रजनी, किन्तु तन्नयनयुगलमवलोकयता नहि केनापि तथा शक्यते ज्ञातुम्। नहि नयनयोर्विलोकने कोऽपि

दोषः प्रतिभाति। बृहत् सुनीलं भ्रमरकृष्णकनीनिकासनाथमतीव मनोहरं चक्षुः। किन्तु न विद्यते तत्र कटाक्षविक्षेपः। चाक्षुषस्नायुदोषेणेयमन्धा स्नायूनां निश्चेष्टतया न वर्त्तते वस्तूनां प्रतिविम्बग्रहणशक्तिः। सर्वाङ्गसुन्दरी खलु रजनी। समुद्भेदोन्मुख-नवीनकदलीदलकान्तिमभिभवति तस्या गौरकान्तिः। वर्षासु सलिलसम्पूरिता तरङ्गिणीव सम्पूर्णतां प्राप्ता घटनभङ्गी। गाम्भीर्य्यमखिलता मुखश्रीः। गतिरङ्गभङ्गी च मृदु-धीरा, नयनहीनत्वेन कमपि सङ्कोचविशेषञ्च ज्ञापयतः। हसितमपि दुःखमान्तरम् अभिव्यनक्ति। सदास्मिन् स्थिरप्रकृति-सुन्दरे विग्रहे कटाक्षहीनां दृष्टिमवलोकयतां भास्कर्य्यपटुना शिल्पिवरेण यत्नेन विनिर्म्मिता पाषाणमयी प्रतिमा स्मृतिपथमलङ्करोति। प्रत्यभाच्च प्रथमत एव तां पश्यतो मे मनसि-यदनिन्दनीयमपि सौन्दर्य्यमिदं न मनसो मोहनहेतुः। नहि रूपवत्या अपि रूपमस्याः कमप्युन्मत्तं विधास्यति। नहि वर्त्तते नयनयोः सा मोहजननी गतिलीला। निरवद्यं सौन्दर्य्यमस्या विलोकयतां प्रकाममभिनन्दनीयं न वा विस्मृतिविषयः। स्थिरगम्भीरायास्तस्याः कान्तेरस्ति काचिदाकर्षणी शक्तिः। किन्तु अन्यदेव तदाकर्षणम् इन्द्रियसम्बन्धमतीत्य वर्त्तमानं तस्य प्रभावमभिभूय प्रवर्त्तते, यं जनाः पञ्चवाणमिति वदन्ति। अथवा किमिवमेव ?

तदेतद् यदेव भवतु नाम, अहन्तु प्रायेण चिन्तयामि कोऽयमस्या दशापरिणामो भवितेति। इयमितरकुलोत्पन्नापि नेतरप्रकृतिमनुसरति, इति पश्यत एव प्रतिभाति! न च सम्भाव्यते सदन्वयाभिमानवता सहास्याः परिणयः। एतावतापि कालेन न सञ्जात इतरेण सह विवाहः। गृहकर्म्मप्रधान एव हि दारसंग्रहो दरिद्राणाम्। गृहकर्म्मस्वसमर्थां क इमां नयनहीनां दरिद्रः परिणेष्यति। को वान्यः सदन्वयजः साधारणवृत्तिपरायणामुद्वक्ष्यत्येनाम्। नयनहीना चेयमीदृशेन स्वामिना सहवासेन दुःखमेव प्राप्स्यति रजनी। कुतस्ताव-

दस्याः सुखसम्भावना। दुश्छेद्यं कण्टककाननमन्तरा प्रयत्न-पालनीया यदियमुद्यानलतिकेव लब्धवती विसदृशे कुले जन्म, ततः कण्टकावृता तथैवानुभविष्यति मरणम्। कथं वा मयास्या गोपालेन सह परिणयाय प्रयत्नो विहितः। न सम्यगवगच्छामि, किन्तु कनिष्ठाया मातुराग्रहातिशयः समुत्तेजनानैरन्तर्य्यञ्चात्र निदानमित्यपि सत्यमेव। किञ्च, या न शक्यते स्वयं परिणेतुं तस्याः परिणयप्रयत्नोऽपि मनोरथ-विषय एव।

अथैवं निशम्य सुन्दरीचयः सुमधुरं विहस्य यदि पृच्छति "किं रजनीं परिणेतुं साभिलाषं ते मानस"मिति ? नैवमिति मे तत्र प्रत्युत्तरमवगन्तव्यम्। सत्यमिदं यदियमलोकसामान्यमाधत्ते सौन्दर्य्यं, तथापि नीचकुलजेयं नयनहीना च। न च शिक्षालोकरेखासम्पातेन समुज्ज्वलमस्या हृदयम्। अतो नेयं मे परिणययोग्या, न वा तादृशो मे मनोरथः। न वा परिणये पराङ्मुखं मानसं मे। दुर्लभा तु मनोरथानुरूपा महिला। (क्रमशः)

आवाहनम्

[निबन्धकः—श्रीहरिहरशास्त्री]

एहि मातरयि भारतवर्षं
वितनु जगति पुनरुज्ज्वलहर्षम्।
अशन-वसन-सुख- हानि-मलिनमुख-
मुद्भासय करुणामयि तूर्णं
कुरु कुरु भूतलमुत्सवपूर्णम् ॥ १

अयि गिरिनन्दिनि खण्डय शोकं
जायमानमनुदिनमधिलोकम्।

शान्ति-निहन्ता हन्त समन्ता-
 दाधिरुपैति विकाससमजस्रं
 शमय तस्य परिणाह-सहस्रम् ॥ २

 दधति कथं ते क्लेशविशेषां-
 स्त्वमसि दयामयि जननी येषाम् ।
सकल-कलुषभर- मचिरमेव हर
 दमय भुवनगत-विपदभिघातं
 विलसतु सततमनाविलशातम् ॥ ३

 विदधतु निरवधि तव परिवाराः
 शान्तिरहित-हृदि मङ्गलधाराः ।
हरताद् गणपति- रखिलविघ्न-तति-
 मिन्द्रमुकुटमणि-दीधिति-पातः
 स्मितयति यस्य चरणमयि मातः ॥ ४

 क्षीरसिन्धुदुहिता हितदृष्ट्या
 पश्यतु तनयगणं प्रति दिष्ट्या ।
विभव-विरहजनु- रशुभभयं ननु
 जननि चिरादपगच्छतु दूरं
 भुवनमुपैतु विमलसुखपूरम् ॥ ५

 निखिलशक्तिलसिते ! तव दासाः
 कथमिह सन्तु जगति विफलाशाः ।
शक्तिधरस्ते कर्मणि शस्ते
 सपदि योजयतु सेवकवृन्दं
 सृजतु च खलु सफलत्वमनिन्द्यम् ॥ ६

प्रकृत-बोधविधुरास्तव तनया
विपदा क्लिश्यन्त्यनुदिनमनया ।
वाग्देवी किल निदधातु निखिल-
मानवेषु दयमान-दृगन्तं
स्फुरतु च दिशि दिशि कुशलमनन्तम् ॥ ७

एवमेव जननि प्रतिवर्षं
घटय तवागमहर्षणवर्षम् ।
हिमगिरिबाले मुञ्चतु काले
जलदश्रेणिरुचित-जलधारां
लभतामवनी शान्तिमुदाराम् ॥ ८

भिषक्प्रवर-स्वर्गीय-

शीतलचन्द्रचट्टोपाध्याय-कविरत्न:

[निबन्धक:—श्रीकालिदासचतुर्धुरीण-काव्यतीर्थ: एम्. ए]

य: खलु महात्मा स्वकीयादस्याध्यवसायेन सुतीक्ष्ण प्रतिभया च षोड़शवर्ष-देशीय एव स्वजीविकामुपार्जयन् अशेषाणि शास्त्राणि च अधीयानो भिषग्वरत्वमुपागतो दीनानाम् आर्त्तानां भूय्युपकारं विदधत् सर्वेषां चिरस्मरणीयतां गत:, स भिषक्पति: शीतलचन्द्र आषाढ़स्य द्वाविंशदिवसे शनिवासरे अमावस्यायान्तिथौ स्वजनान् शोकान्धकारे निक्षिप्य चिराय अस्तमित: । तस्य सौम्याकृतिं लोकहितकरानुष्ठान-प्रयत्नं च निरोक्ष्य मन्यामहे यत्, स्वयमेव तारापति: स्वर्गस्थित: कलङ्क-लाञ्छितम् अभिधानं परिजिहीर्षुरिव निष्कलङ्को विधुर्भवितुं खुलना-प्रदेशान्तर्गत-मागुराग्रामे विशुद्ध-कुलीनवंशे जन्म परिजग्राह । बाल्ये पितृहीनत्वात् कथमपि प्राप्तवया: षोड़शवर्ष-देशीय एव जीविकार्जन-मावश्यकं मन्यमान: असम्पूर्णविद्याभ्यास एव वङ्गविद्यालयस्य

कस्यचित् शिक्षकत्वमुपगतः संस्कृतव्याकरण-काव्यादीनि अध्यापनावसरे अधिजगौ। संस्कृतभाषायां लब्धव्युत्पत्तिः स आयुर्वेदमभ्यास्यत्। तीक्ष्णप्रतिभाबलेन अल्पेनैव कालेन सविशेष-पारदर्शितामायुर्वेदशास्त्रेष्वियाय। स्वग्रामे दीर्घकालं चिकित्सारतो लोकानां बहुपकारं साधितवान्। तस्मिन् महात्मनि स्वग्राममधिवसति ग्रामवासिनो निःशङ्कमानसाः कालं निन्युः। समाजस्थितविभिन्नवर्णानां मध्ये यथा कोऽपि विवादो न जायते तथासौ यतते स्म। सम्भावितविवादानाम् आरब्धानां वा तेषां प्रशमनाय सर्वदैव अचेष्टत, प्रशमनकर्त्तरि तस्मिन् परस्परं विवदमाना जना अतिष्ठन्त। बहुसंख्यका गाः पालयन्नसौ महात्मा स्वग्रामस्थितेभ्यो दुर्बल-दरिद्ररोगिभ्यो दुग्धोपकार्य्येभ्यो दुग्धम् औषधञ्च वितरन् प्रभूतं नरसेवापुण्यम् अर्जितवान्। खुलना-प्रादेशिकवोर्डाख्यसभायाः सदस्यत्वं गच्छन्नधिकविंशानि वर्षाणि सदस्यकार्य्यं चकार। एकदा भीषणे दुर्भिक्षे सञ्जाते राजकीयसाहाय्य-प्रदत्ता लक्षसंख्यका मुद्राः स्वहस्तेन दरिद्राणामन्नाभावदूरीकरणे एवम् अर्थशोचं रक्षन् व्ययितवान् यत् जेलाशासनकर्त्ता म्याजिष्ट्रेट्बाहादूरः केनचित् विशिष्टसम्मानसूचकोपाधिना एनमलंचिकीर्षुः स्वमतम् अज्ञापयत्। अमुष्मिन् ऋषिकल्पे महात्मनि स्वकीयसम्मानसूचकोपाधिं प्रत्याख्यातवति साहेबमहोदयस्तस्य तुष्टिं विधित्सुः पुनरपि विकल्पेन किमियेष इत्यपृच्छत्। असौ "स्वग्रामस्थिताङ्गलविद्यालयगृहम् इष्टकनिर्म्मितं कारयत्वि"त्यब्रवीत्, तथास्तु इत्युक्त्वा तेन जेलाशासकेन अष्टौ सहस्राणि मुद्राणां मागुराविद्यालयगृहनिर्म्माणार्थं दत्तानि। एवं परहितव्रतोऽसौ सुधीवरः खुलनाप्रदेशवासिनां सर्वेषां मनांसि रञ्जयामास। आसन्नत्रिंशानि वर्षाणि स्वप्रदेश-सेवाकार्य्ये रतः, स्वग्राममधिवसन्नसौ स्वपुत्रयोः शिक्षार्थं कलिकातावासिनां भिषजां सनिर्बन्धानुरोधरक्षार्थं च कलिकातामधिवस्तुमायातः।

अत्रागतस्य तस्य चिकित्सानैपुण्यं स्वल्पेनैव कालेन साधारणेषु प्रचारं गतम्। दर्शनशुल्कं विनासौ स्वभैषज्यालयमागतानां रोगिणां रोगं परीक्ष्य औषधादीनि व्यवस्थापितवान्। औषधादीनि च आमरणात् स्वयमेव पर्य्यवेक्ष्य विशुद्धोपादानेन शास्त्रोक्तविधिना निर्म्मितानि अकरोत्। औषधमूल्यञ्च सर्वदैव मध्यवित्तानाम् आर्थिकावस्थानुरूपं कृतवान्। महात्मा शीतलचन्द्र इव सुचिकित्सको विरल एव। सत्यपि तस्य चिकित्सानैपुण्ये सत्स्वपि तस्य बहुसंख्यकेषु रोगिषु स कदापि उत्तरोत्तरं दर्शनशुल्कं नावर्द्धयत्, नापि गृहागतेभ्यो रोगिभ्यो दर्शनशुल्कं स्वेच्छया आदत्त। परोपकारप्रवृत्तिस्तस्य एवं महती आसीत् यत्, ज्वरचिकित्साभिधानं स्वायत्तचिकित्साभिधानञ्च ग्रन्थद्वयं विरचय्य न केवलं साधारणानाम् अपि तु सर्वेषां भिषजाम् एतत्पुस्तकद्वयं अधीयानानां बहुप्रकारं साधितवान्। उभयोर्ग्रन्थयोर्ये च मुष्टियोगाः यानि च औषधानि उक्तानि तानि सर्वाण्येव दृष्टफलानि। स्वयमभिज्ञतया येषाम् औषधानां मुष्टियोगानां च फलं प्रत्यक्षीकृतवान् तान्येव ग्रन्थद्वये प्रकाशितवान्। ईदृशम् औदार्य्यम् ऋषिकल्पे शीतलचन्द्रे दृश्यते। त्यागशीलोऽयं भिषग्वरो न केवलम् अर्थेषु परं परोपचिकीर्षुरपि आयुर्वेदचर्च्चामकरोत्। अहो तस्य अभावेन आयुर्वेदीयचिकित्साया महती क्षतिः सञ्जाता। विशुद्धायुर्वेदीयचिकित्साकुशलस्तादृशो नासीत् कोऽपि, नापि जनिष्यते कश्चित् अस्मिन् पाश्चात्यचिकित्सा-प्रादुर्भावाकुले जगति। चिकित्साकार्य्यभारं तस्य ज्येष्ठपुत्रे कविराजप्रवरे श्रीयुक्त-शचीन्द्रनाथे न्यस्य द्वितीयपुत्रं श्रीयुक्त-यतीन्द्रनाथं च राजकीयकार्य्ये विनियोज्य असौ सम्पादितकर्त्तव्य एकाशीतितमवर्षे स्वर्गमगात्।

मनोदूतम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

श्रीचैतन्यदेवमातुल-कवीन्द्र-विष्णुदासविरचितम्

[श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थ-(एम्-ए) सम्पादितम्]

यस्याङ्घ्रिपङ्करुहि पाणितलं नखेन्दु-
विम्बे दृगञ्चलपुटं श्रवणं कथायाम् ।
चेतः प्रसादकणिकैकमहोत्सवेऽपि
प्राणैः समं विदधतं व्रज नीरजाक्षम् (?) ॥ ६३ ॥

कङ्केल्लिकोमलदलोपरि जृम्भमाण
मल्लीशिरीषपरिकल्पितचारुतल्पे ।
उद्यत्सुगन्धकुसुमावलिमाकरन्द-
गन्धभ्रमद्भ्रमरझङ्कृतिसंभृतेऽपि ॥ ६४ ॥

वल्लीकुटीरकुहरे तमुपेहि मन्द-
मन्दं समीरणसमीरितपल्लवाग्रे ।
आभीरिकाभिरभितः पदपाणिपद्म-
संवाहनग्रहपराभिरुपास्यमानम् ॥ ६५ ॥

लीलाश्रमाम्बुचयचुम्बितकृष्णगौर-
तन्वोस्तयोरभिमुखं हरि-गोपवध्वोः ।
अन्योऽन्यदेहरुचिर-प्रतिविम्बयोगाद्
गौरो हरिः किमपि गोपवधूश्च कृष्णा ॥ ६६ ॥

---

63. इतः श्लोकत्रितये पङ्क्तिविशेषा मसीनाशात् अस्पष्टतामुपगताः I पुस्तके । b कथायाम्—D. कथाया:—I.

66. a -श्रमा—D. -श्रया—I. -पद्म—D. -कृष्णा—I.

चेतः कलिन्ददुहितुः पुलिनं नवीनं
वृन्दावनं रसमयं समयो वसन्तः ।
गोपाङ्गनास्तरुणिमामृतपूरपूर्णाः
कृष्णः कलाकुलगृहं किमहं ब्रवीमि ॥ ६७ ॥

एतान्यनन्तरसवन्ति शिवं वहन्ति
वृन्दावनान्तर्विहितानि हितानि जन्तोः ।
पेयानि कर्णपुटकेन तथा त्वयैव
ध्येयानि मानस हरेश्चरितानि तानि ॥ ६८

पीताम्बरं परिगृहीतपराङ्गनं वा
गोपीः परं पुरुषकान्तमुपेयुवीर्वा ।
मासूय मानस परं नहि तस्य विश्वं
विश्वस्य सोऽपि हि परो न तदात्मकत्वात् ॥ ६९ ॥

यासां करेषु करमोक्षणमोक्षणेषु
गण्डेषु गण्डमधरेषु तथाधरञ्च ।
वक्षस्तटेषु हृदयाभिविलीय वक्षः
सम्मानयन् मनसिजं विजहार कृष्णः ॥ ७० ॥

शृण्वन्ति कर्णपुटकेन हृदा नमन्ति
गायन्ति मुक्तरसनेन दृशा पिबन्ति ।
लक्ष्मीप्रियं करतलेन पदे स्पृशन्ति
या निर्भरं स्तनतटेन परिष्वजन्ते ॥ ७१ ॥

---

69. b -मिष्ट—D. -कान्त—I.

70. d विलुप्तैवैषा पङ्क्तिः I पुस्तके ।

71. c विलुप्तैवैषा पङ्क्तिः I पुस्तके ।

---

६९ । कृष्णस्य विश्वात्मकत्वात् अत एव विश्वाभिन्नत्वात् गोपीभिः रमणं न दोषावहम् इत्यर्थः ।

तासाञ्च मानस मुकुन्दपदारविन्द-
द्वन्द्वाहितेहितमनस्तनुजीवितानाम् ।
प्रेमोत्तराणि चरितानि हरिप्रियाणां
गेयानि बल्लवकुरङ्गविलोचनानाम् ॥ ७२ ॥

यानि व्रजेऽर्कदुहितुः पुलिने जले वा
वृन्दावने च मुरवैरिण ईहितानि ।
आर्त्तेन मानस-सुखान्यपि सम्यगेता-
न्युद्देश्यमन्यदिति तानि न वर्णितानि ॥ ७३ ॥

दीनाधमार्त्तपतितानभिसन्धिबन्धोः
श्रीपुण्डरीकनयनस्य कृपैकसिन्धोः ।
पादाम्बुजन्मनि मनः समयं समीच्य
यत्नान्मदीरितमिदं विनिवेदनीयम् ॥ ७४ ॥

आपादमस्तकमयं दुरितार्णवान्त-
र्मग्नश्चिरं निगडितो हृतवासनाभिः ।
दत्ताभयं चरणतामरसं तवेद-
मुद्दिश्य कोऽपि मधुसूदन रारटीति ॥ ७५ ॥

---

72. b. d प्रायेण विलोपमिवोपगतमेतत् पङ्क्तिद्वितयं I पुस्तके ।

74. a नानाधमा—D. दीनाधिमा—I, d -न्मदीरित—D, -त्वदीपित—I.

75. a दुरितारन्तः—I. b निपतितो भववासनाभिः—I.

७२। मुकुन्दपदारविन्दद्वन्द्वे आहितं न्यस्तम् ईहितं च मनश्च तनुश्च जीवितञ्च याभिस्तासाम्। हरिप्रियाणां हरिः प्रियो यासां तासां, यद्वा हरेः याः प्रियास्तासामिति।

दीनं यथोचितनिजाचरणैर्विहीनं
हीनं परं परमपापमहाधुरीणम् ।
एकं त्वदीयचरणं शरणं स्मरन्तं
सीदन्तमन्तकभयादनुकम्पयेश ! ॥ ७६ ॥

यत् कामदं चरणतामरसं तवेदं
स्वप्नेऽपि तन्न खलु सेवितमेव देव ।
मामन्तकान्तिकमनन्त परिभ्रमन्तं
पाहीति दग्धवदनः कति वावदीमि ॥ ७७ ॥

ध्यातं न तेऽङ्घ्रिकमलं कमलाङ्करत्नं
गीतं न वा निखिल-मङ्गलधाम नाम ।
नाकर्णितं जगदनर्घ्यतमं चरित्रं
किन्तत् प्रभो विहितमार्त्तहिताय यत् स्यात् ॥७८॥

यातं दिनं किमिति यामवतीयमग्रे
साप्याजगाम विरतिं दिनमेति भूयः ।
एवं स्ववञ्चनपटुर्मधुकैटभारे
न त्वां स्मरामि न भजामि न चाश्रयामि ॥ ७९ ॥

---

77. c -न्तिकपरं परितस्खसन्त'—*D*. d वावदीनि—I.
78. b -मङ्गलधाम नाम—*D*. -नाम तवात्र नाम—I. c विचित्रं—I. चरित्रं—*D*. -र्त्ति विहाय—I. -र्त्तहिताय—*D*.
79. d न भजामीत्यत्र नेति लुटितं I पुस्तके ।

---

७९ । यामवती निशा ।

त्वां ब्रह्ममौलिमुकुटाग्रमरीचिपूर-
नीराजिताङ्घ्रिकमलं कमलालयेश ।
धन्याः स्तुवन्ति कथयन्ति जपन्ति शृण्व-
न्त्युत्कीर्त्तयन्ति विलपन्ति विलोकयन्ति ॥ ८० ॥

क्री-भीति-वीतहृदयः क्षितिपृष्ठधूलि-
सन्दोहधूसर-तनुर्विलपन् मुकुन्दम् ।
उन्मुक्तकेशवसनः परिमुक्तकण्ठ-
मुत्कण्ठितः क्व परितः परिरोरुदीमि ॥ ८१ ॥

ईहामहे न हि महेन्द्रपदं मुकुन्द
स्वीकुर्महे चरणदैन्यमुपागतं वा ।
आशां पुनस्तव पदाब्ज-कृताधिवासाम्
आशास्महे चिरमियं न कृशा यथा स्यात् ॥ ८२ ॥

कोटिः शिरांसि मम सन्तु शिरोऽनु कोटि-
र्वक्त्राणि वक्त्रमभितो रसनाश्च कोटिः ।
वाचोपतेऽनुरसनं परितस्तवैव
नामानि कोटिरनुकोटियुगं स्फुरन्तु ॥ ८३ ॥

आकाङ्क्षणीयममरैरपि मर्त्यदेहं
लब्ध्वापि दुर्लभतमं किमहं करोमि ।
गोविन्द यत् सुरमुनीन्द्रजनैकवन्द्यं
नाराधयं किमपि ते चरणारविन्दम् ॥ ८४ ॥

---

80. a चन्द्रचूडमुकुटालिमरीचि—D. ब्रह्ममौलिमुकुटाग्रमरीचि—I, b -नरेश—I. लयेश—D. c जपन्तीति त्रुटितं I पुस्तके ।

81. a -वीति—I. -वीत—D. b विलपन्—D. वितपन्—I.

82. b तरल—I, चरण—D.

84. d -मह्रं—D. I, -तमं—D. (margin)

उद्दामपामरजराविधुरं शरीरं
नीरन्ध्रमाकुलितमामयसङ्करेण ।
दुर्वासनाभिरनिशं पिशिताशनाभि-
राक्रक्ष्यते तत इतः शरणं त्वमीश ॥ ८५ ॥

अस्पृष्ट एव धन-दार-तनू-तनूज-
मानापमानकुलशीलविचिन्तनेन ।
अज्ञातदिग्विदिगनन्यपरः परेश-
मन्तः स्मरन्नविरतं क्व नु बंभ्रमीमि ॥ ८६ ॥

मुक्तिर्न कर्णपथमेति किमेव सिद्धिः
कारुण्यपुण्यनिलयार्थनमेतदेव ।
त्वां ध्यायतः क्वचन काननसन्निवेशे
शेषं प्रयान्तु मम जन्मशताहृतानि ॥ ८७ ॥

जन्मावसानमपि जन्म तथावसानं
यत्र क्वचिन्मम सुरोत्तम जाघटीतु ।
किन्तु श्रुतिं स्पृशतु कापि सुधाप्रवाह-
सन्दोहनिर्भरपटुर्भवदीयवार्त्ता ॥ ८८ ॥ (क्रमशः)

---

86. a एव—D. बन्ध्—I.

87. a मूर्त्तिर्न मुक्ति—1. मुक्तिर्न मुक्ति—D. मुक्तिर्न कर्णं—D. (margin)

d शताक्कतानि—D. I, शतानि तानि, शताहृतानि—D. (margin)

८५। पिशिताशनाभिः राक्षसीभिरिव दुष्टवासनाभिर्मदीयं शरीरं चाक्ष्यते इत्यर्थः।

८७। हे कारुण्यपुण्यनिलय एतदेव अर्थनं प्रार्थनम्। जन्म- शताहृतानि कर्म्माणीति शेषः।

विविदिषा

(पूर्वानुवृत्ता)

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रनाथ-सेनगुप्तः काव्यतीर्थः]

ननु जरामरणादिदुःखजातं कथमुत्पद्यते ? सर्वं दुःखं जातिप्रत्ययं जन्मास्ति दुःखं मरणञ्चास्ति, यदि जन्म न स्यात् तदा मरणमपि न स्यात्। कुतो जन्म भवति ? भवात्, यतो भवः सत्तास्ति ततो जातिः, यदि सत्ता न स्यात्, तदा जातिरपि न स्यात्। स च भवः उपादान-प्रत्ययः, यत् किल वाह्यं जगद् उप समीप आदत्ते तदुपादानम्, असत्यु-पादाने भवो नश्यति। उपादानन्तु तृष्णाप्रत्ययं, तृष्णा वासनाख्या, असत्यां तृष्णायाम् उपादानं नश्यति। वेदनाप्रत्यया तृष्णा, वेदना तु विषयानुभूतिरूपा, असत्यां वेदनायां तृष्णा नश्यति। वेदना पुनः स्पर्शप्रत्यया, स्पर्शस्तु विषयैः समम् इन्द्रियाणां स्पर्शः सम्बन्धो वा, असति स्पर्शे वेदना नश्यति। स्पर्शस्तु षडायतनप्रत्ययः, षडायतनानि तु षडिन्द्रियाणि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाण्यन्तःकरणञ्च। नामरूपप्रत्ययं षडा-यतनम्, तत्र नाम वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानानां समाहारः, रूपन्तु क्षित्यप्तेजोमरुतां भूतानां चतुष्टयस्य समष्टिः, नामरूपे एकीभूय पञ्चस्कन्धान् घटयतः। असतोर्नामरूपयोः षडायतनानि नश्यन्ति। विज्ञानप्रत्यये नामरूपे, विज्ञानं पुनर्वृत्तिविशेषः। या वृत्तिः सुख-दुःखहर्षलज्जादिप्रत्ययान् सम्बध्नाति प्रत्ययानां धारावाहिकज्ञाने च कारणं भवति, सर्वान् प्रत्ययान् यथायथं सन्निवेशयति, स्वकर्मणि विनि-युङ्क्ते च तच्चिच्छक्त्यात्मकं किञ्चित्। असति विज्ञाने नामरूपे नश्यतः। संस्कारप्रत्ययं विज्ञानम्। स्मृतिवितर्कविचारप्रीतिमोहाद्या द्विपञ्चाशच्चित्तवृत्तयः संस्कारनाम्नाभिधीयन्ते, समासेन सर्वा एव चित्तवृत्तयः संस्कारा इत्यभिधीयन्ते। असति संस्कारे विज्ञानं नश्यति।

अविद्याप्रत्ययः संस्कारः। असत्याम् अविद्यायां संस्कारनिरोधः। तस्याश्चाविद्याया निरोधोऽष्टाङ्गयोगमार्गानुशीलनेन भवति। कोऽसावष्टाङ्गयोग इति उपरिष्टाद्वक्ष्यते। सङ्क्षेपत इदमेव भगवता बुद्धेनाविस्कृतं सत्यम्। एतानि द्वादश निदानानि इति बौद्धशास्त्रे प्रथितानि। अयमेव प्रतीत्य-समुत्पादः कथ्यते। अथेदानीं कोऽयं वस्तुशून्यवादो नामेति तदालोच्यते। अविद्यायां नष्टायां किमवशिष्यते? ननु शून्यमेव। ननु किमिदं शून्यं नाम, सर्वेषां वस्तूनामत्यन्ताभावरूपम् उताहो भावरूपं किञ्चित्? तत्र बौद्धविद्वेषिणः सर्व्व एव टीकाभाष्यादिकृतः सर्वेषां वस्तूनामत्यन्ताभावरूपं शून्यमेव शून्यशब्देन जगृहुः। स्वभाववादिनः केचिदर्वाचीनबौद्धशास्त्रप्रणेतारश्च शून्यशब्दस्य तथाविधामेव व्याख्यां चक्रुः। परं—प्राचीनबौद्धशास्त्रे शून्यशब्दस्य तादृशी कापि व्याख्या न लभ्यते, भगवान् बुद्धोऽपि शून्यशब्देन तथाविधं किञ्चिन्न बोधयामास। बुद्धेन कोऽपि शास्त्रग्रन्थो न विरचितः। धर्म्मकीर्त्तिनामा कश्चित् बौद्धाचार्य्यः स्वकृतग्रन्थे शास्त्राणि तु "तद्विनेयाः प्रचक्रिरे" एवमुक्तवान्। बुद्धस्य मतमप्यर्वाचीनकाले विभिन्नप्रकारैर्व्याख्यातं विभिन्नशिष्यैर्विकृततां प्रापद्यत। तथा च बोधिचित्तविवरणे श्रूयते—

"देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः।
भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः॥
गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा।
भिन्नापि देशनाभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणा॥"

अपि च भगवता बुद्धेन यादृशो योगोऽनुष्ठितः, तेनाभावात्मकं शून्यं नासाद्यते, परं भावरूपं वैदान्तिकानां परमात्मेव किञ्चित् वस्तु। निरवलम्बनस्य मनसोऽवस्थितिर्न सम्भवति। एतत्तु शून्यं काष्ठानां मध्यवस्त्विव,—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥
कठ १।३।१५

इदमपि शून्यं बलहीनेन न लभ्यते, अस्यापि—
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति ।
कठ १।३।१४

अत एव (अष्टसाहस्रिका) प्रज्ञापारमितायां षोड़शपरिवर्त्ते—
"गम्भीरेयं देवपुत्राः प्रज्ञापारमिता दुरभिसम्भवानुत्तरा सम्यक् सम्बोधिः परमदुरभिसम्भवाऽनुत्तरा सम्यक् सम्बोधिरभिसम्बोद्धुं दुष्प्रज्ञैर्हीनवीर्य्यैर्हीनाधिकमुक्तिकैरनुपायकुशलैः पापमित्रसंसेविभिः ।" अपि च तत्रैव "शून्यत्वाद् भगवन् सर्वधर्म्माणां न स कश्चिद्धर्म्मः संविद्यते यो धर्म्मः शक्योऽभिसम्बोद्धुम् । तथा हि भगवन् सर्वधर्म्माः शून्या, यस्यापि भगवन् धर्म्मस्य प्रहाणाय धर्म्मो देश्यते सोऽपि धर्म्मो न संविद्यते, एवं यश्चाभिसम्बन्ध्येतानुत्तरां सम्यक् सम्बोधिं यच्चाभिसम्बोद्धव्यं यश्च जानीयाद् यच्च ज्ञातव्यं सर्वं एते धर्म्माः शून्याः ।" अत एव शून्यमिदं—

"यतश्चोदेति सूर्य्योऽस्तं यत्र च गच्छति ।
तं देवा सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन ॥" इति
(कठ० २।४।९)

कठोल्लिखितवस्तुवत् किञ्चित् । अपि च—प्रज्ञापारमितायामष्टादशपरिवर्त्ते,—"शून्यतायाः सुभूते एतदधिवचनं यदेतद् गम्भीर"-मित्यादित आरभ्य—"ये च सुभूते शून्या अक्षया अपि ते । या च शून्यता अप्रमेयतापि सा तस्मात्तर्हि सुभूते एषां धर्म्माणामर्थतो विशेषो वा न नानाकरणं वा नोपलभ्यते । अभिलापा एते सुभूते तथागते, नाख्याता अभिलपिता अप्रमेयमिति वा असंख्येयमिति वा अक्षयमिति वा शून्यमिति वा अनिमित्तमिति वा अप्रणिहितमिति वा अनभिसंस्कार इति वा अनुत्पाद इति वा वाऽजातिरिति वाऽभाव

इति वा विराग इति वा निरोध इति वा निर्वाणमिति वा।" अत्रा-भावो विषयाणामिति वेदितव्यम्। वस्तुतः प्राचीनबौद्धाः कुत्रापि शून्यं सर्वेषां वस्तूनामत्यन्ताभावरूपमिति नाभिहितवन्तः। शून्यस्य भाव-रूपत्वे अद्वैतत्वसिद्धौ च वेदान्तिकानां ब्रह्मवस्तुना तस्याभेद एव मन्तव्यः। अत्र वैदेशिकस्य कस्यचित् महापण्डितस्य निर्वाणविषयक-मतमुल्लिख्यते, तेन तु बौद्धशास्त्रं भूयो भूयः समालोच्य लिखितमिदम्—

"Nirvana is not a state of pure nothingness. It is a form of existence of which none of the qualities presented in the constant flux of experience can be predicated, which therefore, appears nothingness to us in comparisen with the states with which existence has familiarised us. It is deliverance from all needs and sorrows, from hate and passion, from birth and death. It is only to be attained by the highest possible concentration of thought and will. In the mystical concept of God (of the German mystics) as well as in the Buddhist conception of Nirvana, it is precisely inexhaustable possibility which bursts through every conceptual form and makes every determination an impossibility."

(Prcf. Harold Hoffdng,
of Copenheglue.)

अस्यार्थसारस्तु,—बौद्धशास्त्रस्य निर्वाणपदं सर्वेषामभावानामत्यन्ता-भावरूपं किमपि असन्नावबोधयति। सर्वदानुभूयमानानां विषयाणां केनापि (निर्वाणाख्य-भावरूपं) इदं वस्तु प्रकाशयितुं न शक्यते अतः अस्मदनुभूतैर्वस्तुभिरस्य सादृश्याभावाद् इदं शून्यरूपेण प्रतीयते। रागद्वेष जन्ममृत्युप्रभृतिसर्वदुःखाद् विमुक्तिरेव निर्वाणम्, श्रेष्ठसमाधि-

नैवेदमधिगन्तव्यम् । शर्म्मण्य (जारमानो) देशीयानां रहस्यरसिकानां दार्शनिकानाम् ईश्वरसम्बन्धीयं ज्ञानं बौद्धानां निर्वाणविषयकञ्च ज्ञानं—नितरामेव भावरूपत्वं व्रजतः, परं केनापि ज्ञानविषयेण ज्ञानमिदं निरूपयितुं न शक्यते । (पण्डितप्रवर हेराल्डहफडिङ्गस्य ? कोपेन हेगेनवासिनः)

बौद्धानां शून्यवादं क्षणिकवादञ्च प्रायेण सर्व एव भाष्यकृतः समधिकृतवन्तः । पातञ्जलदर्शनस्य व्यासभाष्येऽप्यस्ति कश्चिन् महान् अवयवी यः परमाणुपुञ्जानां समष्टिमप्यतिशेते इति प्रतितिष्ठापयिषुणा भाष्यकारेण "यस्य पुनरवस्तुकः स प्रचयविशेषः सूक्ष्मञ्च कारणमनुपलभ्यमविकल्पस्य तस्यावयवाभावात् अतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमिति प्रायेण सर्वमेव प्राप्तं···मिथ्याज्ञान"मित्येवंविध-वाक्यैः बौद्धमतमाक्रान्तं दृश्यते, एवमन्यत्रापि । यदि शून्यत्वं निर्वाणञ्च भावरूपं किञ्चित् तदा तस्मिन् प्रायेण सर्वेषामेव प्रतिपक्षस्थापित-दोषाणां निरसनं स्यात् । भगवता बुद्धेन अहिंसादयो ये धर्म्माः प्रचारिताः, वेदादौ भारतादौ च तेषां बाहुल्येनैव प्रचारो दृश्यते । तथा च महाभारते—

"अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ।

(शान्ति० १९१।१५)

न भूतानामहिंसाया ज्यायान् धर्म्मोऽस्ति कश्चन ।
यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किञ्चित् कथञ्चन ॥

(शान्ति० २६१।३०)

ऋषयो ब्राह्मणा देवाः प्रशंसन्ति महामते ।
अहिंसालक्षणं धर्मं वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥

(अनु० ११४।२)

अहिंसा परमो धर्म्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्म्मः प्रवर्त्तते ॥ (अनु० ११५।२४)
तदेतदुत्तमं धर्म्ममहिंसा धर्म्मलक्षणम् । (अनु० ११५।७८)

अहिंसालक्षणो धर्म्म इति धर्म्मविदो विदुः ।

(अनु० ११६।२१)

मन्वादिस्मृतिसंहितादिषु अहिंसामैत्रीप्रभृतीनां प्रशंसा कृता। तथा च मनौ—

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ (मनु० ६।६०)

अपि च भगवान् मनुः स्वकृतसंहितायामेकत्र जीव-नाशभिया भूमिकर्षणमपि निषेधन् बुद्धेन याहिंसा प्रचारिता तामेवाहिंसां समाहृतवान्। अन्येष्वपि स्मृतिसंहितादिषु तन्त्रेषु च—बौद्धमतसमर्थकं पर्य्याप्तं वस्तु विद्यते, अत्र तु निबन्धस्य दैर्घ्यभिया अस्माभिस्तेषामाकलनात् विरम्यते। केचन बौद्धा आत्मानं नाङ्गीकुर्वन्ति इति तन्मतं दूषयन्ति, अपरे च केचन असद्‌वादिनो बौद्धा इति तन्मते दोषं पश्यन्ति। यदि शून्यं भावरूपं तत्त्वं स्यात् तर्हि आत्मेति शब्दमात्रस्य अव्यवहारात् बौद्धा नापराद्धवन्तः किमधिकं वेदेऽपि केवलम् ऋग्वेदीय-नासदासीयसूक्ते एव स्फुटतरो वेदान्तवादवाक्ये अनुभूयते नान्यत्र, न तेन अन्येषां वेदानां कापि अनुपपत्तिरसमादरो वा। असद्वादस्तु उपनिषद्यपि दृश्यते, तथा च—"असद्वा इदमेवाग्र आसीत्" इत्यादि श्रूयते। (तैत्ति० (२।७) विभिन्नप्रस्थानानां संवाद उपनिषद एव लभ्यते तथा च,

"कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा
भूतानि योनिः पुरुषः इति चिन्त्यम् !
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ (श्वेता० १।२)

इत्यादि श्वेताश्वतरवाक्यं सर्वेषां विदितम्। बुद्धेन कीदृशमतं समाहितं तन्निश्चयेन वक्तुं न शक्यते, परं तन्मतं यद्भवति तद्भवतु, तस्मात् प्रागपि तस्य प्रचार आसीत्। अत एव भगवता बुद्धेन नूतनं किञ्चिन्न

प्रचारितम्, परन्तु तदाविर्भावसमये अन्तःशुद्धिरहितानां शुष्ककर्म्मकाण्डरतानां प्रादुर्भावेण धर्म्म आकुलितो बभूव, स किल भगवान् आविर्भूय स्वयं योगोपदेशदानेन आत्मानम् आदर्शरूपेण प्रदर्श्य च "अन्धभूतानां लोकानां कर्त्ताहं सद्धर्म्मप्रभा"मिति प्रतिज्ञाय लोकानां शिक्षां विदधत् आत्मनो युगे युगेऽवतीर्णस्य भगवतो नारायणस्यावतारत्वं प्रथयामास। अत्रेदमपि वक्तव्यं यद्, बौद्धानां मतेऽपि "स्वकर्म्मफलभाक् पुमान्"। अपि च तेषां मतेऽपि जन्मान्तरमस्ति। जातकग्रन्थे भगवतो बुद्धस्यैव बहूनां जन्मनां विवरणं समासाद्यते। बौद्धशास्त्रे स्वर्ग-नरकादीनां कथापि बाहुल्येनैवास्ति, परं यथा वेदान्तिकानां मते स्वर्गलाभादीनामसारता बौद्धमतेऽपि तथैव। अत एव बौद्धधर्मः सर्वथा वेदविरोधीति वक्तुं न शक्यते।

नास्ति वेदोदितं लोके इति येषां मतिः स्थिरा।
नास्तिकास्ते समाख्याता अस्ति येषां त आस्तिकाः॥

इत्युक्तलक्षणं नास्तिकत्वं च कथं बौद्धेषु समारोपयितुं शक्यते तदपि भाव्यम्। (क्रमशः)

संस्कृतपत्रिका-विमर्शनम्

ब्राह्मणमहासम्मेलनम्—ब्राह्मणमहासम्मेलनं नाम मासिकं संस्कृतपत्रं केवलं सनातनधर्म्मरक्षायै बद्धपरिकरं वाराणसीधामतः प्रकाशितं भवति। "वर्त्तमानस्य युगसङ्कटस्य सन्धिमुहूर्त्ते एतत्सदृशस्य एकस्य सामयिकपत्रस्य प्रयोजनमस्ती"ति अनेनैवोद्घोष्यते। यद्यपि साहित्यरसपिपासूनां सहृदयानां सम्यङ्मनोरञ्जनमनेन भविष्यति वा न वेति महान् सन्देहो वर्त्तते, तथापि वयमेतस्य

स्वास्थ्यं सुदीर्घं जीवनञ्च कामयामहे। यतोऽस्माकं भारतीयानां साहित्यसेवाऽपि न धर्म्मसेवातो भिन्ना। 'चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि काव्यादेव।' चतुर्वर्गमध्ये धर्म्मस्तु आदावेव निर्दिष्टः। अस्माकं साहित्यरसास्वादनं ब्रह्मास्वादसहोदरम्। आधुनिकास्तु तस्मादादर्शाद् भ्रष्टा इव लक्ष्यन्त इति नितरां दुःखिता वयम्। परम् एतन्मते तु यत् किञ्चनाधुनिकं तदेवासाधु, पुराणमित्येव हि साधु सर्वम्। अस्मन्मतं तस्माद् भिन्नमेव—'पुराणमित्येव न साधु सर्वम्, न सर्वमेवाधुनिकमसाधु। न वा यत्किञ्चनाधुनिकनाम्नोद्घोषितम् —'आधुनिकसभ्यसमाचाराः' इतिशीर्षके निबन्धे अन्यच्च वा तत् सर्वमेवाधुनिकम्। को वा न जानाति यदाचारनिन्दा-परदारगमनपरस्वापहरणास्पृश्यतावर्जनशास्त्रनिन्दाद्यनुकूलयुक्तिजालविस्तारश्चार्वाकादिभिर्नास्तिकैः स्मरणातीतकालात् प्रभृति कृतः, क्रियते, करिष्यते च। न इमे आधुनिकसभ्यसमाचाराः। प्रतियुगमेवासन् लौकायतिकाः स्थास्यन्ति च। यदि पुराणमात्रमेव साधु तर्हि एतेषां मतमपि साधुतया ख्यातं स्यात्। अत एव ग्राह्यमपि भवेत्। अस्माकं मते तु न पुराणमात्रमेव ग्राह्यं, न वाधुनिकमात्रमेव त्याज्यम्। माधुकरी वृत्तिरेवात्र साधीयसी। परं पुराणं वा भवतु नवीनं वा भवतु सनातनधर्म्मविरोधि मतमपि सप्रयोजनमेव सनातनधर्म्मस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय—रात्रिर्यथा दिवसस्य, दुःखं यथा सुखस्य, अन्धकारो यथा आलोकस्येति।

सुप्रभातम्—सुप्रभातं नाम संस्कृतसाहित्यसमाजस्य मासिकं मुखपत्रम्। सम्पादकीयात् स्पष्टमवगम्यते यत् पत्रमिदं सामाजिकनिबन्धबहुलं ब्राह्मणसम्मेलनप्रतिपत्तीभूतञ्च। अनेनैवोक्तं—'चिरं स्थापितायाः वङ्गीय-ब्राह्मणपरिषदो वृहदायोजनं ब्राह्मणमहासम्मेलननाम्ना काश्यां सञ्जातमासीत्। तत्र च—यथा स्वार्थपरायणै-

महत्त्वाकाङ्क्षिभिः कैश्चन द्विजैः पण्डितैः स्वार्थसाधनाय नियमहत्या धर्महत्या च कृता, साऽपि विदितप्रायैव पत्रपाठकानाम्।' इति। साम्प्रतमुदासीनप्राया वयं सामाजिकवार्त्तादौ।

उद्योतः—पञ्चनदीय संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्। पञ्चनदीयत्वमस्य वैशिष्ट्यमतस्तत्रैवास्य प्रचारबाहुल्यमभ्यर्थयामहे। अत्यन्तमेव न्यूनं सार्धरूप्यकमस्य वार्षिकं शुल्कं स्थापितम्। परम्—'अग्रिमे वर्षेऽवश्यं तद्वर्धनीयं भविष्यति। यतो ग्राहकसङ्ख्याद्यापि सन्तोषप्रदा न जाता' तस्माद्वार्षिकप्रवर्धनभयात् "ग्राहकसङ्ख्याभिवर्धनमवश्यमेव कुर्वन्तु भवन्त इति सादरमभ्यर्थना" अस्य सम्पादकानाम्।

श्रीशारदा—मैसूरविभागात् प्रकाशिता, आयुर्वेदविमर्शबहुला च। वर्णाश्रमधर्मविषयकाश्च निबन्धाः स्वल्पा अपि न विद्यन्ते इति न। अनेनोच्यते—'वर्णाश्रमाचारधर्मनिर्मूलनमेव स्वराज्यसिद्धेः सोपानमिति ये तु भणन्ति ते ह्यनादिप्रपञ्चचारित्रमेव न जानन्ती'ति। विचारयन्तु साध्वसाधुविचारनिपुणा अस्या उक्तेः सारवत्ताम्।

रसमञ्जरी *

[निबन्धकः—श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए]

छात्रप्रतिभा—ग्रामान्तरादागतः शिरोमणिर्माधवमपृच्छत्—'कस्यान्तेवासी भवान्' इति। अधीती व्याकरणे माधवः सगर्वमाह—'तत्रभवतो विद्यानिधिस्ये'ति। शिरोमणिराह...'माधव, अदन्तानामेव ङसः स्यो भवति। कथमुच्यते त्वया विद्यानिधिस्ये'ति? माधवेन पुनरपि सदर्पमेवोक्तं—'किं भवता न ज्ञायते यद् विद्यानिधिरप्यदन्तस्तस्य एकोऽपि नास्ति दन्तो मुखविवरे? अदन्तत्वादेव मया ङसः स्थाने स्यः कृतः' इति।

* * * * * * * * *

शिरोमणिः पुनरप्यपृच्छन्माधवं—'माधव, व्याकरणे व्युत्पन्नो भवान् उच्यतां स्त्रियाः सम्बोधनैकवचने कीदृशं रूपं भविष्यती'ति। माधवेनोक्तं—'प्रेयसि, प्रिये, प्रियतमे वा भवति' इति।

* * * * * * * * *

शिरोमणिः पुनराह...'माधव, व्याकरणे ते अगाधपाण्डित्यं सञ्जातम्। परं दर्शने ते कीदृशं ज्ञानमिति जिज्ञासुरहं पृच्छामि 'को नाम जैमिनि'रिति। माधवेनोक्तं सकोपं 'चौरः स दार्शनिकापसदो यो बौद्धशास्त्रादेव सर्वं तत्त्वं संगृहीतवान्' इति। शिरोमणिनोक्तं 'किं तत्र प्रमाण'मिति। माधवेनोक्तं 'तद् बुद्धशास्त्रादिति' 'तस्य सूत्रमेवात्र प्रमाणम्' इति।

* * * * * * * * *

---

* इतः परं सरलः सरसश्च क्षुद्रतमः सन्दर्भविशेषो "रसमञ्जरी" इत्याख्यया पत्रिकायां प्रचरिष्यति। आशास्महे "रसमञ्जरी"यं मतिमञ्जर्याः सोदर्य्येव वाचकानां हृदयमदयमावर्जयितेति।

सं० सा० प० स०।

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः *

		मूल्यम्	
		साधारणानाम्	सदस्यानाम्
२।	कालीतत्त्वम्—सटीकानुवादम्	॥/०)	॥०)
३।	शङ्करीसङ्गीतम्	,, ।/०)	,, ।/०)
४।	मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचितः, सटीकान्वय-भाष्यानुवादसहितः	,, २)	,, १॥०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,, ।।०	,, ।)
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा	१।०)	,, १)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धदर्पणम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,, १०)	,, ।/०
८।	कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः	/०)	,, /०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, वाङ्गला-भाषाटिप्पणसमेता	॥०)	,, ॥/०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,, ।/०	,, ।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	,, १।०)	,, १)
१२।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,, ।/०	, ।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,, ॥०)	,, ॥/०)
		साधारणानाम्	सदस्यानाम्
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,, १।०)	,, १)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	२)	,, १॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णोः दशयात्राादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्	।)	,, ।/०
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्	२।०	,, २)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः	१।०	,, १)

---

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। सप्तप्रभा—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

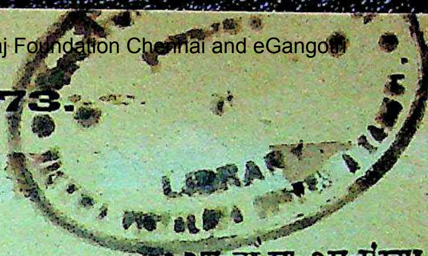
२। रामायणम्—वाल्मीकि-विरचितम्।

———

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
38, Vidyasagar Street, Calcutta.

Reg. No. C. 1073.

१८५१ शकीये कार्त्तिके
November, 1929.]

१२श-वर्षस्य ७म-संख्या
[Vol. XII, No. 7.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकौ—

श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए.

श्रीउपेन्द्रमोहन-साङ्ख्यतीर्थश्च

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

কেশরাশিকে কান্তিযুক্ত ও কোমল করিবার জন্যই

কেশ-রঞ্জন তৈল—

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করে প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য—প্রতিশিশি একটাকা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন, রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণের জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নে"র ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৵০ আনা।

পরিবর্দ্ধিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কখানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২৷৷০ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৷৷০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

November 1929.	१८५१ शकीये कार्त्तिके १२श-वर्षस्य ७म-संख्या	Vol. XII. No 7.

विजया

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रमोहन-साङ्ख्यतीर्थः]

धर धर धर भूधरपति-पुत्रि ! तनयदत्तं
भक्तिबहुलमर्थविकलमर्चनमतिसत्तम्।
स्वीकुरु तरुपल्लवगुरु-कुम्भशिरसि पादं
नाशय सति सन्ततिमनु सन्ततमवसादम्॥ १

भयमपनय दलितहृदयमुन्नतहृदयाधी-
ननुकम्पय ननु शाम्भवि ! तनुजाननुशाधि।
आशिषमुपवर्षय सुतमूर्द्धसु शतधारां
जहतु त इह मोह-महितसंसृतिगुरुकाराम्॥ २

अर्चनमिह कतिपयदिनमेत्य जननि तुच्छं
पत्रबहुल-नेत्रसलिलसिक्त-यवसगुच्छम्।
हर्षमवनि-दुर्लभमुपपाद्य तनयसङ्घे
रङ्गिणि ! पुनरद्य किमिति मज्जसि दुखभङ्गे॥ ३

प्रभवसि सुतसद्मनि पतिवेश्मनि तव दास्यं
खिद्यसि गृहकर्मसु पुनरत्र भवति लास्यम् ।
पितृवनमनु तत्र वससि सौध इह हि शेषे
कथमिह सति ! वर्त्तितुमभिवाञ्छसि नहि देशे ॥ ४
चिरमनुचर पतिमतिवरमस्ति किमत इष्टं
स्वामिनि दृढभक्तिरिति हि रमणी-शुभदिष्टम् ।
केवलमिह कतिपयदिनमम्ब ! सुतकदम्बं
शोकमलिनमिच्छति वत मातरमवलम्बम् ॥ ५
गिरिश-रमणि ! किमिति तत्र भवसि निरनुकम्पा
पात्यत इह सुतवचसि किमिति विषम-शम्पा ॥
तारकरिपु-वारणमुख-मुखविनिहित-दृष्ट्या
सुतचयमवलोकय सति ! हृद्यसरसदृष्ट्या ॥ ६
जननि ! सुतवदाशु किमिति तव च विरसमास्यं
नन्दति कथमिन्दुविमलमद्य न किल हास्यम् ।
पतिगृहगतिरत्र न सति ! हेतुरभवदिष्टः
ताम्यति नहि नियतकाम्यकर्मणि वत शिष्टः ॥ ७
तिष्ठतु तद् यदुपतपति भृशमिह हरजायां
सुतगणमुपतपति किन्तु विरहो विजयायाम् ।
भवदनन्य-मातृक इति ताम्यति सुतसार्थ-
स्त्रिदिवजननि ! मानवमनु कोऽपि तव हि नाथः ॥ ८
प्रकृतिसुलभ-दयया प्रतिवर्षमतुलहर्षे
सुतगणमनुषज्जय सति याद्दशमिह वर्षे ।
त्रिदिनमात्रमाहितमिह मिलनं तव तथ्यं
भवतु जननि मानवमनु दिवसत्रयपथ्यम् ॥ ९

———

श्रीमल्लिनाथ-मखीन्द्रः सञ्जीविनी च

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री]

वैदुष्यश्रिया राजमान-भाजनं श्रीमन्मल्लिनाथसूरिणं मन्यामहे —संस्कृतसाहित्यरसास्वादलम्पटाः सर्वेऽपि विद्वद्विविदुषुभटगणाः सर्वदा संस्मरन्त्येवेति ; संस्कृतसाहित्यरत्नाकरे लघुत्रय-गुरुत्रयत्वेन प्रथितानां रघुवंश-कुमारसम्भव-मेघसन्देशानां, शिशुपालवध-किराता-र्जुनीय-नैषधीयचरितानां भट्टिकाव्यादीनां च अन्येषां काव्यानां वैश-द्येन, वैशारद्येन च व्याख्याता असौ सूरिवर्यः सर्वेषां विदुषां विवि-दुषूणां च हृदयकुहराजिरे प्रतिष्ठितः समस्तशास्त्रार्थतत्त्वं सदा उपदिशन्निव प्रतिभासते ; अन्तर्वाणिरेष असदृशवाण्यनुग्रहविशेषेण 'नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नाऽनपेक्षितमुच्यते' इति स्वप्रतिज्ञानुसारं पठन-पाठनोपयुक्ताखिलकाव्यपद्यविवरणं करतलामलकवत् बहु-प्रमाणप्रबन्धोपोद्बलनेन विशदीचकार च उपचकार च इति नाति-शयोक्तिः ; यत्र कुत्रापि ईषदनवधानं न दोषावहम् ; 'न हि सर्वः सर्वं जानाति' इति नीत्या, 'सहजं गच्छतः स्खलनम्' इति नयेन च ; अमुना मनीषिणा आरचितस्य अत्युत्तमस्य आजानसिद्धस्य उपकारस्य सर्वथा वयं कृतज्ञाः स्मः ; अधुना अधीति-बोधाऽऽचरण-प्रचारणार्थं-मुपयुज्येतेति विचिन्त्य कश्चन विवरणविशेष उद्घाट्यते अदसीय-रघुवंश-सञ्जीविन्याम् ; तद्यथा—

"तत्राऽक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्याऽवरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याऽद्रेरादधान इव ह्रियम्" ॥ ८० ॥

इति रघुवंशचतुर्थसर्गीयपद्यव्याख्यां सञ्जीविनी विवृणोति एवम्—'स रघुः, तत्र हिमाद्रौ, अक्षोभ्यम् अधृष्यम्; यशोराशिं निवेश्य निधाय; पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य ह्रियम् आदधानः जनयन्निव अवरुरोह अवततार; कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः; नहि—शूराः परेण पराजितम् अभियुज्यन्ते, इति भावः।' अत्र कवेराशयो नैव स्फुटीभवति; अतः किञ्चित् प्रस्तूयते—

"परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा॥" इति

पूर्वतनपद्ये हिमवता नगराजेन रघुमहाराजस्य सामरस्यं सम्पादितमिति विज्ञायते; हिमाद्रिशिखर एव स्थाणु अच्छाच्छं स्वकीयं यशः पर्वताकारं समूह्य, रजतमयस्य रावणान्दोलितस्य शिववासस्य स्वसदृशशैलान्तरनिर्मापणेन लज्जां सञ्जनयन्निव नृप उपत्यकामभिजगाहे; शङ्करावासं कैलासं कालिदासः—'राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः।' इति क्वचित् अट्टहासत्वेन,—'कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः।' इति दर्पणत्वेन क्वचिद्वर्णयामास; तद्वत् रघुमहीपतिनापि स्वकीय-यशोराशिना गुम्फितेन कैलासान्तरं निर्मितमिति, प्राचीनः कैलासः बिभायेति अभिप्रायः; विनीतवेषप्रवेश्यः किल श्रीशङ्करालयः। ततश्चात्र मूढकीर्तित्वेन कैलासो वर्णितः।

पाठभेदविषयेऽपि—

"ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं व पपुर्यशः" ॥ ४२ ॥

अत्र, 'शात्रवं च पपुर्यशः' इति पाठं स्वीकृत्य तदनुगुणं मल्लिनाथकविः—योधाः महेन्द्रगिरौ नारिकेलमद्यं पपुः तत्र विजह्रुरित्यर्थः; शात्रवं यशश्च पपुः जह्रुरित्यर्थ इति प्रणिजगाद; तदेतदसङ्गतमिव प्रतिभाति, कथम्? श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितवरेण्यैः खलु—'मणौ वोद्धस्य

लम्बेति प्रियो वत्सतरो मम।' इति कथम् इत्याशङ्क्य, 'इवार्थे व-शब्दो वा-शब्दो वा बोध्यः' इति कौमुदीमूलग्रन्थव्याख्यावसरे—'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्।' इति, 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इति निघण्टू निर्दिश्य, तदुपष्टम्भकतया च कालिदासीयं पद्यमिदं निरदिक्षत्—शाववं यशो व, कीर्तिमिव शुभ्रं नालिकेरमधु भटा असेवन्तेति तदर्थः ;—

"स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम्।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः" ॥६२॥

इति द्वितीयसर्गपद्ये महाकविरयं क्षीरस्य यशःसाम्यं वर्णयामासेति श्लिष्यति ; यशोविषयप्रस्तावात् इयदुक्तम्।

किञ्च, इन्दुमतीस्वयंवरमहोत्सवदिदृक्षार्थमाहूतागतराजन्यप्रस्तावनायाम्—

"अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य।
इतश्चकोराक्षि! विलोकयेति........

सुनन्दा इन्दुमतीम् अवहितां विधाय उपश्लोकयति स्म पाण्ड्यमहाराजम्—

"पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः" ॥५३॥

इत्यादि पद्यैः ; अत्र व्याख्याता अविदितदेशस्थितिरिव 'उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्ति-नागपुरस्य नाथम् एत्य प्राप्य' इति बभाषे ; 'रघुवंशविमर्श'प्रबन्धप्रबन्धा यशःकायेन जीवन् 'सहृदया'-सम्पादकः स्वकीये विमर्शग्रन्थे नागपुरं नागपट्टणम् (Nagaputa, Tanjore Dt.) इति विवेचयति स्म ; एतदपि न समञ्जसम् ; किं तर्हि, 'नागपुरम्' इति श्रीमत् 'हालास्य' क्षेत्रं निरदिक्षत् महाकविः ; तस्यैतस्याधुना (Madura) 'मधुरा-पुरी'ति नामधेयं विलसति ; हालास्यक्षेत्रं पूर्वं कदम्बवनमयमभूत् ; पाण्ड्य-

भूपतिभिः तदेतत् परिष्कृतम्; तदाऽऽदिशेषः फणीन्द्रः विषास्यः नगररचनार्थं सीमां निर्दिदेश; 'मधुरोदकसंसिक्ता मधुरेयं महापुरी' इति शिवलीलार्णवे श्रीनीलकण्ठदीक्षितवर्यः कवयाञ्चकार; अत्रैव पाण्ड्योपपदा धीरोदात्ता अपरिमिता भूपाः प्रजा रञ्जयामासुः, अनन्तरं नायकोपपदाः पृथिवीपालाः 'तिरुमलै'-नायकस्य सचिवः, सामासश्च श्रीमान् नीलकण्ठदीक्षितसज्जो रराज ३०० हायनेभ्यः पूर्वम् इति ज्ञायते;

अत्रैव नागपुरे श्रीमीनाक्षी-सुन्दरेश्वरौ देवौ भक्ताभीप्सितवितरणार्थं सदा सज्जौ चकास्तः; अत्रैव भगवान् चतुःषष्टिलीलाः कलयामासेत्यवगम्यते; अतः 'उरगपुर'-पदेन श्रीमत् 'हालास्यक्षेत्र' पुरमेव (मधुरापुरमेव Madura) महाकविना वर्णितमित्यवधेय अस्मिन्नेव दिव्यक्षेत्रे निवासेन वासवस्य वृत्रहननोद्भूता ब्रह्महत्या निवृत्तेति आगमोऽवगमयति। अपि च,—

"ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाऽश्वसाधनः।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः॥" ॥ ७१ ॥

इत्यस्य अनन्तरपद्ये—

"शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम्।
गुहागतानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्" ॥७२॥

सैन्यैः समानबलानां गुहावासिनां पञ्चास्यानां सम्बन्धि परिवृत्य परावृत्य अवलोकितम् अवलोकनं कर्तृ, भयकारणे सैन्याऽऽरावे सत्यपि, असंभ्रमम् अन्तःक्षोभविरहितम् शशंस कथयामास; अर्थात् 'सैन्येभ्यः' इति लभ्यते; नहि समबलः समबलाद्बिभेति इति भावः, इति व्याख्याति स्म; इयं क्लिष्टकल्पना नाञ्जसी; कुतः? पूर्वतने पद्ये 'अश्वसाधनः' इति राजविशेषणपदस्य सत्त्वात्, राज्ञः अनन्तरपद्येऽपि अध्याहारात् भयकारणे सैन्यघोषे सत्यपि सैन्यतुल्यशौर्याणां सिंहानां यथावस्थितदेशात् अपसरणं विनैव असम्भ्रमं परिवृत्य अवे-

क्षणं कर्म, राजा प्रशस्यते इति ऋजुः पन्थाः साहित्यविदां हृदयङ्गम इति प्रतिभाति ; एवमेव तत्र तत्र परिष्करणीयम् इति सञ्जीविन्यां लब्धप्रबोधेषु छात्रेषु, पण्डितप्रकाण्डेषु च साञ्जलिबन्धं संप्रार्थ्यते-ऽस्माभिरिति शुभम् ।

दशमहाविद्या-स्तोत्रम् *

[निबन्धकः—श्रीयज्ञेश्वरवेदान्तभूषणः]

या दिग्वस्त्रविभूषिताऽर्धशशभृन्मौलिर्विलोलाधरा
दैत्यालीरुधिराक्तमौलिविलसन्माला त्रिनेत्रोज्ज्वला ।
या विश्वेशमधिष्ठिता नरकरश्रेणी-लसन्मेखला
सा काली कलिकाल-कालदलनी मां पातु विश्वेश्वरी ॥१

व्याघ्रत्वक्परिवीत-सुन्दरकटिर्भीमास्यहास्योज्ज्वला
प्रोद्यन्मेघ-विभा-विभासितवपुर्भीमवचोऽम्बरा ।
हुङ्काराम्बर-निर्गतोन्नतजटाजूटैकसर्पावृता
सा तारा भवदुर्गभव्यविभवा मां पातु विश्वेश्वरी ॥२

प्रोद्यद्भानुसहस्रसन्निभवपुः पाशाङ्कुशेष्वासने-
षूनाधाय शयैः क्रमाद् युगयुगैर्या याति दैत्याहवम् ।
ब्रह्माद्यैः परिवारितत्रिपुरजिन्नाभ्युत्थिताब्जे स्थिता
सा राजेश्वरशक्ति-शान्तजननी मां पातु विश्वेश्वरी ॥३

भक्तानां हितकाम्ययाभयवरं हस्तेस्तु पाशाङ्कुशं
धृत्वा या भुवनस्य वैरिनिकरं हत्वाऽशुभाद्रक्षति ।

---

* श्रीरामप्रसाद-काव्यतीर्थेन संगृहीतम् ।

या रक्ताजनिभाजदीप्तमुकुटा हास्यास्यतेवत्वयी
सा शक्तिर्भुवनेश्वरी भवभयान्मां पातु विश्वेश्वरी ॥४

अस्तग्रस्तविभाकरारुणविभा पूर्णेन्दुबिम्बानना
विद्युद्दामलसद्विलासमणिहारोद्दीप्तपीनस्तनी ।
हस्ताब्जैर्धृतपुस्तकाभयवराचस्रक् त्रिनेत्रोज्ज्वला
सा भक्तार्चितभैरवी शुभकरी मां पातु विश्वेश्वरी ॥५

या कोदण्डविमण्डिताखिभयदा हस्तेन मौलिं मुदा
छित्त्वा वामकरे निधाय विगलत्स्वस्रं पिबन्ती मुहुः ।
नृत्यन्ती नियतं निरस्तवसनं द्वन्द्वोपरि प्रेतिनी-
युक्ता सा विगतास्यविग्रहधरा मां पातु विश्वेश्वरी ॥६

रूक्षाक्षी मलिनाम्बरा वरकरा सव्येतरे शूर्पधृग्-
हस्ते विस्तृतघोणया भयकरी क्रूरा कठोरानना ।
काकाङ्काङ्कित-यान-वासनिरता नित्यं पिपासार्दिता
सा धूमा वलिधूपधूमधयिनी मां पातु विश्वेश्वरी ॥७

धृत्वा वामकरे सपत्नरसनामादाय दक्षे गदां
शत्रोः संहरणे रता प्रतिदिनं पीताम्बरा पीतभा ।
पीयूषाब्धिनिवासरत्ननिलये सिंहासनाध्यासिनी
सा देवी वगलामुखी रिपुभयान्मां पातु विश्वेश्वरी ॥८

सान्द्राम्बूदरगाढ़कृष्णरजनीश्यामा त्रिनेत्राञ्चिता
मेघालीव विभाति भातचपला शुभ्रांशुभालोज्ज्वला ।
हस्तैः पाश-कृपाण-खेटक-सृणीर्या बिभ्रती लीलया
मातङ्गी नृपपीठवासनिरता मां पातु विश्वेश्वरी ॥९

विद्युद्दीप्तसुवर्णपर्वतनिभां भास्वत्किरीटोज्ज्वला-
माशा-पुष्करिणः सुवर्णकलसैः पीयूषपूर्णैर्मुदा ।
यां सिञ्चन्त्यरविन्दयुग्मवरदाभीतीर्भुजैर्बिभ्रतीं
सा शक्तिः कमलामलातिकमला मां पातु विश्वेश्वरी ॥१०

ये मानवा भक्तिपरीतमानसा-
स्तुवन्ति विद्या-दशकं सुसिद्धिदम्।
विधूय विघ्नप्रचयं परं पदं
व्रजन्ति तेऽद्धा गिरिशानुशासनात् ॥११

विविदिषा

(पूर्वानुवृत्ता)

[निबन्धकः—श्रीउपेन्द्रनाथ-सेनगुप्तः काव्यतीर्थः]

अविद्याप्रभृतिभ्य एव दुःख-रोग-मरणादीनि जायन्ते इति प्रागेवोक्तम्। अविद्यादीनि द्वादश निदानानि च पुनः अष्टाङ्गयोगेन नश्यन्ति। तत्र, सम्यक्दृष्टिः, सम्यक् सङ्कल्पः, सम्यक् वाक्यं, सम्यक् कर्मान्तः, (उत्तमव्यवसाय इत्यर्थः) सम्यगाजीवः (आजीवः-जीविका) सम्यक् व्यायामः (व्यायामः चेष्टा) सम्यक् स्मृतिः, सम्यक् समाधिश्च अष्टाङ्गयोगमार्गेण एते गृह्यन्ते। तत्र चत्वारि आर्य्यसत्यानि, तद् यथा—'दुःखमस्तीति प्रथमं सत्यं, दुःखोत्पत्तिकारणमप्यस्तीति द्वितीयम्, दुःखात् मुक्तिरपि सम्भवीति तृतीयम्, अष्टाङ्गयोगाभ्यास एव दुःखमुक्तेरुपायः इति चतुर्थं' सत्यम्। सर्वमेतत् धर्मपदग्रन्थस्य बुद्धवग्गे 'चत्वारि अरिय सच्चानी'त्यादिषु श्लोकेषु द्रष्टव्यम्।

बौद्धैः प्रथममेव रत्नत्रयस्य शरणं ग्रहीतव्यम्। रत्नत्रयञ्च—बुद्धः १ धर्मः २ सङ्घश्च ३। त्रीणि तावत् कुशलमूलानि, तद् यथा—बोधिचित्तोत्पाद आशयविशुद्धिरहङ्कारममकारत्यागश्च (ध. स.) अत्र बोधिचित्तोत्पादश्चित्तनैर्मल्यसाधनम्। सप्तविधानुत्तरपूजा, तद्-यथा—वन्दना १ अर्थात् प्रणमामीत्यादिरूपा नतिः, पूजना २ अर्थात् धूपदीपादिप्रदानं, पापदेशना ३ अर्थात् चापल्येन मोहेन

वा मयेदं पापं कृतमिति तद् विनश्यतु इति बुद्धसमीपे कथनम्, अनुमोदना ४ अर्थात् पुण्यानुमोदनम्, अध्येषणा ५ अर्थात् स्वाध्यायः, बोधिचित्तोत्पादः ६ पूर्वमेव व्याख्यातः, परिणमनम् ७ अर्थात् विनयः। दश कुशलमूलानि तद्यथा—प्राणातिपातोऽदत्तादानं काममिथ्याचारो मृषावादपैशुन्यं पारुष्यं सम्भिन्नप्रलापोऽभिध्याव्यापादो मिथ्यादृष्टिश्चेति। (ध. स.) तत्र प्राणातिपातो हिंसा, अदत्तादानं चौर्यं, काममिथ्याचारो यथेच्छाचारः मिथ्याचारश्च, सम्भिन्नप्रलापो विरुद्धभाषिता, अभिध्या मिथ्याभिनिवेशः व्यापादः प्राणिहत्या मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता। अत्रेदमवधेयं यद् बौद्धा अपि नास्तिकतां निन्दन्ति।

एतान्येव दश शीलानीत्यभिधीयन्ते, आर्यशास्त्रे च एतान्येव दशविधपापानि। दशकुशलमूलानि च एतेषां विरोधेन ज्ञातव्यानि, अर्थात् अहिंसादीनि एव दश कुशलमूलानि। तत्र पञ्च आनन्तर्याणि, तद् यथा—मातृबधः पितृबधः सुहृद्बधः तथागतहिंसा, दुष्टचित्तरुधिरोत्पादसङ्घभेदश्च। आनन्तर्याणि निन्दितकर्माणि महापातकानि वा। अष्टौ लोकधर्माः, तद्यथा—लाभोऽलाभः सुखं दुःखं यशोऽयशो निन्दा प्रशंसा च। लोकधर्माः उपेक्षणीया इत्यर्थः। षट् क्लेशाः, रागः प्रतिघो मानोऽविद्या कुदृष्टिर्विचिकित्सा च। तत्र प्रतिघः विद्वेषः, कर्मफलं नास्ति मरणमेव मुक्तिरित्यादिप्रकारकं कुज्ञानं कुदृष्टिः, विचिकित्सा बुद्धोपदेशे सन्देहः। चतुर्विंशतिरुपक्लेशाः, तद्यथा—क्रोधः, उपनाहः, म्रक्षः, प्रदाशः, ईर्ष्या, मात्सर्यं, मदः, शाठ्यं, माया, विहिंसा, ह्रीः, अनपत्रपा, स्त्यानम्, अश्राद्धं, कौसीद्यं, प्रमादः, मुषितस्मृतिः, विक्षेपः, सम्प्रजना, कौकृत्यं, मिद्धं, वितर्कः, विचारश्च। तत्र माया वञ्चना, स्त्यानमनुत्साहः, साम्प्रजन्यं कुकर्मासक्तिः, मिद्धम् औद्धत्यं, म्रक्षादीनामर्थस्तु, दुर्बोधः। पञ्च मात्सर्याणि, तद्यथा—धर्ममात्सर्यं लाभमात्सर्यम्, आवासमात्सर्यं, कुशलमात्सर्यं, वर्णमात्सर्यञ्चेति। तत्र चतस्रः श्रद्धाः, तद्यथा,—आर्यसत्यं, त्रिरत्नं,

कर्म्म, कर्म्मफलञ्च। दानं त्रिविधं, तद्यथा—धर्म्मदानं मामिषदानं मैत्रीदानञ्च। तत्र मामिषदानं द्रव्यदानम्। त्रिविधं कर्म्म तद्यथा—दृष्टधर्म्मवेदनीयम् उत्पद्यवेदनीयम्, अपरवेदनीयञ्चेति। अस्मिन् जन्मनि अनुभूतफलं कर्म्म दृष्टधर्म्मवेदनीयम्, अपरजन्मनि कृतं यत् कर्म्म शरीराङ्कुरमुत्पादयति तदुत्पद्यवेदनीयम्, अस्मिन् जन्मनि कृतं यत् कर्म्म आगामिनि जन्मनि फलं जनयति तदपरवेदनीयम्। एतान्येव पातञ्जले दृष्टादृष्टवेदनीयादिक्रमेण कथितानि। त्रीण्यकुशलमूलानि, तद्यथा—लोभो मोहो द्वेषश्चेति, एतद्विपर्य्ययेण त्रीणि कुशलमूलानि च। तिस्रः शिक्षाः, तद्यथा—अधिचित्तशिक्षाऽधिशीलशिक्षाऽधिप्रज्ञाशिक्षा चेति। चत्वारो ब्रह्मविहाराः, तद्यथा—मैत्री करुणा मुदितोपेक्षा चेति। एता एव गीतायां ब्राह्मस्थितिसंज्ञया संज्ञिताः। षट् पारमिताः, तद्यथा—दानपारमिता, शीलपारमिता, क्षान्तिपारमिता, वीर्य्यपारमिता, ध्यानपारमिता, प्रज्ञापारमिता च। पारमिता परमभावः परमोत्कर्षप्राप्तिर्वा। चत्वारि संग्रहवस्तूनि, तद्यथा—दानं प्रियवचनमर्थचर्य्या समानार्थता च। समानार्थता समदर्शितेत्यर्थः। चतस्रो धारण्यः, तद्यथा—आत्मधारणी, ग्रन्थधारणी, धर्म्मधारणी, मन्त्रधारणी च। अत्र धारणी रतिरित्यर्थः। षड़नुस्मृतयः, तद्यथा—बुद्धानुस्मृतिः, धर्म्मानुस्मृतिः, संघानुस्मृतिस्त्यागानुस्मृतिः, शीलानुस्मृतिर्देवानुस्मृतिश्च। अनुस्मृतिरनुस्मृतिरित्यर्थः। चत्वारि धर्म्मपदानि, तद्यथा—अनित्याः सर्वसंस्काराः, दुःखाः सर्वसंस्काराः, निरात्मानः सर्वसंस्कारा, शान्तं निर्वाणञ्च। निरात्मानः खपुष्पादिवत् तुच्छा इत्यर्थः।

गतयः षट्, तद्यथा—नरकस्तीर्य्यक् प्रेतोऽसुरो मनुष्यो देवश्चेति, षड्धातवः, तद्यथा—पृथिव्यप्तेजो वायुराकाशो विज्ञानञ्च। अष्टौ विमोक्षाः, तद्यथा—रूपी रूपाणि पश्यति शून्यम्। अध्यात्मरूपसंज्ञी बहिर्धारूपाणि पश्यति शून्यम्। आकाशानन्त्यायतनं पश्यति शून्यम्।

विज्ञानानन्त्यायतनं पश्यति शून्यम्। आकिञ्चन्यायतनं पश्यति शून्यम्। नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं पश्यति शून्यम्। संज्ञावेदयितनिरोधं पश्यति शून्यम्। निर्वाणञ्च। निर्वाणं पातञ्जलस्यात्मकैवल्यमेव। द्वादश धूतगुणाः, तद्यथा—पैण्डपातिकस्त्रैचीवरिकः खलूपश्चाद्भक्तिकः यथासंस्तारिको वृक्षमूलिक एकासनिक आत्याकासिक आरण्यक श्माशानिकः पांशुकुलिको नामतिकश्च। धूतशब्देन भिक्षुरवगम्यते। य एकेनैव पिण्डेन दिवसं पातयति अतिवाहयति स पैण्डपातिकः एवमन्येऽपि बोद्धव्याः। चत्वारि ध्यानानि, तद्यथा—सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखञ्चेति प्रथमं ध्यानम्, अध्यात्मप्रसादात् प्रीतिसुखमिति द्वितीयम्। उपेक्षा स्मृतिसंप्रजन्यं सुखमिति तृतीयम्। स्मृतिपरिशुद्धिरदुःखाऽसुखा वेदनेति चतुर्थं ध्यानम्। दश भूमयः, तद्यथा—प्रमुदिता, विमला, प्रभङ्करी, अर्चिष्मती, सुदुर्जया, अभिमुखा, दूरंगमा, अचला, साधुमती मधुमती वा धर्ममेघश्च। भूमिस्तु ध्यानारूढ़ानाम् उन्नतावस्था। धर्मं मिहति चरतीति धर्ममेघः पातञ्जलेऽपि द्रष्टव्यः, तथा च "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" इति पातञ्जले (पा० कै० २९)। त्रीणि वैशारद्यानि, तद्यथा—अभिसम्बोधिवैशारद्यम्, आस्रवक्षयज्ञानवैशारद्यं, नैर्वाणिकमार्गावतरणवैशारद्यञ्च। आस्रवः क्लेश इत्यर्थः। बोधिसत्त्वानां दश वशिता, तद्यथा—आयुर्वशिता, चित्तवशिता, परिस्कारवशिता, धर्मवशिता, ऋद्धिवशिता, जन्मवशिता, अधिमुक्तिवशिता, प्रणिधानवशिता, कर्मवशिता, ज्ञानवशिता च। द्वे सत्ये, तद्यथा—संवृतिसत्यं, परमार्थसत्यञ्च। संवृतिसत्यं व्यावहारिकसत्यमित्यर्थः। शीलं त्रिविधं, तद्यथा—सम्भारशीलं, कुशलसंग्रहशीलं, सत्त्वार्थक्रियाशीलञ्च। सत्त्वार्थक्रियाशीलं परोपकाररूपम्। क्षान्तिस्त्रिविधा, तद्यथा—धर्मनिध्यानक्षान्तिर्दुःखाधिवासनक्षान्तिः परोपकारधर्मक्षान्तिश्च। प्रज्ञा त्रिविधा, तद्यथा—

श्रुतमयी, चिन्तामयी, भावनामयी चेति। ज्ञानं त्रिविधं. तद्यथा— अविकल्पकम्, विकल्पसमभावबोधकम्, सत्यार्थोपायोपरक्तञ्चेति। नैरात्म्यं द्विविधम्—धर्म्मनैरात्म्यं, पुद्गलनैरात्म्यञ्च। पुद्गलशब्देन देह उच्यते। पञ्च स्कन्धाः—रूपस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धश्च। द्वादशायतनानि—चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि तेषां विषयाः मनः धर्म्मश्च।

वेदना त्रिविधा—सुखवेदना, दुःखवेदना, उभयातीतवेदना चेति। दश बलाः तद् यथा—

दानं शीलञ्च शान्तिश्च ध्यानं वीर्य्यं बलस्तथा।
उपायः प्रणिधिः प्रज्ञा ज्ञानं सर्वगतं हि तत्॥

एतेषु आधिपत्यादेव बुद्धो दशबल इत्युच्यते। तत्र प्रणिधिः गूढ़-दर्शनम्। उपायः द्विविधः, तद्यथा—प्रतिकूलः अनुकूलश्च, तत्र प्रतिकूलः दशधा, तद्यथा—स्वकायदृष्टिः (आत्मभ्रमः स्वकीयद्वैत-भावो वा) विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्शः, कामरागः, प्रतिघः, रूप-रागः, अरूपरागः, मनः, औद्धत्यम्, अविद्या च। अनुकूलस्तु अष्टधा—अष्टाङ्गयोगरूपः। दश शीलानि, तद्यथा—अहिंसा, अस्तेयं, ब्रह्म-चर्य्यं, सत्यभाषणं, मद्यादिपानवर्जनम्, आपराह्णिकभोजनवर्जनं, नृत्यगीतादीनामनुपभोगः, गन्धादीनामनुपभोगः, उच्चासनादीना-मनुपभोगः सुवर्णादीनाम् अपरिग्रहः। अत्र अहिंसादीनि पञ्च शीलानि पातञ्जले यमनामधेयानि। सम्बोध्यङ्गानि सप्त, तद्यथा—स्मृतिः, धर्म्मविचयः, वीर्य्यं, प्रीतिः, प्रश्रब्धिः, समाधिः, उपेक्षा च। आश्रवः चतुर्विधः, तद्यथा—कामाश्रवः, भवाश्रवः, दृष्टाश्रवः, अविद्या-श्रवश्च। आश्रवः क्लेश इत्यर्थः। बौद्धशास्त्रे रागद्वेषमोहाः किञ्चन-शब्देन उच्यन्ते, अत एव अकिञ्चनशब्देन रागादिनिर्मुक्तः अवगन्तव्यः।

अत्र समासेन सौगतसमयस्य यत्किञ्चिदालोचितं, तेन तु कथमपि बौद्धानां नास्तिकत्वं नाभ्युपगम्यते। न किल ते वेदान् न परिगृह्णन्ति

प्रामाण्यतया इति वक्तुं शक्यते, योगदर्शनस्यापि वेदानुमोदितत्वात्, अपि च तैरनुष्ठितवस्तूनां वेदादिषु चोपलम्भात्। स्मृतौ ये शिष्टाचारा दृश्यन्ते सौगतैस्तेषां सर्वथा अपरिगृहीतत्वेऽपि बौद्धानामाचारा अपि वेदस्मृतिसम्मिता एव। यदि तेषां शून्यं खपुष्पादिवत् किञ्चिन्न स्यात् परन्तु भावरूपमेव किञ्चिद् भवति तदा तु आत्मेति शब्दमात्रस्यापरिग्रहात् न ते कुत्रापि अपराद्धवन्तः, तात्पर्यस्य एकस्मिन् एकविधे च वस्तुनि पर्यवसानात्। बौद्धमतस्यानुचितसमालोचनात् सौगतमते प्रतिपक्षसमुद्भावितदोषाणामपि याथातथ्ये सन्देहात् न किल तथाकथित-महतामुक्तिमात्रेणैव बौद्धमतपरिगर्हणं शिष्टसम्मतमिति ब्रूमः। तथा च ब्रह्मसूत्रान्तर्गतस्य "आकाशे चाविशेषादि"त्यस्य (ब्रह्म० २।२।२४) सूत्रस्य व्याख्यानप्रसङ्गेन शङ्करभगवत्पादैः लिखितम्—"अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत।" सौगते हि समये "पृथिवी भगवः किं संनिश्रया" इत्यस्मिन् वचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किं संनिश्रय" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति "वायुराकाशसंनिश्रयः" इति। "तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात्।" परं नागार्जुनकृतधर्मसंग्रहे "पृथिव्यप्तेजो वायुराकाशो विज्ञानञ्च षड् धातवः" इति लिखितं दृश्यते। तत्राकाशः सांख्यवेदान्तवादिनामाकाश इव वस्तु न त्ववस्तु, अत एव आवरणमात्रमाकाशमिति सौगतसम्प्रदायविशेषाभिमतम् आचार्यपादोद्धृतवाक्यं निरवलम्बनं स्यात्, न तेन सर्वसौगतानां मतविगर्हणमुचितं भवति। अपि च "अनुस्मृतेश्च" इति सूत्रस्य (ब्र० २।२।२५) व्याख्यानप्रसङ्गेन श्रीमच्छङ्कराचार्यपादैरुक्तम्—"अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकताभ्युपेयात्। न च सा सम्भवति। अनुस्मृतेः।" तत्र वक्तव्यं, येन अघटनाघटनपटीयसी काचित् माया स्वीकृता, सर्वञ्च दुर्मीमांस्यं वस्तुजातं येन "अविद्यावशादेवं जायते" इति व्याख्यातञ्च स कथ-

मित्यमभिदधाति ? बौद्धाः अपि अविद्यां स्वीकुर्वन्ति, तन्मतेऽपि अविद्यैव एवमघटनमपि घटते इति प्रतिवचनं युज्यते, तदा वैदान्तिकस्य अप्रतिवचन एव सम्पद्येत, एवमन्यत्रापि। अपरञ्च ब्रह्मसूत्र-प्रणयनसमये भगवतो बुद्धस्य आविर्भावो न बभूव, तत् कथं बौद्धानां सम्प्रदायविशेषसमयमधिकृत्य भगवता बादरायणेन सूत्राणि प्रणीतानीति नाभ्युपगम्यते, अथ प्रागेव तादृक्मतं वेदादिष्वासीदिति वेदादीनामेव गर्हणमुपयुज्यते, उभयथा सौगतमताक्रमणं—ब्रह्मसूत्राणां स्वकल्पितभाष्यनिर्म्माणञ्च अशेषप्रतिभानिदर्शनस्थानमपि विजिगीषुत्वमेव। अपि च सांख्यशास्त्रेण वेदान्तवादो दूषितः, वेदान्तेन सांख्यशास्त्रं दूषितं, न किल तादृशं शास्त्रं दृश्यते येन परमतं न दूषितं येन केनापि प्रकारेण आत्ममतमपि न रचितं, तत् कथं बौद्धा एव निरुद्ध्येरन् इति वक्तुं न शक्यते।

शङ्कर-शवरादयोऽपि महान्त एव, ज्ञानेन वीर्य्येण तपसा श्रीमद्-भगवन्नारायणावतारः बुद्धोऽपि महान् एव आसीत्, तन्मतमपि पुरस्तात् किञ्चित् वर्णितं विशेषन्तु विशेषज्ञाः दोषज्ञा एव जानन्ति, तदत्र पण्डिता एव अपक्षपातेन विचारेण निर्द्धारयन्तु सत्यम्। अर्वाचीनानां बौद्धानां केचन वेदप्रामाण्यं नाखण्डयन् इति न, किन्तु प्राचीनानां बौद्धानां कोऽपि तच्चकार इति न जानीमः। * यदि केचन प्राचीनबौद्धानामुक्तीनामपि दोषान् दर्शयन्ति तदा तेऽस्माकं भ्रमापनोदनेन महान्तमुपकारं करिष्यन्तीति अलं वाक्प्रपञ्चेन।

अत्र निबन्धे नागार्जुनकृतधर्मसंग्रहात् बहूनि वाक्यानि समुद्धृतानि, ललितविस्तर-प्रज्ञापारमिता-धर्मपदादिग्रन्थाश्च सम्यगवलोकिताः परमस्य निबन्धस्य प्रणयने तत्रभवतो रामदासाभिधस्य सेनोपाधिकस्य

---

* अत्र निबन्धकृता स्वाभिमतानां प्राचीनानामर्व्वाचीनानाञ्च बौद्धानां नामनिर्देशः समयनिर्देशो वा सम्यगपेक्षितोऽपि नोपक्षिप्तः।

सं. सा. प. सः

पण्डितवरस्य सरणिरनुसृता। नात्र वयं सिद्धान्तविशेषावगाहिनः परं शास्त्रालोचनेन बुद्धमतेऽस्माभिः कश्चिद्दोषो न समाम्नायि, परं यन्मते ब्राह्मणा एव मतिमतामादर्शस्थानीयाः लोकानुग्रहाय त्यक्तसर्वभोगेन परम-यतिना येनाहिंसा मैत्री च लोके प्रतिष्ठापिते, ब्रह्मविद्यालाभ-मार्गश्च अष्टाङ्गमार्गोपदेशेन सुगमः कृतः, ज्ञानवैराग्यचित्तनैर्मल्यादिना आध्यात्मिकोन्नतौ च परमो यत्नः कृतः, यः खलु श्रीमद्भगवन्नारायणा-वतार इति मत्स्यादिभिरेकपंक्तौ गण्यते कथं श्रीमदाचार्य्यपादा-दिभिः महद्भिः अर्वाचीनानां सम्प्रदायविशेषाणां मतमाकर्ण्य तन्मते तस्मिंश्च अनास्था प्रदर्शिता ? कथं वा बौद्धाः देशादस्मात् निपीड़न-निःसारिताः, न वा कथमद्यापि बौद्धानां बुद्धस्य बौद्धशास्त्रस्य च यथो-चितसमादरः बौद्धशास्त्रस्य यथारीति चर्च्चा च समं वेदान्तादिभिः न भविष्यति इत्येव मे विविदिषा विदुषां पुरतः समुपस्थाप्यते, अधुना विद्वांस एव प्रमाणमिति।

सर्वप्रत्ययमाला

(पूर्वतोऽनुवृत्ता)

[श्रीशङ्करार्य्यविरचिता]

धनादृते न सम्पत्तिर्द्वितीया स्यादृते धनम्।
एनबित्यन्तदिक्शब्दयोगेऽपि स्याद्विकल्पितः॥ १२५

पृथङ्-नाना-विनायोगे तृतीया पञ्चमी तथा।
ग्रामात् पृथग्विहारोऽयं ग्रामेण पृथगित्यपि॥ १२६

धनान्नाना च लक्ष्मीः स्यात् धनेनेत्यथवा भवेत्।
विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना॥ १२७

विना वातादिदोषेण केन तौ पातितौ द्रुमौ ।
अस्त्रीलिङ्गे गुणे हेतौ तृतीया पञ्चमी यथा ॥ १२८
जाड्याद्‌ गृहीतो जाड्येन गृहीत इति वा भवेत् ।
हेतौ तृतीया-पञ्चम्यौ स्यातां तदुभयं यथा ॥ १२९
अग्निमान् धूमवत्त्वेन धूमवत्त्वादसौ गिरिः ।
भयात्पलायते शत्रुर्भयेन तु पलायते ॥ १३०
पञ्चम्यर्थो मया प्रोक्तः षष्ठ्यर्थोऽथ प्रकथ्यते ।
षष्ठी तु कारकं मुक्त्वा सम्बन्धार्थे व्यवस्थिता ॥ १३१
सम्बन्धभेदा बहवो भवन्त्येकोत्तरं शतम् ।
तत्र स्वस्वामिसम्बन्धो राज्ञोऽमात्य इतीरितः ॥ १३२
आश्रयाश्रयिभावेन नृपस्य धनमित्यसौ ।
स्वामिभृत्याख्यसम्बन्धो राज्ञोऽमात्य इतीरितः ॥ १३३
आश्रयाश्रयिभावाख्यो नद्यास्तीरमितीष्यते ।
वाच्यवाचकभावाख्यः शब्दस्यार्थ इतीरितः ॥ १३४
पितुः पुत्रेण सम्बन्धः स्याज्जन्यजनकाह्वयः ।
कार्य्यकारणसम्बन्धो मृदो घट इतीदृशः ॥ १३५
सुहृदोः सङ्गतिः प्रीत्यै वैरिणो मरणाय सा ।
मित्रयोरमृतं वाक्यं पुत्रयोरधिकं ततः ॥ १३६
दन्तिनां संहतिर्भाति महतां वाग्मुचामिव ।
वृक्षाणां फलमत्राऽस्ति पुष्पाणां गन्ध उत्तमः ॥ १३७
प्रियाणां मधुरं वाक्यं कवीनां रसवद्वचः ।
गुरूणां वचनं पथ्यं कर्त्तॄणामुत्तमं वचः ॥ १३८
तुलार्थशब्दैर्योगे च वर्जयित्वा तुलोपमे ।
षष्ठी भवेत्तृतीया च तदुदाहरणं यथा ॥ १३९
कमलेन समं वक्त्रं वक्त्रस्य सदृशः शशी ।
सदृशः शशिना राजा तस्य भास्वान् प्रभावतः ॥ १४०

नेत्राभ्यामुत्पले तुल्ये तुल्ये उत्पलयोश्च ते ।
नगैः समाना नागेन्द्रा नागानां सदृशा नगाः ॥ १४१
एवं ज्ञेयाः प्रयोगेषु विशेषा ये भवन्ति हि ।
षष्ठी स्यात् कृत्यदैर्योगे कर्त्तर्यं वाऽथ कर्मणि ॥ १४२
प्रभूणामासिका पीठे सर्पाणां शायिका बिले ।
बहूनामत्र पुष्पाणामुत्पत्तिरिति कर्तरि १४३
अपां स्रष्टा पुरां भेत्ता कर्ता पुण्यस्य सर्वदा ।
शत्रूणां नाशकोऽर्थस्य प्रदातेत्यत्र कर्मणि ॥ १४४
तुमुन् क्त्वाल्यपृत्वनां निष्ठा-शतृशानच् क्वसूकञाम् ।
उप्रत्यये ष्णुचो योगे षष्ठ्यत्र प्रतिषिध्यते ॥ १४५
गङ्गां गन्तुं गृहं गत्वा पितरावभिवाद्य च ।
गन्ता देशान् गतोऽध्वानं गतवानाश्रमं मुनिः ॥ १४६
गच्छन्नन्नानि भुञ्जानो गयां चापि प्रपेदिवान् ।
गामुकस्तीर्थजातानि जिहासुः कल्मषं निजम् ॥ १४७
निराकरिष्णुर्बौद्धादीन् मनो जिष्णुर्जितेन्द्रियः ।
भोक्तुमोदनमादातुं शरानिति तुमुन् भवेत् ॥ १४८
गत्वा ग्राममिति क्त्वा स्यात् प्राप्य ग्राममिति ल्यपि ।
पायं पायं पयो भुङ्क्ते तृषाऽऽतंश्चेत्यसौ णमुल् ॥ १४९
कटान् कर्ता प्रवदिता जनानित्यत्र तृन् भवेत् ।
क्तवतुः प्राप्तवान् ग्रामं क्तो ग्रामं गत इत्यसौ ॥ १५०
शतृप्रत्यय उक्तः स्याद्गच्छन् ग्राममितीदृशः ।
सेवमानो नृपं चेति शानचो रूपमिष्यते ॥ १५१
क्वसुः स्याच्छुश्रुवान्शास्त्रं गामुको ग्राममित्युकञ् ।
गामं जिगमिषुश्चेति भवेदुप्रत्ययस्तथा ॥ १५२
अलङ्करिष्णुरात्मानमिष्णुजन्तं पदं भवेत् ।
इत्येतेषां प्रयोगेषु न षष्ठी कर्तृकर्मणोः ॥ १५३

दुष्करं कृतवांस्तेन दुष्पारं पापिना जलम् ।
तृतीया खलयुचोर्योगे दुष्पारो भवता त्विति ॥ १५४
कृत्यप्रत्यययोगे तु वा षष्ठी कर्तरीष्यते ।
तव्यानीयण्यं यत् क्यप् च केलिमकृत्यसंज्ञकाः ॥ १५५
कर्तव्यो भवतो धर्मः करणीयो मठस्तव ।
तव कृत्यमिदं सर्वमापाद्यं कृतिनां यशः ॥ १५६
कर्तव्यो भवता धर्मः करणीयो मठस्त्वया ।
त्वया कृत्यमिदं सर्वमापाद्यं कृतिभिर्यशः ॥ १५७
शत्रन्तस्य तु षष्ठी वा द्विषन्नित्यस्य कर्मणि ।
सपिण्डानां द्विषन् पापो सपिण्डांश्च द्विषन्नपि ॥ १५८
चोरान् द्विषन् जनः सर्वश्चोराणाञ्च द्विषन्निति ।
स्मरणार्थैस्तु शब्दैः स्याद्योगे षष्ठी विकल्पिता ॥ १५९
मातुः स्मरति बालोऽयं मातरं स्मरतीति वा ।
अधीगर्थदयेशाञ्च षष्ठी कर्मणि तद्यथा ॥ १६०
मातुरध्येति दयते प्राणिनामीशते नृणाम् ।
लोकानामीशते देवा बन्धूनां दयते घृणी ॥ १६१
षष्ठी स्यादेवमादीनां कर्मणीत्यवगम्यताम् ।
जासि-निप्रहणक्राथपिषां हिंसार्थवाचिनाम् ॥ १६२
षष्ठी कर्मणि निर्दिष्टा तदुदाहरणं यथा ।
जासयत्यथ शत्रूणां प्रणिहन्ति पिनष्टि च ॥ १६३
षष्ठ्यर्थोऽयं मया प्रोक्तः सप्तम्यर्थोऽथ कथ्यते ।
सप्तम्यन्ताऽधिकरणे तदर्थः सप्तमीरितः ॥ १६४
औपश्लेष-वैषयिक-व्यापकासक्तिभेदवान् ।
चतुर्थाऽऽधार आख्यातस्तदुदाहरणं यथा ॥ १६५
आस्ते सिंहासने राजेत्यौपश्लेषिक-सप्तमी ।
तिलेषु तैलमित्यादौ व्यापिका सप्तमीष्यते ॥ १६६

गङ्गायां घोष इत्यादिर्भवत्यासन्नसप्तमी ।
वृक्षे स्थितं कपिं पश्य गगने विहगेश्वरम् ॥ १६७
वनेषु मत्तमातङ्गाः शरभा गिरिसानुषु ।
भूभृत्सु पादपाः सन्ति सन्ति गङ्गासु वालुकाः ॥ १६८
वार्तासु वर्तते बुद्धिः प्रायो धर्मकथासु नः ।
यस्य तु क्रिययाऽन्यस्य लक्ष्यतेऽत्र क्रियाऽपरा ॥ १६९
तस्य क्रियावतस्यापि सप्तमी तदुदाहृतिः ।
उदितेऽर्केऽभवत् पुत्रः पुत्रे जाते गता व्यथा ॥ १७०
गोष्वयं दुह्यमानासु गतो दुग्धास्विहाऽऽगतः ॥ १७१

वीह्यादिबीजेष्वनिमुच्यमाने-
ष्वगानुपात्तेषु गृहं प्रविष्टः ।
पुष्यत्सु चूतेषु गतोऽहमेषु
पक्वेषु सर्वेषु समागतोऽस्मि ॥ १७२

यस्य तु क्रिययाऽन्यस्य लक्ष्यते तु क्रियाऽपरा ।
अनादराधिके तत्र भवेत् षष्ठी च सप्तमी ॥ १७३
भीमस्य युध्यमानस्य जीवतोः कृष्णपार्थयोः ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणामभिमन्युर्निपातितः ॥ १७४
सज्यचापे स्थिते कर्णे पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ।
क्रुध्यत्सु धार्त्तराष्ट्रेषु धर्मराज उपागतः ॥ १७५
जात्या वा क्रियया वाऽपि गुणैर्वा समुदायतः ।
यतो निर्धार्यते वस्तु तत्र षष्ठी च सप्तमी ॥ १७६
नृपाणां क्षत्रियः शूरो नृपेषु क्षत्रियोऽथवा ।
अध्वगानां वरो धावन्नध्वगेषु जवी वरः ॥ १७७
गवां कृष्णा हि कल्याणी गोषु कृष्णा गुणान्विता ।
विभक्तिः सप्तमी नित्यमिनन्तार्थस्य कर्मणि ॥ १७८
इष्टी तुरगमेधेषु क्रतौ कर्मसु सर्वदा ।

अधीती वेदशास्त्रेषु श्रुतो धर्मकथासु च ॥ १७९

गृहीतो सर्वशास्त्रेषु नित्यं गुरुषु पूजितो।
निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमी तदुदाहृतिः॥ १८०

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति दन्तिनम्।
बालेषु चमरीं हन्ति सोम्नि पुष्कलको हतः॥ १८१

स्वामीश्वराधिपतिभिर्योगे षष्ठी च सप्तमी।
गोषु स्वामी गवां स्वामी गवामधिपतिस्तथा॥ १८२

गोष्वीश्वरस्तथैव स्याद् गवामीश्वर इत्यपि।
साध्वसाधुप्रयोगेऽपि परिप्रत्यनुवर्जिते॥ १८३

साधु मातरि पुत्रोऽयमसाध्वन्यजनेष्विति।
मातरं प्रति साध्वेषा चैवं पर्य्यनुयोगयोः॥ १८४

एवं सप्तविभक्त्यर्था विस्तरेण प्रदर्शिताः।
कृदन्तास्तद्धितान्ताश्च समासाश्चाऽव्ययानि च। १८५

स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दाश्च सुबन्ताः पञ्चधा मताः॥ १८६

इति श्रीशङ्कराय्यविरचितायां सर्वप्रत्ययमालायां
सप्तविभक्त्यर्थदर्शनं नाम प्रथमोऽध्यायः।

आतङ्कनिरसनम् *

[निबन्धकः—श्रीदुर्गाप्रसन्न-विद्याभूषणः]

१९२९ खृष्टाब्दीय २३शे सेप्टेम्बर-दिवसीयकलकत्तामुद्रित-"जैनगजट्" नामधेय-साप्ताहिक-संवादपत्रे सम्पादकीयस्तम्भे "अवि-

---

* वर्त्तमानवर्षीय-ज्यैष्ठसंख्यायां प्रकाशितस्य प्रकाश्यमाननिबन्धलेखकेन निबद्धस्य "ब्राह्मणानां मत्स्यभोजनस्य शास्त्रीयत्व"मितिशीर्षकस्य लेखस्य, कलिकातानगरीतः प्रचारितायां 'जैनगजट' पत्रिकायां हिन्दीभाषया कश्चि-

चारित्रस्य-मीमांसा"भिधेयः कश्चिद् निबन्धः प्रकाशतां नीतः, तदवलोकनेन विज्ञातं मया, यन्मल्लिखित-"ब्राह्मणानां मत्स्यभोजनस्य शास्त्रीयत्व"मिति-शीर्षकस्य निबन्धस्य प्रतिवादात्मकोऽसाविति ।

यद्यपि शिष्ट-परिगृहीत-वेदादिशास्त्र-प्रामाण्यमनङ्गीकुर्वाणानां जैनानां व्यर्थ-जल्पनमालोकयतामस्माकं नाल्पमपि प्रतिवदितव्यं तथापि वृथादम्भावष्टम्भेन भूयोभूयोऽशिष्ट-वाग्व्यवहारेण च तत्प्रतिवादाय मां मुखरीकृतवान् जैन-पत्रिकासम्पादक-महोदयः ।

मदीयनिबन्ध-सन्दूषकेण जैनधुरन्धरेण यदस्मन्निबन्ध-सन्दर्शनेन "निन्दितमपि मत्स्य-मांस-भोजनं शास्त्रानुमतमिति मनसि विधाय मनुजाः स्वीयहीनाचारं द्रढ़यन्तो जीवभक्षणरूपेण राक्षसकृत्येनात्मानं श्वभ्रादिगतिपात्रमवापादयिष्यन्तो"ति प्रलपितं तत्र विविच्यते, कोऽयं जीवो नाम ? दृश्यते तु ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे प्रकृतिखण्डे—"प्राणदेहादिभृद्देही स जीवः परिकीर्त्तित" इति जीववलप्राणधारणे इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नत्वाच्च प्राणसम्बन्धवान् देहाद्यवच्छिन्न आत्मा जीव इति प्रतिपन्नम् । स च आकीट-पतङ्गेभ्यः स्थावर-जङ्गमात्मकेषु वृक्ष-तृण-

---

दाक्षेपः सम्पादकीयत्वेन प्राकाश्यं नीतः । स हि निबन्धस्तत्सम्पादकेन तदनुपदमेव गैर्वाणगिरा परिणमय्य प्रकाशार्थमस्मत्पत्रिकायां प्रेषितः, किन्त्वनुवादात्मकत्वात् नालमास्महे तं प्रकाशयितुमिति सलज्जमावेदयामो वयं सम्पादकमहोदयेषु । एतद्विषये च विशेषतो वक्तव्यमेतदेवास्माकम् यत्—अभिलाषवन्तः कामनदन्तु मत्स्यान् मांसं वा निरामिषाशिनश्च प्रकामं परिवर्जयन्तु नाम, वयं न कञ्चित् प्रेरयामो नापि निवारयामः नवा शास्त्रनिषेधमात्रेण मत्स्यादानमुत्पत्स्यते विरक्तिर्मत्स्यादने, निरामिषाशिनाञ्च शास्त्रादेशमात्रेण तत्रानुरक्तिश्च । परं शास्त्रकाराणां क्वासीत् पक्षपात इत्येवं निर्णेतुमयमुद्यमो मा तावत् साम्प्रदायिकविवादपदमास्तामिति नेतः परमेतद्विषयिणी कापि आलोचना पत्रिकायामस्यां प्रकाशयिष्यते ।

सं. सा. प. स.

वल्लरी-वीजपर्य्यन्तेषु सर्व्वत्र समभावेन विराजमानो दृश्यते, क्वचित् प्रकटभावेन कुत्रचिद् वाऽप्रकट-भावेन। तथा च—आकीटपतङ्गेभ्यो वृक्ष-वल्लरी-तृणपर्य्यन्तेषु जीवः प्रकटः, वीजादिषु चाप्रकटः। वीजादङ्कुरोत्पत्त्यनन्तरं प्रत्यक्षेण लब्धत्वात्, तत्पूर्वमदर्शनाच्च।

न चासत एवोत्पत्तिरिति वाच्यम्, असतोऽनुत्पत्तेः। तथा चोक्तं शास्त्रकृद्भिः—"नासतो विद्यते भावः" इति। यदि नाम आकीटपतङ्गेभ्य आवीजात् सर्व्वत्र जीवः समभावेन विराजमानस्तर्हि किमिति न नाम निबन्धदूषकेणापि धान्यादिवीजभर्जन-पेषण-कण्डनादिना शाक-वृक्षादिच्छेदनेन तथा गृहप्राङ्गणमार्ज्जन-घासनाशेन च तद्गत-जीवहननेन वा स्वनिरयगमनपथः सुगमोऽकारि ? क्रियते वा ? तेनापि स्वकृतनिबन्धे वृक्षादीनां जीवत्वं स्वयमेवाङ्गीकृत्य प्रतिपादितमिति न तद् विशेषेणास्माकं प्रतिपादयितव्यम्। न च जीवहननमृते जीवनयात्रा निर्व्वहति जीवानाम्, विशेषतो गृहस्थानाम्। तथा च प्राणविद्यायां श्रूयते—

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यति यत् किञ्चिदाश्वभ्यः आशकुनिभ्यः इति।

महाभारते शान्तिपर्व्वणि च—

अजाश्चाश्वश्च मेषश्च गौश्च पक्षिगणाश्च ये।
ग्राम्यारण्याश्चौषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः॥
तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते।
पशवश्चाथ धान्यञ्च यज्ञस्याङ्गमिति श्रुतिः॥

श्रीधरस्वामिधृत-स्मृतिवचनेषु प्राप्यते—

"गृहमेधी गृहस्थः स्यात् हिंसा तस्यैव विद्यते"॥ इत्यादि।
"देवतातिथिसेवार्थं रक्षार्थं देह गेहयोः।
हिंसा काचिद् गृहस्थेन स्वीकार्य्या शास्त्रशासनात्॥

जीवदेहं विना नैव देहस्य रक्षणं भवेत् ।
नहि धर्मो गृहस्थस्य जीवो जीवस्य जीवनम् ॥" इति च ।

मनुना च मतमेतदनुमोदितं दृश्यते—

"प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥"

अत्र प्राणशब्देन जीव उच्यते, प्राणितीति प्राणो जीवः इति टीकाकृद्व्याख्यानात् । न च पञ्चेन्द्रियत्वेनैकेन्द्रियत्वेन वा जीवगतोऽस्ति कश्चिद् विशेषः, येन पञ्चेन्द्रियत्वविशेषं प्रदर्श्य अस्मान् अधिक्षिप्तवान् जैनपत्रिकासम्पादकमहोदयः ।

अपि च सम्पादकमहोदयेन यदुक्तं वृक्षादय एकेन्द्रिया इति, तत् पृच्छामि वृक्षादीनामेकेन्द्रियत्वे किं मानम्? दृश्यते हि वल्लरीप्रभृतीनां दृगिन्द्रिय-व्यापारोऽपि । तथाहि यस्यां दिशि वृक्षशाखादिकमालम्बनीयं वर्त्तते तस्यां दिश्येव वल्लरीणां गमनं तदालम्बनञ्च, तथाहि वृद्धानां भणितिः—"विनाश्रयं न तिष्ठन्ति पण्डिता वनिता लताः" इति । दृश्यते वृक्षादीनाम् आलोकानुसारेण शाखाविस्तृतिः । कासाञ्चिच्च "लज्जावती"ति प्रसिद्धाभिधेयानां वल्लरीणां स्पर्शमात्रेण निमीलनम् । एतेन तासां स्पर्शसम्विदप्यस्तीत्यविसम्वादिनो वाचो युक्तिः । केषाञ्चिच्च वृक्षविशेषाणां पतङ्गभुङ्नामधेयानां काञ्चनपत्रवद्विफालपत्राणां पतङ्गपतनमात्रेण सङ्कोचनं, निःशेषपतङ्गजीर्णताकाल-पर्य्यन्तं तदवस्थयाऽवस्थानञ्च । वृक्ष तृण-लतादीनामपि श्वासप्रश्वास-प्रश्वासादिकमस्तीति तत्त्वविदामनुभवः ।

अतस्तेषां छेदन-विदारणादौ दुःखकरविषये अवश्यमेव दुःखं, सुखकरविषये च सुखमस्तीति सर्वथा स्वीकर्त्तव्यम् ।

तथा च मनुः—

तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ इति ।

अतो वृक्षादीनामेकेन्द्रियत्ववादिना शास्त्रिमहोदयेन कीदृशो मुग्धा वैदग्धरी प्रकटिता तद् विविच्यतां सद्भिः पाठकमहोदयैः। वृक्षादीनां जीवत्वसत्त्वादेवास्मच्छास्त्रे वृक्षच्छेदनादौ प्रायश्चित्तं दृश्यते, तथा च मनुः—

"फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्॥" इत्यादि

ननु पृच्छामि जैन-महाभागानां सुखभोगार्थं या पर्य्यङ्कासनादिका सामग्री वर्त्तते सा किं स्वयमुत्पन्ना? उत वृक्षच्छेदन-पाटन-विदारणादि-घटिता? या च तेषां पाकादिक्रिया सा किं निरिन्धना? सेन्धना चेद् वृक्षवधसम्बन्धगन्धोऽपि किं तत्र नास्ति? अस्ति चेत् अहिंसा कीदृशो? हिंसाशब्दस्य प्राणि-बधे रूढ़त्वात्, अहिंसाशब्दस्य च तद्विपरीतार्थत्वात्।

अपि च शास्त्रिमहोदयेन मन्निबन्ध-सन्दूषणाभिप्रायेण यदुल्लिखितं,—

"योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया।
स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित् सुखमेधते॥"

इति मनुवचनं, तत् किं न स्वमतेऽपि प्रतिकूलम्? अस्मादृशवत् तेषामपि वृक्षतृणलतादीनां छेदनभोजनादिना प्राणिहिंसाया अनिस्तारात्। जलपानादिद्वारा संख्यातीतसूक्ष्मजीवदेहभक्षणाच्च। दृश्यन्ते चाणुवीक्षणयन्त्रसाहाय्येन जलमध्ये संख्यातीताः सूक्ष्मा जीवदेहाः।

अस्माकं या वैधहिंसा हिंसात्वेनाभिमता जैनपत्रिका सम्पादकमहोदयेन, सा तु अहिंसैव, हव्यकव्याद्यर्थं जीवबधस्य शास्त्रानुमोदितत्वात्। तथा च मनुः—

"या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ॥"

स्मृत्यन्तरञ्च—

"विधिपूर्वा तु या हिंसा सा त्वहिंसा प्रकीर्त्तिता ॥" इति ।

अवैधहिंसायान्तु कदापि नास्माकं सम्मतिरिति विजानन्तु सम्पादक-शास्त्रि-महोदयाः। तथा च पूर्वनिबन्धे मया लिखितं "कामतोऽवैध-निषिद्धमत्स्याशनेन दोषस्तु सुतरामेव", सम्पादक-शास्त्रि-महोदयानां शाकभक्षणादावपि जीवहिंसायाः क उपायः ? इति गतो जीवधारित्व-पक्षः।

मनुष्यत्वादिपक्षमवलम्ब्य शास्त्रिमहोदयेन यत् प्रलपितं तदिदानीमालोच्यते,—

मनुष्याहारपक्षं पक्षीकृत्य यदाख्यातं शास्त्रिमहोदयेन "यो हि तीक्ष्णदंष्ट्रो जिह्वाग्रभागेण पानीयं पिबति यश्च क्रूरस्वभावस्तस्यैव मांसमशनीय"मिति। तत्र पृच्छामि, एतादृगुद्भट-सिद्धान्तः शास्त्रि-महोदयेन कस्मिन् शास्त्रे उपलब्धः ? अपि च मनुष्यत्वपक्षमवलम्ब्य "ये तु मत्स्यमांसादिकमश्नन्ति ते तु मनुष्यपदवाच्या एव भवितुं नार्हन्ति, परन्तु राक्षसा वा नराधमा वा" इति यत् प्रलपितं तत्र इदमस्माभिर्वक्तव्यम्, किं शास्त्रिमहोदयस्य मतेन य एव मांसं खादन्ति त एव तीक्ष्णदंष्ट्रादिविशेषणवाच्याः मनुष्यपदवाच्यबहिर्भूताः ?, हन्त तर्हि "सर्वं हिंस्रमयं जगत्"।

वयन्तु महाभारतादीतिहाससमालोचनया, यशःप्रभा-समुद्भासित-सप्तविष्टपानां मूर्त्तधर्म्मस्वरूपाणां साक्षात् करुणारसजलनिधीनां, ब्रह्मण्यदाक्षिण्यप्रमुख-वरेण्य-गुणगणैक-पात्राणां पुण्य-प्रभावेण सशरीरं स्वर्गं गतानां पुण्यश्लोकधर्म्मावतारधर्म्मात्मजमहाराज-युधिष्ठिरादीनामपि मांसभक्षणमालोकयामः, तथा च महाभारते वनपर्व्वणि ५० तमाध्याये वैशम्पायनं प्रति जनमेजयस्य—"किमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुत्तमम्" इति प्रश्ने—

"वानेयञ्च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन् पुरुषर्षभाः ॥ इत्युक्तेरतः ।

अपि च निखिल-भूभारहरणकारण-कलित-कलेवराणां दलित-सकल-नरक-बलानां साक्षात् करुणामय-विग्रहाणां स्मरणनिवारित-मानवकृत-दुरितनिवहानां दुष्पार-भवपारावार-सन्तारणैककर्णधाराणां विश्ववन्द्य-वृन्दारक-वृन्दवन्दित-चरणारविन्दानां श्रीमत्-परमेश्वर-भगवत्कृष्णचन्द्रादीनामपि यादवसहितानां मांसादिभोजनं हरिवंशे. महाभारते विष्णुपर्वणि ८८ तमाध्याये समासादयामः । तथाच—

अन्नानि वीरा बुभुजुः प्रतीता मांसानि पक्वानि फलाम्लकानि ।
मैरेय-माध्वीक-सुरासवांस्ते सूदोपनीतांश्च पपुः प्रियाभिः ॥

अन्यच्च च—

यजनान्ते तदन्नञ्च तत्पयो दधि चोत्तमम् ।
मांसञ्च मायया कृष्णो गिरिर्भूत्वा समश्नुते ॥ इत्यादिभ्यः ।

किञ्च—नाममात्रस्मरणजनितागणितमहापातकादिपापविरामस्य रामस्यापि राजसूयाश्वमेधप्रमुखमखानुष्ठानं मांसभक्षणञ्च अवेक्षामहे वयं रामायणादौ ।

भट्टावपि—"बुभुजे देवसात् कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान्" इति दृश्यते । उत्तररामचरितादावपि रघुकुलगुरोर्वशिष्ठस्य मधुपर्के मांसाशनमासाद्यते ।

किं नाम जैनपण्डितप्रकाण्ड-शास्त्रिमहोदयसविधे मांसाशिन एते युधिष्ठिरादयः पण्डिताग्रगण्या जगच्छरण्यवरेण्य-गुणग्राम-मण्डिताः करुणाशौण्ड-प्रवीणा महापुरुषप्रकाण्डा अपि मानवधर्म-विरहिताः ? स्वकरकमलकलितललितलेखनीगलिततीक्ष्णदंष्ट्रादि-विशेषणविशेषविशिष्टाः प्राणिविशेषाः ? मनुष्यपदवीबहिर्भूता राक्षसाः ? नराधमा वा ? येन मांसभक्षणमात्रेणैव तत्तद्विशेषणपात्रतां नीता मानवाः ?

हो हो भोः, यदि नाम जैनपण्डितमहोदयमतेन विशिष्टमनुष्य-धुरन्धरा अपि युधिष्ठिरादयो मांसभोजनान्मनुष्यपदवाच्या भवितुं नार्हन्ति, तर्हि का कथा मादृशानाम् ? शास्त्रिमहोदया इव मनुष्य-पदवाच्यतामासादयितुं नाभिलषामो वयमिति गतो मनुष्यत्वादि पक्षाक्षेपः ।

इदानीं शास्त्रदृष्टिपक्ष आलोच्यते—शास्त्रदृष्ट्या ब्राह्मणादीनां वैध-मत्स्य-मांसभोजनविधिरस्माभिरासाद्यते । तथा च मनुस्मृतौ पञ्चमाध्याये—

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामपि चात्यये ॥
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

अत्र प्राणशब्देन जीवो बोध्यः, प्राणितीति प्राणो जीवः इति टीकाकृद्व्याख्यानात् ।

नात्ता दूष्यत्यदन्नद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दूष्यति ॥

अवैधमांसभक्षणे निषेधोऽपि दृश्यते यथा—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
दग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वो ह मारणम् ।
वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥

तथा श्रुतिस्मृतिषु यज्ञाद्यर्थं पशुहिंसनस्य प्रशंसापि दृश्यते । तथा च श्रुतिः—

पशुर्वै नीयमानः स मृत्युं प्राप्सत् स देवान्नान्वकामयतैतुम् ।
तं देवा आब्रुवन् एहि स्वर्गं त्वा वै लोकं गमयिष्यामः ॥
न वा उ एतन्म्रियसे तरिष्यसि देवाद्वत् ।
एहि पथिभिः स्वर्गिभिः ।

मनुरप्याह--

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥
ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्य्यञ्चः पक्षिणश्च ये ।
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितीः पुनः ॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥
एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद् द्विजः ।
आत्मानञ्च पशुञ्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥
या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥ इति ।

महाभारते चानुशासनपर्वणि—

प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
अल्पदोषमिहाख्यातं विपरीते तु लिप्यते ॥ इति ।

भागवते एकादशस्कन्धे च—

तथा पशोरालभनं न हिंसा । इति ।

अत एतेभ्यो वचनेभ्यो वैधो हिंसा न हिंसा, ततश्च न दोषावहा इति प्राप्यते । महाभारते शान्तिपर्वणि ३६श-तमाध्याये युधिष्ठिरस्य भक्ष्याभक्ष्यप्रश्ने—

"अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शल्कैर्ये वै विवर्जिताः ।"

इत्यादि भीष्मवचनेन सशल्का मत्स्या ब्राह्मणैर्भक्ष्या इति स्पष्टं प्रतीयते ।

विष्णुसूत्रे च विष्णुनैवेद्यमधिकृत्योक्तं—नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे,

भक्ष्येष्वजामहिषीक्षीरं वर्जयेत् पञ्चनख-मत्स्य-वराहमांसानि च। इति।

अत्र भक्ष्येषु मत्स्यस्य विष्णुनैवेद्यार्थं वर्जनदर्शनात् मत्स्या भक्ष्या इति प्राप्तम्। अन्यथा नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे इत्युक्त्यैव गतार्थत्वात् किं विशिष्टभक्ष्येषु परिगणय्य वर्जनेनेति।

मत्स्यादेः प्रत्याख्याननिषेधश्च दृश्यते, तथा च याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येया न वारि च॥

मनुस्मृतौ च—

शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् आपः पुष्पं मणिं दधि।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्॥

'न निर्णुदेत्' न प्रत्याचक्षीत इत्यर्थः।

मत्स्यमांसादिना श्राद्धकरणे तु पितॄणां तृप्तिविशेषः स्मर्य्यते, तथा च महाभारतेऽनुशासनपर्वणि—

द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य च।
त्रीन् मासानाविकेनाहुश्चतुर्मासाञ्छशेन ह।
आजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप॥ (क्रमशः)

लीलाकैवल्यम्

[निबन्धकः—श्रीप्रबोधेन्दुनाथ-ठाकुरः बि. ए.]

परिहर सति! वञ्चितपति-पञ्चित-गुरुगञ्जं
रसय रसय विषमविषय-विकल-हृदयकञ्जम्।
साधय वरसज्जां परिहर गुरुलज्जां
चञ्चलमतिरेति झटिति हरिरधिरतिकुञ्जं
भीरु! दरय गृहपतिभयमनुभव रसपुञ्जम्॥

रसमय-रसपात्रि ! मधुरमिलनरात्रि-
रुदयति रतिरङ्गविरतिमङ्ग जहिहि तूर्णं
सुदति ! हृदयभावनिचयमाशु रचय पूर्णम् ॥

स्वपिति सकलपल्ली हसति मधुरमल्ली
ननु दिशि दिशि शारद-शशिकान्त-किरणकान्ती
राजति जितसरसिजमुखि ! दृश्यस इव यान्ती ॥

नीलनलिननयने ! कथय किमसि भवने
पशुप-युवति ! पूरय रतिरङ्गिणमनु कामं
कलमपनय ननु मणिमय-नूपुरमतिवामम् ॥

शारदशशिभासा रजनिरमलहासा
यास्यसि कथमभिसृतिपथमाशु रचय वेशं
ननु निशमय वपुषि शमय निपुणमसितलेशम् ॥

विरचय निजगात्रं मलयज-रसपात्रं
गञ्जित-गलिताञ्जनगिरि-गर्वं चिकुरपाशं
नय रसवति ! कुसुमविततिभातिषु लघु नाशम् ॥

मरकतमणिहारं वहसि किमतिभारं
हृदयजमधिवासय यदि सितसरसिजदाम
वर्त्मनि शिवमस्तु क इव वेत्तु तदिह नाम ॥

नीलवसनमधुना दर्शितमयि विधुना
परिहर परसंशयकरमाहर सित-सिचयं
गुणवति ! नय विनयमदयकलुषवचननिचयम् ॥

वेणुरणति दूरं जनयति रसपूरं
वारिजमुखि ! भावय सुखि मधुसुरहरचित्तं
चल कुलवति ! वल्लवपतिरिच्छति सह नृत्यम् ॥

कवलय कुलभीतिं सवलय रसरीतिं

वितनु सुतनु ! नागरमनु नूतननटरङ्ग
रङ्गिणि ! रससङ्गिनि तव घटय सघनमङ्गम् ॥
कृत-कल-करताला निखिल-पशुप-वाला
नाटय नट नवनटवर एष नटति साकं
विश्ववलय ! पश्य कलय परमसुकृतिपाकम् ॥
मनसिजमदहारी रासरसविहारी
नृत्यति कति तरलितमतिरनु नृत्यति राधा
पश्य भुवन ! नश्यतु तव जनन-मरण-बाधा ॥

परिषत्प्रशस्तिः

[निबन्धकः—श्रीसुरेन्द्रनाथविद्यारत्नः एम्. ए]

यत्र प्रसन्नगम्भीरा भावाबन्धरसोज्ज्वला ।
गैर्व्वाणी सेव्यते वाणी संसत् सा कस्य न प्रिया ॥
गीष्पतिं पशुपतिं सभापतिं प्राप्य हृष्टहृदयो दिवस्पतिः ।
तद्वियोगविधुरोऽपि मन्यते तां सभां स्थितिमतीं स्थिरायतिम् ॥
तर्काचार्य्या विविधविबुधाः कोविदश्रेष्ठसभ्या
यत्रादित्याः स्फुरितधिषणातेजसो दुर्निरीक्षाः ।
कालीदुर्गाचरणरजसा नीरजीकारितान्त-
स्तत्त्वाः सा स्याद् दनुतनुज-भी-ग्रस्तधैर्य्याकुला किम् ॥
इयमिष्टफलाय कल्पतां नटविज्ञानकलासुमञ्जरी ।
नव "पत्र" सुचारुवल्लरी प्रतिभापुष्पविलासहासिनी ॥

ग्रन्थ-निकषः

[निबन्धकः—श्रीचिन्ताहरणचक्रवर्त्ति-काव्यतीर्थः एम्. ए.]

A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Mss. in the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Library, Tanjore, by P. P. S. Sastri, B. A. (Oxon.), M. A. (Madras), M. R. A. S.

ताञ्जोरस्थितप्रसिद्धग्रन्थागारस्य प्रस्तूयमानविशालसूचिपुस्तकस्य त्रयोविंशतिखण्डात्मकस्याद्य यावत् प्रकाशं नीतं खण्डत्रितयमुपलब्धमस्माभिः। ग्रन्थागारस्यैतस्य सविस्तारसूचिनिर्माणप्रयत्नोऽयं सर्वथाऽस्माभिरनुमोद्यते आशास्यते च निर्बाधमेतत् कृत्यं तूर्णतया सफलतामुपगतं संस्कृतसाहित्येतिवृत्तमालोचयतां महान्तमुपकारमुपजनयेदिति।

सूचि-ग्रन्थादौ ग्रन्थागारस्येतिहासं समासतो वर्णयता सम्पादकेन श्रीमता शास्त्रिमहोदयेन सर्वथा साधु समनुष्ठितम्। वर्षाणां शतचतुष्टयं यावत् क्रमेण वृद्धिं भजतोऽस्य ग्रन्थागारस्य विवरणप्रकटनेन न जानीमः कियन्तो वा नवीननवीना ग्रन्थविशेषा विलुप्तत्वेन प्रतीयमानाः सामाजिकानामतितरां तृप्तिमुपजनयेयुः।

तृतीयखण्डप्रारम्भे प्रस्तूयमानग्रन्थस्य विवरणमुपन्यस्तम्। तत्र प्रतिखण्डं विषया निरूपिताः। एवञ्च सप्तदशखण्डे दर्शनग्रन्थविवरणात्मके शैव-शाक्त-गाणपत-दर्शनग्रन्थानां विवरणमुपनिबध्येत। ऊनविंशे च खण्डे शैवाद्यागमग्रन्थाः, एकविंशे च शैवादिमन्त्रशास्त्रग्रन्थाः विवृियेयुरिति निर्णीतम्। परं सम्भवति आगमशास्त्रे एव शैवादिदर्शनानां मन्त्रशास्त्राणां च सम्यगन्तर्भावे तेषां पृथगुपन्यासस्य च प्रयोजनं न सर्वथोपलभ्यतेऽस्माभिः। विषयेऽत्र सम्पादकमहोदयस्य दृष्टिराकृष्यते।

अपरञ्च किमपि वक्तव्यमस्ति ग्रन्थस्यास्य उपयोगातिरिक्तं द्रष्टु-मीहमानानाम् अस्माकम्। तथा च क्रतोग्रखण्डान्ते विन्यस्तायां ग्रन्थनामसूचौ यदि Catalogus Catalogorum ग्रन्थे Aufrecht महोदयैरनुल्लिखितानां ग्रन्थानां नामपार्श्वे चिह्नं किमपि प्रदीयेत तथा प्राचीनतरा अन्यथा वा उपयोगमावहन्तो ग्रन्था सूच्यामेतस्यां चिह्नविशेषैरङ्किताः स्युस्तदा ग्रन्थमालोचयतां विशेषतः सौकर्य्यं स्यादिति विषयोऽयं सर्वथा विचारमर्हति सम्पादकमहाभागानाम्। एतदप्यत्र वक्तव्यम् यथा बडोदाप्रकाशितसूच्यामेवैवंविधालोचनसौकर्य्य-मुपलभामहे नान्यत्र कुत्रापि। एवं क्रते उपयोगवतोऽस्य ग्रन्थस्योप-योगो वर्द्धततरामिति निःसंशयं वच इति शम्।

संस्कृत-साहित्य-परिषच्छात्रसमितेः
प्रथमवर्षीय-कार्य्यविवरणम्

[निबन्धकः—श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य्यः बि. ए.]

महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम्।
यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञानात्मने नमः॥

पञ्चविंशदुत्तरत्रयोदशशततमवङ्गीयाब्दे शुभसौरभाद्रपदे परिष-च्छात्राणां श्रीमतां ज्ञानदाचरणशर्मभट्टाचार्य्याणामुत्साहेन नाम मात्रावसितायाः संस्कृतसाहित्यपरिषच्छात्रसमितेः पुनः प्रतिष्ठापनं सञ्जातम्। शाखाविशेषः खल्वियं परिषच्छात्रसमितिः संस्कृत-साहित्य-परिषदः। दश सदस्यान् समादाय प्रतिष्ठितेयमासीत् समितिः। अनाड़म्बरोपक्रमायां सकलच्छात्रजनहितैषिण्यामस्यां समित्यां सम्प्रति प्रायेण पञ्चाशत्संख्यकसदस्या विद्यन्ते।

आर्य्यगौरववाहिन्याः सुरसरस्वत्याः प्रचारेण समुन्नतिसम्पादन-न्तावदस्याः समितेर्मुख्यं लक्ष्यस्थानम्। परिषदा सह लक्ष्यैक्येऽपि

किं तावदनया छात्त्रसमित्या प्रयोजनमिति चेदत्रोच्यते। वयोवृद्धानां विदुषां समवाये सुकुमारमतीनां जड़धियां छात्त्राणां वाणी न सम्यक् स्फुरति इति कृत्वा येन ते स्वच्छन्दं संस्कृतमालोचयितुं पारयेयुस्तदर्थमेव प्रतिष्ठितेयं समितिः। स्वानुष्ठितायां समानवयोविद्यप्रायायां संसदि छात्त्राणां स्वाभिप्रायप्रकाशप्रयत्नो यथा सफलतां गाहते तथा भवति नो विद्वज्जनसमागमे। अधोऽस्याः समितेर्नियमावली दीयते—

१। परिषद्विद्यालयस्य सर्वे विद्यार्थिनो नियमेनास्याः समितेः-सभ्यपदं गृह्णीयुः। २। विभिन्नविद्यालयाध्यापकैः स्वीयविद्यार्थितया विज्ञापितास्छात्त्रा अप्यस्याः समितेः सभ्यपदमर्हेयुः। ३। समितेरस्याः सभ्यपदग्रहणे किमपि शुल्कं नापेच्येत। ४। समितेरस्या अधिवेशने निबन्धा व्याख्यानानि पारस्परिकसंवादाश्च संस्कृतवाचमेवोपजीवेयुः। ५। एतस्याः सम्बन्धिनो निबन्धादयः सर्वे एव विशेषतो विद्यार्थिनामुपकारमनुरुध्येरन्।

प्रतिमासं समितेरस्याः साधारणाधिवेशनं भवति तत्र छात्त्रैः संस्कृतभाषया निबन्धा विरच्यन्ते पठ्यन्ते समालोच्यन्ते च। एवं प्रबन्धसमालोचनाविरचनादिना नूनं विवर्धिततरां तेषां संस्कृतेषु ज्ञानम्। मासिकसभासु रघुवंशीयानां कुमारसम्भवस्थितानां रामायणमहाभारतगतानामन्येषामपि सुकविभाषितानां श्लोकानामावृत्तिर्भवति। प्रचलति च कदाचित्तासु सभासु श्लोकविवादो यः किल अति हि नाम पुरातनः। एकेन समुच्चारितस्य श्लोकस्यान्त्यं व्यञ्जनं समादायान्येन तद्व्यञ्जनादिश्लोकोच्चारणं श्लोकविवादो नाम। आलोच्यवर्षे द्वादशसंख्यकानि अधिवेशनानि जातानि। अधस्तादुल्लिख्यमाना निबन्धा अधःसमुल्लिख्यमानैश्छात्त्रैर्विरचिता वाचिताश्च। सुष्ठु समालोचिताश्च सदस्यैस्ते ते निबन्धाः।

	प्रबन्धाः	रचयितारः
प्रथमाधिवेशने	छात्त्रसमितेः प्रयोजनम्	श्रीविष्णुपदभट्टाचार्य्यः
द्वितीयाधिवेशने	श्लोकविवादः	श्रीरामकृष्णचक्रवर्त्ती, एम्. ए.

तृतीयाधिवेशने	युधिष्ठिरः स्वार्थपरो न वा	श्रीज्ञानदाचरणभट्टाचार्य्यः
	छात्राणां कर्त्तव्यम्	श्रीबङ्किमचन्द्र दासः, वि. ए.
चतुर्थाधिवेशने	उत्तररामचरिते शाकुन्तले च स्त्रीशिक्षाया निदर्शनम्	श्रीअमरेन्द्रनाथमजुमदारः, वि. ए.
पञ्चमाधिवेशने	भवभूतिकालिदासयोः प्रकृतिवर्णनम्	श्रीहरेन्द्रकुमारगङ्गोपाध्यायः
षष्ठाधिवेशने	कादम्बरीमहाश्वेते	श्रीअनादिनाथभट्टाचार्य्यः, वि. ए.
सप्तमाधिवेशने	वाणशैली	श्रीगौरीनाथभट्टाचार्य्यः
अष्टमाधिवेशने	शिक्षा	श्रीकालीपदभट्टाचार्य्यः
नवमाधिवेशने	माघः	श्रीहरेन्द्रकुमारगङ्गोपाध्यायः
दशमाधिवेशने	युधिष्ठिरचरितम्	श्रीबङ्किमचन्द्रव्याकरणतीर्थः
एकादशाधिवेशने	शिष्टाचारः	श्रीमहेन्द्रलाल साहा, वि. ए.
द्वादशाधिवेशने	माघकाव्यम्	श्रीहेमचन्द्रभट्टाचार्य्यः

अस्याः समितेः कश्चिदभिनयविभागोऽप्यस्ति। आलोच्यवर्षे समितिसदस्यैः परिषदाचार्य्याणां तत्रभवतां श्रीमत्कालीपदतर्काचार्य्याणां स्यमन्तकोद्धारः, भास्करकविकृतम् उन्मत्तराघवं (रूपकमिदमनभिनीतपूर्वम्) भासकृतं दूतघटोत्कचञ्चेति त्रीणि रूपकाणि निपुणमभिनीतानि। स्यमन्तकोद्धारे दारकभूमिकां समाश्रित्य रङ्गं प्रविष्टस्य श्रीमतो मधुसूदनचक्रवर्तिनः अभिनयचातुर्य्यचोरितचित्तैः माननीयसंस्कृतसाहित्यपरिषत्सम्पादकैः श्रीमदमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्रि (एम्.ए.पि. एच्. डि,) महोदयैः प्रीत्या तस्मै रौप्यपदकमेकं प्रदत्तम्।

छात्राणां सम्मिलितश्रम एव केवलं छात्रहितैषिणीं समितिमिमां सफलकामां विधातुं प्रभवतीति कृत्वा तेषां समवेतसहानुभूतिं सानुनयं प्रार्थयामहे। मन्यामहे विवर्धयिष्यन्ति ते तेषां स्वकीयामिमां समितिमित्यलं पल्लवितेन।

परिषच्छात्रसमितिः

वार्षिक-महोत्सव-विवरणम्—व्यतीत-सौराश्विनमासस्य चतुर्दशमिते सोमवासरे सायं सार्द्धषष्ठहोरायां परिषच्छात्रसमितेः प्रथमवार्षिकमहोत्सवो महता समाडम्बरेण समाहितः समभवत्। तत्र समवेतानामुपरिष्टान्निवेदितनामानो महात्मानो विशेषेणो-ल्लेख्यतामवगाहन्ते,—महामहोपाध्याय-भागवतकुमारशास्त्री एम्.ए.पि. एइच्. डि, आदित्यनाथमुखोपाध्यायः एम्. ए. पि. एइच्. डि, सुनीति-कुमारचट्टोपाध्यायः एम्. ए. डि. लिट्, किरणचन्द्रदत्तः, चितीशचन्द्र-चट्टोपाध्याय (एम्. ए) प्रभृतयश्च। तत्रादौ वाणीवन्दनमिषेण श्रीमता सनत्कुमारचट्टोपाध्यायेनताललयसहकृतं किञ्चिद् गेयपदं गायता सभ्यानां मानसमुत्सुकमकारि। ततश्च तत्रभवता भागवतकुमार-शास्त्रिणा सभापतित्वे वृतास्तत्रभवन्त उपेन्द्रनाथघोषाल(एम्. ए. पि. एइच्, डि.) महोदयाः। एते महोदयाः कलिकाता-विश्वविद्यालये तथा कलिकाता-प्रेसिडेन्सिमहाविद्यालये च इतिहासाध्यापकतायां लब्धख्यातयो विद्वत्समाजेषु प्रख्यातिमापन्नाः। वृतेषु सभापतिषु समितेरन्यतरसम्पादकेन श्रीमता विष्णुपदभट्टाचार्य्येण पठितमासीत् वार्षिककार्य्यविवरणम्। अनेके विद्वांसः समयोपयोगिनं वाग्विस्तरं प्रस्तूय समन्वरञ्जयन्नञ्जसैव सभाजनानां मनांसि। सभापतयो भाग-वतकुमारशास्त्रिणश्च छात्रसमितेरधिवेशने विशिष्ट-प्रबन्धरचयित्रे छात्राय रौप्यपदकद्वयमङ्गीकृतवन्तः। अवसाने च छात्रैः स्वयमेव संक्षिप्य नवीनतयैव संस्कृतं मृच्छकटिकं नाम रूपकं प्रयुक्तम्, यस्य दर्शनेन समागताः सर्वं एवापामराः परां प्रीतिमाविरकार्षुः। गभीरतामधिगतायां रजन्यां सञ्जातायाञ्च रूपकाभिनयविरतौ, सभ्या-स्तद्गतचित्ता एव गृहं प्रति प्रतिनिवृत्ताः। इति शम्।

संस्कृतपत्रिका-विमर्शनम्

उद्यानपत्रिका—मद्रदेशस्थ-ताञ्जोरान्तर्गत-तिरुवदिप्रान्तात् प्रकाशिता। अनया सञ्चिकया अस्याः पत्रिकाया द्वितीयं वर्षं पूर्णं समभवदिति विदाङ्कुर्वन्तु प्रियपाठकाः। अस्या वार्षिकं मूल्यमतीव स्वल्पमेकं रूप्यकमतः कागदादिकं मुद्रणादिकं वा नातीव रमणीयम्। अत्र न केवलं 'विधिपरिच्छेदो' 'मेघसन्देशो' वा वर्त्तते परं 'देशभाषाध्यापकाः' 'अप्रशान्ति'रित्यादयोऽपि। 'देशभाषाध्यापकाः' इति निबन्धस्तु समीचीनतयैवोपन्यस्तः। भाषाद्वये लब्धप्रज्ञानां खलु भाषान्तरीकरणं शक्यं स्यात्, न केवलं देशभाषाप्रवीणानां न वा केवलम् आङ्गलभाषाविरुदभाजामिति तु अस्माकमपि मतम्। 'अप्रशान्ति'रिति निबन्धे तु सेप्टेम्बर-षष्ठदिनस्य हिन्दुपत्रिकायां लोकस्याप्रशान्तिमधिकृत्य क्वचित् केनचित् कृतस्योपन्यासस्यावेदनं प्रदत्तं समर्थितञ्च। आवेदनञ्चेदम्—"अप्रज्ञः, आत्मप्रज्ञः, ब्रह्मप्रज्ञ इति जीवस्य त्रयः प्रकाराः। स्थावरलोकोऽप्रज्ञः। पशव आत्मप्रज्ञाः। मनुष्यैस्तु ब्रह्मप्रज्ञैर्भवितव्यम्। य इमं प्रज्ञाविशेषमन्तरा वर्त्तते स आत्मनो जन्म तिर्य्यक्सदृशं कुर्वन् पशुप्रकृतितां दर्शयति। यदा मनुष्यो भगवतः सम्बन्धात् प्राच्यवत तदा लोकेऽप्रशान्तिः प्रावर्त्तत। सर्वे कर्मोपजीविनां क्लेशाः, जातिकुलावान्तरकलहाः, सर्वविधाश्चान्ये मतिभेदा मनुष्याणां भगवत्संसेवनविरहादेवोत्पन्ना भवन्ति।" वयमप्यत्रानेनैव 'अप्रशान्ति'रितिशीर्षकनिबन्धकारेण सह वदामः 'को नामास्मादुपन्यासकात् बुद्धिमत्तरं भाषेत ?'

साहित्यसुधा—पाटलीपुत्रान्तर्गत-राघवपुरात् प्रकाशमापन्ना। एकहायने वयसि वर्त्तमाना पद्यमयी देशभाषान्विता च।

'क्रमागतो वनितावियोग'स्त्वतीव करुणरसात्मकः सहृदयमनांसि द्रावयतीत्यत्र नास्ति सन्देहविन्दुरस्माकम्।

The Sanskrit College Magazine—पत्रिकायामस्यां त्रयो विभागा वर्त्तन्ते—संस्कृताङ्गल-वाङ्गलभेदेन। आङ्गलवाङ्गलयोरस्माकमनपेक्षा। संस्कृतांशस्य मुद्रणादिकं नासाधु। निबन्धाश्च भाषाचातुर्य्येण विषयगौरवेण चास्मानानन्दयति इति न। परमस्याः प्रतिवर्षं सकृदाविर्भाव इति न वयं तथा सन्तोष-विशेषमनुभवामः, न वा संस्कृतविभागीयच्छात्राणामत्र सहयोगिता नास्तीत्यप्यस्मान् सन्तोषयति। यदुक्तमस्यां सम्पादकीये, "सामयिकं किमपी"ति निबन्धे, प्रवीणेनाध्यापकवर्य्येण—'कृत-भवितव्यता-देवता नतिभिर्य्या शक्तिक्षयं परिहरद्भिः श्रीहरिपाद-पद्मसमर्पितफलैः सर्वथा विरोधो हातव्य' इति। अस्य सारवत्तां विचारयन्तु भवन्तः साध्वसाधुविचारनिपुणाः प्रियपाठकाः।

रसमञ्जरी

[निबन्धकः—श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए]

छात्रप्रतिभा—शिरोमणिर्विस्मयाकुलः क्षणं विचिन्त्य पुनरप्याह—माधव, सर्व्वज्ञो भवानिति मे प्रतिभाति। उच्यतामिदानीं को नाम कालिदासः, कीदृशं वा तस्य पाण्डित्यमिति। माधवेन तु नासिका-विकुञ्चनपुरःसरमुक्तं—नितरां संस्कृतानभिज्ञो देवानां प्रियः खलु कालिदासो यो मेघदूतस्य कर्त्ता। स खलु मूर्खो मेघदूतस्य प्रथम एव श्लोके विशेष्यविशेषणयोः समलिङ्गतामप्यजानन् 'कश्चित् कान्ता' इति प्रयुक्तवान्। धिक् तं वालिशाधमम्।

* * * * * *

शिरोमणिना विस्मितेनैवोक्तं—माधव, सर्वशास्त्रज्ञस्यापि ते व्याकरण एव समधिका व्युत्पत्तिरिति प्रतिभाति। उच्यतां तावदपवर्गे तृतीयेति पाणिनिसूत्रस्य को वा समीचीनो नवीनोऽर्थस्तव प्रतिभासमुद्भूत इति। माधवेन सदर्पमेवोक्तं—तृतीया प्रकृतिर्नपुंसकः। तेनैव अपवर्गे—मोक्षे प्रयतितव्यम्। मिथुनधर्मे अशक्तत्वात्। स्त्रीपुंसलक्षणा व्यक्तिर्मैथुने शक्तत्वात् न मोक्षेऽधिकारिणो। नपुंसकानामेवापवर्गेऽधिकारः। स्त्रीणां पुंसाञ्च भोग एवाधिकारो नत्वपवर्गे इत्येव 'अपवर्गे तृतीयेति' सूत्रे भगवतः पाणिनेरभिप्राय इति।

* * * * * *

शिरोमणिर्विस्मयसागरमग्न इव पुनरप्यवदत् माधव, महीयसी खलु ते नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिरिदानीं ज्ञातुमिच्छामि नीतिशास्त्रे ते कीदृशं पाण्डित्यं जातमिति। श्रुत्वैतन्माधवो विहस्याह—यद्येवं तर्हि आगम्यतां मयैव सार्द्धम्। शिरोमणिरपि तूष्णीमेवानुससार गच्छन्तं तं माधवम्। अथ गच्छतोस्तयोः पथि काचित् षोड़शी सद्यः स्नाता आर्द्रसुचिक्कणवसना रूपलावण्यवती जलकलसमुद्वहन्ती गृहं प्रतिगच्छन्ती चावलोकिता। दृष्ट्वैव तां यवीयान् माधवस्तस्या वस्त्राञ्चलमाकृष्य विहस्याह भवति कस्य त्वम् ? अथवा यस्य कस्य वा, आरोपय मामुत्सङ्गे यतस्तत्र ममैवाधिकार इति बलादुत्सङ्गमाश्रयितुं प्रवृत्ते तस्मिन्, शिरोमणिना अन्यैश्च पथिकैर्निवारितः प्रवृत्तश्चायं सदर्पमाह माधवः—किं न ज्ञायते भवद्भिर्नीतिकारवचनं "मातृवत् परदारेष्विति" ? मातेयं मे षोड़शी। मातृक्रोडे कस्याधिकार इत्यपि भवद्भिर्न ज्ञायत इति अनैतिका एव भवन्त इति मन्यामहे।

* * * * * *

—००—

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्था: *

		मूल्यम्			
२।	कालीतत्त्वम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥৴०)	सदस्यानाम्	॥०)
३।	शङ्करीसङ्गीतम्	,,	।৴०)	,,	।৴०)
४।	मुक्तिवाद:—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचित:, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहित:	,,	२)	,,	१॥०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	›।०	,,	›
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	।०)	,,	।৴०
८।	कारकोल्लास:—भरत-मल्लिककृत:, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूप:		৴०)	,,	৴०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता		॥०)	,,	॥৴०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।৴०	,,	৴०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थ:	,,	१।०)	,,	१)
१२।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।৴०	,	৴०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥०)	,,	॥৴०)
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्)	साधारणानाम्		सदस्यानाम्	
	श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,,	१।०)	,,	१)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	,,	१॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णो रथयात्रादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्		।›)	,,	৸०
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२।०	,,	२)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थ:		१।०	,,	१)

---

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समञ्जसा—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

२। रामायणम्—वाल्मीकि-विरचितम्।

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
38, Vidyasagar Street, Calcutta.

१८५१ शकीये अग्रहायणे | १२श-वर्षस्य ८म-संख्या
December, 1929.] | [Vol. XII, No. 8.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यः

सह-सम्पादकौ—

श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए.

श्रीउपेन्द्रमोहन-साङ्ख्यतीर्थश्च

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता ।

वार्षिकमूल्यम्—३) रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্র কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটা চিত্ত প্রফুল্ল থাকে ; কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধা মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করে, প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজ হইতে সামান্য গৃহস্থ গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য—প্রতিশিশি একটাকা, ডাকব্যয়—সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকারক

সঞ্জীবন রসায়ন

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম, উৎসাহ, স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে "সঞ্জীবন, রসায়ন" অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহা দ্বারা বমন, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেট ফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণের জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নে"র ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲ টাকা, মাশুলাদি ৷৵৹ আনা।

পরিবর্দ্ধিত **সচিত্র কবিরাজি শিক্ষা** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও এই কখানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ীপরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি প্রস্তুত-বিধি, বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা এবং দ্বিতীয়খণ্ডে মহর্ষিদের গৌরবস্বরূপ—"সুশ্রুত-সংহিতা" এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥৹ টাকা, ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸৹ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

১৮ ও ১৯ নং লোয়ার চিৎপুর রোড, কলিকাতা।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

November 1929.	१८५१ शकीये अग्रहायणे १२श-वर्षस्य ८म-संख्या	Vol. XII. No 7.

द्रविण-महिमा

[निबन्धकः—श्रीलक्ष्मीनारायण-द्विवेदी]

परिभ्रान्तो देशानगणिततुषारातपजलैः
श्रमैस्त्यक्ताहारावमतसुखनिद्रं विधिशतैः ।
उपार्ज्य द्रव्याणि त्वमसि मणिमालावलयिता
यदर्थं तत्कान्ते वितर मम हे मानमहिते ॥ १

मानमिच्छसि चेत्कान्त मा न त्वं धनसञ्जयः ।
मानजुष्टो नरो लोके मानजुष्टो न जायते ॥ २

अयि रा इति नूनमङ्ग तं त्वयि मुष्टौ सति पादयोर्जनः ।
निपतत्यथ निस्वदागति विगतिं हन्त्यनुकुक्कुरं परः ॥ ३

धनेन हीनं पुरुषं महान्तं गुणाकरं तूलसमं धुनन्ति ।
धनेन युक्तं व्यसनानुषक्तं दोषाकरं चन्द्र इति श्रयन्ति ॥ ४

धनेन हीनस्य गुणा जनस्य जृम्भन्ति पङ्कस्थ-मणस्य यद्वत् ।
गलग्रहाथो अपरस्य वा स्युर्निपातनोत्पातकृते तया स्युः ॥ ५

यातोऽहं धनिकानां भवनमवाप्तुं धनं किञ्चित् ।
हन्त मया न ज्ञातं पश्चाल्लग्ना समासिद्धिः ॥ ६

त्वत्सन्निधौ देवि पदं सरोजायते विना त्वाञ्च खुरायते च ।
त्वया वने नन्दनगर्भलीला त्वामन्तरा चैत्ररथः श्मशानम् ॥ ७

धन्यासि प्रचुरव्ययाल्पनिचये ! निर्व्यापितान्याननेे !
क्षुत्तृड्व्याधिसरोरुहाधिवसते ! निर्मुक्तमानांशुके ।
स्वान्तक्षीणनिजास्यगोमुमनसः क्षीणास्थसन्दर्शना-
व्यग्रे ! देवि ! दरिद्रते ! शनिपदाम्भोजप्रिये दुर्ग्रहे ॥ ८

दुर्भाग्य ! त्वापनोत्तुं पदतलमयिता हन्त के न प्रदेशाः
केषां केषां कटूक्तिप्रहरणहतिभिर्जारितो वा न मानः ।
केषां वा साचिवीक्षाकुटिलितवदनं दृक्पथं न प्रयातो
हा ! हा ! त्वत्कारणान्मे हिततरमखिलं धर्मकर्मापि नष्टम् ॥ ९

निःस्वत्वेह्निहितः कुतो न निहितः कुत्रापि दुर्गे वने
मुग्धो वा न क्षतः किमङ्ग वसतिर्दत्ता समृद्धं पुरम् ।
चेतो वा तपसे न कारितमये दैवस्य दुश्चेष्टितं
तत्तत्कारयते जनैरगतिभिर्यद् यन्न तैरिष्यते ॥ १०

धृतांशुके पाणितलेऽपि भूयो निवेशिताऽनुक्षणमोचिताऽपि ।
यच्चञ्चले वारविलासिनीव चक्षुर्यसि तन्न नरस्य दोषः ॥ ११

यदर्थं हे लक्ष्मीस्त्वमसि कृतनिन्दा तमघदं
धिगास्तां सन्तोषं परजनितरोषं गृहपतौ ।
प्रसीदाम्ब स्वान्तं भजति न सुखं त्वामिह विना
तपो विद्या पूजा सकलमिव मोघी भवति च ॥ १२

आतङ्कनिरसनम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—श्रीदुर्गाप्रसन्न-विद्याभूषणः]

इत्यादि भीष्मवाक्यम्। याज्ञवल्क्यस्मृतौ च—

मात्स्य-हारिणकौरभ्र-शाकुनच्छागपार्षतैः।
ऐन-रौरव-वाराह-शाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः॥

श्राद्धभोजिनो ब्राह्मणाश्च कथ्यन्ते याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद् युवा। इत्यादि
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदः। इत्यन्तवचनजातैः।

मनुना च—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्।
शाखान्तरमथाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम्॥
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी॥ इति।

एतेषु च वचनजातेषु ब्राह्मणानां मत्स्य-मांसभोजनविधिर्दृश्यते, तत् कथं शास्त्रदृष्ट्यापि मत्स्य-मांसभोजनस्यावैधत्वमिति न जानीमः। नहि अवैध-मत्स्यमांसभोजनं शास्त्रसम्मतमिति मया पूर्वप्रबन्धेऽपि उक्तम्।

श्राद्धादौ यथाविधिनियुक्तस्य च ब्राह्मणस्य मांसाद्यभक्षणे दोषमाह मनुः। तथाहि,—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्॥ इति।

श्राद्धशेष-यज्ञशेष भोजनञ्च—

विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः ।
विघसो भुक्त-शेषस्तु यज्ञशेषं तथाऽमृतम् ॥

इति मनुना अवश्यकर्त्तव्यत्वेनाभिहितम् ।

यज्ञावशेषभोजनेन च सर्वपापक्षयः श्रूयते गीतोपनिषत्सु—

"यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्विषैः ।
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥" इति ।

श्राद्धशेषभक्षणं तथा तदकरणे प्रत्यवायश्च स्मर्य्यते पितृदयिता-दिषु यथा—

श्राद्धं कृत्वा न मनुजो यो भुङ्क्ते पितृसेवितम् ।
वृथा तस्य भवेच्छ्राद्धं कर्त्ता च नरकं व्रजेत् ॥ इति ।

प्रागुक्तश्रुतिस्मृतिवचननिचयपर्य्यालोचनेन, वेदवेदानुगतशास्त्र-शासनशासितानां गृहस्थानां मत्स्यमांसादिना श्राद्धदेवार्चनादिकं यज्ञञ्च विधाय तच्छेषभक्षणे न दोष इति प्राप्यते ; अतो यथाविधि शास्त्रोद्दिष्टमत्स्यमांसभक्षणं वैधमेवेति भूयोऽपि मया मुक्तकण्ठ-मुच्यते । यत्तु प्रतिवादकशास्त्रिमहोदयः—

यथा ह्यात्मा परस्तद्वद् द्रष्टव्यः सुखमिच्छता ।
सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथापरे ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनं, तथा—

यस्तु मत्स्यानि मांसानि भक्षयित्वा प्रपद्यते ।
अष्टादशापराधञ्च कल्पयन्ति वसुन्धरे ॥"

इति वराहपुराणवचनम् उद्धृतवान्, तत्र प्रथमं याज्ञवल्क्यवचनं वैधहिंसेतरहिंसानिषेधात्मकम्, वैधहिंसायां तस्य सम्मतिदर्शनात् ।

द्वितीयन्तु वाराहवचनं हव्य-कव्याभ्यामन्यत्र शास्त्रनिर्दिष्टेतर-मत्स्यमांसविषयम् इति मन्तव्यम् । अन्यथा शास्त्रिमहोदयेनापि प्रमाणरूपेणोद्धृत-महाभारतीय-शान्तिपर्वोक्तस्य "अभक्ष्या ब्राह्मणै-

मत्स्याः शल्कीयें वै विवर्जिता" इत्यादि वचनस्य तथा "नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः" इति प्रागुक्तमनुवचनानुपपत्तिः स्यात्। न चात्मसुखेच्छया कामकारेण जीवहननं मांसभक्षणं वा अनुमोदितमस्माभिः। अस्माभिस्तु यच्छास्त्रीयं तदेवानुमोदितम्। न च वाराहवचनं वैष्णवानां सर्वथा मत्स्यमांसभोजनेऽष्टादशापराध-बोधकमित्यपि वाच्यम्, हरिभक्तिविलासादिग्रन्थे वैष्णवानां तिथि-विशेषे मासविशेषे चामिषवर्जनदर्शनात्। यत्तु शास्त्रिमहोदयेन—

सुरां मत्स्यान् मधु मांसमासवं कृसरौदनम्।
धूर्त्तैः प्रवर्त्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितम्॥ इति।

महाभारतीयवचनेन मत्स्यमांसादीनां हव्यकव्यादौ नियोजनं धूर्त्तप्रवर्त्तितमित्युक्तं, तदपि न समीचीनम्। प्रकरणविशेषतयाऽन्यार्थ-त्वात्तद्वचनस्य। अन्यथा श्रुतिस्मृतयो व्याकुप्येरन्। अपि च 'नैतद् वेदेषु कल्पित"मिति चतुर्थचरणस्य यथाश्रुतार्थाङ्गीकारे "अश्वमेधेन यजेत" "वायव्यं श्वेतच्छागलमालभेत" "चित्रया यजेत" "पशुना रुद्रं यजेत" इत्याद्याः श्रुतयः केषु कल्पिता इति किं शास्त्रिमहाशयं प्रष्टुं नार्हामः ? वेदवाक्यानां चापौरुषेयत्वात् धूर्त्तप्रवर्त्तितत्वं कीदृश-मित्येतन्न जानीमः। धूर्त्तप्रवर्त्तितत्वे च यागादिविधीनां परम-धार्मिकाणामशेषशास्त्रतत्त्वार्थदर्शिनां युधिष्ठिरादीनां राजसूयाश्व-मेधादियज्ञेषु कुतः प्रवृत्तिः ? जातायामपि प्रवृत्तौ किमर्थं वा सकलशास्त्रपारावारपारीणस्य धार्मिकधुरन्धरस्य भीष्मस्य न निवा-रणम् ? किमर्थं वानुमोदितं भीष्मेण ? इति किं न प्रष्टव्यो मया शास्त्रिमहोदयः ?

अपि च वैदिकमतानुसारिणां निखिलपण्डितमण्डलीनां वैध-हिंसायां प्रवृत्तिदर्शनात् वैध-हिंसायां दोषाभावः सर्वथा स्वीकार्य्यः-सम्पादकशास्त्रिमहोदयेनापि। अवैध-पञ्चसूनाजनित दुरित-निवृत्तये

च गृहस्थानां पञ्चमहायज्ञरूपं प्रायश्चित्तमभिहितं शास्त्रकृद्भिः। तथा च मनुः—

पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।
स गृहेऽपि वसन् नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते॥

गृहस्थैश्च तत्सर्वमेव प्रतिपालितं दृश्यते, न हि अवैधहिंसायामस्ति केषामपि सम्मतिः। वैधहिंसायान्तु हिंसाभावतया शास्त्रकृद्भिर्निर्दिष्टत्वात् शिष्टानां प्रवृत्तिरस्ति, अभूत्, स्थास्यति च, नहि तच्छक्यं केनापि वारयितुम्। यत्तु—

"देवोपहारव्याजेन यज्ञव्याजेन येऽथवा।
घ्नन्ति जन्तून् गतप्राणान् घोरान्ते यान्ति दुर्गतिम्॥"

इति मनुस्मृतिरूपेणोद्धृतं सम्पादकमहोदयेन वचनं, तत्र पृच्छामि, गतप्राणानां हननं कीदृशम्? तद्धननेन वा घातकानां कथं दुर्गतिप्राप्तिः?

अहो मृतमारणे दोषस्तु कुत्रापि न श्रुतः। इदानीन्तु सम्पादकशास्त्रिमहोदयेन श्रावितः। सम्प्रति मया श्रीहर्षभाषया उच्यते—

"नवीनमश्रावि तवाननादिद"मिति। उपसंहारे च वक्तव्यं यच्छास्त्रेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्युभयमार्ग एव प्रदर्शितः शास्त्रकृद्भिः। मया च पूर्वप्रबन्धे "न च निरामिषाशिनः प्रति किञ्चिद् वक्तव्यं केषाञ्चिदपि, प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफले"ति मन्वनुशासनादित्युक्तम्। तथापि जैनपत्रिकासम्पादकशास्त्रिमहोदयस्य ये मदीयप्रबन्धसन्दर्शनेन सातङ्काक्षेपाः ते नास्मान् विस्मापयन्ति, क्षिप्तानामातङ्कप्रसिद्धेः। इत्यलं बहुप्रलपितेन।

मनोदूतम्

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

श्रीचैतन्यदेवमातुल-कवीन्द्र-विष्णुदासविरचितम्

[श्रीचिन्ताहरणकाव्यतीर्थ-(एम्-ए) सम्पादितम्]

देव त्वदीयचरणाब्जमधुव्रतेषु
त्वत्कीर्त्ति-नामगुणगानदृढव्रतेषु ।
त्वन्यस्तजीवितधनेहितमानसेषु
प्रेमार्थ्यवृत्तिषु कदा नु चरीकरोमि ॥ ८९ ॥

जातस्य देव नि मेन स्मृतिर्भविची
को दूयतेऽत्र विधुरं पुनरेतदेव ।
अत्रापि जन्मनि तवाङ्घ्रिसरोजभक्ते-
र्गन्धेऽपि यन्न हि मया विहितोऽनुबन्धः ॥ ९० ॥

सिद्धिं वकोऽपि यदिमां तव तापकोऽपि
लेभे वकी च करुणामय देवकी च ।
तन्निग्रहोऽपि तव तावदनुग्रहोऽपि
तुल्यः परं कमपरं शरणं भजामि ॥ ९१ ॥

तापत्रयेण किमपि प्रतिहृत्य भारं
संमूर्च्छितेन परितः परितप्यमानः ।
अज्ञानगाढतिमिरेण यथान्वितोऽहं
लोकत्रयोमशरणः कति पर्य्यटामि ॥ ९२ ॥

---

91. a तापकी—D. d किए—I. -कम—D.

92. a भारं—D. लुटितमेतत् I पुस्तके। -हृत्य I, D. (magen), -कृत्य—D. b परितः—I. सहता—D. c यथा—I. तथा—D.

९०। स्मृतिर्भरणम्।

दष्टोऽस्मि कालभुजगेन किमप्यपार-
संसारघोरदवानलदह्यमानः ।
निर्वामि तामरसनाभ कदा तवाङ्घ्रि-
लीलाकथामृतमहातटिनीप्रवाहे ॥ ९३ ॥

तप्तस्य पादनखनिर्जितशारदेन्दु-
दीनस्य नीरधिसुतामुकुटाङ्कितांङ्घ्रिः ।
अन्धस्य सिद्धिमयमञ्जनमार्त्तबन्धो
तस्मात् त्वमेव जगदेकपतिर्गतिर्मे ॥ ९४ ॥

किं वा त्वयातिपतितेन समुद्धृतेने-
त्यस्मात् कृपानिलय मार्त्तमुपेक्षितां माम् ।
एवं न ते क्षतिरहं चरितार्थ एत-
दस्तु समस्ति पतितोद्धरणे यशोऽपि ॥ ९५ ॥

एवं सुदुर्गमपारकृपार्णवाय
पीताम्बराय विनिवेदयतस्तवास्ताम् ।
तस्याङ्घ्रिपङ्करुहि कुम्भसमुद्भवस्य
क्षेमा मुनेरिव मनो दिशि दक्षिणस्याम् ॥ ९६ ॥

---

94. b -मार्त्त D. -मार्त्ति—I.

96. a सुदुर्गमम—I. सुदुर्द्धर D.

क्षुद्रं गतं परिगृहीतमहाजनो नु
गृह्णातु देव इति मानस मास्म वादीः ।
अम्भःप्रवाहनिवहाश्रयतां गतोऽपि
वारांनिधिस्तुहिनबिन्दुमुपेक्षते किम् ॥ ९७ ॥

तत्राच्युते निरतिरिक्तसुखैकसद्म-
न्युत्कण्ठितं व्रज न मानस मां विनैव ।
स्थैर्यं पुनस्तव तथा दृढिमानमाप्ते
जानीहि तावदचिरेण गतिर्ममैव ॥ ९८ ॥

किं जल्पितेन बहुना तव तावदास्तां
वैशल्यमात्रमपकैतवमार्जवता च ।
चेतस्ततस्त्वयि तदङ्घ्रिपरे परेशः
सत्यं निवत्स्यति सुखं स्वयमेव देवः ॥ ९९ ॥

चेतस्त्वया मुरहरः परितस्तनूज-
कूपान्तरालविलसज्जगदण्डकोटिः ।
निर्व्याजमुह्यत इतः परमाणुना चेत्
ख्यातं ततस्तव यशः सुखिनो वयञ्च ॥ १०० ॥

---

97. a गतः—D. क्षतः हृतः इति परिशोधितम्—D.
99. d निवत्स्यति—I. निरस्यति—D.
100. c -मुह्यत—D. -मुह्यत—I. d इत—D. वय—I.

९९। वैशल्यमात्रम्—विशतो भावः वैशल्यम् आवेश इत्यर्थः।
१००। तनूजकूपः लोमकूपः। परमाणुना इति, मनसोऽणुपरिमाणत्वं प्रसिद्धम्।

बन्धुस्त्वमेव हृदयार्थ्यपथं प्रपन्नं
सत्यं रिपुर्विपथगामितया त्वमेव ।
तत् कातरे मयि विधेहि कृपां यदेत-
दुक्तं कुरुष्व सुरवैरिपदे रमस्व ॥ १०१ ॥

इति श्रीविष्णुदासकवीन्द्रविरचितमनोदूतकाव्यं समाप्तम् ॥

---

1. एतदूर्द्ध्वं D पुस्तकेऽनन्तरं श्लोकद्वयं परिदृश्यते—
ऋत्वष्टकालेन्दुमिते शकाब्दे प्रणम्य भक्त्या हरिपादपद्मम् ।
मासि तपस्ये तपनात्मजाह्नेऽलेखीदद: काव्यमरागहेतुम् ॥
श्रीकृष्णचरणे भक्तिर्मतिस्तत्प्रतिपादके ।
ग्रन्थे यस्य दिवारात्रं स मनुष्य इति भ्रमः ॥

---

१०१ । आर्य्यपथं सत्पथं प्रपन्नं सत् त्वमेव बन्धुः ।

अभिज्ञानशकुन्तले अभिनवतरस्य द्वापरस्य प्रवतम: क्रतान्तः

[निबन्धकः—टि रामकृष्णः (विद्यार्थी)]

अयि भो महाभागा विवेकचतुराः पण्डितप्रकाण्डाः परिषत्पारिषद्याः सहृदयधुरीणाः ! वयमिदानीं प्रतिमासमिव सोत्कण्ठं सादरं च मासिकीम् इमां परिषत्पत्रिकाम् अवालोकिष्महि । अविन्दामहि च प्रत्यवसरमिवानन्दसन्दोहम् । तत्र "अभिज्ञानशकुन्तले अभिनवतरो द्वापरः" इति शीर्षको लेखो व्यलोकि । लेखे

च तस्मिन् वर्णितं शाकुन्तलस्य बहुमानं प्रेक्ष्य विशेषतश्च तत्र निहितादरा वयं भृशं समतुष्याम। तत्र च लेखे लेखकमहाशयेन द्वौ संशयौ अवतारितौ। किन्तु 'अभिनवतरो द्वापरः' इति शीर्षे तरघटितम् अभिनवपदमेव न हृदयङ्गमम्। यतः एतद्विषयद्वयमपि प्राचीनैश्चर्चितचरमिति अभिनवत्वमेव न सिध्यति, कुतः पुनरभिनवतरत्वम्? एवमेव 'ईदृशसंशयनवावतारः' इत्यत्र नवपदमपि न स्वदते। विचारितौ हि अभिनवतरे व्याख्याने (सारास्वादिनीनामनि) मञ्जूषायां च संशयाविमौ।

अभिनवे व्याख्याने प्रथमः प्रश्नः समाहितः। द्वितीयश्च विस्तरेण विचार्य्य मञ्जूषायां समाहितः। परन्तु अनवलोकिताभिनवव्याख्यानानाम् अदृष्टमञ्जूषाभिधनिबन्धमूर्द्धन्यानाम् अनुत्पन्नैतत्संशयानाञ्चायं द्वापरो नूनमभिनव एव भायात्। मन्ये लेखकमहाशय ईदृशानुद्दिश्यैव प्रायुङ्क्त पदं तादृशमिति वयन्तु संशयितार इव अनधिगतमञ्जूषादीनेवोद्दिश्य तत्प्रश्नस्य समाधिं सम्प्रति सम्प्रदातुं सम्प्रवर्तामहे, अत्र दीयमानः समाधिः सहृदयानां चेतः समुल्लासयताम्। अथ अवतरेम प्रस्तुतां सरणिम्।

(प्रथमसंशयस्य उत्तरम्)

यद्यपि सार्वभौमो राजा दुष्मन्तो विदितवृत्तान्तः किंवदन्त्या काश्यपो नैष्ठिको ब्रह्मचारीति, तथापि 'इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्कारायादिश्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थङ्गतः' इति वैखानसवाक्यश्रवणेन 'त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्य' इति सखीवाक्यश्रवणेन च किमस्य मुनेर्नित्यब्रह्मचारित्वं भग्नं, गार्हस्थ्यमवलम्बितं वा इति सम्भावयता राज्ञा, पूर्वमाशंसितम् 'अपि नामेयमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात्' इति। वर्णोत्तमानां हि वर्णान्तरेषु दारपरिग्रहो अभ्यनुज्ञातः इत्यपरोक्षोऽयमर्थो धर्मशास्त्रज्ञानाम्। लोकप्रसिद्ध्यपेक्षया, तच्छिष्याणां तत्सुतायाः सखीनां च सूनृतवादिनां आजन्मनः

शास्त्रमशिक्षितानां हि वचनं प्रबलतरं प्रमाणमिति को वाऽभिरूपो नाभ्युपैति ? पूर्वं नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽपि स्याच्चेत् तस्य आश्रमान्तरपरिग्रहः किं नाम लोकस्तं विजानीयात् ? नहि सर्वेऽपि मुनयो मनसः प्रणिरोद्धारो भवन्ति इति शक्यते निर्विकल्पं निश्चेतुम्। किं वा न शक्यते भवितुं परिगृहीतदारैरपि वसिष्ठादिवत् संयतान्तःकरणैर्मुनिभिः ? कति वा मुनिपुङ्गवाः परमे तपसि वर्तमानाः सन्तः परित्यज्याप्युग्रं तपः पर्याटुः पामरगोचरे वैषयिकव्यापारे। परन्तु लोकः परमार्थतः परमे ब्रह्मणि तिष्ठति काश्यप इत्येव विश्वस्यात्।

उत्तरत्र च 'तत्रभवानि'त्यादिना तत्त्वमवबुभुत्सुना भूभुजा दुष्मन्तेन "नैष्ठिको ब्रह्मचारी तत्रभवान् काश्यप इति हि प्रकाशम्, अथ कथमियं तदात्मजा" इति लोकप्रसिद्धिमादायैव प्रष्टव्यमासीत्। न खल्वेतावताऽवनिपतेर्वाक्येषु पूर्वापरविरोधः प्रसज्यते। पूर्वं भग्नं ब्रह्मचर्यमिति सम्भावयता 'अपि नामे'त्यादिना उक्तम्, इदानीन्तु सखीसमक्षं लोकप्रसिद्धिमादाय 'तत्रभवानि'त्याद्युच्यते। "किं प्रख्यातब्रह्मचर्यः काश्यपः परितत्याज ब्रह्मचर्यं, यत इयं तदात्मजेति श्रूयते" इत्येवंरूपः प्रश्नः सार्वभौमस्य राज्ञः कवीनां च विदितलौकिकसमुदाचाराणां विशेषतो महामतेः कालिदासस्य अननुगुण इति न तथानुयुक्तम्।

किं चात्र ब्रह्मणि स्थित इति ब्रूते न पुनस्तिष्ठतीति ; अतोऽपि प्रतीयते, पूर्वं स्थित इति प्रकाशं, इदानीं युष्मद्वचनात्तु संशये इति ; तथा च तत्त्वावजिगमिषया प्रवृत्तत्वात् अनुसृत्य लोकप्रसिद्धिमुक्तवानेवमिति न कश्चिदत्र संशयावतार इत्येवं समाहितः संशयः प्रथमः।

(अथ द्वितीयं समादध्मः)

द्वितीये हि प्रश्ने, भार्याविहीनस्य कण्वस्य कथमग्निहोत्रहोमः प्रसज्यते इति पृच्छ्यते। प्रसज्यत एवेति वदामः, भार्याविहीनस्यापि अग्निहोत्रस्य विधानात्। अत एव भीष्मोऽपि अग्निहोत्रमाचरिष्टेति

श्रूयते। ऊर्ध्वरेताः खलु पित्रर्थं गृहीतभीषणव्रतभूषणः अन्वर्थनामा भीष्मः।

'ऋते शान्तनवात् भीष्मात् न पश्याम्यूर्ध्वरेतसः।'

इति हि प्रशस्यतेऽसौ भारते। भीष्मोऽग्निहोत्रमन्वतिष्ठत् इत्यत्र प्रमाणं किमिति चेत्,—

"महता राजयोगेन परिवारेण संवृतः।

स्तूयमानो महातेजाः भीष्मस्याग्नीननुव्रजन्।

प्राप्तोऽस्मि समये राजन् अग्नीनादाय ते विभो॥"

इत्यजातशत्रोर्वचनमेव प्रमाणत्वेन स्वीकुर्मः।

अत्र च बहुवचनेन त्रयोऽग्नयः अवश्यं स्वीकार्याः। क्वायं विधिः यो नाम पत्नीरहितस्याप्यग्निहोत्रं विधत्ते? बह्वृचब्राह्मणमत्र प्रमाणमुदाहरामः। तत्र हि "अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेत् नाहरेत्" इति विचार्य, आहरेदित्याहुरिति सिद्धान्तितम्। अनन्तरं च तदननुष्ठाने प्रत्यवायोऽपि श्रूयते 'यदि नाहरेदनद्धा पूरुषः स्या'दिति। अद्धा सत्यम् अनद्धा तद्विपरीतमसत्यम्, अग्निहोत्राननुष्ठाने असत्यो भवेदित्यर्थः। असत्यत्वं स्वयमेव प्रतिपादयति श्रुतिः प्रश्नोत्तराभ्याम् "कोऽनद्धा पुरुषः? न देवान् न पितॄन् न मनुष्यान्" इति। अत्र पूजयेदिति शेषः, यतोऽयमृणत्रयमपाकर्तुमुत्पन्नः अतोऽग्निहोत्राननुष्ठाने असत्यो भवतीति भावः। मुच्यते हि देवर्णात् अग्निहोत्रेण, ततश्च आहरेदित्याहुरिति सिद्धान्तितमर्थम् उपसंहरति ब्राह्मणम्— 'तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेत्' इति, नन्वितोऽपि स्पष्टमवगम्यते नैष्ठिकस्याप्यग्निहोत्रे वर्त्ततेऽधिकार इति।

ननु "पत्नीवदस्य अग्निहोत्रं भवति" इत्यादिवचनमवलम्बमानानाम् अस्माकं निरुक्ता श्रुतिर्विरुध्यते इति चेत्, अस्य वचनस्य सन्निहितपत्नीकविषयत्वमभ्युपगम्य वयं विरोधमिममुपरुन्ध्मः, तथा च रुद्रदत्तः—अग्निहोत्रं पत्नीवत् सन्निहितपत्नीकमिति अत एव

"या यजमानस्य पत्नी"—इत्यापस्तम्बसूत्रे अविद्यमानायाम् इति प्रतीकमुपादाय 'अनालंभुकत्वादिना निमित्तेन असन्निहितायाम्, अभावे च अविशेषात् इति व्याचक्षाणो विद्यारण्योऽप्यस्माकमनुकूलः। किञ्च "व्रीहियवप्रस्त्राज्यकपालपत्नीसम्बन्धानि" इति प्रसिद्धाङ्ग-समभिव्याहारेण, पत्न्या अप्यङ्गत्वेन तदभावेऽप्यग्निहोत्रमनुष्ठातव्य-मेव, नह्येकमङ्गं नास्तीति प्रधानमुचितं प्रहातुं, यद्यपि दम्पत्योः सहाधिकार इति न्यायेन सत्याः पत्न्याः प्राधान्यं बोध्यते, अथापि न यजमानान्मुख्यत्वम्। "यदुक्तमार्षो ब्रह्मचर्यं तत्र पत्न्याः अतुल्यत्वात्" इति किल जैमिनीयं सूत्रम्, अत एव—"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्" इति वचनस्याप्यैकार्थ्यं प्रेक्षामहे, यतः कण्वादयः अग्निहोत्रानुष्ठानेन देवर्णं, तपोबलेन मानसपुत्रेण वा पितृणं चापाकुर्वत इति, मानसपुत्रस्य सद्भावादेव गर्गादिभ्यो गोत्रे, पाणि-नीये सूत्रे गणे कण्वशब्दपाठः सङ्गच्छते।

परन्तु इदानीन्तनानामस्माकं न तदनुष्ठानं समीचीनम्। तादृश-शिष्टाचाराभावात्। ये किल ऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणगणमण्डिताः तेषा-मेवापत्नीकानामत्र (अद्यापि) अधिकारम् अभिप्रयन्ति आगमरहस्य-वेदिनः। तथैव शिष्टतमानां पूर्वेषामनुष्ठानस्य दृष्टचरत्वात्। तदाहतू रुद्रदत्तविद्यारण्यौ "आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां" यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनां, यथा च भगवतो दाशरथेः इति।

—सन्ततनिष्यन्दमानसुधास्रोतःप्रस्रवणे, सुकृतिलभ्य-(विषय) सुक्ता-मणौ, सदाचार्यसमीरणसमुज्जृम्भितोपदेशवीचीध्वनिपरम्परामुखरिते, सहृदयसुधाकरसन्दर्शनसमुल्लासिते, सुधावर्षिसुधीमणिसलिलवाह-संसेविते, इतिहासादिदेशान्तरसमाहृतरसवदर्थसुक्ताफलसङ्कुलसुभा-षितमहापोत-(ship) समाहृतसाहित्यग्रन्थावतारस्थले, कालिदास-सगरनिर्मिते, शाकुन्तलरत्नाकरे गाहं गाहं सुक्तामणीनादातुम् अभिलषन्तो रसिकमतिनावमारुह्य शब्दार्थसम्बन्धौचितीमेव कञ्चुक-

मामुद्धन्तः स्वप्रतिभाकौशलेन विमलेन महादर्पणेन, विविकाख्य-चक्षुर्विषयीकृतशुक्तिका आसाद्य मुक्तामणीन् स्वकृतिष्वेवापणेषु प्रसार्य तान् श्रेष्ठिन इव परेषां तत्र रुचिं समधिकां समुत्पादयन्तः, सकलजनताकं सशिरःकम्पञ्च संश्लाघनमिव संगृह्य मूल्यमनर्घान् मणीन् विक्रीणन्तः परापरतत्त्वज्ञा विवेचनचुञ्चवः प्राचीनालङ्कारिकाः काव्य-प्रकाशकारादयः अयस्कान्तेनेव लोहधातुः शाकुन्तलेन समावर्जित-चेतसः शास्त्रविरुद्धाख्यं दोषं नात्र रूपकमणौ निरूपयामासुः, किमिता-दृशा महामहिमानो दोषमिमं न जानत इत्यपि पारयामो वक्तुम्।

तदस्य द्वापरद्वयस्य मञ्जूषायुक्तमेव समाधिमुपहारीकृत्य प्रेक्ष-काणामध्यक्षं निर्वृतहृदया वयं लेखन्ये विश्रमावकाशं दातुमभि-लषाम इति।

शकुलकथकम्

[निबन्धकः—श्रीकानाइलालपद्मतीर्थः]

(पूर्वभागः)

कश्चः कश्चित् कृपणशकुलो लघ्वकायः सरोका-
देकाकित्वाद्विकृतमतिकः कान्तकूपान्तरोकाः।
आकाशं स्वं हृदयमथवा वासभित्तिं प्रतीत्य
साक्षिखेऽपि स्वचरितचयस्याख्यदात्मेतिवृत्तम्॥ १

किं त्वं बन्धो! मम कुचरितं प्रष्टुमिच्छुः कुजाति-
र्भूयः पश्चस्यशुभवदनं मां प्रभाते प्रभाते।

---

(१) कश्चः शकुलः "उल्का" इति ख्याती विड्भोजी मत्स्यः एकाकित्वा-दिति विकृतमतित्वे वास्तवो हेतुरवास्तवस्तु वक्ष्यमाणः।

मत्या हीनं मृतमिव सुखैर्वञ्चितं दुर्नियत्या
त्वं संवित्स्वामरमपि न मां निर्निमेषं प्रकृत्या ॥ २

जानीहि त्वं स्वजनरहितं मां न भेकं सगर्वं
जातो दीर्घं सरसि यदहं वेद्मि वासं न सर्वम् ।
गोत्रं यद्वि द्विजपदयुतं विप्रसाम्यादबध्यं
तज्ज्ञं विद्धि प्रकृतिनियताङ्गच्यदोषादमेध्यम् ॥ ३

आत्रं दोषं शमयितुमहं कूपनिःक्षेपयित्वा
नीरैकाश्रस्थिरविरहितो येन मातात्र पित्रा !
निन्द्यो वन्द्यः किमुत स इतीहास्य कृत्यो विचारः
श्रोता वार्त्तां व्रतिन इव मे यो गलद्वाष्पधारः ॥ ४

मात्स्यः कल्पो नरगणनया पञ्चषाब्दावसानो
नेयद्दीर्घायुरपि गणयाम्यात्मनो यद्विहीनः ।
किं मे तौ तत्सरसि पितरावन्वितोऽद्यापि शोक-
शुष्के गेहे किमुत भजतो धीवराद्दान्यलोकम् ॥ ५

ईर्ष्यामर्षाविरहितमृषाभाषिणो नीचजाते-
र्विष्ठादुष्टास्य-गलितकथाकर्णनीया नवा ते ।
इत्यज्ञात्वापि लपितुमिमामाकुलं मेऽधुना हृत्
रिक्तः शोकाद् यदिह भविता निर्विलापो न कश्चित् ॥ ६

सुप्रातास्तेऽदधत दिवसाः सूर्य्यसोमोदयास्ते
ओतप्रोता जगति सुषमा काचिदासीत् समस्ते ।
राकाभिन्नाः भुवि सितनिशा वेश्मसिद्धास्तदानी-
मास्यान्याशा अनिशमवहन्नुत्सवोद्भासितानि ॥ ७

---

(२) यतो नाहं मृतामरयोरन्यतरस्तस्माज्जिज्ञासुतयैव सुहृद्वदननिरीक्षणं प्रवृत्तं, स्वाभाविकञ्च सद्यो निद्रोत्थितस्याकाशादिसन्दर्शनमित्यर्थः ।

तत्र प्रेष्ठे सरसि नभसीवाम्बरच्चन्द्रिकायां
हासज्योत्स्नां शशिनि वदनं चन्द्रमस्यूर्मिकायाम् ।
पश्यंस्कुर्वन्नफलममलाङ्गानि वामास्तदानीं
सज्ञानोऽहं यदवधि निजां वच्मि चातीतवाणीम् ॥ ८

सद्यो दृष्ट्या सह मम यदा चेतना प्रादुरासीद्
यद्वन्निःसारितजवनिकाभ्यन्तराद् दृश्यराशिः ।
व्यक्तो युक्तः कृपणधनिभिर्द्राक् तदा मर्त्यसङ्घै-
र्भूलोकोऽयं विविधचरिताकारवैशेषिसंज्ञैः ॥ ९

चित्रैश्चैर्विहग-ललितैः क्वापि फुल्लप्रसूनैः
प्रातर्वाताहत-फलभरैः क्वापि दोलायमानैः ।
मुग्धाकारैः स्थलजलचरैर्यूथवद्भिस्तदानीं
भूलोको मेऽचिह्नतिमभिनद् यद्वदुष्णो हिमानीम् ॥ १०

कौटैर्ग्रासार्थमपि रचितैर्मोहशां रेणुमानै-
र्धातुः प्राणार्पणकृपणताहीनतां भाषमाणैः ।
हंसाम्भोजप्रभृतिभिरपूर्वैश्चणीयस्तदासौ
कासारोऽद्य क्षिपति हृदयं मे स्मृतौ दुःखराशौ ॥ ११

मातानेकान् किशलयसृदुस्निग्धशोणान् शिशून्नः
कृत्वाङ्के यामलभत मुदं तामसौ नाङ्गना न ।
चातुं सत्स्यासप-कबलनान्नर्मिणो नोऽन्वगात् सा
रक्ताम्भोजप्लविवनचरो पन्नगीवोग्रवेगा ॥ १२

काले काले जनकयुगलं कालमस्नानघस्रात्
पोतान् पाथःप्लवनपटुताभ्यासिनः पातुमस्थात् ।
पूर्वाकाशोद्यदरुणकराच्छिन्न-खड्ग-द्विखण्डं
लब्धुं रन्ध्रं द्रुतमिव दिवः पातितं ध्वान्तपिण्डम् ॥ १३

फुल्लं रक्ताम्बुरुहमथवा लूनमीनास्रराशौ
रक्तं चेलांशुकमुतसरः सिक्तमीषत् प्रकाशि ।

इत्थं कूले सपदि सरसो योषित: श्रेणिबद्धा:
खेलद्बालाङ्गुलिसमतयास्मासु सन्देहमुग्धा: ॥ १४
स्थाने स्थाने जलतलगतान् क्वापि वा भासमानान्
वृत्ताकार-क्रम-मिलदयोगोलवल्लम्बमानान् ।
स्कन्धारूढानिव जनकयो: सोदरान्सर्वस्थान्
तास्ता: स्निग्धा: सचकितदृशो दु:खयन्त्यद्य हास्मान् ॥ १५
हारं वक्षस्युभयपदयोर्नूपुरे कुण्डले द्वे
श्रोत्रद्वन्द्वे विपुलजघने मेखलां देहमध्ये ।
पाणौ पाणौ वलयसकणं पद्मरागेण तस्या
भ्रामं भ्रामं वयमरचयामाङ्गनाया: सरस्या: ॥ १६
मध्येऽस्माकं चपलवपुषां खेलितै: सोदराणां
मातापित्रोरवहितदृशोऽश्रान्तमप्याश्रितानाम् ।
केचिन्मत्स्यासप-कवलिता व्याधिभि: केचिदस्ता
ईदृश्येकोदरजनिजुषां भूयसां स्याद् व्यवस्था ॥ १७
प्राप्त: पाप: कुलसमुचित: किं कदन्नाय काम:
किं वा सद्य: सहजविरहाग्न्युद्भव: शोकधूम: ।
शोणां सायं श्रियमिव तमोऽङ्गेषु गर्भच्छविं न-
श्छिन्त्त्वोद्यन्नो वितरितुमभून्नोलिमानं क्रमेण ॥ १८
एवं तस्मिन् वसति सरसि भ्रातर: स्नेहपुष्टा
मातापित्रोर्वयमनुदिनं भुक्तनष्टावशिष्टा: ।
गत्याहारप्रभृतिषु ततो द्वन्द्वतोऽभ्यस्तशिक्षा
स-व्याहारव्यवहृतिमिता: केवलं नाप्तमाख्या: ॥ १९
घट्टे हट्टे भ्रमितुमसकृद्वीतपानान्नलोभा-
दल्पोयोऽङ्गेन्द्रियचयबलान्यात्मनां वीक्षितुं वा ।
त्यक्त्वा तातौ तदवधि पृथक् सोदरैरास्म हन्त
स्वार्थायत्ता: स्वजनविमुखा: शक्तित: प्राणवन्त: ॥ २०

सन्ध्यायुग्मे सुखकरसरोवीचिसन्तारवन्तो
मध्याह्ने च प्रतिदिनमसह्यातपैर्दग्धवन्तः ।
रोधोद्वृक्षच्युतसरसिजादिच्छदाधो निषण्णा
दूरे पित्रोर्वयमपि तदा नास्म किञ्चिद्विषण्णाः ॥ २१
यावद्देहोपचितवयसा चापलं नो व्यकासीत्
दूराद्दूरान्तरविहरणन्तातनस्तावदासीत् ।
किं न प्रातः प्रभृति किरणास्ते मुहूर्त्ते मुहूर्त्ते
दूरीकृत्यात्मजनकदिवाहर्धधो भान्ति मर्त्ये ॥ २२
देहान् बालाङ्गुलिदलमितान् गोलमुण्डान् दधाना
व्यक्ताधो मृद्युपतटसरी वारि बंभ्रम्यमाणाः ।
दृष्ट्वा द्वित्रङ्गुलिमितजलादर्शधौताच्छदृश्यं
भूयो भूयो वयममल-सामास्म तुष्याम विश्वम् ॥ २३
क्व स्वातन्त्र्यं स्वजनजनकालोकनानन्दयोग्यं
क्वेदं कारागृहपरिसरेऽस्मी निवासाल्पभाग्यम् ।
दैवं नात्र प्रभवति नृणामीर्ष्यया यत्र शक्यं
ज्ञातासीत्थं न यदि विफलन्तर्हि मे भाविवाक्यम् ॥ २४
सह्यं तन्मे दिनमशकुनं सापि सौख्यस्य सीमा
स्मर्तुं शक्यः क्षणमपि न मे स द्विजोऽकथ्यनामा ।
येनैकाकी स्वसुखरचनान्यस्तधीत्वादकस्मात्
प्राप्तेनातीन्द्रियगतिमिवानेषिष्टत्वैत्य पश्चात् ॥ २५
श्लाघ्यं यत्राकरणकरयोः पीड़नेनापघातं
वेद्मीदानीं प्रियमपि तदा नान्धकूपे निपातम् ।
तान्त्वां वक्ष्येऽस्य तव सुहृदः कूपयोगान्यवार्त्तां
धत्ते जन्तुर्लघुरपि मतिं हेतुनाल्पेन नार्त्ताम् ॥ २६

(२६) यत्रेति यस्यां वार्त्तायां सत्याम् । कूपयोगात्परवर्त्तिवार्त्तां श्रुत्वा कूपयोगस्य विघ्नभक्षणाद्यसदाचारनिवर्त्तकरूपोत्कर्ष एव भवतावगन्तव्य इति हृदयम् ।

जाल्मेनाहं सपदि सरसो विप्रकृष्टो द्विजेन
छिन्नः सद्यः शिरसि विशिरस्काङ्गवत् कम्पमानः ।
वर्त्मानीतः कियदिति तदा मूर्च्छितो न स्मरामि
प्राणा व्योम्ना सह न मिलितास्तत्शुचा सन्तपामि ॥ २७

तावत् सद्यः स्वजनविरहाद् भाविसन्तापचित्तं
प्राप्तं नव्यज्वररुगुदयात् प्रागिवाङ्गं जड़त्वम् ।
यावन्नागात् पथि मम दृशोः सा शिशोर्देहयष्टि-
श्चित्रोत्फुल्लाम्बुजशशस्ततामिकदेकेव गोष्ठी ॥ २८

वक्त्रं पूर्णेन्दुरिव नयने नीलपद्मायमाने
रक्ताम्भोजे इव करतले लम्बिमालाभपाणेः ।
तस्य घ्राणं तिलकुसुमवत् पक्वबिम्बाधरोष्ठं
खेलल्लावण्यलहरिवपुस्तन्मयादौ न दृष्टम् ॥ २९

श्वासायैवान्यजनविधृता तस्य विद्यानिवासा-
दासीद्विष्णोर्हृदयकुहराच्छोशितोन्नाहिनासा ।
पादद्वन्द्वं न कृषिजनवद्दीर्घलावण्यहीनं
नापि चीर्णं प्लवगविजितं शान्तसिंहप्रयाणम् ॥ ३०

क्रीड़ाक्रान्तोऽध्ययनसमयस्यातिवाहे स सायं
माता प्रातः क्वचन मिलितः सञ्जिघृक्ष्वान्न तोयम् ।
उत्थायेत्थं मम नवनिशान्तान्धमूढं प्रभक्तेन्दु-
र्नीराच्चित्तप्रतिफलितवन्मूर्तिरापादि बन्धुः ॥ ३१

क्षणं नान्तर्बहिरिव ममेत्येवमालोच्य नूनं
चित्तन्तस्य स्वजनरहिते मय्यनुक्रोशदूनम् ।
प्रातर्भेदोन्मुखकमलवत्तच्छिशौ सौहृदय्यं
येनासीन्मे कृतकरिपुणास्याग्रजेनाप्यजय्यम् ॥ ३२

(३२) अग्रजस्य मद्ग्रहणारूपकलिमलुतायास्तदनुजेऽस्मिन् शिशौ सौहार्दस्य बलवत्त्वादिति भावः ।

काले काले मम नवगृहस्यागवान् सन्निकर्षं
शोकेनार्त्ते हृदि शिशुसुहृद्दातुमेषोऽतिहर्षम् ।
दुष्टे बाले छतवति पितुः क्रोधिनो मुष्टिवर्षं
पृष्ठे मातार्पयति किमु न स्निग्धहस्तावमर्षम् ॥ ३३

तल्लावण्यं द्रुतकनकवत्तस्य सा मिष्टवाणी
तत् सौगन्ध्यं सहजलतकं मे दृगादीन्द्रियाणि ।
यावद्यावद् जगृहुरधिकं प्रार्थयन्तीह तावत्
सान्निध्यानां क्रमपरिणतिर्बन्धुता प्राणिनोर्यत् ॥ ३४

मूलादस्मान्मम परिचयो मुग्धवल्लीवितानः
पर्य्यासिञ्चत्तरुणतरुवद् यं गृहस्थं क्रमेण ।
माता तातोऽग्रजयुगमलघ्वूर्ध्वतस्तोऽस्य शाखा
नात्यल्पास्ता जनकसहजा श्वालपत्राादिलोकाः ॥ ३५

सर्वत्रैषां समपरिचयस्यावकाशो न तादृग्
निर्वाधं यद्विचरितुमलं रन्ध्रधाम्नो न मे दृक् ।
जिज्ञेमि त्वां गदितुमिति यद् ग्राहकस्यापि तस्य
व्याहारा मेऽनिशमरचयन् दौत्यमोचाच्चमस्य ॥ ३६

भोक्तुं माताध्ययननिरतं तं न्ययुङ्क्तेति दृष्टं
कर्त्तुं कर्म्माग्रजयुगममुं प्रेरिरद् यावदिष्टम् ।
तातोऽध्येतुं व्यसनविरतं प्रायशो नादिशत्तं
गुर्व्याऽपृच्छन्निति तमपराः किं गतं ते शिशुत्वम् ॥ ३७

---

(३३) शोकार्त्ते हृदि हर्षातिरेकदानमसङ्गतमिव भासमानमन्यथा समर्थयति दुष्ट इत्यादिना ।

(३७) शिशुधर्म्मक्रीड़ाद्यदर्शनादिति भावः ।

तत्रान्येषां विरलविरलं बालबन्धोर्निकामं
गेहस्थानां व्यवहिततयातीतदृक्‌शक्तिसीमम् ।
स्वप्नस्नानाशनविहरणादीनि शाहःसु वार्त्ता
विश्रब्धान्मां प्रियमकथयन्नुक्तिदूत्यो यथार्थाः ॥ ३८

भूयो दृष्टं वपुरिति मया तस्य दृष्टा न वृद्धिः
श्रोत्रायातैर्मुहुरपि गुणैः श्राविता नात्म-ऋद्धिः ।
यद्वान् शुष्को बहिरिव सुहृत्सङ्गमे स्नेहपात्रं
भग्नं सिद्ध्यत्यहह विरहे तैर्भुवं सोऽतिमात्रम् ॥ ३९

गाम्भीर्य्येणार्जवसहभुवा वर्द्धितो विद्यया च
प्रागल्भ्यालङ्कृतविनयया श्लाघ्यपाश्चात्त्यवाचः ।
सुब्राह्मण्योचितनियमवत्सात्त्विकाहारवेषो
भाग्यायत्तं प्रखरमधुरं प्राप कैशोरमेषः ॥ ४०

इति शकुल-कथके पूर्वाभासः समाप्तः ।

ग्रीवामूलाद्रजतगुणवद्दुयज्ञसूत्रेण युक्तो
दत्त्वोरोऽर्द्धं गलमपि गिरे किं श्रियासौ विभक्तः ।
कालेऽतीते कियति स सुहृद् ब्रह्मचर्य्यैकसारः
पित्रोराशामुदमपि हृदोऽवर्द्धयन्मे किशोरः ॥ १

तुच्छं त्यक्त्वा नयनयुगलं पुस्तकेष्वेव लग्नं
चेतो ग्रन्थार्थजलधितटेऽस्याट भूत्वेव रुग्नम् ।
आचार्य्येभ्यो भुवनविजयि ज्ञानमाशु न्वदैच्छत्
प्रातः पद्मं क्रमविकसनं रश्मितोऽर्कस्य यद्वत् ॥ २

---

(३८). दृक्‌शक्तिसीममित्यन्तं मामित्यनेनान्वितम् ।

श्रोते वंशीध्वनिरधिदृशं मेऽन्तिके कान्तकायो
घ्राणे वक्त्रादिकुसुमचयोद्भूतगन्धश्चिराय ।
दूरे वाह्यार्थदलवलिते सद्गुणाचारसङ्ग-
श्चित्तेऽनृत्यत् स सुखकुसुमाशाकदम्बे त्रिभङ्गः ॥ ३

बाल्येऽतीते वयसि सुहृदोऽङ्गेषु शीघ्रन्दधानो
द्राघिष्ठत्वं कनककुसुमस्पर्द्धिकर्ड्डवितानः ।
अस्मच्चिन्तापचितसचिवो ह्येष कैशोरसंज्ञ-
स्तारुण्यस्यागमनमचिरात् सूचयामास राज्ञः ॥ ४

आकौमारं जनकजननीभ्रातृतोऽप्राप्तरोषः
पाण्डुच्छाया तनुरनुगतस्तान् स दीर्घात्मभासः ।
छायापातो निशि यदि विना लोकतो दुर्विलोको
भ्रान्तौ तेषान्तदनुगमनादर्शने दोषवान् कः ॥ ५

कामोऽक्षेमोऽस्य तनुभवने प्राप्तवासो न रोषो
लोभो नाशोभत हृतशुभस्नेह मोहो निराशः ।
जातोत्साहो मतिमतिमदो नात्र मात्सर्यमार्य्ये
वास्तव्यन्तत् कुमतिकुहरेष्वन्धकारं क्व सूर्य्ये ॥ ६

प्रातर्वाते वहति कमलं कम्पयित्वोत्तमाङ्गं
वर्द्धिष्णुश्रीर्ललितनलिनी याचते सूर्य्यसङ्गम् ।

---

(३) वंश्या ध्वनिः वंश्या ध्वनिरिव ध्वनिर्यस्येत्येवं पक्षभेदे समासभेदः, परपक्षे विशिष्यवाधे विशेषणे क्रियान्वयः एवमन्यत्रा समीपवर्त्तित्वे ध्वन्यादीनां श्रोत्रादिग्राह्यत्वं दूरतया तु तेषामेव विषयाणां सद्गुणादीनाञ्च मानसप्रत्यक्षं दिग्वर्त्तिकदम्बवृक्षस्तादृशशाखाकदम्बवच्चित्तमेव । एवत्सर्वं त्रिभङ्गाख्यस्य बन्धोस्त्रिभङ्गमुरारिणा साम्यं गमयति । स इत्यनेन नित्यसम्बद्धस्य यस्येति पदस्याचारसङ्क्रान्तेः कर्त्तृपदैः पृथगन्वयात्तदर्थानाञ्च भगवति प्रत्यक्षान्यलौकिकान्येव, प्रकृते तु सत्सुखकुसुमेत्यविच्छेदः । दोषा वाच्या गुरोरपीति नयेनास्य निर्दोषत्वादिति भावः ।

ताद्दक् कालस्तनुमपि तथा यस्य कैशोरसंज्ञो
लीलालोलामलमरचयन्स सखासौ त्रिभङ्गः ॥ ७

स्निग्धैरङ्गैः सममुपचितं यस्य संसारकृत्यं
तन्द्रा मन्दा कटितटगृहेणाल्पतामाप नित्यम् ।
तस्मिन् लोके यदुदितगुणोऽप्यास्तवद्दोषजालः
ख्यातस्तन्माङ्कित इव नृपो जिष्णुरासीत् स कालः ॥ ८

कन्दूकैर्घोकुप्रलपृथुका कर्मभिर्निर्मचितं
तस्योन्नीतैर्व्यधित बहुधा मन्दहृग् दुःखमात्रम् ।
तैर्विस्रस्तैर्भवतु परितोऽन्यत्र भूम्ना सदोषं
त्विप्रोत्त्विप्तैर्नियममिलितैः क्वापि तत्तावकाशम् ॥ ९

आसीत् सन्दानितमतिरहो यैः सहाध्यायिभिः स
प्रज्ञा विद्यादिविततगुणैस्तेषु नैकोऽपि निःस्वः ।
युक्तो व्यक्तं मधुरमधुरैः कोकिलाम्रालिचूतैः
सम्यक् संज्ञो मधुरमधुरैर्नैव वर्णोऽसमीतैः ॥ १०

प्रत्यक्तीराध्ययनभवने प्राक्तटाज्जह्नुजाया
ग्राम्यात् पाठाद्ग गतिरतिगतस्यास्य यत्नो सहाया ।
तस्माद्दाहुप्लवनतरणोचालने नाकनद्याम्
एषोऽभ्यास्यन्न बहिरसतो ग्रन्थमात्रस्य विद्याम् ॥ ११

यातायाते गुरुपरिसरे तस्य गाङ्गे विधातु-
र्वीत्योल्लोलिन्यपि भयमभूत्नोपटुत्वान्न जातु ।
सन्तीर्णोऽभूत् प्लवनविदुषानेन यद्वत् स सेतु-
र्योऽयं भोगो जगति जनतातारको भीष्ममातुः ॥ १२

(सावशेषम्)

विद्याधरस्य दुःखम्

[निबन्धकः—श्रीभवभूतिविद्यारत्नः]

प्रतीच्यविद्यापारगो विद्याधरः स्वधर्म्मनिष्ठाद् द्विजकुलात् समुत्पन्नोऽप्या बाल्यात् प्रतीच्यदेशपुस्तकान्यधीयानस्तद्गताभिनवभावसम्पूरिते स्वमनसि कदाचिदलब्धप्राच्यभावावकाश इदानीं च नवभावोद्भासितचित्तानां प्रतीच्यानां निखिलभूमण्डलाधिपत्यं प्राच्यानाञ्च हीनताकरं परवशत्वमवलोकयन् न केवलं स्वमनसा प्रतीच्यभावानामुपादेयत्वमङ्गीचकार, अपि तु नियताचरितैर्धिक्कृत-प्राच्यभावैर्वाङ्कायव्यापारैः सर्वसमक्षं तत् प्रदर्शयितुमारेभे। एवं संस्कारक्रमागतलम्बिना तेनात्मसमाजं कतिपयैः प्राचीनभावरूपैः कुसंस्कारकण्टकैः समाकीर्णमवलोक्य सर्वथा तानुन्मूलयितुकामिनादौ निपातिता कारुण्यपरीता दृष्टिस्तत्रत्येषु चिरावरोधप्रपीड़ितेष्ववलाजनेषु। सोऽचिन्तयत्—"यः परमकारुणिको हि विधिरिह जगति मानवजातिमसृजत्, तदन्तर्गतयोरन्योन्यसापेक्षयोः स्त्रीपुंसरूपयोराकृतिगतवैषम्यमन्तरेण नापरं किमपि तस्याभीप्सितं भवेद्, येन हि तयोरेकः पुरुषश्चिरं निग्रहीतृरूपेणात्मनः प्रभुत्वशक्तिं परिचालयेदन्या च नारी किङ्करीवाजीवनं नतवदना तां सहमानात्मानं सौभाग्यशालिनीं मन्येत। किमशनभ्रमणविद्योपार्जनादिषु नित्यनैमित्तिकव्यापारेषु, किं गृहस्थजनोचितेषु परिणयादिसंस्कारेषु, किं वा मानवत्वपुरस्कारेण सर्वैरेवानुष्ठेयेषु चतुर्वर्गसाधनेषु सर्वत्रैवास्वातन्त्र्यं विनिर्दिशयन् क्षीणबलेष्वबलाजनेषु, आत्मभोगपरायणः पुरुषो यत् तत्र स्वातन्त्र्यमवलम्बते, तद्धि तस्य नारीनिर्य्यातनमूलं स्वार्थपरत्वमेव प्रकटयति। सम्यगसमीचीनमेतद् यदुत्कटपौरुषः पुरुषो नियतधृतयथेच्छविलासवेशो

जगति सर्वत्रैव निर्बाधं पर्य्यटन् विविधकृत्रिमचारुदृश्यपरिदर्शनेनात्मन इन्द्रियकौतूहलं परितर्पयति, बलविरहिता तु नारी विसर्जितनिखिलभोगाभिलाषा कूपमण्डूकीव, गृहकोणमात्राश्रया समाचरति केवलं स्वामिपदलाञ्छनस्य नियतसम्भोगसम्पादिकां किङ्करीवृत्तिम्। स्वार्थचिन्तैकव्रतैः पुरुषैः किं विस्मृतं यत् मनुजान्तर्गतानां नारीणामपि पुरुषवन्न केवलं पञ्चभूतात्मकं शरीरमपि तु बुद्ध्यहङ्कारैकादशेन्द्रियाणि प्रकृतिजानि ममत्वज्ञानकारणानि सन्ति, यैः खलु पुरुषवत्तासामपि सर्वसुखभोगेच्छाः प्रबला भवेयुरिति। कामनाश्च ता बलीनिव निर्घृणपुरुषचरणेषु समुपहृत्य कथं वा तृप्तिमाप्नुयुस्ते रमणीजनाः? अतो नारीणां चित्तवेदनाकरमस्वातन्त्र्यं दूरीकृत्य यथा ता नित्यनैमित्तिकादिमानवव्यापारेषु पुरुषा इव स्वातन्त्र्यमधिकुर्य्युरुदारचरितैर्नरैस्तथैव सर्वथा विधातव्य"मिति।

एवं विचिन्त्य विद्याधरेण 'स्वोदारमतं पूर्वं स्वगृह एव प्रवर्त्तनीयं ततोऽन्यत्रे'ति न्यायमवलम्बमानेनादौ स्वभार्य्यायाः मनोरमायाः संसारव्यापारेष्वेकैकशः स्वातन्त्र्यं प्रदातुमारेभे। आ बाल्यात् शुद्धान्तावरोधाभ्यस्तचित्ताया मनोरमाया यद्यपि प्रागेष स्वाधीनभावोऽभिनवतया किञ्चिद् दुष्करत्वेन प्रत्यभात्, तथापि पुनः पुनः पतिनिर्बन्धकृतेनाभ्यासवशेन क्रमेण तथा स सुकरत्वेन परिगृहीतो येन हि तरुणवयस्कैरपरिचितैरन्तःपुरप्रविष्टैः पतिबन्धुभिः सार्द्धं मुक्तवदनमाभाषणं, प्रातः सायञ्च सविलासवेशमुद्यानभ्रमणं, पत्या सह देशसंस्कारार्थं प्रतिष्ठापितासु नानासमितिषु निरवगुण्ठनं उपानदावृतपादपङ्कजं लीलागमनं, पुरुषबन्धुसमक्षं च मुक्तकण्ठं सङ्गीतालपनं—एतत् सर्वमेवाभिनवस्वातन्त्र्यालोकदर्शिन्यास्तस्या नित्यकार्य्यत्वेन पर्य्यगमत्।

अविरामवह्नितापजनितकाठिन्या कोमलमृत्तिकेव पतिकृतैः पुनः पुनः स्वातन्त्र्योत्तेजनवचोभिरुत्पादितसाहसा मनोरमा कुलाङ्गनोचितं

शालीनत्वं विहायैतावदूष्टत्वमगाद् यत् पुरुषैरालापभ्रमणादिषु व्यापारेषु स्वामिदैवताभिमतग्रहणमपि बाहुल्यं मन्यमानावगणित-गार्हस्थ्य-चिन्ता भर्त्तर्य्यसंकोचं सर्वसंसारभारं विन्यस्य बन्धुभावापन्नैर्यैः कैश्चित् पुरुषवरैः साद्धं नानाकर्म्मव्यपदेशेन यथेच्छं गृहाद् बहिर्गन्तुं प्रववृते। पूर्वं पुरन्ध्रीचरितमनुसरन्ती सा रन्धन-गृहमार्जन-शिशुपालन-पतिशुश्रूषादिगार्हस्थ्यकर्म्माणि हृष्टचित्तं स्वकरेण सम्पाद्यात्मानं धन्या ममंस्त, साम्प्रतं स्वाधीनभावोद्दीपितहृदया सा तानि खल्वधन्यानामेव हीनचरितानीति विविच्य नवनियुक्तकिङ्करजनैस्तेषां सम्पादनं व्यवास्थापयत्, तेन च स्वामिमहोदयस्यानधिकवित्तोपार्जकस्य संसारनिर्वाहपथो व्ययबाहुल्याद् दुर्गमो भवेदिति चिन्ताया नासीत् कोऽप्यवसरो-नवज्ञानालोकालोकिते तस्याः सुविशालहृदये।

अथ निरञ्जननामधेयः कश्चित् कायस्थकुमारः सुकुमारतातिरस्कृतकुमारो वाक्चातुर्य्यादिविविधगुणैकाधारः कायमनोवाग्व्यापारेषु समुदारः सोत्साहगृहीत-स्वदेशोद्धारभार औदार्य्यख्यातस्य विद्याधरस्य चित्तं नारीजागरणविषयकैस्तन्मतपोषकैर्वचनविन्यासैर्झटित्येव समाकृष्य परममभूत् तस्य सौहार्दभाजनम्। तयोश्च सा प्रीतिः क्रमेणैव-सुपाचीयत, यन्निरञ्जनो विद्याधरस्य स्वजनान्तर्गत इवाबाधं तद्गृहं नियतमेवायासीत्। तस्मिन् खलु गतायातविधौ स स्वकीयैश्चित्ता-कर्षकमधुरालापैर्विद्याधरपत्नीं मनोरमामेतावत् स्वपक्षपातिनीं चकार, यत् सा चकोरीव सुधाकरं प्रतिदिनं सौत्सुक्यमवैक्षत तस्य शुभागमनम्। आगते च तस्मिन् सा विस्मृतस्वामिसन्तानविषया तेन सह निभृतमेकं गृहप्रकोष्ठमाश्रित्य विविधविश्रम्भालापेष्वात्मान-मासञ्जयत्। अतिशिशवः पुत्रा मातृदर्शनमनाप्नुवन्तः समुच्चक्रन्दन-रवैरापूरयन् समस्तभवनं, विद्याधरश्च गङ्गाधर इवाधारयदात्मशिरसा विपुलं संसारकर्म्मस्रोतोनिवहं ; परिचालकजनाश्च स्वामिन्या अदर्शना-दलब्धभीतिकारणलेशावकाशा यथेच्छं कृतवन्तः संसारानिष्टकराणि

ववर्रसमाचरणानि, निरञ्जन-मधुरसम्भाषणरता तु मनोरमा निश्चिन्तेव गृहकोणमधिष्ठितवती।

स्वदेशोद्धारव्रतिनो निरञ्जनस्य नित्यनूतन-देशात्मबोधक-वचनैः संक्रामित-तद्भावा मनोरमा क्रमेण नानाविधेषु जनहितकार्य्येष्वात्मानं नियोजयितुमारेभे। सर्वत्रैव निरञ्जनस्तस्य सहचर आसीत्। एतस्य परिणामोऽयमभूत्, यद् विद्याधरवराकस्यैहिकसुखनिलयं प्रतिजन-महेप्सितं प्रियासमागमसुखं सम्यगेव विलुप्तम्। प्रियया सह क्षणं विस्रम्भालापं कुर्वतस्तस्य निरञ्जनो गृध्र इव सहसा समापत्य मध्याह्ने समितिगमनव्यपदेशेन निशायाञ्च छायाचित्र-(Bioscope)प्रदर्शनव्याजेन झटिति तामन्यत्रापासारयत्। येन हि दरिद्राणां मनोऽभीष्टमिव तस्य भार्य्याभोगसुखकल्पनमुत्थायेव हृदि विलीयमानं भृशमपीड़यत्तस्य शान्तिकरं गार्हस्थ्यजीवनम्।

अपि च गृहीत-स्वातन्त्र्यव्रतताया मनोरमाया नवनवैः स्वाच्छन्दिक-सम्प्रदायैः सम्मिलन्त्याः कुलनारीजनोचिता निर्म्मलवचयोऽपि विविध-वर्णसम्मिश्रिता आप इव महत् खलु वैचित्र्यमवापुः। तथाहि स्वपते-रवस्थानुरूपैः सामान्यप्रसाधनैस्तृप्तिं नोपगच्छन्ती सा तेषां स्वच्छन्द रुचिसम्प्रदायानामनुकृत्या नित्यं महार्घवेशपरिवर्त्तनं संघटयन्ती प्रभूतार्थव्ययभारप्रपीड़ितस्य स्वामिनो मनसि महतीम् ऋणचिन्ता-मुदपादयत्। पूर्वं सा भारतकुलललनेव नतमस्तका पत्युरादेश-मपालयत्, इदानीं त्वतिप्रगल्भप्रतीच्यनार्य्याचरणशीलतया पति वाक्यानि कर्कशवचनैर्लङ्घयितुमपि न विचचाल।

एवं नारीस्वातन्त्र्यशिक्षणवंशदण्डं सर्वथा स्वशिरसि निपात्यमान मवलोक्य सानुतापो विद्याधरो मनसा पर्य्यालोचयितुमारभतात्मनो भ्रान्तिमयमभिमतम्। तस्मिन् समये कैश्चिदुत्कटदेशसेवकैर्नारीणां शक्तिरूपत्वमङ्गीकुर्वाणैस्तत्सहायतया भारतोद्धारकामनां पोषयद्भिः "स्वदेशसेविका"ह्वयं विपुलमेकं नारीसैन्यं संघटितम्। तेषामन्यतमो

निरञ्जनः प्रियसखीं मनोरमामेतस्य महोद्देश्यमतिनिपुणं विज्ञाप्य तां तदन्तर्भूतं किमपि नेत्रीपदं ग्राहयितुमशकत्।

अथ कदाचित् भारतोद्धारैकव्रता वाङ्मात्रपौरुषास्ते स्त्रीपुंसकृता-मतिविपुलां वाहिनीं योद्धृक्रमेण राजपथेषु परिचालयन्तो राजपुरुषाणां चेतःसु कमप्यव्यक्तविकटभावमजनयन्। तत्प्रातरेव पतिकरार्पित-शिशुसंसारसञ्चारभारा मनोरमा निरञ्जनेन सह गृहान्निःसृत्य सेना-रूपेण तां वाहिनीं प्रविश्यान्यहर्निशं देशजनन्या मोचनचेष्टनमका-र्षीत्। विद्याधरस्य दुरदृष्टतया तद्दिने पाचकोऽपि रन्धनार्थं नागतः। प्रबलक्षुधावेगमसहमानानां वाष्पाकुलनेत्राणां मृतप्रायाणां शिशु-पुत्राणामुच्चरोदनरवैरुद्वेजितचित्तो विद्याधर उपायान्तरमनवेक्ष्य स्वय-मेवान्नपाकभारमग्रहीत्। पूर्वस्यां निशायां तु वृष्टिपातैरिन्धनकाष्ठा-न्यार्द्रीकृतानि। मुहुर्मुहुस्तैरग्निमुद्दीपयितुं यतमानोऽपि स विफल प्रयत्नः सञ्जातः। आर्द्रेन्धनसंयोगादतिप्रबलधाराभिर्धूमराशिना समुत्-पत्याच्छादितं रन्धनगृहं, भृशं तस्य नयनयुगलञ्चाभिभूतम्। येन च्चाविरलगलदश्रुभिः प्लावितकपोलः स दुःखदुःखेनाचिन्तयत्—"अहो नारीणामस्वातन्त्र्यकृतमश्रुपातं विमोचयता किं स्वनेत्रे नानीतं तत् क्लेशकरमश्रुवर्षणम्? लोकचरित्रशिक्षकैस्त्रिकालदर्शिभिः प्रवृद्धैः सुष्ठु खल्विदमुक्तं—

"बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने।
पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम्॥" इति।

मूढ़चित्तेन मया कथमादौ न गृहीतमेतद्धितवचनमिति।

जनन्यष्टकम् *

[निबन्धकः—वरदाचरणकाव्यसाङ्ख्यतीर्थः]

भूमिष्ठमात्रं निजदेहपाते
निःशङ्कमङ्के निदधे सुतं या।
नाजीगणत्तत्प्रसवोत्थदुःखं
हा हा धरण्यां जननीसमा का॥ १

प्रायेण संज्ञारहितापि सूनुं
स्तन्यप्रदानाय हृदि क्षिपन्ती।
आशालता मे फलितेति मेने
हा हा धरण्यां जननीसमा का॥ २

त्वं वक्षि मातर्जननी-हृदीह
दुःखं न दद्याः समुपोष्य नक्ता।
षष्ठेऽह्नि षष्ठीं समुपास्त यास्मिन्
हा हा धरण्यां जननीसमा का॥ ३

पौष्यां रजन्यां शयने विमुक्तं
प्रस्रावविष्ठं निदधेऽन्यतो या।
स्वयञ्च तत्रैव सुखेन शिश्ये
हा हा धरण्यां जननीसमा का॥ ४

---

* अकालोपरतेन अप्राप्ताष्टाविंशतिना वत्सराधिककालं कठिन-रोगसमाक्रान्तेन शय्याशायिना जनन्याः परिचर्य्यादर्शनविस्मितेन वाशिष्ठ-वंशसम्भूतेन न्यायस्मृतिसांख्यकाव्यवेदान्तादिशास्त्राभिज्ञेन मुमूर्षुणा निबन्ध-कर्त्रा मनसा विचिन्त्य भाषितं तद्भ्रातुष्पुत्रेण श्रीहरिचरणशर्म्मणा श्रुत्वा लिखितमेतत्।

अन्धेऽथ खञ्जे बधिरेऽपि पुत्रे
या स्यात् समाश्वासवती सदैव ।
भिक्षा वरं मेऽपि सपुत्रिकाया
हा हा धरण्यां जननीसमा का ॥ ५

कफादिरोगैर्विकले स्वपुत्रे
कष्टं कठोरं बहुधा सचिन्ता ।
स्नानेऽशने वा शयने दधे या
हा हा धरण्यां जननीसमा का ॥ ६

कान्तासुतौ वित्तसुखाभिलाषी
पितापि सूनोः सुयशोऽभिवाञ्छेत् ।
माता परं पुत्रशरीरसौख्यं
हा हा धरण्यां जननीसमा का ॥ ७

या शेषशय्याशयिता मृतेव
स्थितापि सूनोः शुभमीप्सते स्म ।
सुताश्रु संमोच्य प्रबोधयन्ती
हा हा धरण्यां जननीसमा का ॥ ८

को नु खलु 'रत्नप्रभा'कर्ता ?

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री]

प्रसन्नगम्भीरस्य ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यस्य विविधा व्याख्या विलसन्ति किल । तासु 'रत्नप्रभा' नाम्न्या व्याख्यायाः कर्ता कः ? इति काचिद्विचिकित्सा साम्प्रतं चित्तम् अस्माकीनम् आस्कन्दति; कुतः संशयः ? सर्वत्रापि भारतवर्षे रत्नप्रभाया रामानन्दीयत्वेन प्रसिद्धेः; यथा

नाम श्रीमद् 'आनन्दज्ञान' विरचितस्य व्याख्यानस्य 'न्यायनिर्णय' नाम्नः आनन्दगिरीयत्वेन प्रथा बहुलम् समुपलभ्यते, नन्वेवमेव एतस्या रत्नप्रभायाः रामानन्दीयत्वेनैव प्रख्यातिरिति अविवादम्; सैषा भाष्य-रत्नप्रभा-व्याख्या बहोः कालात् पूर्वं वाराणस्यां, कलिकातायां च श्रीजीवानन्दविद्यासागरप्रभृतिभिर्विद्वत्प्रकाण्डैः शोधिता मुद्रापिता प्रकाशितेति च जानन्त्येव नः प्रियपाठककण्ठीरवाः; तत्र सर्वत्रास्या 'रामानन्दीयम्, रामानन्दीयम्' इति पठनपाठनादिष्वधिकृतैः व्यवह्रियमाणत्वमेव साक्षात् कर्णाकर्णिकया चावगतमस्माभिः; 'बाम्बे, इत्युपाह्व-श्रीमन्महादेवशर्मणा (Bombay) मुम्बय्यां 'निर्णय-सागर'मुद्रणालये मुद्रापित-प्रकाशिते रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णयाख्य-व्याख्यात्रयोपेते ब्रह्मसूत्र-श्रीशाङ्करभाष्यग्रन्थे तु रत्नप्रभा श्रीगोविन्दा-नन्दविरचिता इति स्पष्टम् आदावन्ते च मध्ये च अङ्किता विराजते; तदेतत् साधु वा असाधु वेति सकुतुकं किञ्चिद् विमृश्यते; श्रीरामा-नन्द-सरस्वती-यतीश्वरः खलु श्रीमद्रामभद्रभक्त इति कर-बदरवद् अवगम्यते; अयमेव सुधीः 'विवरण-प्रमेयसंग्रह'-नामधेयस्य महनीय-ग्रन्थरत्नस्य कर्तेति तादृशप्रबन्धपरिशीलनेन निश्चप्रचम्; तत्र च रत्नप्रभायां श्रीराममेव सदा एष स्तौति, इति दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

"यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदम्।
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्कमनन्तसुखाकृतिम्" ॥ १ ॥ इति

उपोद्घातोपक्रमे, उपसंहारे च—

नानाविधग्रन्थजातं वीक्ष्य सम्यग् यथामति।
शारीरकस्य भाष्यस्य कृता व्याख्या सतां मुदे॥
अन्तर्यामी जगत्साक्षी सर्वकर्ता रघूद्वहः।
अतोऽत्र दोषोऽशङ्क्यः स्याद् एष ह्येवेति शासनात्।

वक्षस्स्त्रीश पार्श्वे करतल-युगले कौस्तुभाभां दयाच्च
सीतां कोदण्डदीक्षामभयवरयुतां वीक्ष्य रामाङ्गसङ्गः।

खस्या: क स्यादितीयं हृदि कृतमनना भाष्यरत्नप्रभाख्या

स्वात्मानन्दैकलुब्धा रघुवरचरणाम्भोजयुग्मं प्रपन्ना ॥

इति पद्येन स्वकीयं प्रबन्धप्रसूनं श्रीमद्रघुवरपादारविन्दद्वन्द्वे समर्पयति स्म ; किञ्च. ब्रह्मसूत्राणाम् अध्यायचतुष्टयस्य एकैकपादस्य अधिकरणारम्भे वा अवसाने वा प्रायशः तत्तदधिकरणविषयानुगुणं श्रीमद्राघवमेव स्वेष्टदैवतं ववन्दे इति, एतदपि उदाह्रियते ; प्रथमाध्याय-द्वितीयपादारम्भे तावत्—

श्रीरामं सिद्धमत्तारं गुहाशयिनमन्तरम् ।

अन्तर्यामिणमज्ञेयं वैश्वानरमहं भजे ॥ इति,

तत्रैव तृतीयपादे—

द्युभ्वोतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं

श्रीराममल्पहृदि भान्तमवोशितारम् ।

इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं

ज्योतिर्नभःपदमानन्दमजं भजेऽहम् ॥

द्वितीयाध्यायारम्भे तावत् प्रथमे पादे—

सांख्यादि-स्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो

निर्मूलैर्विविधागमैरविदितो व्योमादिजन्माप्ययः ।

उत्पत्त्यन्तविवर्जितस्थितिवपुर्व्यापी च कर्ताऽंशको

लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत् तं जानकीशं भजे ॥

तत्रैव द्वितीये पादे—

सांख्य-तार्किक-बौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥

तत्रैव तृतीये पादे—

वियदादिविधातारं सीतास्याब्ज-मधुव्रतम् ।

नित्यचिद्विश्वकर्त्तात्माभिन्नं सर्वेश्वरं भजे ॥

५

तृतीयाध्यायारम्भेऽपि प्रथमे पादे—

यं हि वैराग्यसम्पन्नास्तत्त्वमर्थविवेकिनः।
लभन्ते साधनैर्दान्तास्तं सीतानायकं भजे॥

तुरीयाध्यायारम्भेऽपि प्रथमे पादे—

यज्ज्ञानाज्जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्ति-गति-वर्जिता।
लभ्यते तत्परं ब्रह्म रामनामाऽस्मि निर्भयम्॥ इति।

'श्रीगौर्य्या सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदम्
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनघं श्रीढुण्ढि-तुण्डासिना।
वन्दे चर्म-कपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात्परं
नाप्नोति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम्॥'

इति रत्नप्रभाप्रारम्भे द्वितीयैकश्लोक-परिशीलनेन ज्ञायते व्याख्येयं किल वाराणसीम् अधिवसद्भिः श्रीरामानन्दसरस्वतीभिः सङ्कलिता इति; किञ्च,

कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुत-प्राज्यभोज्याधिपूज्य-
श्रीगौरीनायकाऽभिन्नकटनशिवरामार्य-लब्धात्मबोधैः।
श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरसाद्वैतभासा स्मितास्य-
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथाऽलिः॥

पद्यमिदं सूक्ष्मेक्षिकया अनुसन्धीयमानं सत् श्रीमद्रामानन्द-सरस्वतीपादानां गुरुपरम्परां याथातथ्येन सुविशदं विख्यापयति; तथाहि—श्रीरामानन्दसरस्वतीचरणानां गुरवः श्रीगोविन्दसरस्वती-चरणाः; अमीषां गुरवः खलु, श्रीगोपालसरस्वतीचरणाः; एतेषां तु गुरवः श्रीशिवरामार्यनामधेयाः; एषां मनीषिणां हि—श्रीकामाक्ष्या नाम देव्या पायित-पयःप्रभावेण—

'शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः।
यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः॥
यथाऽन्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषि।

... ... ॥'

इति श्रीस्कन्दोपनिषदादिषु प्रबोधितरीत्यनुसारम्, श्रीगौरीनायकस्य पार्वतीपतेः शिवस्य, ई-नायकस्य च लक्ष्मीपतेः विष्णोः रामस्य च ऐक्यबुद्धिरुदियाय इति, नन्वत एव एते शिवरामार्याः अन्वर्थनामधेय-भागधेयभाजनम् इति च अवश्यमङ्गीकर्तव्यम्। अपि च, केचित् खलु व्याख्यातृवरेण्याः, स्वयं यस्य कस्यापि प्रबन्धस्य व्याख्यां विरचय्य, गुरोराख्यया प्रकटयन्ति; गुरवे च समर्पयन्ति इति दृष्टचरम्; श्रीरामानन्दसरस्वतीपादास्तु न तथा कृतवन्तः; 'श्रीमद्गोविन्दवाणी-चरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथाऽलिः।' इतीदृशान्तिम-पादपर्यालोचनेन,

श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायम्॥
विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम्।
व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा॥

इत्याद्युपोद्घातपद्यविवेचनेन च श्रीरामानन्दसरस्वतीचरणानां गुरुवर्या एव श्रीगोविन्दसरस्वतीचरणा इति अस्माभिरपि अभ्युपेयमित्यभिप्रेमः। 'विवरणप्रमेयसंग्रह'-प्रबन्धपरिशीलनेनापि, रत्नप्रभाप्रबन्धॄणां श्रीराम-भक्तिधौरेयत्वम्, रत्नप्रभा-व्याख्यातृत्वं च अनन्तरवाङ्मये निरूपयिष्यामः। इति शिवम्।

संस्कृतपत्रिकाविमर्शः

सुप्रभातम्—षष्ठवर्षे सौरश्रावणभाद्रयोः। प्रदत्तपरिचय-मिदं संस्कृतसाहित्यसमाजस्य मासिकं मुखपत्रम्। 'अद्वितीयमिदं संस्कृतमासिकपत्रम्' इति स्वयमेवोद्घोष्यतेऽनेन। तथापि 'सुप्रभात'-मिदं विगतेषु दिवसेषु विगतजीवनमिवासीत्, आसीदित्यस्य नायमर्थो-

यदिदानीं नास्ति ; अस्त्येव कष्टमयमेवास्य जीवनम्। 'पत्रस्य यथा-समयप्रकाशनाभावेन बहवो ग्राहका अस्य ग्राहकत्वं त्यक्तवन्तः,—यन्त्रालय उपेक्षां करोति—सहायकस्य भृत्यस्य चाभावः' इत्यादिकमात्मविनिवेदनातो विज्ञायैव वयमस्याद्वितीयत्वं प्रतिपद्यापि स्वयं सम्पादकमहत्तमेनैव कृतमद्वितीयत्वभङ्गमङ्गीकुर्महे इति विदितमास्तां सौप्राभातिकानाम्।

उद्यानपत्रिका—पुस्तकम् ; सञ्चिके १,२। इयमपि दत्त-परिचया। अस्यामेकं पारितोषिकमुद्घोषितम्। 'सम्राट्पञ्चमजार्ज-धर्मतरणिविद्योततां भूतले' 'जीयात् पञ्चमजार्ज-लोकविजयी श्रीचित्र भन्वाव(?)धिः' अनयोरन्यतरां समस्यामादाय यावच्छक्ति श्लोका विलिख्य मार्गशीर्षदर्शात् प्राक् प्रेषणीयाः। ययोः श्लोका उत्तम-तया निर्धार्यन्ते तयोरेकस्य स्वर्णपदकम् अन्यस्य रजतपदकं च दास्यते। S. K. P. Moman Ram Shastri V. B. Asthana Pandita, Shri Rama Vaikuntha, Puskar, Ajmir. अस्यां सम्पादकीये चोक्तं—'नवीनानपेक्ष्य प्राचीनरीत्याऽधिगतविद्यानामयं विशेषः यदिमे मुखस्थविद्या भवन्ति न पुस्तकस्थविद्याः। तादृशा इदानीं क्रमेण अपचीयमानसंख्या भवन्ति।' विचारयन्तु अस्य वचनस्य समीचीनता-मसमीचीनतां वा साध्वसाधुविचारनिपुणाः प्रियपाठकाः।

परिषत्सन्देशः

शोकप्रकाशः—प्रियवाचक-महाभागाः! अहन्यहनि श्रावं श्रावं देवस्य वैवस्वतस्य संहारलीलायामत्यादरं को वा विवेकी नेच्छति वधिरीभूतामात्मकर्णद्वयीम्। पुरुषायुषजीवित्वमिदानीं शास्त्रकुक्षौ लीनमलीकतामिव व्यगाहत प्राणिनां वास्तवदशायाम्। कियद्दिनान्तर एव केचन तथाभूताः प्रख्यातकीर्त्तयो जनाः परलोक-

मुपागमन् ये सर्वथा जनप्रिया विद्वांसो दानवीरत्वादिगुणोपहिता-श्चासन्। तत्र—

महाराज-मणीन्द्रचन्द्रनन्दी—प्राथम्येन निर्देशमर्हति। अयं हि महात्मा दानवीर इति ख्यातः शीलेन सर्वेषामेव जनानां हृदयमावर्जयत्। को वा वङ्गीयस्तत्रभवतः सहृदयता-गोचरीभूत-मात्मानं नाभ्युपैति। न जानीमो वयं दानशौण्डात्तत्रभवतः प्रत्या-ख्यातानर्थिनः। यत् सत्यमव्यभिचारीव वचनमिदं वक्ष्यमाणं मानवेषु केवलं तत्रभवत्येव प्रयुज्यमानमभिलषत्यभिरूपसम्प्रदायः—'अर्थितस्तु न महान् समीहते जीवनं किमु धनं धनायितुम्।' इति। द्वितीयश्च तत्रभवान् विक्रमपुरान्तर्गत 'टोलवासाइल' निवासी—

म. म. कृष्णाचरणतर्कालङ्कारः—स्मार्तप्रकाण्डोऽयं स्मृतिशास्त्रेषु प्रगाढ़व्युत्पत्तिं लभमानो नव्यप्राचीनन्यायेष्वपि ज्ञान-विशेषमुदकर्षयत्। जीविकाव्यपदेशेन प्राचीनप्रथामुल्लङ्घ्य भृति-मूल्येन विद्यायाः शिष्यसंक्रमकर्मण्यात्मानं नियोजयतोऽपि प्रावर्त्ततास्य विशिष्टैव ब्राह्मणानामाचारपद्धतिरक्षुण्णेति को वा नाङ्गीकुर्य्यात्। अन्तर्द्धानेन चास्य क्व स्याद् दशाविपर्य्यासपरम्परा स्मृतिशास्त्रस्येति व्याकुला वयमनुक्षणमनुदध्मः। तृतीयस्तत्रभवान् मद्रप्रान्तीयः—

एस्, भि, आप्पलाचार्य्यः—विद्वत्प्रकाण्डोऽयम् आङ्गला-दिशास्त्रे कृतविपुलश्रमः 'राजामुण्ड्रि'स्थ गभर्णमेण्ट् आर्टस् विद्यालये अध्यापकपदे नियुक्त आसीत्, पश्चात् भारतगभर्णमेण्टसकाशाद् वृत्तिं लब्ध्वा न्यायशास्त्राध्ययनार्थं जन्मभूमिं परित्यज्य सुदूर-वङ्गप्रान्तीय-कलि-कातामहानगर्य्यां वासमकल्पयत्। अप्रमेयाद् दौर्भागधेयादधीतिकामो-ऽयं न केवलं स्वाभिलषितादध्ययनाद् नवा केवलमनुवेलप्रियात् स्वदे-शात् परं जीवनादेव चिराय व्यच्छिद्यतेति खिद्यते नश्चेतः। अनया चाल्पया वासनया प्रेत्यापि शान्तिमनाप्नवतस्तत्रभवतामात्मनश्चिर-

शान्तिं कामयमाना वयं तदीयपरिजनेभ्यः समदुःखतामुपक्षिपामः। चतुर्थः—

सुरेन्द्रनाथरायः—धीरधुरीणोऽयं पराधीनताविधूनितेऽस्मिन् भारतवर्षे स्वाधीनया जीविकया निकायस्थोऽपि प्रभूतं धनमुपार्जयत्। स्वप्रतिष्ठस्य भारतीयव्यवस्थापरिषदि पदं लब्ध्वा देशस्य दशकस्य चोपकारमकरोत्। पञ्चमः—

पञ्चाननदास-मुखोपाध्यायः—कलिकातायां प्रेसिडेन्सि-नामधेय-महाविद्यालयाध्यापकोऽयम् अध्यापनायामन्वर्थमकरोन्नामधेयमिति तच्छात्रा एव सर्वदा प्रस्तुवन्ति। षष्ठः—

चारुचन्द्रसिंहः—विवादपदे गभर्णमेण्टपक्षतः समुपक्षिप्तोऽयं व्यवहाराजीवो जीवददेतत्स्थूलशरीरे प्रभूतानि धनानि प्रभूतं यशः प्रभूतञ्च मानसन्दोहमविन्ददिति के वा परनिन्दोपजीविनोऽपि नोपजीवेयुः।

तैस्तैर्धीरधुरन्धरैर्विधुरीकृता वङ्गराजधानी निधानक्षयदीना नास्मान् यथापूर्वं धिनोतीति नातिरिच्यते वचः। सर्व एवैते महात्मानः परिषत्सभ्या आसन्निति सविशेष-शोकक्षुब्धा वयं तत्परिजनेभ्यः शोकविकलेभ्यो बिभ्यद्भ्यश्च संसारमार्गादीश्वराशीर्वादमभिनिर्हराम इति।

आङ्गलप्रतिष्ठाने संस्कृतनिष्ठा—महदिदं महीयमानायाः सुरभारत्याः प्राभातिकमिव कोकिलकलकूजितमाशास्थानं, यदद्यतन-कालकलायामाङ्गलादिभारतीरसिकेष्वपि तस्याः प्रतिभात्यादरभूमा। ओविषयेभ्योऽपि साधुसंस्थास्वाद्यमानमिव वानरनृत्यमत्यादरीयमस्तु वा सोपहासमस्तु वाप्रस्तुतनिन्दाभिनन्दितं, तथापि यथा तथा वा कृतसंसर्गाः प्राणिवर्गा गैर्वाणगिरा काले नूनमस्या गुणवश्या भविष्यन्तीति नास्माभिरल्पमप्यन्मनायितव्यम्।

इतः पूर्वं कलिकाता-विश्वविद्यालाध्यापकानां आर्ट् स्फ्याकाल्टि क्लब (Arts Faculty Club, Calcutta university) नामधेये प्रतिष्ठाने वार्षिकोत्सवमुपलक्ष्याभूत् संस्कृतरूपकाणामभिनयः। परिषन्नास्यसमितिरेव तत्र सादरमाहूता "मध्यमव्यायोग-मत्तविलास-भगवदज्जुकीय" रूपकाणामभिनयेन समन्वतोषयद्दोषैकदृशामपि मानसमिति।

"स्काटिशचार्च"महाविद्यालये चाब्दिकं "संस्कृत-संस"न्महोत्सवमुपलक्ष्य "संस्कृतसाहित्यपरिषच्छात्रसमित्या" सबहुमानमभ्यर्थितया कृतः "कर्णभार"व्यायोगाभिनयः प्रभिन्नप्रतिभानामाङ्गलभाषाध्यायिनामपि च्छात्राणां मानसमतोषयत्। आसीच्च तत्र समागतानां चित्तरञ्जकः प्रभूतानां विषयाणां समभिहारः कृतस्तत्समायोक्तृभिरिति शम्।

रसमञ्जरी

[निबन्धकः—श्रीदक्षिणारञ्जन-शास्त्री एम्. ए]

छात्रप्रतिभा—अथैकदा शिरोमणिर्माधवमाह—माधव, प्रत्नतत्त्वे ते कीदृशी कुशलतेति ज्ञातुं समुत्सुकोऽहं पृच्छामि कालिदासः कदा प्रादुरभूदिति। प्रत्युत्पन्नमतिना माधवेनोक्तं ;—प्रत्नतत्त्वशास्त्रे अन्तरङ्गबहिरङ्ग-प्रमाणयोरन्तरङ्गप्रमाणमेव बलीयः। अतो मयान्तरङ्गप्रमाणमाश्रित्योच्यते कालिदासः समुद्रगुप्ताख्यनरपतेः समय एव प्रादुरभूत्। अन्यथा कथमनेन—"आ समुद्रक्षितीशानां" "गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः" इत्यादौ 'समुद्र'शब्दस्य 'गुप्त'शब्दस्य च प्रयोगः कृतः ? अनयोर्मेलनेन च 'समुद्रगुप्त' इत्येव भवति।

* * * * * * *

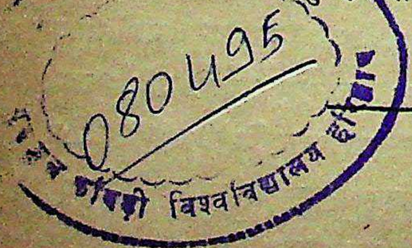
शिरोमणिः पुनरप्याह—माधव, उच्यतामिदानीं कालिदासो जन्मना कतमं देशं समलङ्कृतवानिति। प्रत्नतत्त्वविशारदो माधवो विहस्याह ;—अत्रापि अन्तरङ्गप्रमाणबलमाश्रित्य मयोच्यते ;—वङ्गान्तर्गत-तालीवनाख्य-पत्तनमेवास्य जन्मना समलङ्कृतमिति। कथमन्यथानेन प्रयुक्तं 'तमालतालीवनराजिनीला' इत्यादिकम् ?

* * * * * * *

शिरोमणिः प्राह—माधव, 'मोक्षमूलर' प्रमुखाणां कथं वेदप्रकाशे वेदव्याख्याने वाधिकारः सङ्गच्छते म्लेच्छानाम् ? माधवेनोक्तं—यतस्ते मोक्षमूलरादयो जर्मणीयाः। जर्मन् इति शब्दस्तु शर्मन्-शब्दादेवोत्पन्नस्तस्मादभिन्नश्चातो ब्राह्मणास्ते, यतः शर्मन्निति ब्राह्मणानामेवोपनाम। वेदप्रकाशविधौ वेदव्याख्याने च ब्राह्मणानामेवाधिकारः। अन्यच्च ते ख्रीष्टोपासकाः कृष्णोपासका एव। अतो नास्ति दोषलेशोऽप्यत्र। जापानानां तु न वेदे अधिकारो यतस्ते यवनाः। न वा 'असीरिया' निवासिनां यतस्ते असुराः।

* * * * * * *

श्वशुरालयं प्रति गच्छन् माधवः पित्रा समादिष्टः ;—'पुत्र, श्वशुरालयं गत्वा श्वशुरादिभिः सह सदालापादिकं विधीयता'मिति। माधवोऽपि तथेति गृहीताज्ञः श्वशुरालयं संप्राप्य पितुरादेशं शिरसि निधाय श्वशुरमाह—'श्वशुर, किं विवाहितो भवान्' इति। श्वशुरस्तु जामातुरालापेन विस्मयपयोधिजले दुःखपारावारे च निममज्ज।

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्था: *

			मूल्यम्		
२।	कालीतत्त्वम्—सटीकानुवादम्	साधारणानाम्	॥/०)	सदस्यानाम्	॥०)
३।	शङ्करीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४।	मुक्तिवाद:—गदाधर-भट्टाचार्य्यविरचित:, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहित:	,,	२)	,,	१॥०
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	१।०	,,	१
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा		१।०)	,,	१)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	।०)	,,	।/०
८।	कारकोल्लास:—भरत-मल्लिककृत:, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूप:		/०)	,,	/०)
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता		॥०)	,,	॥/०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थ:	,,	१।०)	,,	१)
१२।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,	।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥०)	,,	॥/०)
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,, साधारणानाम्	१।०)	,, सदस्यानाम्	१)
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्		२)	,,	१॥)
१६।	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णो रथयात्रादि द्वादशयात्रापद्धति-रूपम्		१)	,,	॥०
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२।०	,,	२)
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थ:		१।०	,,	१)

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

मुद्राप्यमाणा ग्रन्थाः

१। आनन्दलतिका (चम्पूकाव्यम्)—दम्पतिभ्यां जयन्ती-कृष्णनाथाभ्यां विरचिता।

२। छन्दोगमन्त्रभाष्यम्—भट्ट-गुणविष्णुकृतम्।

३। भाषारत्नम्—अभिनव-कणादकृतम्।

मुद्रापणार्थं गृहीता ग्रन्थाः

१। समञ्जसा—अनूप-नारायणकृता ब्रह्मसूत्रवृत्तिः।

२। रामायणम्—वाल्मीकि-विरचितम्।

———

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
Sanskrit Sahitya Parishat, Shyambazar, Calcutta.

Printed at
Siddheswar Press,
30/2, Shibnarayan Das's Lane, Calcutta.

